

**INSTITUCIONALNE PROMENE
KAO DETERMINANTA
PRIVREDNOG RAZVOJA
REPUBLIKE SRBIJE**

*Redaktor
Prof. dr Vlastimir Leković*

**UNIVERZITET U KRAGUJEVCU
EKONOMSKI FAKULTET**

**INSTITUCIONALNE PROMENE
KAO DETERMINANTA
PRIVREDNOG RAZVOJA
REPUBLIKE SRBIJE**

**Redaktor
Vlastimir Leković**

UNIVERZITET U KRAGUJEVCU - EKONOMSKI FAKULTET

Izdavač

Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Za Izdavača

Dekan Fakulteta, Petar Veselinović

Recenzenti

Ljubinka Joksimović

Boban Stojanović

Slavica Manić

Slobodan Cvetanović

Redaktor

Vlastimir Leković

**Štampanje Zbornika radova finansijski je podržalo
Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije, Rešenje broj: 451-03-00384/2017-14**

Tehnička priprema

Biljana Petković

Štampa

InterPrint - Kragujevac

Tiraž - 200

ISBN 978-86-6091-072-3

© Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu 2017

Sva prava su zaštićena. Nijedan deo ove knjige ne sme biti reprodukovani niti smešten u sistem za pretraživanje ili transmitovanje u bilo kom obliku, elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način, bez prethodne pismene dozvole Izdavača.

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	V
----------------	---

UVODNI REFERATI

Investicije u prerađivačku industriju kao ključni pokretač privrednog rasta Republike Srbije Edvard Jakopin	3
Revizije nacionalnih računa u Republici Srbiji Miroљjub Labus	21
Ekonomska realnost Republike Srbije determinisana karakterom institucija i makroekonomske politike Vlastimir Leković	43

REFERATI

Ključni aspekti prestrukturiranja privrede Republike Srbije Petar Veselinović	65
Populizam, birači i institucije Ljubinka Joksimović.....	85
Bihevioralni modeli u funkciji interpretacije ekonomskog delovanja i prilagođavanja zahtevima institucionalne strukture Dragan Petrović, Zoran Stefanović i Ivan Marković	97
Privredni rast Republike Srbije: Usporedna analiza sa balkanskim tranzicionim ekonomijama Milan Kostić i Srđan Furtula	99
Cena radne snage kao faktor konkurentnosti Boban Stojanović i Jelena Mladenović.....	111
Karteli u privredi Republike Srbije i njihovi ekonomski i socijalni efekti Ljiljana Maksimović i Gordana Marjanović	127
Politika zaštite konkurencije kao pokretač ekonomskog rasta i razvoja u Republici Sbjiji Miloje Obradović i Siniša Milošević	141

Sektorska struktura privrede Republike Srbije: Uloga sektora u ekonomskom razvoju	
Vladimir Mičić	155
(I)mobilnost u visokom obrazovanju	
Slavica Manić	157
Znanje kao ključni faktor održivog razvoja u trazitornom modelu ekonomskog rasta	
Vladimir Mitrović i Ivana Mitrović	175
Načini smanjenja regresivnosti poreskog sistema Republike Srbije	
Marina Đorđević, Jadranka Đurović Todorović i Dušan Perović	193
Inostrane doznake kao potencijal privrednog razvoja Republike Srbije	
Marija Petrović Randelović i Dalibor Miletić	211
Uredna analiza tradicionalnih i alternativnih pristupa upravljanju rizicima u sektoru osiguranja	
Milena Jakšić i Violeta Todorović	227
Komparativna analiza finansijskog razvoja Republike Srbije i drugih zemalja u tranziciji	
Milka Grbić	243
Institucionalna razvijenost finansijskog tržišta u Republici Srbiji sa posebnim osvrtom na tržište hartija od vrednosti	
Marija Radulović	263
Održivi razvoj Republike Srbije u kontekstu kompleksnih ciljeva Agende 2030	
Lela Ristić, Tijana Tubić i Mirjana Knežević	277
Strategija razvoja agrobiznisa kao održivog sektora	
Katica Radosavljević	295
Institucionalna podrška intenzivnijem korišćenju obnovljivih energetske resursa u Republici Srbiji	
Nikola Bošković	309
Korupcija kao faktor konkurentnosti i priliva stranih direktnih investicija	
Bojan Pavlović.....	327
Implementacija strategija za smanjenje nezaposlenosti u Republici Srbiji po ugledu na zemlje Evropske unije	
Jelena Trlaković	345

PREDGOVOR

Zbornik radova *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije* sadrži dvadesettri rada - tri uvodna referata i dvadeset referata - koje su prezentirali učesnici XVI-og istoimenog naučnog Skupa, održanog 6. aprila 2017. na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu. Organizator naučnog Skupa je Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, u saradnji sa Savezom ekonomista Srbije.

U uvodnim referatima razmatrana su, pre svega, neka od ključnih pitanja privrednog rasta i održivog razvoja u Republici Srbiji. Ukazano je na neophodnost nove industrijalizacije privrede i potrebu da država, svojim merama ekonomske politike, podstakne promene postojeće tehnološke strukture prerađivačke industrije, čime će doprineti održivosti njenog rasta. Budući da je investiciona aktivnost na niskom nivou, ukazano je da veće investiranje u istraživanje, tehnološki razvoj, inovacije, i privrednu infrastrukturu predstavlja prioritet kako bi se ostvario rast BDP-a, izvoza, konkurentnosti, zaposlenosti. Navedeni pristup je neophodan i zbog potrebe razvijanja domaće tehnološke industrijske sposobnosti, što ima odlučujući značaj za privredni rast i održivi razvoj. Takođe, radi pouzdanog praćenja privrednih kretanja, ukazano je na potrebu primene savremene metodologije obračuna kvartalnih makroekonomskih agregata u Republici Srbiji, kako bi se postiglo tačno i pravovremeno merenje BDP-a, što je značajno za blagovremeno i adekvatno reagovanje nosioca ekonomske politike u slučaju odstupanja od željenog trenda rasta.

Poseban akcenat stavljen je na neophodnost značajnijeg poboljšanja institucija i odgovornijeg odnosa prema njima od strane svih političkih i ekonomskih aktera, u skladu sa principom vladavine prava. Istaknuto je da je nerazvijenost institucionalnog ambijenta, u okviru kojeg se odvijaju ekonomske aktivnosti, jedan od ključnih uzročnika ekonomskog zaostajanja Republike Srbije ne samo u odnosu na razvijene, već i na ostale zemlje u tranziciji. Umesto da budu oslonac, stimulans i garant procesa tranzicije, ekonomske i političke institucije znatno zaostaju za ostalim tranzicionim promenama, čime je marginalizovan njihov strategijski značaj u odnosu na ekonomsku politiku, a posebno u odnosu na ekonomsku politiku neoliberalnog karaktera koja se dominantno sprovodi. Na osnovu pokazatelja stanja ekonomije i ključnih performansi institucija, konstatovano je da su institucije u Republici Srbiji po svom karakteru ekstraktivne, odnosno, kreirane su i funkcionišu u skladu sa

interesima vladajućih ekonomskih i političkih elita i u funkciji zaštite interesa vlasnika stranog kapitala.

Pored navedenih aspekata institucionalne determinisanosti privrednog rasta i razvoja, u radovima su razmatrana relevantna pitanja strukturnih promena, kartelisanja u određenim granama privrede, funkcionisanja i razvoja finansijskog sistema, razvoja agrobiznisa, politike zapošljavanja.

Budući da su u dosadašnjem odvijanju procesa tranzicije u Republici Srbiji stvorene brojne strukturne deformacije, ukazano je da sprovođenje strukturnih promena predstavlja prioritetni reformski zadatak. U tom procesu, odgovornost države je od prvorazredne važnosti, jer je njena obaveza da podstiče sektore koji su nosioci privrednog razvoja, što podrazumeva novi model ekonomskog rasta koji bi se bazirao na reindustrijalizaciji zemlje. Takođe, na osnovu analize kartelisanja u određenim granama privrede i ekonomskih i spocijalnih aspekata ove tržišne strukture, naglašen je značaj politike zaštite konkurencije kojom se, jačanjem konkurentskog ambijenta, podstiče rast inovativnosti, produktivnosti, investicija, kao uslova kvalitetnog ekonomskog rasta i održivog razvoja. Značajna pažnja posvećena je funkcionisanju i razvoju finansijskog sistema, kao faktora efikasne alokacije slobodnih novčanih sredstava. Za njegovo efikasno i stabilno funkcionisanje, neophodna je odgovarajuća regulativa, kako bi se stvorili uslovi za dugoročniju finansijsku, a samim tim i ukupnu ekonomsku stabilnost, što je pretpostavka za održivost privrednog rasta i razvoja. U pogledu poreskog sistema, ukazano je na visok nivo njegove regresivnosti, što implicira potrebu neophodnih reformi u cilju uspostavljanja sistema koji će biti podsticajan za privredne subjekte i pravičniji za kategorije stanovništva sa nižim primanjima.

Radovi koji se publikuju u ovom zborniku, čime se stavljaju kako na uvid naučnoj i stručnoj javnosti, tako i na raspolaganje kreatorima institucija i ekonomskih politika, imaju kako naučne, tako i praktične implikacije za buduća institucionalna rešenja u Republici Srbiji. Održavanje naučnog Skupa i publikovanje zbornika radova *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, finansijski je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Vlastimir Leković
Redaktor

UVODNI REFERATI

INVESTICIJE U PRERAĐIVAČKU INDUSTRIJU KAO KLJUČNI POKRETAČ PRIVREDNOG RASTA SRBIJE

Edvard Jakopin*

*Smart Specialisation is a strategic approach to economic development
through targeted support to Research and Innovation*
The European Commission, 2011

Uloga prerađivačke industrije u ukupnom privrednom razvoju oduvek je bila od najvećeg značaja. Država treba da postavi temelje za novu industrijalizaciju privrede i održivi rast prerađivačke industrije na novim osnovama. Hvatanje tehnoloških koraka zahteva značajne resurse i promišljenu ekonomsku politiku. Prednosti SDI nisu automatske i zavise od apsorpcionih mogućnosti, otpornosti i potencijala domaće prerađivačke industrije. Horizontalan "spillover" efekat SDI je ograničen. Čak, ponekad efekti na domaće kompanije mogu biti negativni kad su strane kompanije "konkurentnije". Istraživački doprinos u radu usmeren je na sagledavanje ekonomskih efekata direktnih državnih podsticaja u prerađivačku industriju u periodu 2006-2015. i to na privredni rast, zaposlenost i izvoz. Pozitivne makroekonomske performanse kroz primenu novog modela privrednog rasta 2015-2016, predstavljaju, u prvom redu, rezultantnu tih efekata.

Ključne reči: efekti privredne transformacije, strukturne promene prerađivačke industrije, investicije, efekti privlačenja SDI

Uvod

Održivi privredni rast Republike Srbije (RS) u narednom periodu zavisice, u prvom redu, od investicionih mogućnosti, od domaćih i stranih investicija. Investicije u BDP iznose 17,7% BDP što je, u odnosu na države regiona, niže za 5-7%.

U tom kontekstu, modernizacija prerađivačke industrije predstavlja prioritet. Koncepti Evropske unije, u prvom redu, koncepti pametne specijalizacije i Industrije 4.0 predstavljaju šansu da prerađivačka industrija RS uhvati tehnološki priključak za uspešnim tranzicionim državama EU.

Kroz rad provejava neophodnost primene koncepta pametne specijalizacije prerađivačke industrije RS. Koncept *Smart Specialisation (Research and Innovation strategies for Smart Specialisation)*, temelji se na ulaganjima na ključne nacionalne,

* Ministarstvo privrede Republike Srbije, e-mail: edvard.jakopin@privreda.gov.rs

odnosno, regionalne industrijske prioritete, koji su zasnovani na znanju, na komparativnim prednostima i potencijalima za izvrsnost svake zemlje/regije, na podsticanju tehnoloških inovacija, s ciljem promocije ulaganja u privatni sektor.

Pored koncepta pametne specijalizacije u radu je dat prikaz istraživanja efekata SDI u prerađivačku industriju, testirani su rezultati direktnih državnih podsticaja na zaposlenost, izvoz i privredni rast.

Osnovna hipoteza u radu je da bez oslonca na domaću prerađivačku industriju, efekti SDI će teško biti odživi. Pored efekta na tehnološku modernizaciju prerađivačke industrije, efekti SDI na domaći prerađivački sektor ogledaju se kroz širenje vertikalnih znanja dobavljača, "*spillover efekat*" znanja kod lokalnih konkurenata kroz procese imitacije i "*obrnuto inženjeringa*" (*horizontalna preliivanja*), kao i kroz "*spillover efekat*"- preliivanje znanja kroz mobilnost kvalifikovanih radnika, kao i kad radnici napuste kompaniju.

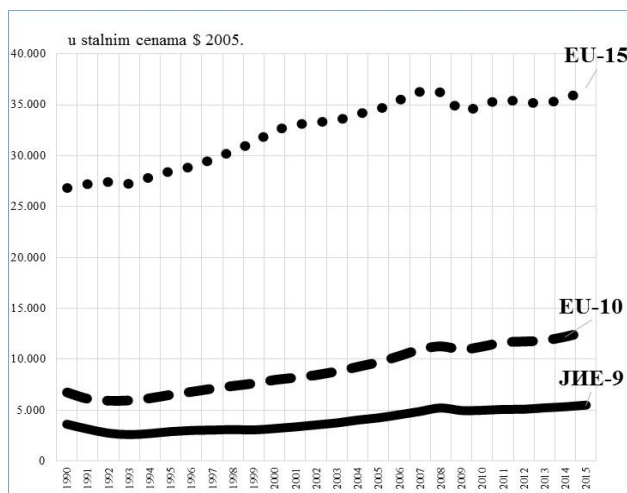
Evropa u više brzina

Kompletno područje Jugoistočne Evrope (JIE), po svim reprezentativnim ekonomskim pokazateljima, predstavlja ekonomsku periferiju Evrope. Održivost privrednog rasta u JIE suočena je sa sve većim rizicima. Ekonomske disproporcije između JIE s jedne, i EU-15 (najrazvijenije grupe država EU) i EU-10 (grupa država koja je ušla u EU 2004.), s druge strane, sve su veće. Tranzicione države grupe EU-10 su u periodu 1990-2016 dvostruko povećale BDP po stanovniku, dok je prosečan rast država JIE bio veći za 52,7%. Svu težinu ekonomskih disproporcija na području Evrope i dubinu ekonomske periferije ilustruje nizak životni standard tokom proteklog tranzicionog perioda i konstantan ekonomski jaz između JIE i razvijenih država EU. Dok je na početku tranzicije 1990, ekonomski jaz meren BDP po stanovniku između EU-15 i JIE iznosio je 7:1, u 2000. se povećao čak na 10:1, da bi i 2008. i 2016. zadržao višegodišnji odnos od 7:1.

Paralelno, povećava se jaz između grupe EU-10 i JIE, od početnih 1,9:1 (1990. godine), na 2,5:1 (2000), da bi se pod uticajem recesije nešto ublažio 2,3:1 (2016. godine). Regionalna i socijalna kohezija u Evropi je sve slabija, područje JIE suočeno je, sve više, sa različitim oblicima siromaštva i zaostalosti (stopa nezaposlenosti 3 puta viša). Područje JIE sa više od 53 miliona ljudi (10% stanovništva EU), stvara manje od 2% BDP Evropske unije, što ukazuje na perifernu ekonomsku poziciju i dubinu ekonomskih disproporcija unutar EU (10, 11).

Republika Srbija se nalazi u grupi nerazvijenih država Jugoistočne Evrope i njen ekonomski položaj u odnosu na zemlje u okruženju nije se promenio. U zemljama regiona BDP po stanovniku, kao mera životnog standarda, je ostao na

sličnom nivou kao i 2008. Prema veličini ovog indikatora Hrvatska i Mađarska imaju značajno veće vrednosti (oko 10.000 EUR po stanovniku), dok ostale zemlje imaju vrednost od 3.500 EUR do 5.500 EUR (Bosna i Hercegovina, Makedonija, Albanija, Crna Gora).

Slika 1 Evropa u više brzina - BDP/st 2001-2015

Izvor: Autor, na osnovu baza podataka Eurostata i nacionalnih statistika

Tabela 1 Bruto domaći proizvod *per capita*

	2001	2008	2009	2014	2015
Bugarska	2.000	4.800	4.800	6,159	6.300
Mađarska	5.900	10.700	9.300	11,035	11.100
Rumunija	2.000	6.900	5.900	8,030	8.100
Hrvatska	6.000	11.200	10.500	10,434	10.400
Srbija	1.700	4.600	4.200	4,616	4.700

Izvor: Eurostat, RZS

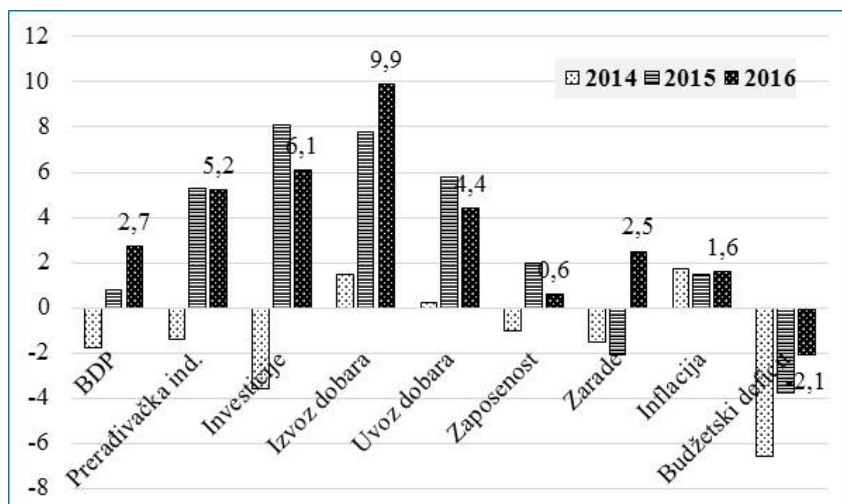
Efekti privredne transformacije

Primena transformacionog modela u periodu 2001-2016. nije dala očekivane rezultate. Posledice se ogledaju u svim razvojnim, ekonomskim i socijalnim dimenzijama privrednog i društvenog sistema, od strukturnih makroekonomskih neravnoteža i održivosti privrednog rasta, industrijske

devastacije, do demografske regresije, obrazovnog jaza, institucionalne neizgrađenosti (10, 11).

Celokupan period se može podeliti na tri podperioda:

- *Podperiod 2001-2008.* Prosečna stopa rasta iznosila je 5,9%, ali se ceo model rasta bazirao na sektoru nerazmenjivih dobara, tako da nije bio održiv ni na srednji rok;
- *Podperiod 2009-2014.* Recesioni talasi i katastrofalne poplave 2014. snažno su pogodili prerađivački sektor privrede RS, prosečna stopa privrednog rasta bila je negativna -0,2%.
- *Podperiod od 2015.* Zahvaljujući primeni novog modela privrednog rasta koji je zasnovan na suštinskim strukturnim reformama u periodu 2014-2016. makroekonomske performanse privrede RS su poboljšane, oporavak privredne aktivnosti je intenziviran. Dosledno sprovođenje mera fiskalne konsolidacije, uz započeto strukturno prilagođavanje, povoljno je uticalo na investicioni ambijent. Ostvaren je značajan oporavak industrijske proizvodnje, uz povećanje spoljnotrgovinske razmene. Poželjnu strukturu započetog oporavka dodatno potvrđuju pozitivni trendovi na tržištu rada. Platnobilansni deficit je smanjen, ostvarena inflacija je niska i stabilna. Najuticajnije međunarodne rejting agencije popravile su kreditni rejting RS, što daje pozitivne signale međunarodnim investitorima.

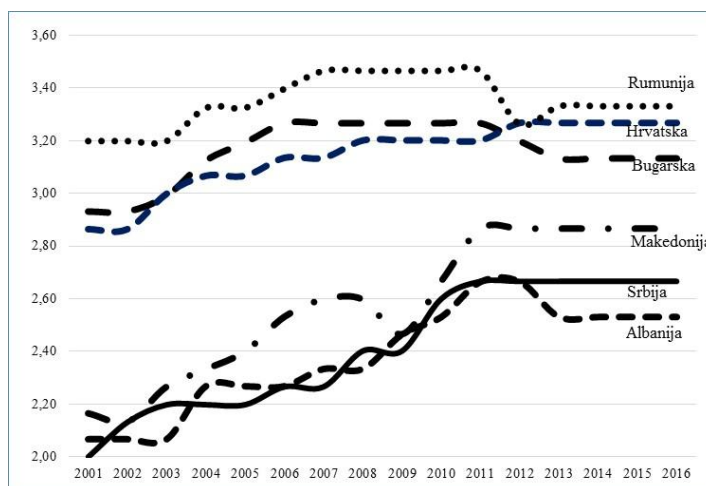
Slika 2 Makroekonomske performanse privrede Republike Srbije 2014-2016.

Izvor: RZS, MF, NBS

Na makroekonomsku ranjivost najviše utiče konstantan rast spoljnog duga od 2008. Spoljni dug RS je krajem 2016. iznosio 25,8 mlrd. EUR, i rezultat je visoke inostrane zaduženosti. Učešće spoljnog duga u BDP u decembru 2016. iznosilo je oko 77%.

Reformska brzina

Analiza reformskih iskustava uspješnih ekonomija pokazuje da tranzicioni rezultati zavise kako od brzine sprovedenih reformi, tako i od startne pozicije. Generalno, privredni rast je bio veći u onim tranzicionim ekonomijama kod kojih su reforme bile brže od onih sa strategijom postepenog razvoja. Rezultati merenja *'prolaznog vremena'* reformskih aktivnosti tranzicionih država pokazuju da je globalna recesija usporila reformske aktivnosti u celom regionu JIE u 2015. Izveštaji EBRD (4), Svetske banke, MMF i Evropske komisije ukazuju na prisutna pozitivna kretanja i znake oporavka u RS u 2015.

Sika 3 Različite reformske brzine u oblasti infrastrukture - EBRD indikatori

Izvor: Autor, na osnovu: EBRD Transition reports 2001-2016

Svetska banka je u Izveštaju o uslovima poslovanja 2016/2017 pozicionirala RS na 47. mesto u svetu, od 190 zemalja, što je poboljšanje od 12 mesta u odnosu na 2015/2016, odnosno, po novoj metodologiji, poboljšanje je za 7 mesta (54 pozicija u 2015/2016). Napredak na *Duing biznis* listi za dve godine je ogroman, jer se RS pre dve godine nalazila na 91. poziciji u svetu.

Prema izveštaju Svetskog ekonomskog foruma za 2016, RS je rangirana na 90. poziciji na listi koja obuhvata 138 zemalja. U odnosu na prethodnu godinu, vrednost indeksa GCI za RS je povećana za 0,10, što je dovelo do pozitivnog

pomeranja ranga za 4 pozicije (sa 94. na 90. mesto). RS sa BDP/st od 5119,8 USD nalazi se na 26. mestu od 30 zemalja (Faza 2 Efficiency-driven economies). Prema ukupnoj konkurentnosti, RS je u 2016, u odnosu na zemlje u okruženju, plasirana bolje jedino od Bosne i Hercegovine (koja zauzima 107. mesto).

Restrukturiranje velikih privrednih sistema i JP

Jedan od najtežih reformskih zadataka odnosio se na restrukturiranje velikih privrednih sistema i javnih preduzeća. Velika preduzeća, posmatrano po veličini, kao i javna preduzeća, po obliku organizovanja, generatori su rasta, ali i nosioci gubitaka, a njihovo poslovanje godinama unazad opredeljuje kretanja u privredi.

U 2015. godini 310 velikih preduzeća (0,3% preduzeća privrede Srbije) zapošljavalo je 296.593 radnika (29,9% privrede), generisalo 43,1% prihoda, 37,6% dobiti i 33,3% gubitka srpske ekonomije. Delatnost od opšteg interesa obavljalo je 485 javnih preduzeća, koja je osnovala RS, autonomna pokrajina ili jedinica lokalne samouprave. U ovom segmentu privrede zaposleno je 115.113 radnika (11,6% privrede), ostvareno je 6,4% prihoda i oko 6,0% dobiti i gubitka nefinansijskog sektora. Rast dobiti (12,5% u privredi; 24,6% u JP i 0,8% kod velikih) i pad gubitka (-41,3%; -71,9% i -58,3%) u poređenju sa 2014. odrazili su se na rentabilno poslovanje posmatranih preduzeća - pozitivan neto finansijski rezultat javnih preduzeća iznosi 8,3 mlrd. dinara, a velikih 67,8 mlrd. dinara (143,8 mlrd. dinara u privredi).

Tabela 2 Indikatori poslovanja velikih preduzeća i JP u 2015.

	Učešće u privredi (%)		Stope rasta 2015/2014 (%)		
	JP	Velika	Privreda	JP	Velika
Broj preduzeća	0,5	0,3	0,3	4,5	-5,2
Broj zaposlenih	11,6	29,9	2,2	21,1	-1,8
Ukupni prihodi	6,4	43,1	1,3	5,2	-3,1
Ukupne obaveze	9,9	38,7	1,1	0,1	-7,1
Neto dobit	5,8	37,6	12,5	24,6	0,8
Neto gubitak	5,8	33,3	-41,3	-71,9	-58,3
Kumulirani gubitak	12,0	41,8	7,4	15,6	-0,02

Izvor: Autor, na osnovu: APR

Kao nosioci privredne aktivnosti može se izdvojiti četrnaest preduzeća koja zapošljavaju 250 i više zaposlenih, a stvaraju petinu dobiti i gubitka u ekonomiji RS (18,5% i 20,5%, respektivno). Naftna industrija RS, nakon privatizacije u decembru 2008, jedino je u 2009. iskazala gubitak (37,6 mlrd. dinara), a u

periodu 2010-2015. kontinuirano ostvaruje dobit (14,6 mlrd. dinara u 2015). Najveći gubitaši su preduzeća infrastrukturnog značaja (JP Srbijagas, Železnice Srbije, JP Putevi Srbije) i preduzeća obuhvaćena višegodišnjim restrukturiranjem (Petrohemija Pančevo, RTB Bor Rudnici, Azotara Pančevo, Simpo Vranje).

Strukturne promene u prerađivačkoj industriji

U 2015, u Prerađivačkoj industriji poslovalo je 17,7% preduzeća privrede RS (16.437) i bilo zaposleno 30,7% radnika (304.273). Preduzeća Prerađivačke industrije generišu 27,4% prihoda, 30,6% dobiti i 32,4% gubitka srpske ekonomije. U 2015. godini je prekinut trend nerentabilnog poslovanja - neto dobit (142,7 mlrd. dinara) prevazilazi neto gubitak (104,5 mlrd. dinara) za 38,1 mlrd. dinara. Veću dobit od gubitka preduzeća Prerađivačke industrije ostvarila su i u periodu 2006-2008.

U odnosu na 2009, broj zaposlenih manji je za oko 50 hiljada radnika, a vrednost kumuliranih gubitaka Sektora, i pored rasta neto dobiti (8,7%) i pada neto gubitka (45,4%) povećana je dva puta i dostiže 1.083 mlrd. dinara u 2015. (31,2% privrede).

Sprovedene strukturne reforme i restrukturiranje privrede nisu imale značajnijeg efekta na izmenu industrijske strukture privrede RS, koja je zasnovana na radno intenzivnim i resursnim podsektorima. Podsektori niske i srednje-niske tehnološke intenzivnosti učestvuju sa 90,5% u broju privrednih subjekata, 77,3% u zaposlenosti, 71,5% u ostvarenom prometu i 74,5% u BDV Prerađivačkog sektora. U sektorima visoke tehnologije zaposleno je manje od 5% radnika industrije i ostvareno je 6,2% BDV.

U poređenju sa 2009, sektori niske i srednje-niske tehnološke intenzivnosti zadržali su svoju dominantu ulogu u strukturi posmatranih indikatora Prerađivačke industrije, međutim, na pozitivne tendencije ukazuje veći značaj podsektora srednje-visoke tehnologije u strukturi zaposlenosti, prometa i BDV Sektora (0,2 strukturna poena, 6,6 sp i 5,1 sp, respektivno), pre svega usled rasta ostvarenog u Proizvodnji motornih vozila, prikolica i poluprikolica - broj preduzeća povećan 2,4%, broj zaposlenih 27,8%, promet i BDV veći više od četiri puta. U ovom podsektoru zabeležen je najintenzivniji porast broja zaposlenih u odnosu na 2009. godinu - broj radnika. veći za 5.420. Zaposlenost je povećana i u podsektorima: Proizvodnja odevnih predmeta (2.727 radnika). Proizvodnja koksa i derivata nafte (57), Popravka i montaža mašina i opreme (1.414), što je ipak bilo nedovoljno da neutrališe gubitak 58 hiljada radnih mesta u ostalim proizvodnim oblastima (najveći pad zaposlenosti u Proizvodnji

prehrambenih proizvoda, Proizvodnji nepomenutih mašina i opreme i Proizvodnji nemetala).

Tabela 3 Strukturne promene u Prerađivačkoj industriji u 2014. prema tehnološkoj specijalizaciji

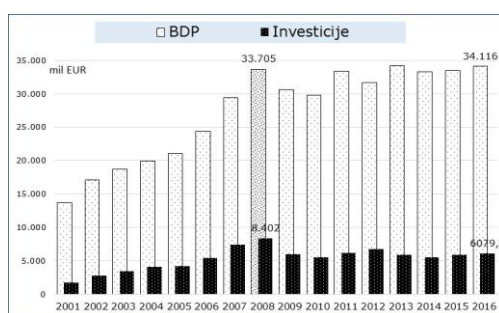
Oblasti	Broj preduzeća		Broj zaposlenih		Promet		BDV	
	u %	Δ 2009	u %	Δ 2009	u %	Δ 2009	u %	Δ 2009
PRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA	100,0	-	100,0	-	100,0	-	100,0	-
NISKO TEHNOLOŠKE	62,8	-0,5	51,8	1,1	47,7	-4,7	48,8	-4,9
Prehrambeni pr.	19,5	0,6	21,4	0,1	26,4	-3,1	22,8	-2,6
Piće	1,6	0,2	2,4	-0,7	4,2	-1,2	5,3	-2,4
Duvanski pr.	0,0	0,0	0,2	-0,2	1,2	-0,6	1,1	-0,8
Tekstil	3,3	-1,1	3,0	0,0	1,3	0,1	1,8	0,3
Odevni pr.	9,5	0,8	8,6	1,7	3,0	0,6	4,7	0,9
Koža	1,6	0,0	3,2	0,3	1,1	0,2	1,5	0,0
Drvo-prerada i pr.	8,3	-1,2	3,4	0,0	2,1	-0,2	2,2	0,1
Papir i pr.	2,9	-0,3	1,8	-0,1	3,4	0,2	3,3	-0,2
Štampanje	5,7	0,2	2,1	-0,1	1,6	-0,3	2,3	-0,1
Nameštaj	4,1	0,3	3,8	-0,1	2,1	-0,2	2,1	-0,4
Ostalo	6,2	0,0	1,8	0,1	1,1	-0,2	1,7	0,0
SREDNJE-NISKO TEHNOLOŠKE	27,7	1,2	25,5	-0,5	23,9	-1,0	25,7	1,6
Koks i derivati nafte	0,1	0,0	0,2	0,0	1,0	0,7	0,3	0,0
Guma i plastika	5,5	-0,1	5,9	0,5	6,1	0,8	8,0	1,1
Nemetalni minerali	5,1	-0,2	3,6	-1,1	3,2	-1,3	4,3	-2,2
Osnovni metali	0,9	0,0	3,9	-0,5	5,4	-1,0	1,3	0,4
Metalni pr, osim mašina	14,6	0,5	10,8	0,3	8,0	0,0	10,4	1,2
Popravka i montaža mašina i opreme	1,6	1,1	1,3	0,5	1,1	0,8	1,7	1,3
SREDNJE-VISOKO TEHNOLOŠKE	6,7	-0,3	19,1	0,2	22,1	6,6	19,0	5,1
Hemikalije i hem. pr.	2,0	0,0	3,5	-0,2	6,0	-0,8	3,6	-0,2
Električna oprema	1,4	0,0	3,9	-0,2	3,4	0,3	3,4	0,0
Nepomenute mašine i oprema	2,2	-0,4	3,9	-1,3	2,7	-0,1	3,6	-0,2
Motorna vozila i prikolice	0,7	0,0	7,0	2,2	9,7	7,6	8,0	6,0
Ostala saobraćajna sr.	0,4	0,1	0,8	-0,3	0,3	-0,4	0,4	-0,5
VISOKO TEHNOLOŠKE	2,8	-0,6	3,4	-1,0	5,4	-1,9	6,2	-2,1
Farmaceutski pr.	0,2	0,0	1,4	-0,3	1,8	-0,8	3,5	-1,4
Računari, elekt. i optički pr.	2,6	-0,6	2,0	-0,6	3,6	-1,2	2,6	-0,7

Izvor: Autor, na osnovu: RZS

Investicije kao ključni faktor privrednog rasta

Investicije u novu opremu i tehnologiju i privrednu infrastrukturu predstavljaju ključni preduslov za rast BDP, izvoza, konkurentnosti, smanjenje nezaposlenosti. Međutim, tekuća investiciona aktivnost, u odnosu na razvojne potrebe, i dalje je na niskom nivou. Bruto investicije u osnovna sredstva su u periodu 2009-2015. beležile oscilirajuće trendove sa prosečnim godišnjim padom od -2,7%. Značajan realni rast ostvaren je samo u 2012. (od +13,2%), najviše

zahvaljujući ulaganjima u fabrici Fiat automobili Srbija iz Kragujevca. Usled posledica nedovoljno oporavljenih privreda zemalja EU, nakon drugog talasa krize, i smanjene dostupnosti finansijskih kredita, investicije su i u 2013. i u 2014. zabeležile realan pad od -12,0% i -3,6%. U 2015. je zabeležen značajan rast investicija od 8,1%, koje su bile ključni pokretač privrednog rasta. Kao dodatni podsticaj privatnim investicijama bili su široko disperzovani novi investicioni krediti, koji su zabeležili značajan rast u odnosu na prethodnu godinu. Takva investiciona ulaganja su uticala na proizvodnju i izvoz prerađivačke industrije.

Slika 4 Odnos BDP i investicija

Izvor: Autor, na osnovu: RZS

Učešće investicija u BDP. U periodu 2009-2014. učešće investicija u BDP je bilo na nižem nivou u odnosu na predkrizni period i postojala je tendencija smanjenja, osim u 2012. (zbog ulaganja u fabrici Fiat automobili Srbija iz Kragujevca). Rast investicija u 2015. uticao je na povećanje stope investiranja sa 16,7% na 17,7%. Zahvaljujući direktnim državnim podsticajima u 2016, učešće investicija u BDP povećano je na 17,8%.

Tabela 4 Bruto investicije u osnovna sredstva (% BDP)

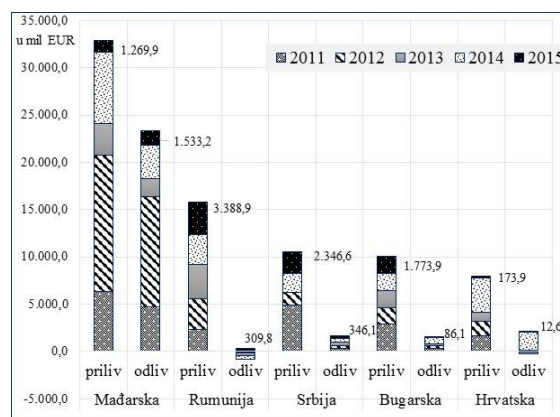
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Bugarska	27,9	22,5	21,1	21,4	21,2	21,1	21,2
Hrvatska	25,2	21,3	20,3	19,6	19,8	19,1	19,1
Mađarska	22,8	20,4	19,8	19,4	20,5	21,7	21,3
Rumunija	26,0	25,9	27,1	27,3	24,7	24,2	24,7
Crna Gora	-	21,6	19,5	19,8	20,2	19,0	20,2
Makedonija	24,6	23,1	23,5	23,4	23,7	23,4	-
Albanija	32,7	28,4	29,4	26,5	25,9	24,5	-
Srbija	19,7	18,6	18,4	21,2	17,2	16,7	17,7

Izvor: Autor, na osnovu: Eurostat-a

Međutim, u poređenju sa državama regiona, investicioni zaostatak je od 5-7% BDP. Naime, u poređenju sa zemljama u okruženju, RS ima najnižu stopu

investiranja. Najveće učešće investicija u BDP ima Rumunija (24,7%). Zatim slede Bugarska i Mađarska, koje imaju konstantno učešće u postkriznom periodu (oko 21%).

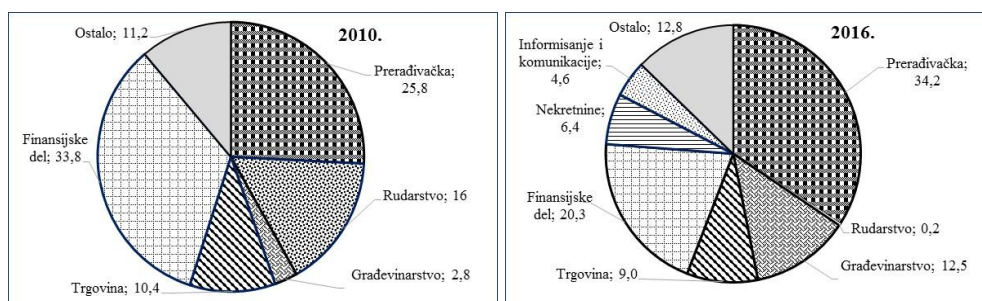
Neto strane direktne investicije u 2016. iznosile su 1,861 mlrd EUR, što je predstavljalo rast u odnosu na 2015. za 3,2%. Učešće SDI u BDP iznosilo je 5,5%. Pozitivan trend nastavljen je i u prva dva meseca 2017.

Slika 5 SDI u državama regiona

Izvor: Autor, na osnovu baza podataka

U periodu nakon krize poboljšana je struktura stranih direktnih investicija - povećana su ulaganja u sektor razmenljivih dobara. Najveći deo SDI, pre krize bio je usmeren u sektore finansija, građevinarstva i nekretnina. U 2015. i 2016. godini najveći priliv zabeležen je u prerađivačku industriju (34,2%). U okviru prerađivačke industrije najviše je ulagano u proizvodnju motornih vozila i prikolica, proizvoda od gume i plastike i hemijskih proizvoda.

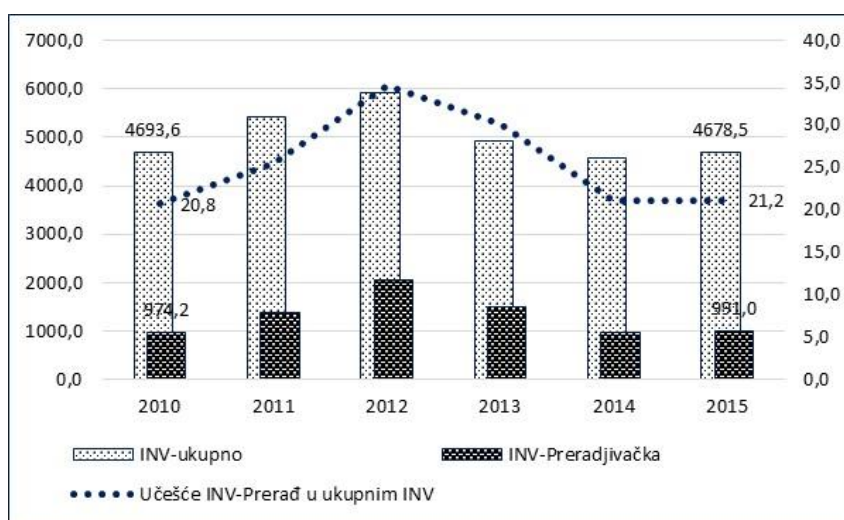

Slika 6 Struktura SDI po delatnostima

Izvor: Autor, na osnovu: NBS, Podaci prema BPM6 i NACE (Re. 2)

Ciljano privlačenje SDI u prerađivačku industriju

Prioritetan zadatak evropske industrije je modernizacija privrede i ubrzano uvođenje novih tehnologija u proizvodni proces. Strateški dokumenti EU (Horizont 2020, programi tehnoloških platformi - *Technology Platform / Manufuture* i *Research Association - EFFRA*) ističu da jedino primena novih tehnoloških rešenja u proizvodnji može uvećati dodatnu vrednost. Novi proizvodni modeli povezuju proizvodnju roba i usluga sa nabavkom, kao i upravljanje lancima snabdevanja, kroz povezivanje različitih nivoa odgovornosti, od privatnog i javnog sektora ka individualnim, socijalnim i globalnim potrebama ljudi.

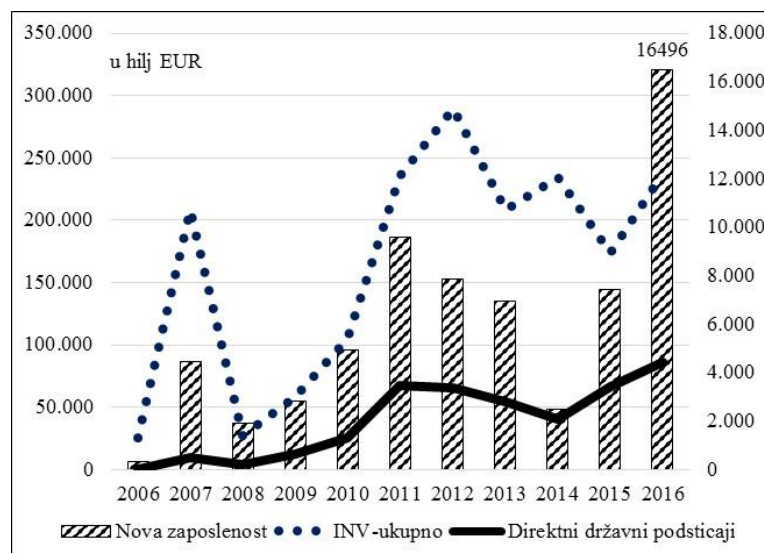
Slika 7 Investicije u prerađivačku industriju

Izvor: Autor, na osnovu: RZS

Model privrednog rasta RS mora da bude zasnovan na ključnim naprednim tehnologijama (*Key Enabling Technologies, KET*), na „fabrikama budućnosti“ i digitalnoj proizvodnji (*Factories of the Future, Digital Manufacturing*) koje stvaraju visoku dodatnu vrednost, zasnovanih na znanju, sa fokusom na poslovnim modelima, prilagođenim zahtevima globalizovanih mreža lanaca snabdevanja.

U okviru prerađivačke industrije najveće komparativne prednosti i neiskorišćeni razvojni potencijal imaju: *industrija hrane* - proizvodnja prehrambenih proizvoda, proizvodnja mlečnih proizvoda, prerada i konzervisanje mesa i proizvoda od mesa, prerada i konzervisanje voća i povrća, proizvodnja pića, proizvodnja pekarskih proizvoda i testenine, proizvodnja gotove hrane za životinje; *industrija zdravlja* - proizvodnja farmaceutskih

preparata; *industrija mašina i motora* - proizvodnja motornih vozila, proizvodnja delova i pribora za motorna vozila i motore za njih, proizvodnja aparata za domaćinstvo; *IKT* - proizvodnja računara i periferne opreme, proizvodnja električnih i optičkih proizvoda. Podsticanje pametne specijalizacije industrijskih grana podrazumeva razvoj industrijskih grana sa većom energetsom i sirovinom efikasnošću.

Slika 8 Direktni državni investicioni podsticaji

Izvor: Autor, na osnovu: MP

Proaktivan model privlačenja investicija neophodno je zasnovati se na privlačenju *greenfield* investicija u strateške izvozne, zbog efekata na platni bilans (15, 17) i visoko tehnološke privredne sektore (8, 12) čime se podiže konkurentnost srpske privrede. Strateški pristup privlačenja investicija kroz državne podsticaje fokusiraće se na podsticaje stranih direktnih investicija koje su proizvodnog karaktera i koje plasiraju (izvoze) svoje proizvode na šire regionalno tržište i na domaće investicije koje su, pre svega, izvoznog karaktera. U periodu 2006-2016 državna podsticajna sredstva za 221 investicion program iznosila su oko 500 miliona EUR i obezbedila su ukupne investicije od 1,803 miliona EUR i više od 65 hiljade novozaposlenih. Pored privlačenja *greenfield* investicija, podsticajni mehanizmi, ukoliko se radi o privlačenju ključnih naprednih tehnologija (*Key Enabling Technologies, KET*), trebalo bi usmeriti i ka modelu podsticanja *brownfield* investicija. U fokusu politike ciljanog privlačenja investicija je promena postojeće tehnološke strukture prerađivačke industrije.

Iz ugla modernizacije prerađivačke industrije bitan aspekt je ulaganje u Istraživanje i razvoj. Komparativni parametri visine ulaganja u istraživanje i razvoj pokazuju veliki zaostatak za državama regiona. Tako npr. u RS se u 2015. sa 35,9 EUR po stanovniku gotovo 16 puta manje ulaže u IR po stanovniku od proseka EU 28 (560,1 EUR po stanovniku), i 12 puta manje od Slovenije (431,9 EUR po stanovniku). Sektorska struktura ulaganja u IR pokazuje slabosti inovacionog sistema RS. Kod većine država dominira poslovni sektor sa učešćem iznad 50%, dok u RS dominira javni sektor (53,5%), a poslovni sektor učestvuje sa svega 8,2%, što je sedam puta manje u odnosu na prosek EU 28 (55,0%), i nekoliko puta manje u odnosu na zemlje EU iz okruženja. Nepovoljna sektorska struktura ulaganja u IR koju, karakteriše nedovoljno ulaganje privatnog poslovnog sektora u IR i veliko učešće javnog i sektora visokog obrazovanja predstavlja najveću slabost nacionalnog inovacionog sistema RS. Ulaganja u IR kroz javne izvore i sistem visokog obrazovanja najčešće podrazumevaju ulaganja u teorijska i fundamentalna istraživanja koja se ne mogu praktično primeniti u praksi, za razliku od ulaganja poslovnog sektora koja su pretežno orijentisana na razvoj primenjenih inovacija.

Rezultati istraživanja efekata SDI u prerađivačku industriju na privredni rast, izvoz i zaposlenost

Istraživanje efekata SDI u prerađivačku industriju u periodu 2006-2015. obuhvatilo je sve završene programe direktnih državnih podsticaja u cilju privlačenja SDI. Mereni su efekti na osnovne ekonomske determinante: privredni rast, zaposlenost i neto-izvoz.

Model je obuhvatio 93 završena programa direktnih podsticaja, odnosno 73 preduzeća koja su dobila podsticajna sredstva za 93 programa (neka preduzeća su dobila više puta podsticajna sredstva). Za 93 programa država je izdvojila ukupno 67,6 mil. EUR. Efekti su prikazani u Tabeli 5.

Tabela 5 Dodatna zaposlenost preduzeća korisnika direktnih državnih podsticaja

2006-2015	Broj zaposlenih u početnoj godini	Ugovorni broj zaposlenih	Zaposleni 2015	Dodatni zaposleni
93 završena programa	7.879	20.902	33.110	4.329

Izvor: Autor, na osnovu: MP

Pored ugovornog broja zaposlenih, zaposleno je u proseku 20% više.

Doprinos izvoznika korisnika direktnih podsticaja ima uzlazni trend: u 2014. taj doprinos je bio 14,4% ukupnog robnog izvoza, u 2015. je 17,5%, a u 2016. se očekuje oko 20%.

Tabela 6 Neto-izvoz preduzeća korisnika direktnih državnih podsticaja

EUR	2014	2015	2016
Izvoznici /oko 150 preduzeća/	1.682.366.467	2.097.470.311	1.250.240.860
Uvoznici /oko 150 preduzeća/	1.122.268.779	1.446.694.078	802.682.190
Neto-izvoznici /oko 100 preduzeća/	560.097.688	650.776.233	447.558.670

Izvor: Autor, na osnovu: MP

Tabela 7 Odnos ukupnih direktnih podsticaja i izvoza /na 1 din podsticaja koliki je izvoz, uvoz, neto-izvoz i ukupnih ugovornih investicija/:

Odnos	2014	2015	2016
1 dinara direktnih podsticaja i izvoza	1: 6,7	1:8,1	1:5
1 dinara direktnih podsticaja i uvoza	1:4,5	1:5,6	1:3
1 dinara direktnih podsticaja i neto-izvoza	1:2,2	1:2,5	1:1,7
1 dinara direktnih podsticaja i ugovornih investicija	1:6,1	1:6,1	1:6,3

Izvor: Autor, na osnovu: MP

Sumarna ocena istraživanja efekata SDI u prerađivačku industriju RS: državu je jedno radno mesto za 93 završena programa /73 preduzeća/ koštalo, prosečno, 2.680 EUR-a, zaposleno je 20% više radnika, neto-izvoz je udvostručen, doprinos privrednom rastu je 5 puta veći /preduzeća korisnici direktnih državnih podsticaja povećala su učešće u ukupnom BDP sa 0,23% 2007. na 1,08% 2015/.

Zaključak

Transformacija privrede Republike Srbije, u svim svojim aspektima, nije dala očekivane efekte, i to iz dva ključna razloga: neizgrađenosti institucija, i nedefinisanja krovnog strateškog razvojnog okvira koji bi sadržao projektovane ciljeve i instrumente realizacije. S toga, jedan broj ekonomista zagovara „*novu tranziciju*“, jer je, zbog strukturnih deformacija, dorađivanje postojeće sasvim neizvodljivo.

Primena novih koncepata Evropske unije, kao što su koncept pametne specijalizacije prerađivačke industrije i Industrija 4.0 predstavljaju razvojnu šansu za industriju RS da uhvati tehnološki priključak za razvijenim tranzicionim državama EU (18).

U osnovi koncepta pametne specijalizacije je tehnološka specijalizacija industrije, pre svega, kroz javne i privatne investicije u istraživanje, tehnološki

razvoj i inovacije (5, 6). Koncept se bazira na principu „*odozdo prema gore*“, odnosno, kroz saradnju i zajednički napor javnog, naučno-istraživačkog i poslovnog sektora i kroz proces preduzetničkog otkrivanja *identifikuju se sopstvene snage* i konkurentne prednosti. Koncept pametne specijalizacije ne predstavlja jedan unificirani model koji je jednak za sve države, već je to preduzetnički proces koji se temelji na iskorištavanju sopstvenog kapitala i na inovacijama, prema većoj dodatnoj vrednosti i aktivnostima baziranim na znanju. Osnovni element koncepta pametne specijalizacije je Prioritetizacija investicionih ulaganja u ključne nacionalne (regionalne) prioritete kao odgovor na potrebe za razvojem koji se zasniva na znanju. Modeli pametne specijalizacije su različiti, u zavisnosti od teritorijalnog kapitala, u određenim situacijama efikasniji je model lokacione ekonomije (sektorska specijalizacija), u drugim model ekonomije urbanizacije (sektorska raznolikost), u trećim njihova kombinacija i izbalansiranost (7, 8). Na duži rok, optimalan je model teritorijalno povezane raznovrsnosti. U svim modelima krucijalan značaj se pridaje fenomenu „preduzetničkih otkrića“ (2, 3, 9)

Primena koncepta pametne specijalizacije ubrzava strukturne promene u industriji (16, 14), kroz prelaz sa tradicionalnih na nove sektore, kroz modernizaciju tehnologije u postojećim industrijama baziranim na znanju, kroz diversifikaciji proizvodnih linija. Novi proizvodi i usluge rezultat su sinergije kvalitetno kreiranih privrednih procesa i novih tehnika. Novi sektori u početnim godinama poslovanja zahtevaju različite vrste podsticaja (fiskalne, i dr). Suština pametne specijalizacije leži u radikalnim inovacijama koje proizilaze iz kreativnog kombinacije tehnologija i prerađivačkih podsektora.

Koncept je, inače, kompatibilan sa konceptom Industrija 4.0, jer su ciljevi komplementarni:

- promocija investicija u prerađivačku industriju i preduzetništvo;
- promocija obrazovanja za industrijsku proizvodnju, potrebni su sistemski impulsi za buduće obrazovanje i za stvaranje stručnjaka za kreativnu i inovativnu proizvodnju (kvalitet obrazovanja),
- istraživanje i razvoj inovativnih proizvoda u prerađivačkoj industriji, podsticanje kombinacije tehnoloških znanja sa preduzetništvom,
- stvaranje nove organizacije i menadžment modela za globalno tržište, i
- podsticanje ubrzavanja transfera tehnologija i kreiranje seta podsticajnih mehanizama.

Ulogu SDI ne bi trebalo potcenjivati, ali ni precenjivati (1). Horizontalan *spillover efekat* je ograničen. Ponekad efekti na domaće kompanije mogu biti negativni kad su strane kompanije „konkurentnije“. U principu pozitivni efekti zavise od apsorpcionih mogućnosti domaćih kompanija, sektora i kompletno

cele privrede. Prednosti SDI nisu automatske i zavise od karakteristika domaće privrede (13). Podsticanje SDI treba da bude u skladu sa konceptom pametne specijalizacije, SDI treba da budu ciljane i usmeravane u KET (Key Enabling Technology). Uključivanje u globalne lance vrednosti je veoma bitan faktor strukturnih transformacija. SDI pored pristupa međunarodnim brendovima ima i "spillover efekat" na domaću ekonomiju.

Razvijanje domaće tehnološke industrijske sposobnosti predstavlja jedan od najvažnijih elemenata rasta i održivog razvoja (19, 20). Oslonac na sopstvene snage zavisice, u prvom redu, od investicija u domaći prerađivački sektor.

Rezultati istraživanja efekata SDI u prerađivačku industriju nameću potrebu za permanentnim usavršavanjem analitičkog instrumentarijuma, kako bi se sagledali ne samo direktni efekti, već i indirektni efekti čiji je značaj sve veći, kao i regionalni efekti koji su još uvek minimalni.

Naravno, da bi se sproveda modernizacija industrije, prvi uslov je posvećenost kreatora industrijske politike tom cilju.

Reference

1. Agosin, M. R. and Machado, R. (2005). Foreign investment in developing countries: does it crowd in domestic investment? *Oxford Development Studies*, Vol. 33, No.2, pp. 149-162.
2. Castillo, D. Paton, J. & Barroeta B. (2012). Smart specialisation Strategies RIS3: A quick guide. Infyde. Working papers, Year 2, Vol.1.
3. Castillo, D. Paton, J. & Barroeta B. (2014). Smart specialization and entrepreneurial discovery: Theory and reality. *Portuguese Review of Regional Studies*.
4. EBRD. *Transition Reports (2001-2016)*. tr-ebird.com
5. European Commission. (2015). Perspectives for Research and Innovation Strategies for Smart Specialisation (RIS3) in the wider context of the Europe 2020 Growth Strategy. DG Research and Innovation.
http://ec.europa.eu/research/regions/pdf/publications/ris3_report-082015.pdf
6. European Parliament. (2016). Report on Cohesion Policy and Research and Innovation Strategies for Smart Specialisation (RIS3). Committee on Regional Development.
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=COMPARL&reference=PE-575.283&format=PDF&language=EN&secondRef=01>
7. Foray, D. (2011). Smart specialisation and the New Industrial Policy agenda. Policy Brief N° 8: 1-15. European Commission. https://ec.europa.eu/research/innovation-union/pdf/expert-groups/i4g-reports/i4g_policy_brief_8_-_smart_specialisation.pdf
8. Foray, D., David, P. A. & Hall, B. H. (2009). Smart Specialization: the concept. Ch .3 in *Knowledge for Growth: Prospects for science, technology and innovation*. Report.

- European Union. http://ec.europa.eu/invest-in-research/monitoring/knowledge_en.htm
9. Hermosa, J. C., Elorduy, J. P., & Eguía, B. B. (2016). Smart specialization and entrepreneurial discovery: Theory and reality. *Portuguese Review of Regional Studies* № 39: 5-22. <http://www.apdr.pt/siterper/numeros/RPER39/39.1.pdf>
 10. Jakopin, E., & Bajec, J. (2009). Challenges of Industrial Development of Serbia. *Panoeconomicus*. Volume 56, Issue 4: 507-525.
 11. Jakopin, E., Bajec, J., & Paunovic, B. (2016). Regional Resilience: Structural Analysis, Entrepreneurship and Specialisation. *Економика предузећа*. Issue 1-2: 93-109.
 12. Jakopin, E. (2017). Smart Specialisation of Manufacturing Industry: Relying on One's Own Strengths and Targeted Attraction of FDI. *Економика предузећа*. Issue 1-2: 155-173.
 13. Madžar, Lj. (2016). Politika stranih investicija u Evropskoj uniji. Ekonomski fakultet i NDE Srbije. *Strane direktne investicije i privredni rast u Srbiji*, str 141-157.
 14. Mccann, P., & Ortega-Argilés, R. (2013). Smart Specialisation, Regional Growth and Applications to EU Cohesion Policy. *Regional Studies*. Vol. 49, No. 8: 1291–1302.
 15. <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00343404.2013.799769>
 16. Mencinger, J. (2016). Direct and indirect effects of FDI on current account. <http://www.raumplanung.tu-dortmund.de/irpud/presom/fileadmin/docs>
 17. Ngjeqari, V. (2016). The Sustainable Vision of Industry 4.0 - The Role of Information and Communication in achieving Sustainable Development Goals. UNIDO. pp. 1-6. <https://50.unido.org/files/research-paper-competition/Research-Paper-Vojna-Ngjeqari.pdf>
 18. Kovačević, R. (2016). Strane direktne investicije (SDI) kao faktor stabilizacije platnog bilansa Srbije. Ekonomski fakultet i NDE Srbije. *Strane direktne investicije i privredni rast u Srbiji*, str 45-68.
 19. Rodrik, D. (2004). Industrial Policy for the Twenty-First Century. Working Paper. Kennedy School of Government, Harvard University, Cambridge, MA. pp 1-42. <https://www.sss.ias.edu/files/pdfs/Rodrik/Research/industrial-policy-twenty-first-century.pdf>
 20. Saks, Dž. (2014). *Doba održivog razvoja*. Beograd. JP Službeni glasnik.
 21. UNIDO Final Brochure. (2016). The 2030 Agenda for Sustainable Development.
 22. https://www.unido.org/fileadmin/user_media_upgrade/Who_we_are/Mission/ISID_SDG_brochure_final.pdf

INVESTMENTS IN THE MANUFACTURING INDUSTRY AS A KEY DRIVER OF ECONOMIC GROWTH OF SERBIA

The role of the manufacturing industry in the overall economic development has always been of paramount importance. The state needs to lay the foundation for a new industrialization of the economy and sustainable growth of the manufacturing industry on new foundations. Capture technological steps require significant resources and deliberate economic policy. Advantages of FDI are not automatic and depend on the absorption capability, resilience and potential of the domestic manufacturing industry. Horizontal "spillover" effect "SDI is limited. Even, sometimes, the effects on domestic companies can be negative when the foreign companies 'more competitive'. The research contribution to the work focuses at understanding the economic effects of direct government incentives in the manufacturing industry in the period 2006-2015, on the economic growth, employment and exports. The positive macroeconomic performance through the implementation of a new model of economic growth in 2015-2016, representing in the first place resultant of these effects.

Keywords: effects of economic transformation, structural changes in the manufacturing industry, investments, the effects of attracting FDI

REVIZIJE NACIONALNIH RAČUNA U REPUBLICI SRBIJI

Miroljub Labus*

U radu se analiziraju pitanja vezana za metodologiju obračuna kvartalnih računa bruto domaćeg proizvoda (BDP), njihovu redovnu reviziju i pouzdanost prethodnih ocena. Metodologija obračuna nacionalnih računa se promenila u odnosu na prethodni SNA sistem, a kvartalne ocene makroekonomskih agregata su postavljene kao prioritet nove metodologije ESA 2010. Ovu metodologiju primenjuje Evrostat u Evropskoj uniji i Republički zavod za statistiku u Republici Srbiji. Ona daje brze informacije o BDP, ali istovremeno zahteva redovne revizije ocenjenih agregata. Ako se BDP pravovremeno i tačno meri, tada nosioci ekonomske politike i javnost mogu pouzdano da prate šta se dešava sa privrednim kretanjima, a posebno šta se dešava sa primenom programa fiskalne konsolidacije. Reputacija ovog programa zavisi od njegovih rezultata u koje javnost neće da sumnja. Kako su, međutim, konačni podaci o BDP i njegovim komponentama poznati tek najesen iduće godine, a podložni su revizijama u naredne dve godine, pouzdanost prethodnih ocena BDP postaje tema o kojoj mora da se govori u ekonomskoj sredini. U članku se analizira ESA 2010 metodologija i pruža evidencija o pouzdanosti prethodnih ocena BDP u Republici Srbiji.

Ključne reči: Kvartalni BDP, revizije nacionalnih računa, ulančavanje, implicitni deflatori, stope rasta, Republika Srbija

Uvod

Ovaj rad predstavlja nastavak našeg istraživanja o merenju bruto domaćeg proizvoda (BDP) i primeni savremene metodologije obračuna kvartalnih makroekonomskih agregata u Srbiji. U odnosu na prethodni tekst (Labus, 2017) proširili smo obračun sa podacima za IV kvartal 2016, uporedili stope rasta po prethodnim i revidiranim podacima, analizirali glavne komponente BDP sa proizvodne i rashodne strane, detaljnije objasnili metodologiju ulančavanja podataka o meri obima BDP i pokazali kako je moguće alternativno, bez ulančavanja, obračunati realne stope rasta BDP.

Motivacija za ovaj rad je dvostruka. Prvo, ako se BDP brzo i pouzdano meri, nosioci ekonomske politike imaju prave informacije o tekućim privrednim kretanjima i mogu da reguju na vreme ukoliko se pojave neka odstupanja od željene putanje rasta. Kvartalni podaci o BDP upravo i služe toj svrsi da se brzo uoče promene u kratkoročnim trendovima. Te ocene su raspoložive dva meseca nakon završetka kvartala i to predstavlja razumnu brzinu u obračunu BDP.

* Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, redovni profesor u penziji, *Belox Advisory Services* konsultantska kuća, e-mail: miroljub.labus@belox.rs

Drugo, primena programa fiskalne konsolidacije u 2016. je bila uspešna sa neočekivanom stopom rasta BDP od 2.8%. Obično programi fiskalne konsolidacije imaju negativan neposredni efekat, kao što se to i očekivalo u Srbiji, uz obnovu proizvodnje tek u srednjem roku. To se, neđutim, nije desilo kod nas. Pozdani podaci o BDP i njegovim komponentama predstavlja neophodan uslov da bi se objasnila ovakva kretanja i udeli svakog pojedinačnog agregata u formiranju stope rasta BDP. U 2016. izvoz i investicije su zaslužne za navedeni rast, sa rashodne strane, a sa proizvodne strane, poljoprivreda i prerađivačka industrija. Kako se, međutim, metodologija obračuna BDP vrši po cenama iz prethodne godine, a ne po stalnim cenama, revizije ocena o realnom kretanju makroekonomskih agregata postaju naša realnost. U tom smislu, potrebno je precizno odrediti do koje mere, i u kom pravcu, revizije ovih ocena predstavljaju pouzdan pokazatelj o kratkoročnom kretanju naše privrede.

Članak je organizovan na sledeći način. Posle uvodnog dela, u drugom odeljku izlaže se obračun kvartalnog BDP u tekućim cenama. U trećem odeljku govori se o obračunu kvartalnog BDP u cenama iz prethodne godine i postupku njegovog ulančavanja. U četvrtom odeljku analiziraju se revizije BDP i izračunava njihova greška. U petom odeljku analiziraju se implicitni deflatori. U šestom odeljku upoređuju se ulančani i neulančani obračuni stope realnog rasta. Na kraju, u sedmom odeljku daje se kratak zaključak.

Kvartalni BDP u tekućim cenama

Godišnji nacionalni računi (ANA, Annual National Accounts) se formiraju primenom tri nezavisna metoda prikupljana, obrade i obračuna izvornih statističkih podataka: proizvodni metod (strana ponude), rashodni metod (strana finalne tražnje) i prihodni metod (strana raspodele faktorskih dohodaka). Sva tri postupka moraju da dovedu do istog rezultata, a ako to inicijalno nije slučaj, vrši se njihovo usklađivanje sve dok se ne dobije isti rezultat. Dakle, netavisni postupci obračuna BDP služe za njihovu proveru i korekciju, čime se postiže efekat nepristrasne i pouzdane ocene BDP.

Kvartalni nacionalni računi (QNA, Quarterly National Accounts), nažalost, još uvek se ne obračunavaju na takav način. Postoji više razloga za to. Na primer, ne postoje na kvartalnom nivo izvorni podaci o operativnom višku, koji je ključni faktorski dohodak. Postoje izvorni podaci o bruto platama, neto indirektnim porezima i drugim fiskalnim prihodima, ali ne i podaci o operativnom višku. On se dobija kao rezidual nakon obračuna kvartalnog BDP po proizvodnom principu. Nešto slično se dešava i sa rashodnim metodom. Kod njega ne postoji kvartalni podatak o porastu zaliha, tako da je nemoguće sastaviti nezavisni obračun kvartalnog BDP sa rashodne strane. Zbog toga se

jedino koristi proizvodni metod za obračun kvartalnog BDP. Naravno, kada se završi godina i kada su svi neophodni podaci poznati na godišnjem nivou, dolazi do usklađivanja prethodno ocenjenih kvartalnih podataka. Prvi put se usklađivanje vrši kada su poznati prethodni podaci o svim kvartalima prethodne godine, u februaru tekuće godine za prethodnu godinu, a drugi put kada se dobiju godišnji podaci za prethodnu godinu, krajem aprila tekuće godine.

U međuvremenu, novostvorena vrednost po tekućim cenama predstavlja polazni osnov za obračun kvartalnih makroekonomskih agregata. Zavod za statistiku Republike Srbije (ZSRS) prikuplja kvartalne podatke o prihodima i rashodima privrednih subjekata razvrstanih u 88 oblasti, prema NACE Rev 2 klasifikaciji aktivnosti. Oni se agregiraju u 21 sektora koji se kasnije svode na 10 agregatnih aktivnosti za koje ZSRS publikuje BDP sa proizvodne strane¹. Mi ćemo ih obeležiti indeksom $i = 1, \dots, m$. Bruto dodata vrednost svakog sektora ($GVA_{i,t}$) predstavlja razliku između vrednosti ukupne proizvodnje² (gross output, $Y_{i,t}$) i troškova međufazne potrošnje ($Z_{i,t}$) i obračunava se po formuli (1):

$$(1) \quad GVA_{i,t} = Y_{i,t} - Z_{i,t}$$

gde sa t obeležavamo godišnju frekvenciju podataka. Statistički je problem što troškovi međufazne potrošnje nisu raspoloživi u tekućoj godini po kvartalnoj dinamici. Zbog toga oni moraju da se ocene da bismo dobili kvartalnu novu vrednost svakog sektora ($GVA_{i,t}^q$) u jednačini (2) gde superskrip q označava kvartalnu frekvenciju podataka:

$$(2) \quad GVA_{i,t}^q = Y_{i,t}^q - \frac{Z_{i,t-1}}{Y_{i,t-1}} Y_{i,t}^q$$

uz uslov da zbir kvartalnih vrednosti mora da daje godičnji iznos novostvorene vrednosti u svakom sektoru:

¹ A: Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo; B, C, D i E: Rudarstvo, prerađivačka industrija, snabdevanje električnom energijom, gasom i parom, te snabdevanje vodom i upravljanje otpadnim vodama; F: Građevinarstvo; G, H i I: Trgovina na veliko i malo i popravka motornih vozila, saobraćaj i skladištenje, usluge smeštaja i ishrane; J: Informisanje i komunikacije; K: Finansijske delatnosti i osiguranje; L: Poslovanje nekretninama; M i N: Stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti, administrativne i pomoćne uslužne delatnosti; O, P i Q: Državna uprava i obavezno socijalno osiguranje, obrazovanje, zdravstvena i socijalna zaštita; R, S, T i U: Umetnost, zabava i rekreacija, ostale uslužne delatnosti i delatnost domaćinstva kao poslodavca (Eurostat, 2008, 43).

² Vrednost proizvodnje meri se vrednošću ostvarenog prihoda, uključujući kapitalizovanu proizvodnju i ostale poslovne prihode (zajedno sa subvencijama), koja se koriguje promenama u stanju zaliha gotovih proizvoda, vrednošću nedovršene proizvodnje i vrednošću prodate robe umanjene za iznos nabavljene robe radi dalje prodaje.

$$(3) \quad GVA_{i,t} = \sum_{q=1}^4 GVA_{i,t}^q$$

Drugi član u jednačini (2) pokazuje da se tokom godine struktura međufaznih troškova iz prethodne godine uzima kao privremeni aproksimator tekuće strukture međufaznih troškova. Ovako ocenjena kvartalna nova vrednost mora da se koriguje za iznos neto indirektnih poreza ($tax_{i,t}^q$), koji se dobijaju iz podataka Ministarstva finansija, da bi se dobila ocena kvartalnog BDP ($y_{i,t}^q$):

$$(4) \quad y_{i,t}^q = \sum_{i=1}^n (1 + tax_{i,t}^q) GVA_{i,t}^q \quad i = 1, 2, 3, \dots, n$$

ZSRS prikuplja podatke o bruto vrednosti proizvoda putem ankete *Kvartalno poslovanje privrednih društava* (SBS-03 obrazac)³. Uz ove podatke koriste se i drugi indikatori privredne aktivnosti koje prikuplja statistički sistem, kao što su vrednost i časovi rada u građevinarstvu, kupovina i prodaja poljoprivrednih proizvoda, promet na malo i promet na veliko, noćenje turista i promet u ugostiteljstvu, zaposlenost i plate, cene proizvođača i potrošačke cene. Ministarstvo finansija prikuplja podatke o fiskalnim prihodima i rashodima, uključujući carine i subvencije. Narodna Banka Srbije pruža podatke o deviznom kursu, depozitima i kreditima. Svi ovi indikatori imaju mesečnu frekvenciju i moraju se egregirati u kvartalne podatke⁴. Oni se koriste da bi se unapredio obračun BDP po proizvodnom principu.

Kvartalni BDP se najpre obračunava u tekućim cenama. Potom se prevodi na obračun u cenama prethodne godine, da bi se na kraju vršilo „ulančavanje indeksa“ na osnovu koga se dobija obračun BDP u „stalnim cenama“⁵. Za sada govorimo samo o BDP obračunatom u tekućim cenama. Ovaj obračun je

³ U obrascu SBS-03 postoje sledeća polja za prikupljanje podataka: prihodi od prodaje roba, proizvoda i usluga; poslovni rashodi; stanje zaliha; broj zaposlenih; ostvarene investicije; promet u industriji; nove narudžbine; videti (ZSRS, 2016).

⁴ Međutim, postoje neke serije koje su raspoložive samo na godišnjoj frekvenciji, kao što je vrednost radova u građevinarstvu, premije osiguranja i poljoprivredna proizvodnja. One moraju da se dezagregiraju na kvartalnu dinamiku. To se naziva vremenska dezagregacija i primenjuje se na varijable koje imaju karakter vremenskog toka vrednosti, a ne akumuliranih fondova vrednosti. Interpolirana serija kvartalne frekvencije (viši nivo frekvencije) se dobija tako što se godišnja serija (nižeg nivoa frekvencije) razloži na viši nivo frekvencije putem minimiziranja prve diferencije između logaritama interpolirane i referentne serije uz uslov da je zbir podataka interpolirane serije jednak zbiru podataka referentne serije. Referentna serija služi kao uzor (benchmark) za dezagregaciju. Ukoliko ne postoji ovakva referentna serija (striktno govoreći njene vrednosti se zamenjuju sa jedinicama u procesu interpolacije) takva procedura se naziva „benčmarking“ (benchmarking). Za ove svrhe ZSRS koristi Chow-Lin metod (1971), dok smo mi više skloni da koristimo Denton-ov metod (1971).

⁵ Nova ESA 2010 metodologija ne poznaje obračun BDP u stalnim cenama, kao što je to bio slučaj sa prethodnom SNA metodologijom. Zbog toga mora da postoji poseban postupak „ulančavanja“ da bismo došli do „realnog“ BDP, a koji ćemo objasniti u III odeljku ovog rada.

privremen, kao što smo to već istakli. Zbir sva četiri kvartala privremenog obračuna BDP daje privremeni godišnji obračun BDP, koji je raspoloživ na kraju februara naredne godine. Za celu prethodnu godinu ZSRS sprovodi istraživanje pod nazivom *Godišnje strukturalno istraživanje o poslovanju privrednih subjekata* (SBS-01 obrazac, ZSRS, 2011). Na osnovu ovog istraživanja moguće je konačno oceniti novu vrednost koja je proizvedena prethodne godine. Takva ocena, potom, postaje osnova za reviziju prethodno obračunatih kvartalnih novostvorenih vrednosti. Ceo obračun je raspoloživ na kraju aprila meseca.

Prema metodologiji ESA 2010, ZSRS je u obavezi da vrši revizije kvartalnih obračuna BDP dve godine unatrag. Dakle, razlike u obračunima su nešto sa čime se svesno ulazi u ocenu kvartalnih makroekonomskih agregata. Između brzine i tačnosti obračuna BDP mora da postoji određeni kompromis. Na račun potpune tačnosti dobijaju se brze ocene BDP koje služe sa detekciju trendova privrednog razvoja. Ono što je dobro to je da se u okviru iste metodologije obračunavaju i kvartalni i godišnji nacionalni računi. Naravno, razlike u obračunima ne smeju da budu takve da bi se gubilo poverenje u njih. Pre nego što se upustimo u analizu kolike su bile ove razlike u Srbiji, moramo nešto da kažemo kako se „realno“ obračunava BDP, pošto u metodologiji nacionalnih računa više ne postoji obračun u stalnim cenama.

Ulančavanje kvartalnih računa

Prema prethodnoj SNA (System of National Accounts) metodologiji obračuna nacionalnih računa, birana je jedna godina kao referentna ili bazna godina i svi realni makroekonomski agregati su izračunavani po cenama iz te godine. Na primer, kao referentna godina se izabere 2010. i sve cene iz te godine služe za obračun realnog BDP iz 2016. Nedostatak ove metodologije je bio u tome što struktura cena u tekućoj 2016, može značajno da se razlikuje od strukture cena u baznoj 2010. Zbog toga ocena realnog rasta BDP između ove dve godine sadrži u sebi ne samo promene u realnom sektoru privrede, nego i grešku zadržavanja stare strukture cena.

Da bi se izbegla ova greška, obračun realnog rasta BDP sastoji se iz dva postupka po novoj metodologiji. Prvo se BDP izrazi u cenama prethodne godine, a potom, se vrši ulančavanje indeksa BDP da bi se realni obim privredne aktivnosti vezao za referentnu godinu. Time se uzimaju u obzir promene u strukturi cena između referentne godine i prethodne godine, ali se nažalost komplikuje postupak izračunavanja realnih stopa rasta BDP u tekućoj i svim prethodnim godinama. Mi ćemo prvo razmotriti kako se koriste cene iz prethodne godine za obračun BDP, pa ćemo kasnije preći na ulančavanje realnog obima BDP.

Obračun kvartalnog BDP-a u cenama prethodne godine podrazumeva da se kao bazna godina za svaku godinu obračuna uzima prethodna godina. Time se uzimaju u obzir sve strukturne promene u relativnim cenama koje su nastale između dve uzastopne godine. Uporedivost realnih agregata se dobija tako što se kvartalni nacionalni računi iz tekuće i prethodne godine vode po istim cenama iz te prethodne godine. Njihovi nazivi su, naravno, drugačiji. U prethodnoj godini to su bile tekuće cene, a u tekućoj godini to su cene iz prethodne godine. U svakom slučaju, to su iste cene koje omogućavaju da se izdvoje promene u realnim nacionalnim agregatima.

Ovde moramo da stavimo nekoliko napomena. Prodaja i otkup poljoprivrednih proizvoda u stalnim cenama dobijaju se tako što se njihovi podaci u tekućim cenama deflacioniraju cenama proizvođača poljoprivrednih proizvoda iz prethodne godine. Njihova kvartalna dinamika zavisi od toga da li se radi o biljnoj ili stočarskoj proizvodnji. Ako je u pitanju biljna proizvodnja vodi se računa o kvartalnoj dinamici, odn. činjenici da se biljna proizvodnja mahom realizuje u III i IV kvartalu, a da se prodaja odvija tokom cele godine. Zato se ukupni realni godišnji obim deli u fiksnoj proporciji 20%, 25%, 30%, 25% po kvartalima. Na drugoj strani, za stočarsku proizvodnju ne uvode se ove fiksne proporcije.

Kod poslovanja sa nekretninama, procenjuje se godišnja stopa rasta inputiranih renti i vremenski se dezagregira po kvartalima. Kod vremenskog dezagregiranja kao referentna serija koristi se broj zaposlenih lica u sektoru nekretnina.

U sektoru državna uprava i obavezno socijalno osiguranje, obrazovanje, zdravstvena i socijalna zaštita tekući javni rashodi po zaposlenom se deflacioniraju stopama porasta nominalnih plata i množe sa brojem zaposlenih lica u ovim oblastima.

Kod carina i poreza na proizvode dobijaju se realne vrednosti na osnovu stopa poreza i carina iz prethodne godine i realnog (deflacioniranog) obima potrošnje i uvoza u tekućoj godini.

Dinamika subvencija je neregularna. Subvencije na proizvode po cenama iz prethodne godine se izračunavaju na osnovu strukture subvencija iz te godine i ekstrapolacije njihove vrednosti na tekuću godinu korišćenjem posebno konstruisanog kompozitnog indeksa fizičkog obima poljoprivredne proizvodnje i usluga u železničkom saobraćaju. Kao ponderi koriste se godišnje vrednosti odgovarajućih subvencija iz budžeta. Kao što vidimo, jasna pravila o upotrebi cena iz prethodne godine u pojedinim slučajevima moraju da se primene na krajnje poseban način.

Kada se na opisani način dobiju ocene o kvartalnim nacionalnim računima u cenama iz prethodne godine, pristupa se njihovom ulančavanju ili vezivanju za referentnu godinu. Ceo postupak se naziva ulančavanje, jer se apsolutne vrednosti nacionalnih agregata u cenama iz prethodne godine pretvaraju u indekse koji se, potom, vezuju za referentnu ili baznu godinu, da bi se na kraju vratili natrag u apsolutne iznose BDP-a izraženog preko cena u referentnoj godini. Tako dobijeni rezultat predstavlja „realni obim BDP“ na osnovu koga se izračunavaju realne stope rasta.

Ista procedura koja se primenjuje na obračun realnog BDP, kao najšireg makroekonomskog agregata, primenjuje se i na obračun njegovih komponenti sa rashodne strane (potrošnja, investicije, javna potrošnja, izvoz, uvoz i neto porezi) i sa proizvodne strane (deset oblasti od poljoprivrede do usluga u oblasti umetnosti i zabave). Realne komponente BDP-a na rashodnoj strani dobijaju se odgovarajućim deflacioniranjem tekućih prihoda. Mi ćemo više govoriti o ovim deflatorima u V odeljku ovog rada i o specifičnostima koje tu postoje. Sada ćemo preći na ulančavanje obima BDP.

Ulančani obim kvartalnog BDP predstavlja realni kvartalni BDP koji se obeležava kao $y_{t|t=base}^q$. To je kvartalni podatak i zato postoji indeks q u superskriptu. Tekući godišnji period je t , a referentni godišnji period $t = base$. Subskript $t|t = base$ označava da je tekući BDP u godini t izražen preko cena iz referentne godine $t = base$.

Prvi korak u obračunu realnog BDP počinje sa određivanjem $y_{t|t-1}^q$, koji predstavlja monetarnu vrednost obima BDP u q -tom kvartalu po cenama iz prethodne godine $t-1$. On se dobija tako što se deflacionira tekuća kvartalna vrednost BDP $y_{t|t}^q$. Da bismo sada pokrenuli njegovo ulančavanje, potrebno je da formiramo indekse. Odgovarajući indeks BDP obeležavamo sa $(I_{t|t-1}^q)$. To je indeks BDP u q -tom kvartalu izražen preko cena iz prethodne godine i prosečnog BDP iz prethodne godine po cenama prethodne godine:

$$(5) \quad I_{t|t-1}^q = \frac{y_{t|t-1}^q}{\frac{1}{4} \sum_{q=1}^4 y_{t-1|t-1}^q} \cdot 100$$

Ovaj indeks u startnoj godini ($t = first$) mora da se izrazi preko odgovarajućih vrednosti u prethodnoj godini ($t = first-1$):

$$(6) \quad I_{t=first|t=first-1}^q = \frac{y_{t=first|t=first-1}^q}{\frac{1}{4} \sum_{q=1}^4 y_{t=first-1|t=first-1}^q} \cdot 100$$

U našem slučaju, to je 1996, a prethodna godina je 1995. Nažalost, podaci za prethodnu, 1995, ne postoje. Zato moramo da uvedemo transformisani indeks $\tilde{I}_{t|t}^q$ za tu prvu godinu $I_{t|t-1}^q$ na osnovu sledećeg identiteta:

$$(7) \quad \tilde{I}_{t=first|t=first}^q \equiv I_{t=first|t=first-1}^q$$

Posle prve godine ovaj indeks se regularno ulančava u odnosu na svoju prosečnu vrednost iz prethodne godine:

$$(8) \quad \tilde{I}_{t|t}^q = I_{t|t-1}^q \cdot \frac{1}{4} \cdot \sum_{q=1}^4 I_{t-1|t-2}^q / 100$$

Potom ga vezujemo za referentnu godinu (u našem slučaju 2010) kao:

$$(9) \quad \tilde{I}_{t|t=base}^q = \frac{\tilde{I}_{t|t}^q}{\frac{1}{4} \sum_{q=1}^4 \tilde{I}_{t=base|t=base}^q} \cdot 100$$

da bi na kraju indeksne vrednosti vratili natrag u apsolutne vrednosti realnog obima BDP:

$$(10) \quad y_{t|t=base}^q = \frac{\tilde{I}_{t|t=base}^q \frac{1}{4} \sum_{q=1}^4 y_{t=base|t=base}^q}{100}$$

To su ulančane mere obima kvartalnog BDP koje služe za izračunavanje stopa rasta realnog BDP⁶.

Revizije BDP

Kao što smo već naveli, postoje redovne revizije kvartalnih obračuna makroekonomskih agregata kako u tekućim cenama, tako i u realnim (ulančanim) veličinama. Prema metodologiji ESA 2010: "Svrha kvartalnih nacionalnih računa je različita od one koja postoji kod godišnjih nacionalnih računa. Kvartalni nacionalni računi se fokusiraju na kratkoročno kretanje u privredi za koje daju koherentnu meru promena u okviru sistema nacionalnih računa. Naglasak se stavlja na stope rasta i njihove karakteristike u vremenu u smislu da li se ubrzavaju ili usporavaju ili menjaju predznak. Godišnji nacionalni računi naglašavaju nivo aktivnosti i strukturu privrede, a ne samo stope rasta" (Eurostat, 2013a, 313). Dakle, kvartalni nacionalni računi služe za razumevanje tekućih privrednih kretanja u okviru metodologije godišnjih nacionalnih računa. Njihove informacije imaju karakter kratkoročnih indikatora aktivnosti, koji imaju prednost da su razvijeni u okviru konzistentne metodologije obračuna nacionalnih računa.

⁶ MMF koristi komplikovaniju notaciju, pa je i sam postupak ulančavanja teže razumeti, videti (IMF, 2014). Prikazani obračun u jednačinama (5)-(10) zasniva se na Laspeyres-ovim indeksima. Za upoređenje sa obračunom zasnovanim na Fisher-ovom indeksu (Eurostat, 2013b).

Naravno, brzina obračuna kvartalnih računa mora da napravi izvestan kompromis s potpunom preciznošću. Naša je namera da vidimo u kojoj meri preciznost ocene trpi zbog brzine obračuna kvartalnih nacionalnih računa. ZSRS redovno objavljuje kvartalne nacionalne račune u tekućim cenama, cenama prethodne godine i ulančane mere obima BDP-a i njegovih komponenti. Problem za istraživače nastaje onog trenutka kada žele da prate revizije ovih obračuna, jer svaki novi izveštaj o kvartalnim nacionalnim računima na internet stranici ZSRS preklapa prethodni izveštaj. Mi, međutim, već dugi niz godina pratimo ove izveštaje i u našoj bazi podataka postoje svi do sada objavljeni izveštaji o kvartalnim nacionalnim računima. To nam je omogućilo da uporedimo revidirane i prethodne verzije nacionalnih računa i da odredimo do koje mere se oni razlikuju ili poklapaju.

U Tabeli 1 prikazani su rezultati analize u pogledu razlika između revidiranih i prethodnih ocena nivoa realnog i nominalnog BDP-a. Revizija izveštaja za IV kvartal 2015. počela je sa objavljivanjem prethodnih podataka za I kvartal 2016. Ona se odnosi na prethodne dve godine i doseže unatrag sve do I kvartala 2014. To je prva kolona na tabeli 1 za realni BDP i šesta kolona za nominalni BDP. Druga i sedma kolona pokazuju razlike između prethodnih i revidiranih izveštaja koje su pokrenute u izveštaju za II kvartal 2016. I tako redom, sve do izveštaja za IV kvartal 2016. koji unosi revizije za prethodna tri kvartala u toj godini.

Peta i deseta kolona u Tabeli 1 izveštavaju o RMSE (Root Mean Squared Error), ili kvadratnom korenu iz prosečnog kvadrata greške ocene BDP:

$$(11) \quad RMSE_t = \sqrt{\frac{\sum_{n=1}^T (\hat{y}_{t,n} - \hat{y}_t)^2}{T}}$$

gde su $\hat{y}_{t,n}$ ocenjene veličine BDP u periodu t za svaku reviziju $n = 1, \dots, T$, \hat{y}_t je prosek izvršenih revizija BDP za period t . Ocene realnog BDP ne sadrže više od 0.3% razlika kod apsolutnih vrednosti. Nasuprot tome, ocene nominalnog BDP imaju razlike skoro do 2% vrednosti. Na primer, za IV kvartal 2015. prethodne revizije su bile značajne i u proseku su menjale prethodne vrednosti za 1.93%. Značajnija razlika postoji i za II kvartal 2015. od 1.62%.

U 2014. i 2015. ocene realnog BDP u prva dva kvartala su bile optimistične, pa su zahtevale kasnije smanjivanje. Nasuprot tome, ocene za poslednja dva kvartala su bile pesimistične i tražile su naknadno povećanje. U 2016. nemamo takvu pravilnost i, po pravilu, naknadno su se povećavale vrednosti realnog BDP.

Kod nominalnog BDP jako su važne tekuće cene po kojima se on obračunava. Mi ćemo u V odeljku govoriti o implicitnim deflatorim i njihovom

odnosu prema potrošačkim cenama. Od 2015. stalno se revidiraju naviše nominalni računi BDP i te revizije su veće nego kod realnog BDP.

Tabela 1 Razlika između revidirane i prethodne ocene BDP-a

Kvartali	Realni BDP					Nominalni BDP				
	Vreme revizija				RMSE	Vreme revizija				RMSE
	Q1Y16	Q2Y16	Q3Y16	Q4Y16		Q1Y16	Q2Y16	Q3Y16	Q4Y16	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	
Q1Y14	-0.357%	-0.299%	-0.299%	0.000%	0.28%	-0.132%	-0.437%	-0.437%	0.000%	0.38%
Q2Y14	-0.187%	-0.145%	-0.145%	0.000%	0.14%	-0.189%	-0.346%	-0.346%	0.000%	0.29%
Q3Y14	0.320%	0.146%	0.146%	0.000%	0.23%	-0.020%	0.007%	0.007%	0.000%	0.02%
Q4Y14	0.189%	0.265%	0.265%	0.000%	0.22%	0.303%	0.678%	0.678%	0.000%	0.57%
Q1Y15	-0.285%	-0.266%	-0.266%	0.000%	0.24%	1.406%	1.098%	1.098%	0.000%	1.07%
Q2Y15	-0.054%	-0.022%	-0.022%	0.000%	0.04%	1.995%	1.796%	1.796%	0.000%	1.62%
Q3Y15	0.300%	0.103%	0.103%	0.000%	0.22%	1.545%	1.638%	1.638%	0.000%	1.39%
Q4Y15	0.069%	0.214%	0.214%	0.000%	0.19%	1.972%	2.318%	2.318%	0.000%	1.93%
Q1Y16		0.080%	-0.219%	0.084%	0.25%		1.690%	1.493%	-0.022%	1.33%
Q2Y16			0.012%	0.158%	0.10%			1.932%	0.121%	1.28%
Q3Y16				0.256%	0.00%				0.088%	0.00%

Izvor: Autor

U Tabeli 2 prikazane su razlike između revidiranih i prethodnih ocena BDP u industriji. Industrija je ključna komponenta BDP na strani ponude. Revizije realnog BDP u industriji su veće nego kod celokupnog agregata BDP. U I kvartalu 2015. one iznose 3.53% a u I kvartalu 2016. 2.55%. Na nominalnoj strani slična promena postoji samo kod II kvartala 2015. u visini od 2.17%.

Tabela 2 Razlika između revidirane i prethodne ocene BDP-a u industriji

Kvartali	Realni BDP u industriji					Nominalni BDP u industriji				
	Vreme revizija				RMSE	Vreme revizija				RMSE
	Q1Y16	Q2Y16	Q3Y16	Q4Y16		Q1Y16	Q2Y16	Q3Y16	Q4Y16	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	
Q1Y14	-1.006%	-0.515%	-0.515%	0.000%	0.71%	-0.440%	-0.333%	-0.333%	0.000%	0.33%
Q2Y14	-0.170%	-0.005%	-0.005%	0.000%	0.14%	-0.402%	-0.256%	-0.256%	0.000%	0.29%
Q3Y14	1.331%	0.555%	0.555%	0.000%	0.95%	0.047%	-0.023%	-0.023%	0.000%	0.06%
Q4Y14	-0.093%	-0.007%	-0.007%	0.000%	0.08%	0.750%	0.576%	0.576%	0.000%	0.57%
Q1Y15	-3.043%	-2.855%	-2.855%	0.000%	2.53%	1.086%	1.070%	1.070%	0.000%	0.93%
Q2Y15	-0.926%	-0.643%	-0.643%	0.000%	0.68%	2.512%	2.494%	2.494%	0.000%	2.17%
Q3Y15	-0.513%	-1.369%	-1.369%	0.000%	1.17%	0.449%	0.666%	0.666%	0.000%	0.54%
Q4Y15	-1.458%	-1.079%	-1.079%	0.000%	1.09%	1.455%	1.275%	1.275%	0.000%	1.17%
Q1Y16		-2.463%	-2.336%	0.723%	2.55%		1.463%	1.704%	0.000%	1.30%
Q2Y16			0.180%	0.647%	0.33%			2.273%	0.409%	1.32%
Q3Y16				1.581%	0.00%				0.445%	0.00%

Izvor: Autor

U Tabeli 3 prikazane su razlike između revidiranih i prethodnih ocena BDP u potrošnji. Potrošnja je najveća komponenta BDP na strani rashoda. Revizije realnog BDP-a u potrošnji su dosta niske i približavaju se veličini revizija kod celokupnog agregata BDP. Na nominalnoj strani, one su čak i manje.

Tabela 3 Razlika između revidirane i prethodne ocene BDP-a u potrošnji

Kvartali	Realni BDP u potrošnji					Nominalni BDP u potrošnji				
	Vreme revizija				RMSE	Vreme revizija				RMSE
	Q1Y16	Q2Y16	Q3Y16	Q4Y16		Q1Y16	Q2Y16	Q3Y16	Q4Y16	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	
Q1Y14	0.054%	-0.141%	-0.141%	0.000%	0.17%	0.053%	-0.047%	-0.047%	0.000%	0.08%
Q2Y14	-0.163%	-0.293%	-0.293%	0.000%	0.24%	-0.182%	-0.228%	-0.228%	0.000%	0.19%
Q3Y14	0.038%	-0.006%	-0.006%	0.000%	0.04%	0.024%	-0.017%	-0.017%	0.000%	0.03%
Q4Y14	0.067%	0.423%	0.423%	0.000%	0.39%	0.100%	0.278%	0.278%	0.000%	0.24%
Q1Y15	1.087%	0.887%	0.887%	0.000%	0.84%	1.185%	1.080%	1.080%	0.000%	0.97%
Q2Y15	0.831%	0.691%	0.691%	0.000%	0.65%	1.082%	1.025%	1.025%	0.000%	0.91%
Q3Y15	1.007%	0.933%	0.933%	0.000%	0.83%	1.270%	1.218%	1.218%	0.000%	1.07%
Q4Y15	0.765%	1.165%	1.165%	0.000%	0.95%	1.024%	1.227%	1.227%	0.000%	1.02%
Q1Y16		1.066%	0.897%	-0.031%	0.83%		1.416%	1.245%	-0.031%	1.12%
Q2Y16			0.391%	-0.001%	0.28%			0.938%	-0.001%	0.66%
Q3Y16				-0.020%	0.00%				-0.018%	0.00%

Izvor: Autor

U aneksu, u Tabelama 1a, 2a i 3a prikazane su razlike u stopama rasta realnog BDP, kao i realnog BDP u industriji i potrošnji po revidiranim i prethodnim podacima. Možemo da vidimo da su razlike u stopama rasta manje kod posmatranih nacionalnih agregata, nego kod razlika u apsolutnim veličinama.

Implicitni deflatori

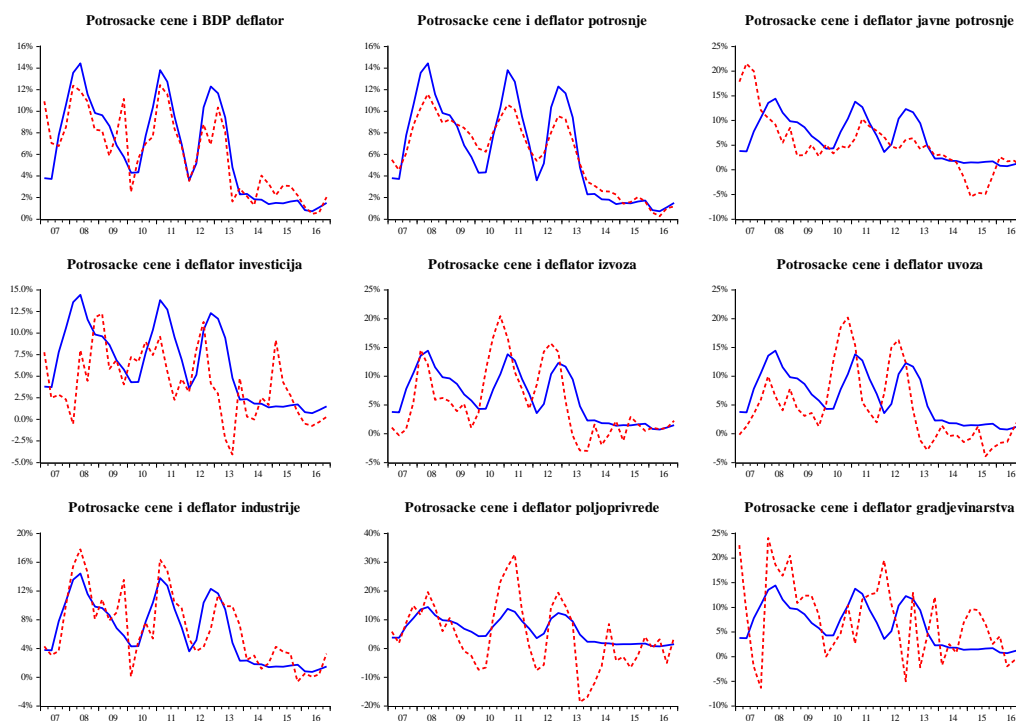
Videli smo u prethodnom odeljku da su promene veće kod nominalnih makroekonomskih agregata, nego kod realnih agregata. Zato ćemo u ovom odeljku analizirati cene po kojima se ovi agregati obračunavaju. To su implicitni deflatori (IPD ili Implicit Price Deflators) i upoređićemo ih sa tekućim cenama koje daje indeks potrošačkih cena (CPI ili Consumers Price Indices). Sve serije prevešćemo na međugodišnje stope rasta, tako da ćemo biti u mogućnosti da uporedimo stvarnu i implicitnu inflaciju. Na strani finalne upotrebe obuhvaćeni su svi sektori nacionalnih računa, a na strani proizvodnje samo tri sektora (industrija, poljoprivreda i građevinarstvo). Navedeni podaci o inflaciji za period 2007-16. prikazani su na Slici 1.

Implicitni deflator BDP dobija se kao odnos BDP po tekućim cenama i realnog ili ulančanog BDP:

$$(12) \quad IPD_{t|t=base}^q = \frac{y_{t|t}^q}{y_{t|t=base}^q}$$

Na osnovu jednačine (12) stope inflacije se određuju kao:

$$(13) \quad \pi_{t|t=q}^{GDP} = \left(\frac{IPD_{t|t=base}^q}{IPD_{t-4|t=base}^q} - 1 \right) \cdot 100$$

Slika 1 Inflacija merenja potrošačkim cenama (puna linija) i implicitnim deflatorima (isprekidana linija)

Izvor: Autor

Implicitni deflator BDP dobija se kao odnos BDP po tekućim cenama i realnog ili ulančanog BDP:

$$(12) \quad IPD_{t|t=base}^q = \frac{y_{t|t}^q}{y_{t|t=base}^q}$$

Na osnovu jednačine (12) stope inflacije se određuju kao:

$$(13) \quad \pi_{t|t=q}^{GDP} = \left(\frac{IPD_{t|t=base}^q}{IPD_{t-4|t=base}^q} - 1 \right) \cdot 100$$

Sa Slike 1 se vidi da postoje značajne razlike u poslednjih deset godina između inflacije obračunate na osnovu potrošačkih cena i inflacije implicitne sadržane u BDP deflatoru, kao i u drugim implicitnim deflatorima. U Tabeli 4 sumirane su ove razlike. Tabela 4 sadrži koeficijente korelacije koji govore o

povezanosti različitih stopa inflacije, RMSE koji meri razlike između njih i koeficijente varijacije koji izražavaju njihovu promenljivost u vremenu. Stvarna inflacija je veoma blisko povezana sa inflacijom obračunatom na osnovu implicitnih deflatora u potrošnji. Tu je koeficijent korelacije 0.9522, dok je RMSE 1.5757. Njeno kretanje sa inflacijom na osnovu implicitnog BDP deflatora je slično, ali je koeficijent korelacije niži 0.8552, a RMSE viši 2.2368.

Ovo je važno da zapamtimo. U prognozama se često realni BDP ocenjuje sam za sebe ili u odnosu na druge realne indikatore, a potom se tako dobijene ocene množe sa indeksom potrošačkih cena da bi se dobila prognoza nominalnog BDP. Nominalni BDP je ključan za određivanje stopa fiskalnog deficita ili udela javnog duga u BDP. Međutim, ovakav postupak sadrži određenu statističku grešku. U vreme visoke inflacije, implicitni deflator BDP je niži nego zvanična inflacija, a u vreme stabilnih cena, on je po pravilu viši nego stvarna inflacija. To je potrebno uzeti u obzir da bi se korektno prognozirale stope rasta nominalnog BDP⁷.

Tabela 4 Povezanost inflacije i implicitnih deflatora

Stope rasta	Koeficijenti korelacije		Root Mean Square Error		Koeficijent varijacije
	BDP deflator	Inflacija	BDP deflator	Inflacija	Procenat
Inflacija	0.8599	1.0000	2.2108	0.0000	69%
BDP deflator	1.0000	0.8599	0.0000	2.2108	60%
Deflator potrošnje	0.8736	0.9517	1.7737	1.5713	56%
Deflator javne potrošnje	0.5401	0.4421	4.9354	5.5539	112%
Deflator investicija	0.4355	0.3741	4.4392	5.0714	94%
Deflator izvoza	0.5506	0.6736	5.1439	4.6033	114%
Deflator uvoza	0.4602	0.5843	5.7270	5.3469	138%
Deflator industrije	0.8147	0.8198	2.9360	2.8542	74%
Deflator poljoprivrede	0.7174	0.7764	9.3543	8.7540	261%
Deflator građevinarstva	0.4696	0.2841	6.8374	7.6714	103%

Izvor: Autor

U principu, što je viši koeficijent korelacije, to je niži RMSE. I obrnuto, što je niži koeficijent korelacije, to je viši RMSE. Međutim, to ne mora da bude tačno u svakom slučaju. Deflator poljoprivrede ima koeficijent korelacije sa BDP deflatorom 0.7174 što možda ne izgleda toliko nisko. Međutim, RMSE je izuzetno visok i iznosi 9.3543. Na drugoj strani, deflator građevinarstva ima koeficijent korelacije sa BDP deflatorom od samo 0,4696 ali je njegov RMSE 6.8374, dakle nešto niži nego kod poljoprivrede.

⁷ Naravno, inflacija se obračunava kao prosečna kvartalna vrednost da bi bila uporediva sa implicitnim BDP deflatorom, koji je takođe kvartalne frekvencije. Kovačević i Stamenković (2010) tvrde da BDP deflator mora da se nalazi između inflacije i deflatora spoljne trgovine. To jeste bio slučaj u većini, ali ne i u svim godinama između 2008. i 2016.

U svakom slučaju deflatori investicija, uvoza i izvoza su veoma nisko povezani sa BDP deflatorom. U idealnoj situaciji deflator BDP $\pi_{t|t=q}^{gdp}$ bi trebalo da se dobije kao ponderisani prosek deflatora svih BDP serija na strani finalne upotrebe. To je izraženo jednačinom (14), gde simboli lambda (λ) predstavljaju učešća odgovarajućih serija u ukupnom BDP, simboli pi (π) stope promena implicitnih deflatora, a C, G, I, X, M i IE označavaju privatnu i javnu potrošnju, investicije, izvoz, uvoz i promenu zaliha (uključujući statističku grešku obračuna).

$$(14) \quad \pi_t^{GDP} = \lambda_t^C \cdot \pi_t^C + \lambda_t^G \cdot \pi_t^G + \lambda_t^I \cdot \pi_t^I + \lambda_t^X \cdot \pi_t^X - \lambda_t^M \cdot \pi_t^M + \lambda_t^{IE} \cdot \pi_t^{IE}$$

Međutim, nije moguće na ovaj način odrediti stopu promene implicitnog BDP deflatora u Srbiji. Prvo, postoji jedan nedostajući član u jednačini (14), a to su promene zaliha ($\lambda_t^{IE} \cdot \pi_t^{IE}$). Podaci o promenama zaliha nisu raspoloživi za obračun kvartalnih nacionalnih računa. Zato se promene zaliha tretiraju kao rezidual pošto se kvartalni računi formiraju sa proizvodne strane. Drugo, implicitni BDP deflator se dobija deljenjem BDP po tekućim cenama i realnog BDP na osnovu postupka ulančavanja. Ulančavanje se vrši na osnovu Laspeyres indeksa i vezivanja za referentnu godinu. Posledica je da se gubi aditivnost osim za referentnu godinu i jednu godinu posle nje, (Eurostat, 2013b). To utiče na obračun svih udela (λ_t^C , λ_t^G , λ_t^I , λ_t^X i λ_t^M). I na kraju, inflacija na osnovu potrošačkih cena se obračunava kao Paasche indeks, što daje drugačiji rezultat u odnosu na primenu Laspeyres indeksa.

Inflacija i implicitni deflator potrošnje se odnose na istu privatnu potrošnju, ali su im definicija, obuhvat i indeksna formula različiti. Inflacija je Laspeyresv indeks, dok je implicitni deflator potrošnje Paasche indeks. Inflacija meri promenu cena na domaćoj teritoriji, dok implicitni deflator potrošnje meri potrošačke cene rezidenata bez obzira gde njihova potrošnja nastaje (tako se za naše turiste koji kupuju turističke usluge u inostranstvu uzima ponderisani prosek cena u pet vodećih turističkih zemalja). Implicitni deflator potrošnje uključuje cene roba i usluga stanovanja za vlastitu potrošnju domaćinstava, dok inflacija samo meri promene tržišnih cena, odn. cena kod tržišnih transakcija. Inflacija meri cene stvarno naplaćenih finansijskih usluga i usluga osiguranja, a implicitni deflator potrošnje obuhvata sve pružene finansijske usluge, uključujući one koje se mere indirektnim putem (FISIM)⁸.

Implicitni deflatori izvoza i uvoza imaju značajnu distancu u odnosu na inflaciju jer su RMSE 4.6033 i 5.3469, respektivno, a njihovi koeficijenti korelacije su niski: 0.6736 i 0.5843, respektivno. Oni su, takođe, veoma promenljivi s

⁸ Eurostat, 2013b, 287; ZSRS, 2015, 14.

koeficijentima varijacije od 114% i 138%, respektivno. Sigurno je da je jedan od razloga za takvu promenljivost devizni kurs sa svojim oscilacijama. Naravno, implicitni deflator izvoza ne utiče na devizni kurs, ali implicitni deflator uvoza utiče na tržišne cene, pa preko toga i na inflaciju. Interesantno je da primetimo da je udaljenost implicitnih deflatora izvoza i uvoza veća u odnosu na BDP deflator, nego u odnosu na inflaciju. RMSE je 5.1439 i 5.7270, respektivno, sa još nižim koeficijentima korelacije od 0.5506 i 0.4602, respektivno.

Implicitni deflator investicija je komplikovano obračunati, jer se komplikovano mere investicioni izdaci u tekućim i stalnim cenama, na osnovu kojih se izračunavaju implicitni deflatori. Prvo se sve realne investicije dele u tri kategorije: zgrade, opremu (domaću i stranu) i investicije u ostale fiksne fondove. Tekući izdaci za investicije u zgrade se procenjuju na godišnjem nivou i vremenski se dezagregiraju na osnovu kvartalnih podataka o vrednosti izvedenih radova u građevinarstvu. Ove nominalne veličine se, potom, deflacioniraju ponderisanim indeksom cena građevinskog materijala i prosečnih bruto plata u građevinarstvu. Nominalne investicije u domaću opremu se ocenjuju na godišnjem nivou i vremenski se dezagregiraju na osnovu indeksa industrijske proizvodnje grana koje proizvode opremu. Ove vrednosti se deflacioniraju cenama proizvođača grana koje proizvode opremu. Nominalne investicije u uvozu opremu se ocenjuju na godišnjem nivou i vremenski se dezagregiraju na osnovu kvartalnih podataka o uvozu opreme. Za deflacioniranje koriste se indeksi cena proizvođača kod deset najvažnijih trgovačkih partnera uz primenu tekućih deviznih kurseva. Za nominalne investicije u ostale fiksne fondove ne postoje referentne serije za vremensku dezagregaciju, nego se ona radi primenom odgovarajućeg matematičkog modela. Za deflator se koristi kompozitni indeks cena koji obuhvata više različitih serija cena, (ZSRS, 2015, 19).

Investicije su najmanje pouzdan kvartalni račun jer se polazi od procenjenih godišnjih veličina, a potom se vrši njihova vremenska dezagregacija na kvartalne podatke, uz postojanje ili ne postojanje referentnih serija za benčmarkovanje. Kada se u aprilu naredne godine prikupe godišnji podaci o stvarno izvršenim isplatama za investicije, tada se revidiraju kvartalni podaci za prethodnu godinu da bi u sumi reprodukovali godišnju vrednost. U tom smislu udaljenost implicitnog deflatora investicija od inflacije ili BDP deflatora uopšte ne iznenađuje. Odgovarajući RMSE su 5.0714 i 4.4392, respektivno, dok je koeficijent varijacije 98%.

Finalna potrošnja države nema direktno merljivu tržišnu vrednost jer se njene usluge pružaju najširem krugu potrošača ili bez naknade ili ispod cene koštanja. Zato se njihova vrednost određuje metodom inputiranih troškova. To je zbir naknada zaposlenima u državnoj upravi, uključujući školstvo, zdravstvo

i socijalnu zaštitu, međufazne potrošnje, potrošnje osnovnih fondova i poreza na proizvodnju. Na ovaj iznos dodaju se socijalni transferi u naturi, a oduzima se vrednost roba koje prodaje država. Primenom odgovarajućih deflatora, kao što su prosečne bruto plate u državnoj upravi, dobija se finalna državna potrošnja u stalnim cenama. Implicitni deflator nije visoko koreliran ni sa inflacijom, ni sa BDP deflatorom. Koeficijenti korelacije su 0.4421 i 0.5401, dok su RMSE 5.5539 i 4.9354, respektivno. Iznenaduje prilično visoki varijabilitet, jer je koeficijent varijacije 112%.

Ovo kratko metodološko objašnjenje pokazuje zašto mora da dolazi do revizije kvartalnih nacionalnih računa. U principu, inflacija merena potrošačkim cenama je dosta dobar aproksimator BDP deflatora, ali nije potpuni supstitut. Na drugoj - proizvodnoj - strani, deflator industrije se dobro slaže sa BDP deflatorom. Koeficijent korelacije je 0.8147 a RMSE 2.9360. Slično je i u odnosu na inflaciju sa koeficijentom korelacije 0.8198 i RMSE 2.8542, respektivno. Interesantno je napomenuti da je korelacija između cene proizvođača industrijskih proizvoda i implicitnog deflatora u industriji 0.6971 i da je niža nego u odnosu na inflaciju i BDP deflator.

Što se tiče deflatora poljoprivrede i građevinarstva, već smo naveli da se deflator poljoprivrede bolje slaže sa BDP deflatorom, nego deflator građevinarstva. To se odnosi na korelaciju kao mere usaglašenog kretanja dve serije. Međutim, razlike između ovih serija su izuzetno visoke. U Tabeli 4 date su precizne mere ovih razlika, koje su prikazane na Slici 1.

Na kraju ovog odeljka želimo da istaknemo da i u svetu mogu da postoje razlike između inflacije i BDP deflatora. Jedna studija Svetske Banke naglašava da je za to glavni razlog što BDP deflator meri promenu cena novostvorene vrednosti, dok inflacija uključuje i promenu uvoznih cena i uticaj devalvacije deviznog kursa na njih⁹. Tako, na primer, inflacija je bila viša od BDP deflatora za 9.5% i 4.2% u 2015.g. u Rusiji i Norveškoj, dok je bila niža za 4.3% i 3.9% na Islandu i u Irskoj, respektivno (World Bank, 2016, 20).

Realne stope rasta BDP

Stopa realnog rasta BDP bila je 2.8% u 2016. To je bilo mnogo više, nego što se predviđalo na početku te godine (0.5%). Godina je inače započela sa

⁹ Što nije potpuno tačno. Ako imamo u vidu jednačine (1) i (2), očigledno je da međufazna potrošnja uključuje ne samo domaće robe, nego i uvozne robe na čije cene utiče devizni kurs. To i jeste razlog što ESA 2010 zahteva dvostruko deflacioniranje novostvorene vrednosti: jedan deflator da se primenjuje na ukupan prihod (bruto vrednost), a drugi na međufaznu potrošnju. Za sada ZSRS primenjuje samo jednostruko deflacioniranje, ali se priprema da uvede dvostruko deflacioniranje.

neočekivano visokom stopom rasta u I kvartalu od 3.7%. Odmah su nastala protivrečna očekivanja. Na jednoj strani se verovalo da je moguće projektovati ovu stopu rasta na celu godinu, dok su se na drugoj strani pojavile sumnje u tačnost ocene privrednog rasta. Kao što smo mogli da pretpostavimo, stopa rasta iz I kvartala bila je tri puta revidirana. Najpre je smanjena na 3.50%, pa povećana na 3.81%, da bi na kraju bila vraćena na 3.77%.

Mi smo već objasnili metodologiju ulančavanja realnog BDP ($y_{t|t=base}^q$) na osnovu koga se izračunava kvartalna stopa realnog rasta (g_t^q) po obrascu (15):

$$(15) \quad g_t^q = \left(\frac{y_{t|t=base}^q}{y_{t|t=base}^{q-4}} - 1 \right) \cdot 100$$

Postupak (15) je uobičajeni statistički postupak za određivanje stopa realnog rasta BDP. Prema ZSRS: „Serija vrednosti kvartalnih agregata obračunatih u cenama prethodne godine ne može se koristiti za izračunavanje stopa realnog rasta, jer podaci nisu uporedivi (svaka godina vrednovana je u cenama prethodne godine). Za dobijanje serije uporedivih podataka primenjuje se metoda ulančavanja, kojom se indikatori u formi indeksa povezuju i svode na referentnu godinu“ (ZSRS, 2015, 7).

Mi, međutim, mislimo da je tehnički moguće izbeći proces ulančavanja, a ipak dobiti stope realnog rasta BDP. Mi smo te stope nazvali neulančane stope realnog rasta BDP. Da bi se one dobile potrebno je koristiti serije BDP po tekućim cenama i po cenama iz prethodne godine¹⁰. Neulančane stope rasta (γ_t^q) se ne referišu na baznu godinu i mogu se izračunati na sledeći način:

$$(16) \quad \gamma_t^q = \left(\frac{\widehat{y_{t|t-1}^q}}{y_{t-1|t-1}^q} - 1 \right) \cdot 100$$

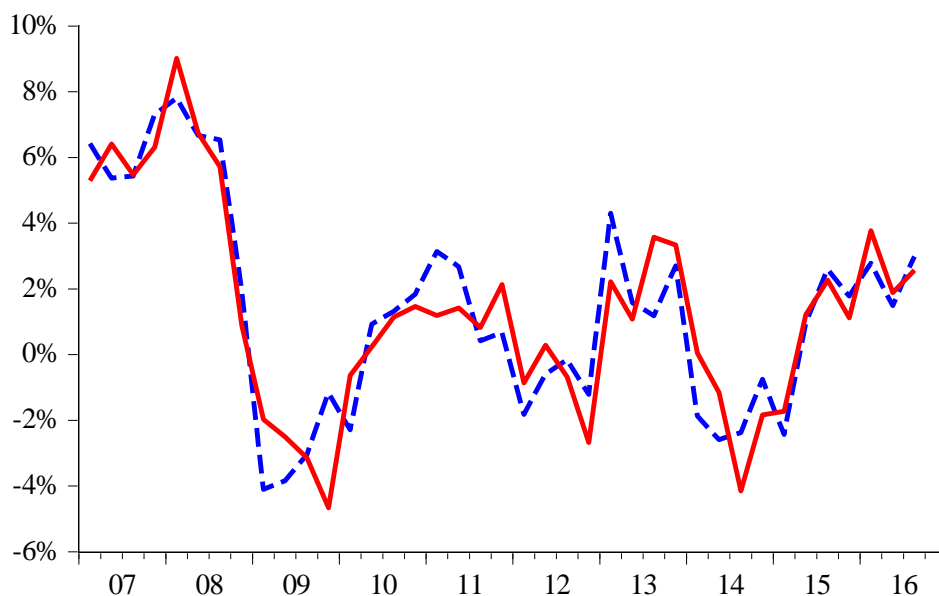
U brojiocu jednačine (16) nalazi se BDP iz tekuće godine obračunat po cenama prethodne godine ($t-1$), a u imeniocu je BDP iz prethodne godine obračunat po tekućim cenama iz te prethodne godine ($t-1$). Dakle, cene su iste i u brojiocu i u imeniocu, a količine se razlikuju. Odnos između tih količina predstavlja neulančanu stopu realnog rasta BDP-a.

Tehnički problem je ovde što su serije visoko sezonirane, tako da sezonska komponenta značajno utiče na visinu stope rasta neulančanog BDP. Zato je potrebno prethodno desezonirati obe serije pre nego što se primeni jednačina (16)¹¹. Kape iznad varijabli u jednačini (16) označavaju da su serije u brojiocu i

¹⁰ ZSRS redovno objavljuje ove serije podataka.

¹¹ Alternativa je da se ne vrši prethodno desezoniranje, nego naknadno da se primeni 4-kvartalni pokretni proseki.

imeniocu desezonirane. Dobijene rezultate smo prikazali na slici 2, gde smo uporedili neulančane stope realnog rasta BDP (γ_t^q) sa standardnim (ulančanim) stopama realnog rasta BDP (g_t^q). Između jedne i druge serije stopa realnog rasta postoji značajna saglasnost. Tamo gde postoje razlike, one se eliminišu tokom godine i prosečne godišnje stope rasta se potpuno poklapaju. Naravno, ulančavanje je standardni postupak koji prethodi određivanju stopa rasta. Naš primer neulančanih stopa rasta samo pokazuje da se proces ulančavanja zasniva na jednoj vrsti indeksa i ako se ta vrsta zameni sa nekom drugom vrstom indeksa ili se potpuno ignoriše nećemo dobiti iste rezultate po kvartalima.

Slika 2 Ulančane (puna linija) i neulančane (isprekidana linija) kvartalne stope rasta BDP

Izvor: Autor

Zaključak

Kvartalni nacionalni računi su uvedeni s namerom da omogućé praćenje kratkoročnih trendova u privredi na osnovu koherentne metodologije obračuna godišnjih nacionalnih računa. Istovremeno, poštovana je činjenica da dolazi do promene strukture relativnih cena koja može značajno da utiče na tačnost obračuna nacionalnih računa. Zato je metodologija ESA 2010 prihvatila obračun kvartalnih nacionalnih računa po cenama iz prethodne godine i postupak njihovog ulančavanja u odnosu na referentnu godinu da bi omogućila izvođenje stopa realnog rasta BDP.

Zbog brzine obračuna i usvojenog postupka deflacionirana mora da postoji određeni kompromis u pogledu tačnosti kvartalnih računa. Obaveza je svake statističke službe da vrši revizije kvartalnih nacionalnih računa dve godine unazad. ZSRS je prihvatio metodologiju ESA 2010 i obavezu revizija kvartalnih nacionalnih računa. Mi smo pokazali u ovom članku da su greške brzog obračuna realnog BDP u Srbiji male, a da su nešto veće kod obračuna nominalnog BDP. Na toj osnovi pokazali smo kako se formiraju implicitni deflatori i u kakvoj su vezi sa stvarnom inflacijom. Istovremeno, pokazali smo da su greške kod obračuna BDP u potrošnji niže, nego kod njegovog obračuna u industriji.

Posebno smo objasnili postupak ulančavanja BDP, ali i mogućnost izvođenja stopa realnog rasta BDP nezavisno od ulančavanja. Njihove godišnje stope ne bi smele da se razlikuju.

Aneks

Tabela 1a Razlika između revidirane i prethodne ocene realne stope rasta BDP

Kvartali	Vreme revizija				RMSE
	Q1Y16	Q2Y16	Q3Y16	Q4Y16	
Q1Y14	0.41%	0.35%	0.35%	0.05%	0.28%
Q2Y14	-0.97%	-1.02%	-1.02%	-1.16%	0.14%
Q3Y14	-4.46%	-4.29%	-4.29%	-4.15%	0.22%
Q4Y14	-2.02%	-2.10%	-2.10%	-1.84%	0.21%
Q1Y15	-1.80%	-1.76%	-1.76%	-1.72%	0.05%
Q2Y15	1.07%	1.08%	1.08%	1.21%	0.11%
Q3Y15	2.29%	2.31%	2.31%	2.27%	0.04%
Q4Y15	1.24%	1.17%	1.17%	1.12%	0.09%
Q1Y16		3.50%	3.81%	3.77%	0.24%
Q2Y16			2.02%	1.89%	0.09%
Q3Y16				2.57%	0.00%

Tabela 2a Razlika između revidirane i prethodne ocene realne stope rasta BDP u industriji

Kvartali	Vreme revizija				RMSE
	Q1Y16	Q2Y16	Q3Y16	Q4Y16	
Q1Y14	-0.07%	-0.56%	-0.56%	-1.07%	1.03%
Q2Y14	-5.76%	-5.91%	-5.91%	-5.92%	0.14%
Q3Y14	-13.96%	-13.29%	-13.29%	-12.80%	0.83%
Q4Y14	-9.99%	-10.06%	-10.06%	-10.07%	0.07%
Q1Y15	-3.87%	-3.57%	-3.57%	-5.77%	1.83%
Q2Y15	8.08%	7.95%	7.95%	7.27%	0.64%
Q3Y15	8.44%	8.51%	8.51%	6.45%	1.76%
Q4Y15	6.76%	6.46%	6.46%	5.33%	1.10%
Q1Y16		6.57%	6.43%	6.20%	0.26%
Q2Y16			-0.56%	-0.39%	0.12%
Q3Y16				1.16%	0.00%

Tabela 3a Razlika između revidirane i prethodne ocene realne stope rasta BDP u potrošnji

Kvartali	Vreme revizija				RMSE
	Q1Y16	Q2Y16	Q3Y16	Q4Y16	
Q1Y14	-1.85%	-1.66%	-1.66%	-1.80%	0.17%
Q2Y14	-1.05%	-0.93%	-0.93%	-1.21%	0.24%
Q3Y14	-1.41%	-1.37%	-1.37%	-1.37%	0.04%
Q4Y14	-0.97%	-1.33%	-1.33%	-0.91%	0.39%
Q1Y15	-0.17%	-0.16%	-0.16%	0.87%	0.90%
Q2Y15	-1.23%	-1.21%	-1.21%	-0.24%	0.85%
Q3Y15	-0.58%	-0.55%	-0.55%	0.40%	0.83%
Q4Y15	-0.25%	-0.30%	-0.30%	0.45%	0.64%
Q1Y16		0.68%	0.86%	0.90%	0.16%
Q2Y16			1.32%	1.02%	0.21%
Q3Y16				0.48%	0.00%

Reference

1. Chow Gregory and An-loh Lin (1971): Best linear unbiased Interpolation, Distribution and Extrapolation of Time Series by Related Series, *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 53, pp.372-75.
2. Denton, F.T. (1971): Adjustment of monthly or quarterly series to annual totals: an approach based on quadratic minimization, *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 66, pp.99-102.
3. Eurostat (2008): NACE Rev 2, Statistical classification of economic activities in the European Community, European Commission, Brussels.
4. Eurostat (2013a): European System of Accounts, ESA2010, European Commission, Brussels.
5. Eurostat (2013b): Handbook on quarterly national accounts, European Commission, Brussels.
6. IMF (2014) Update of Quarterly National Accounts Manual: Concepts, Data Sources and Compilation, Chapter 8, Price and Volume Measures, Washington, D.C.
7. Kovačević, Miladin and Stojan Stamenković (2010): Methodological Basis for Macroeconomic Projections in Countries Exposed to Pressures and Shocks: Example of Serbia, *Panoeconomicus*, No.2, pp.225-243.
8. Labus, Miroljub (2017): GDP Revisions and Nowcasting in Serbia, *Ekonomika preduzeća*, vol.65, No.1-2, pp. 69-82.
9. Republički zavod za statistiku (2010): Kvartalno struktarno istraživanje o poslovanju privrednih subjekata,
10. <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/userFiles/file/StrukturnePoslovneStat/SMET/SME T004010C.pdf>
11. Republički zavod za statistiku (2011): Godišnje struktarno istraživanje o poslovanju privrednih subjekata,
12. <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/userFiles/file/StrukturnePoslovneStat/SMET/SME T004020C.pdf>
13. Republički zavod za statistiku (2015): Kvartalni nacionalni računi Republike Srbije, Izvori i metode obračuna, Beograd
14. Republički zavod za statistiku (2016): Kvartalno poslovanje privrednih društava 2015, Radni dokument, broj 97.
15. World Bank (2016): The Impact of China on Europe and Central Asia, Europe and Central Asia Economic Update, Office of the Regional Chief Economist, Washington D.C.

EKONOMSKA REALNOST REPUBLIKE SRBIJE DETERMINISANA KARAKTEROM INSTITUCIJA I MAKROEKONOMSKE POLITIKE

Vlastimir Leković*

Shodno stavu, potvrđenom u teorijsko-metodološkim i empirijskim istraživanjima, da je ekonomska uspešnost determinisana kvalitetom institucionalne infrastrukture, istraživački cilj ovog rada je da se, na osnovu analize ključnih makroekonomskih indikatora, s jedne strane, i pokazatelja kvaliteta i efikasnosti ekonomskih institucija, s druge strane, pokaže da je postojeće nepovoljno stanje privrede Republike Srbije dominantno opredeljeno karakterom samih institucija i makroekonomske politike. Naime, rezultati istraživanja pokazuju da stanje višegodišnje ekonomske stagnacije, teško rešive nezaposlenosti, izražene ekonomske nejednakosti i sve većeg siromaštva, korespondira niskom kvalitetu institucionalne infrastrukture, na osnovu koje je Republika Srbija među najlošije rangiranim zemljama u Evropi, kao i nedelotvornoj neoliberalnoj makroekonomskoj politici. Na osnovu navedenog ključnog rezultata istraživanja, svrha rada je ukazivanje na neophodnost izgradnje kvalitetnih, konzistentnih i postojanih institucija, utemeljenih na vladavini prava, i kreiranja i sprovođenja razvojne ekonomske politike, zasnovane na reindustrijalizaciji zemlje, kao osnovnog uslova za prevazilaženje postojećeg stanja ekonomije Republike Srbije.

Ključne reči: ekonomske i političke institucije, makroekonomska politika, ekonomske i političke elite, razvojna ekonomska politika

Uvod

Veći je broj faktora koji utiču na tempo i kvalitet ekonomskog rasta i održivost razvoja. Uz tehničko-tehnološki faktor, bitan je uticaj ekonomske politike, strukturnih reformi i socijalne politike. Takođe, jedan od najvažnijih uslova da bi ekonomija ostvarila dugoročni kvalitetan rast i održiv razvoj, uz navedene, jeste uspostavljanje kvalitetnih, efikasnih, konzistentnih i postojanih institucija tržišne ekonomije. Ekonomska realnost je potvrdila stav da u uslovima netržišnih institucija ne samo da nije moguće ostvariti održivost ekonomskog rasta, već da, usled njihove nefunkcionalnosti, dolazi do urušavanja ekonomskog sistem iznutra.

Osnovna funkcija institucija, odnosno, pravila igre, sastoji se u tome da definišu i osiguraju predvidivost ponašanja svih aktera u ekonomiji i društvu.

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: lekovic@kg.ac.rs

Ostvarivanjem navedene funkcije institucija, uspostavlja se podsticajan poslovni ambijent, koji je jedna od ključnih pretpostavki za uspešno poslovanje privrednih subjekata i za ekonomsku uspešnost privrede u celini. Međutim, kada su institucije slabe, jača moć pojedinaca koji imaju privilegovanu poziciju kako po osnovu monopola u ekonomiji, tako i zahvaljujući političkom uticaju, čime se, pojedinačnim delovanjem i interesnim povezivanjem ekonomskih i političkih aktera, narušava poslovno okruženje koje bi trebalo da bude jedinstveno za sve ekonomske subjekte. Zbog toga je neophodno kontinuirano unapređivanje institucija, jer se na taj način popravljaju poslovno okruženje, kao faktor veće ekonomske uspešnosti. Otuda i stav da je uspostavljanje i poštovanje pravila igre jedan od najznačajnijih ekonomskih resursa, jer zemlja bi mogla najviše da napreduje ako bi se poboljšavali uslovi poslovanja. Radi se o procesu koji podrazumeva ozbiljne i sveobuhvatne reforme u Republici Srbiji (RS).

U radu se naglašava je da je neizgrađenost institucionalnog ambijenta, u okviru kojeg se odvijaju ekonomske aktivnosti, jedan od ključnih uzročnika ekonomskog zaostajanja RS ne samo u odnosu na razvijene, već i u odnosu na ostale zemlje u tranziciji. Zanimljivo je strategijski značaj institucionalnih promena i njihova prioriteta uloga u odnosu na ekonomsku politiku, a posebno u odnosu na ekonomsku politiku neoliberalnog karaktera koja se dominantno sprovodi. Na osnovu ključnih performansi institucija i makroekonomskih pokazatelja stanja ekonomije, što je predmet istraživanja, konstatovano je da su institucije u RS ekstraktivne, usled čega je njihov efekat izražen u ekonomskoj stagnaciji i višegodišnjoj ekonomskoj i društvenoj krizi.

Cilj istraživanja je da se ukaže na potrebu odgovornijeg odnosa kreatora ekonomskih i političkih institucija prema njihovom uspostavljanju i poštovanju, u skladu sa principom vladavine prava, što podrazumeva primenu zakona ravnopravno za sve pojedince i ekonomske subjekte, čime se onemogućava da bilo koja grupa ili pojedinac može da koristi zakone na način kojim se ugrožavaju prava drugih.

Shodno definisanom predmetu i postavljenom cilju istraživanja, hipoteza rada je da će kreiranjem i razvojem kvalitetnih, konzistentnih i efikasnih političkih i ekonomskih institucija biti uspostavljen poslovni ambijent koji će podsticajno delovati na ekonomske subjekte da ostvaruju veću ekonomsku uspešnost, čime će se dinamizirati ekonomska aktivnost, neophodna za pokretanje kvalitetnog ekonomskog rasta i održivog razvoja u Republici Srbiji.

Stavovi o karakteru i vrstama institucija

Institucionalna izgradnja i ekonomske politike predstavljaju, s razlogom, središnje problemsko područje brojnih istraživanja, jer opredeljuju način

upotrebe resursa čime determinišu uspešnost jedne ekonomije i njene razvojne performanse. Takođe, potvrđeno je kako u funkcionisanju ekonomija, tako i u ekonomski istraživanjima da kvalitet institucija, njihova konzistentnost i efikasnost bitno opredeljuju pravac i kvalitet ekonomskog rasta i razvoja, kao i društvenog prosperiteta u materijalnom, duhovnom, kulturološkom i svakom drugom pogledu. Shodno tome, logično je očekivati da će svaka država, koja posredstvom svog političkog sistema kreira ekonomske institucije, nastojati da uspostavi upravo takav institucionalni ambijent koji će biti podsticajan za ekonomske aktivnosti i koji će rezultirati dinamičnijim stopama ekonomskog rasta i stvaranjem uslova za održivost razvoja. Da bi takve institucije bile uspostavljene, potrebno je da institucionalna infrastruktura bude predmet neprestanog kritičkog preispitivanja, što je jedini ispravan pristup kontinuiranom unapređivanju institucija.

Međutim, pošto ovakav odnos države prema institucijama nije karakterističan za svaku zemlju, odnosno, s obzirom da su za mnoge ekonomije karakteristične nerazvijene i neefikasne institucije, zbog čega su i one same ekonomski nerazvijene, nameće se pitanje: zašto opstaju institucije koje, zbog svog karaktera, ne mogu da podrže ni ispravne mere koje bi trebale da prozvedu trajnije ekonomske rezultate? Odgovor na ovo pitanje daje nova institucionalna ekonomija, u kojoj se ukazuje da pravac institucionalnog razvoja i karakter institucija u jednom društvu zavisi, između ostalog, od odnosa snaga društvenih i ekonomskih grupacija koje se zalažu za ili protiv promena, jer pojedinci, forumi i organizacije neposredno upravljaju procesima institucionalne izgradnje. Zbog toga se institucije, po svom karakteru, bitno razlikuju od zemlje do zemlje, pa se i zemlje razlikuju po nivou ekonomske i društvene razvijenosti. Tim povodom, sprovedena su brojna teorijsko-metodološka i empirijska istraživanja, u kojima je argumentovano ukazano na karakteristike i domete različitih institucionalnih aranžmana. Jedan od značajnijih doprinosa predstavljaju istraživanja koja su sproveli D. Asemoglu i Dž. A. Robinson (2014), u kojima je ukazano na postojanje inkluzivnih i ekstraktivnih institucija i na njihove bitne karakteristike.

Ključni kriterijum za vrednovanje karaktera i efikasnosti institucija, jeste način na koji se one potvrđuju kao neprikosnoveni garant ostvarivanja i zaštite potreba i preferencija društva kao celine. Osnovni indikator kvaliteta, efikasnosti i pouzdanosti institucija jeste vladavina prava. U skladu s tim, institucije koje počivaju na vladavini prava, podrazumevaju primenu zakona ravnopravno za sve pojedince i ekonomske subjekte, čime se onemogućava da bilo koja grupa ili pojedinac mogu da koriste zakone na način kojim se ugrožavaju prava drugih. Jedino se u uslovima takvih institucija uspostavlja i razvija dinamična privreda i ograničava mogućnost ostvarivanja ekonomske

koristi putem uzurpiranja monopolske pozicije ili političke moći od strane uticajnih grupa ili pojedinaca.

S druge strane, odsustvo takvih, inkluzivnih institucija onemogućava modernizaciju društva i ekonomije i usporava ekonomski rast. Međutim, uprkos navedenom institucionalnom defektu, vladajuća politička nomenklatura, najčešće, nije zainteresovana za uspostavljanje sistema otvorenog pristupa (North, Wallis & Weingast, 2009), zbog čega ne postoji potrebna spremnost za uspostavljanje i razvijanje kvalitetnih, konzistentnih i efikasnih institucija. U navedenim okolnostima, građani gube poverenje u mogućnosti i spremnost demokratskih institucija da će delotvorno da štite javni interes, usled čega dolazi do njihove političke apatije. Analiza takvih institucija pruža potpuniji uvid u brojne posledice koje su plod odsustva javne kontrole nad ključnim pravilima igre u politici i ekonomiji.

Sudbina institucionalnih promena određena je odnosom uticajnih društvenih grupa prema njima, posebno odnosom ekonomskih i političkih elita, što odlučujuće opredeljuje krajnji ishod reformi. Pod elitama se podrazumevaju društvene grupe koje imaju privilegovan status i ostvaruju kontrolu nad organizacijom društva (DiCaprio, 2012). Uloga elita u ekonomiji i društvu predmet je interesovanja istraživača tokom dužeg perioda, ali je interesovanje za ovu problematiku značajno povećano tokom poslednjih godina (Acemoglu & Robinson, 2005; 2008; North *et al.*, 2009).

Uticaj elita u društvu objašnjava se kako njihovim bogatstvom, tako i upravjačkom pozicijom u politici i ekonomiji. Važnu prednost elite u odnosu na građane predstavlja njihova malobornost, čime se pojednostavljuje rešenje problema kolektivnom akcijom i omogućava privilegovanim slojevima da se konsoliduju i na efikasniji način ostvare svoje interese (Olson, 1982). Ukoliko građani nisu u stanju da se suprotstave uticaju elita, tada će one imati mogućnost da odlučujuće utiču na izbor institucija, te će, shodno tome, formirati dominirajuću koaliciju u obliku sistema sa ograničenim pristupom (North *et al.*, 2009), zahvaljujući čemu će formirati institucije u skladu sa vlastitim interesima.

Stepen usklađenosti takvih institucija sa potrebama društva zavisi od toga koliki je jaz između elita i javnih interesa. U istoriji postoje izvesni primeri direktne zainteresovanosti elita za institucijama koje promovišu ekonomski rast i razvoj (Djankov, Glaeser, La Porta, Lopez-de-Silanes & Shleifer, 2003), ali su oni dosta retki. Naprotiv, prevladavaju sukobi interesa društva i elita. Društvo u celini je zainteresovano za sistem otvorenog pristupa institucijama, koji karakterišu: vladavina prava, zaštita prava vlasništva, politička i ekonomska konkurencija, kvalitetne javne usluge i sl. Takve institucije su svojevrsno javno dobro, a njihov efekat je povećanje sveukupnog društvenog blagostanja, podsticanje investicija i obezbeđenje najefikasnijeg i najefektnijeg korišćenja

resursa. Mogućnosti za podršku sistemu otvorenog pristupa su tim veće, što je šira koalicija koja kontroliše izbor institucija, jer sa povećanjem takve koalicije povećava se i procena ekonomske vrednosti javnih dobara, zbog čega postaju manje atraktivne redistributivne institucije, pomoću kojih neke grupe ostvaruju povoljniju poziciju na račun drugih.

Kada su u pitanju elite, one daju prednost institucijama kao klubskim dobrima, kojima pristup imaju samo privilegovane grupe. Ekonomsku osnovu takvih klubskih dobara predstavljaju rente, odnosno, ekonomski resursi koji se preraspodeljuju u korist elita. Gubitak nije izražen samo u eksproprijaciji u korist elita, već i u činjenici da društveno neefikasne i neefektivne institucije vode igri sa negativnom sumom u vidu nenadoknadive štete usled gušenja podsticaja za investicije i proizvodnju, narušavanja tržišne konkurencije i drugih razloga (Acemoglu, 2006).

D. C. North (2009) ukazuje da su interesi elita i društva u sukobu, ali ne antagonističkom, jer sistemi ograničenog pristupa podržavaju stabilnost i ograničavaju nasilje u društvu. Uopšteno govoreći, elite kanališu zainteresovanost masa za ekonomski razvoj, kako bi mogle da računaju na prisvajanje značajnog dela novostvorenog bogatstva. Tako, ako razvoj i modernizacija institucija ne zahtevaju skupe investicije, ili ukoliko su besplatne (na primer, kada ne postoje ekonomski neopravdana ograničenja i zabrane), elite mogu da spreče stvaranje novih institucija zbog straha od političkog rizika za funkcionisanje ekonomije, koje pogoduje njihovim interesima. Međutim, za ekonomski razvoj je od suštinskog značaja razvoj institucija kojim će se prevazići stanje obespravljenosti građana, što je direktna pretnja privilegijama elita (Acemoglu & Robinson, 2006). Suočene sa takvom dilemom, elite se zalažu za očuvanje ekonomski neefikasnih, ali politički stabilnih institucija, koje im omogućavaju izvlačenje rente.

Ukoliko uspeju da učvrste institucije koje im omogućavaju izvlačenje renti, elite koriste svoju moć, uticaj i resurse radi zaštite takvih institucija i njihovu dalju reprodukciju. Čak i zemlje koje su bogate resursima i koje imaju istorijske i geografske pretpostavke za ekonomski rast i razvoj, ukoliko su upale u ovakvu vrste institucionalne zamke, nisu sposobne da se uspešno razvijaju (Acemoglu, Johnson & Robinson, 2002). Shodno tome, ekonomiji i društvu je potreban sistem otvorenog pristupa, koji za rezultat ima inkluzivne institucije. Na taj način se omogućava ekonomski rast i visok nivo životnog standarda, što predstavlja svojevrsnu nagradu za sposobnost da se spreči da institucije budu podređene uticaju interesnih grupa, odnosno, političkih i ekonomskih elita.

Kada su u pitanju zemlje u tranziciji, sam proces je pratio pozitivan impuls građana, koji se ogledao u očekivanjima da će razvojem tržišne privrede i

demokratizacijom društva biti stvoreni uslovi za efikasniji, dinamičniji i pravedniji ekonomski poredak. Političke elite koje su inicirale ekonomske i političke reforme ukazivale su da će neizbežni početni rezultati reformi dovesti do ekonomskog pada i do pada životnog standarda, a odmah zatim, posle sprovedenih neophodnih restrukturiranja i institucionalnih reformi, tržišni mehanizmi će obezbediti rast i prosperitet. Društvo je dalo adekvatnu podršku reformama, odnosno, političkim elitama, koje su donosile i sprovodile brojne odluke bez postojanja odgovarajuće društvene kontrole, između ostalog i zbog toga što građani nisu u potpunosti shvatali suštinu, uzroke i posledice svega što se događa. Hitnost i radikalnost preduzimanih mera opravdavaju su potrebom da se stabilizuje privreda i prevaziđe politička kriza. Vladajuća politička elita preuzela je odlučujuću ulogu u sprovođenju reformi, čiji je teret, u krajnjem, padao na društvo. U takvom modelu, društvo je stavljeno u ulogu objekta, a ne subjekta reformi, mada bi ova druga uloga bila adekvatnija sa stanovišta dugoročnih društvenih interesa. Navedenim konceptom sprovođenja reformi, diskreditovane su ne samo ekonomske institucije tržišne ekonomije, već i političke institucije demokratskog društva.

Očekivanja su bila da će privatizacijom biti uspostavljen proces stvaranja institucije privatnog vlasništva, uključujući donošenje neophodnih zakona za efikasnu zaštitu imovine i ugovora, razvoj tržišta kapitala i nekretnina, uspostavljanje i razvijanje efikasnih procedura korporativnog upravljanja, institucije stečaja i sl. Kao odgovor na pitanja o neophodnosti generisanja privatnog sektora, ideologija privatizacije nastala je i razvijana na tumačenjima da je država oslabila i da nema neophodno iskustvo i motivaciju da na ispravan način reši ekonomske probleme, zbog čega je prednost data spontanom razvijanju institucija. Koncept spontanog nastanka efikasnih društvenih i ekonomskih institucija datira od konstituisanja klasične ekonomske nauke (Alchian, 1978), i u skladu je sa logikom teoreme Kouza. Međutim, realizacija takvog scenarija može da bude blokirana od strane interesnih grupa, posebno među elitama, koje se, umesto sistema otvorenog pristupa, radije opredeljuju za institucije koje im omogućavaju prisvajanje renti, što je potvrđeno iskustvima procesa tranzicije.

Izražene nejednakosti u raspodeli sredstava i ekonomska neefikasnost postojećeg sistema svojinskih prava objašnjavaju se kao neželjena, ali neizbežna posledica primenjenog modela privatizacije: zagovaranje potrebe ostvarivanja ravnopravnije i efikasnije raspodele sredstava nailazilo bi na nepremostive političke i administrativne prepreke (Shleifer & Treisman, 2000). Svaki pokušaj eliminisanja početnih distorzija protivio bi se Kouzovoj teoremi, saglasno kojoj distribucija imovinskih prava nije bitna za ekonomsku efikasnost ukoliko su ta prava legalizovana i mogu da budu predmet razmene (uz umerene

transakcione troškove). Za realizovanje takve mogućnosti, neophodne su zakonodavne i druge pretpostavke, koje instituciju privatnog vlasništva čine validnom. Osnovu za optimizam predstavlja stav da je privatizacijom uspostavljen sistem širokih privatnih interesa, koji će moći da budu ostvareni uspostavljanjem dobro definisanih svojinskih prava. Očekivalo se da će novi ekonomski interesi, formirani procesom privatizacije, u velikoj meri povećati šanse za uspešnije sprovođenje postprivatizacionih reformi.

Međutim, nesporno je da izgradnju punopravnih institucija tržišne ekonomije ne usporavaju mase, kako ističu nosioci „reformi odozgo“, već nove elite koje ostvaruju značajne rente zahvaljujući nezavršenim reformama. Razlozi za polarizaciju institucionalnih preferencija ekonomskih i političkih elita, s jedne strane, i društva, s druge strane, do koje dolazi povodom imovinskih prava, konkurentnim tržištima i drugim institucijama otvorenog pristupa, nalaze se u činjenici da je na taj način uspostavljen sistem koji omogućava da elite prisvajaju sve veće rente. Kapital, kao izvor renti postaje faktor izbora institucionalnih preferencija u skladu sa principom - što je veći stok kapitala njegovi vlasnici će preferirati neefikasnije institucije jer će na taj način imati veće mogućnosti da prisvajaju bespovratne rente na račun ekonomije i društva u celini (Polishchuk, 2012). Posebni slučajevi takvog efekta predstavljaju otpori elita punoj zaštiti vlasničkih prava, kao i ekonomski neopravdane administrativne barijere kojim se stvaraju veštačke nestašice resursa u formalnom sektoru, što donosi rentu za najbogatije pojedince (De Soto, 2000). Navedeni režim omogućava ekskluzivne privilegije elitama, oslobađajući ih od visokih poreza i moguće eksproprijacije imovine, koja bi u demokratskim društvima bila izvesna. Na taj način se vrši diskriminacija u odnosu na strukture koje su izvan nomenklature, stvarajući barijere oko privilegovanog sektora, čime se guše konkurencija i inovacije, što je pogubno u odnosu na ekonomski rast (Acemoglu, 2006).

Građanska kultura je nespojiva sa paternalističkim režimom koji elitama omogućava slobodu u izboru institucija (Nannicini, Stella, Tabellini & Troiano, 2013). Da bi se postavila granica za delovanje elita, koje ugrožavaju prava i interese društva, neophodne su efikasne pravne i političke sankcije.

Nesporno je da ukoliko društvo, kao glavni korisnik benefita sistema otvorenog pristupa, ima uticaj na tokove reformi, onda će šanse za uspešnu tranziciju biti znatno veće. I obrnuto, nedemokratske reforme, kontrolisane od strane interesnih grupa koje uspostavljaju sistem ograničenog pristupa, predstavljaju opstrukciju ekonomskom razvoju. U društvu se širi nepoverenje prema državi i njenim institucijama - vladi, sudovima, policiji, političkim partijama. Promene u sistemu vrednosti i odnosi prema drugima pokazuju da je došlo do duboke erozije socijalnog kapitala, shvaćenog kao sposobnost zajedničkog delovanja radi postizanja opštih ciljeva (Putnam, 1993). Posebno se

iskazuje minimalan kapacitet društva u pogledu političke samoorganizacije i korišćenja demokratskih mehanizama i procedura radi zaštite svojih interesa. Rezultat nepoverenja u institucije slobodne ekonomije i ljudi jednih prema drugima jeste iskazana potreba da se od strane države „uspostavi red“ u ekonomiji i društvu. Deluje paradoksalno, zahtev za strožijom i sveobuhvatnijom državnom kontrolom je u kombinaciji sa dubokim nepoverenjem prema državi i ubeđenjima u neefikasnost i korumpiranost državnih institucija, što je svojevrsni paradoks socijalnog kapitala.

Zbog nedostatka socijalnog kapitala, politički pasivni građani nisu u stanju da rade zajedno zbog čega ne mogu da obezbede neophodnu odgovornost države. Nekonrolisana država je sklona korupciji, loše se odnosi prema svojim obavezama, zbog čega joj građani daju nisku ocenu. U navedenim uslovima, ekonomske aktivnosti su neefikasne i, sa stanovišta javnog interesa, nedelotvorne, a glavne ekonomske benefite ostvaruju dobro organizovane interesne grupe, odnosno, ekonomske i političke elite, usled čega nema uslova za pokretanje ekonomskog rasta i održivog razvoja. Shodno tome, zaključak je da u odsustvu kvalitetnih i efikasnih institucija, koje su bitne jer podržavaju prosperitetne ekonomske aktivnosti, u ekonomiji se ne pokreću i ne organizuju ekonomske aktivnosti koje bi rezultirale kvalitetnim ekonomskim rastom i održivim razvojem.

Ekonomsko stanje i karakter institucija i makroekonomskih politika u Republici Srbiji

Za objektivnije sagledavanje ekonomskog i društvenog stanja u Republici Srbiji, a u cilju ukazivanja na ključne pravace delovanja kako bi se postojeće stanje unapređivalo, neophodno je odgovoriti na sledeća fundamentalna pitanja koja tangiraju kako ekonomske subjekte, tako i građane ove zemlje. Kakva je ekonomska stvarnost Republike Srbije danas? Kakvo je stanje sa ekonomskim i političkim institucijama i kakav je njihov karakter? Koji su osnovni razlozi takvog ekonomskog i institucionalnog stanja? Radi se o ključnim pitanjima ekonomske i društvene stvarnosti, a odgovori na njih, formulisani na osnovu kritičkih razmatranja aktuelnih problema privrede i društva, treba da pruže objektivniju osnovu ne samo za identifikovanje uzročnika stanja, već i za ukazivanje na neophodne institucionalne promene i na nove koncepte ekonomske politike, koje su pretpostavka za prevazilaženje postojećeg ekonomskog i društvenog stanja i stvaranje uslova za ostvarivanje dinamičnog ekonomskog rasta i održivog razvoja.

Republiku Srbiju karakteriše višegodišnje stanje ekonomske stagnacije, sa elementima ekonomskog pada, visoke i teško rešive nezaposlenosti, napuštanja

zemlje od strane mlade i obrazovane populacije, izražene ekonomske nejednakosti i sve većeg rasta siromaštva, visoke spoljne i unutrašnje zaduženosti zemlje. Navedeno stanje ilustruju podaci o ključnim makroekonomskim indikatorima, za period 2008-2016, dati u Tabeli 1.

Tabela 1 Ključni makroekonomski indikatori u R. Srbiji, u periodu 2008-2016.

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016.
BDP u mil. EUR	33.705	30.655	29.766	33.424	31.683	34.263	33.319	33.491	/
BDP <i>per capita</i> u EUR	4.586	4.184	4.082	4.619	4.400	4.781	4.672	4.720	/
Stopa rasta BDP	5,4	-3,1	0,6	1,4	-1,0	2,6	-1,8	0,8	2,7
Stopa rasta ind. pr.	1,4	-12,6	1,2	2,5	-2,2	5,5	-6,3	8,3	4,7
Stopa inflacije	8,6	6,6	10,3	7,0	12,2	2,2	1,7	1,5	1,6
Budž. defic. %BDP	-2,6	-4,4	-4,6	-4,8	-6,8	-5,5	-6,6	-3,7	-1,4
Javni dug, %BDP	28,3	32,8	41,8	45,4	56,2	59,6	70,4	74,7	72,9
Spoljni dug, mil E	20.981	22.272	23.509	24.123	25.645	25.644	25.679	26.235	25.727
Spoljni dug, %BDP	62,3	72,7	79,0	72,2	80,9	74,8	77,1	78,3	76
Stopa nezaposlen.	13,6	16,1	19,2	23,0	23,9	22,1	19,2	17,7	16,0

Izvor: Ministarstvo finansija Vlade Republike Srbije (2016), Bilten javnih finansija br. 148.

Kada stanje ekonomije karakterišu stagnacija i usporavanje ekonomskog rasta, kreatori ekonomskih politika, najčešće, primenjuju odgovarajuće mere monetarne i fisklane politike, kako bi se zaustavio pad proizvodnje i oživeo ekonomski rast. Međutim, problem stagnacije i usporenih stopa ekonomskog rasta više je institucionalne nego makroekonomske prirode, što implicira zaključak da makroekonomska politika koja nije podržana kvalitetnim, konzistentnim i efikasnim institucijama ne može da produkuje projektovane ekonomske ciljeve. Naime, primerene ekonomske politike mogu se uspešno sprovesti samo ako postoji funkcionalan i kvalitetan institucionalni okvir, jer slabe institucije smanjuju nivo njihove efikasnosti i efektivnosti. Navedenim stavom se ne umanjuje značaj ekonomske politike, već naglašava da ekonomsku uspešnost determinišu kvalitet i konzistentnost institucija i ekonomskih politika.

Za tržišnu ekonomiju se može reći da je maksimiziranje dobiti osnovni pokretač njenog uspešnog funkcionisanja. Shodno tome, mogućnosti stvaranja i prisvajanja dobiti predstavljaju ključni uslov za uspostavljanje mehanizma koji će da rezultira ekonomskim rastom, jer utiče na motivaciju ekonomskih aktera i na način korišćenja proizvodnih faktora neophodnih za pokretanje i održivost ekonomskog rasta i razvoja. Shodno tome, budući da dominantan broj

privrednih subjekata iskazuje gubitke u svojim poslovnim rezultatima, možemo reći da je razlog stagnacije privrede RS u odsustvu njene sposobnosti da stvara dobit. Ograničene mogućnosti za stvaranje dobiti, ili ograničenosti u pogledu mogućnosti rasta stope dobiti, rezultiraju odsustvom motivacije u vođenju biznisa, čiji ishod je odsustvo investicija i širenje proizvodnje, što ima za posledicu i pad budžetskih prihoda. Očekivani rezultat ovakve ekonomske dinamike jeste dugotrajna ekonomska stagnacija. Pad učešća dobiti u nacionalnoj ekonomiji indikator je, između ostalog, i krize institucionalnog modela koji je osnova ekonomske uspešnosti, odnosno, stvaranja i prisvajanja dobiti.

Kada su u pitanju institucije RS, analiza njihovog kvaliteta i efikasnosti izvršena je na osnovu ranga i vrednosti podindikatora indeksa javnih institucija u *The Global Competitiveness Report*-u (GCR), u kojem se vrednuje kvalitet i pouzdanost institucija, kao jednog od ključnih faktora konkurentnosti nacionalne ekonomije i, shodno tome, ekonomske uspešnosti (Leković, 2015). Globalni indeks konkurentnosti je svojevrsna sinteza mikroekonomskih i makroekonomskih indikatora, zbog čega je relativno pouzdan signal za potrebu preduzimanja odgovarajućih korektivnih mera u sferi ekonomskog sistema i ekonomske politike, a u cilju podizanja nivoa ekonomske uspešnosti. Rang i vrednosti stuba javne institucije i njegovih ključnih podindikatora u RS, u periodu 2008-2016, dati su u Tabeli 2.

Tabela 2 Stanje institucija u Republici Srbiji, u periodu 2008-2016.

Indikator	2008		2009		2010		2011		2012		2013		2014		2015		2016	
	R	O	R	O	R	O	R	O	R	O	R	O	R	O	R	O	R	O
Javne institucije	108	3,4	110	3,2	120	3,2	121	3,2	130	3,2	126	3,2	122	3,2	120	3,2	115	3,3
Zaštita svojins. prava	108	3,6	111	3,4	122	3,2	126	3,1	130	3,1	130	3,2	127	3,1	128	3,1	126	3,2
Zaštita prava intel. svojine	105	2,8	101	2,8	111	2,6	107	2,7	116	2,8	115	2,9	113	2,9	129	3,0	127	3,2
Nezavisnost sudstva	106	3,0	110	2,8	124	2,5	128	2,4	129	2,4	124	2,6	118	2,6	123	2,6	122	2,8
Teret držav. regulative	132	1,9	129	2,2	131	2,3	134	2,3	136	2,4	142	2,3	140	2,2	136	2,2	128	2,4
Transparent. rada Vlade	82	3,9	86	4,0	97	4,0	102	3,9	111	3,8	118	3,7	108	3,6	108	3,6	90	3,8
Organizov. kriminal	97	4,5	109	4,2	111	4,3	107	4,3	118	4,1	127	4,0	106	4,1	100	4,3	107	4,1
Zaštita malih akcionara	132	3,2	128	3,1	137	2,9	140	2,8	143	2,6	144	2,7	138	2,8	138	2,8	134	3,0

Legenda: R - rang institucija, O - ocena institucija

Izvor: The Global Competitiveness Report (godišta 2008-2016)

Vrednosti na osnovu kojih se ocenjuje kvalitet i efikasnost podindikatora institucionalne infrastrukture, kao što su državna regulacija, zaštita svojinskih prava, zaštita prava intelektualne svojine, pravna sigurnost, zaštita prava malih

akcionara, i garantovanje ugovora, pokazuju da su institucije u RS na niskom nivou efikasnosti i pouzdanosti, zbog čega ne mogu ni da budu podrška za pokretanje i održavanje prosperitetnih ekonomskih aktivnosti. Otuda i ocena da performanse institucija u RS korespondiraju sa makroekonomskim pokazateljima navedenim u Tabeli 1, odnosno, potvrđuju stav da neefikasne i nekvalitetne institucije produkuju nezadovoljavajuće ekonomske rezultate. Podaci o podindikatorima kvaliteta i efikasnosti institucionalne infrastrukture u RS, u periodu 2008-2016, pokazuju da domaća ekonomija, prema nivou kvaliteta i efikasnosti institucija, ima tendenciju stalnog pada i stagnacije, i najlošije je rangirana od svih evropskih zemalja. Jedino je, u 2015. i 2016, Bosna i Hercegovina lošije rangirana od Republike Srbije. Navedeni podaci potvrđuju postojanje pozitivne korelacije između nivoa ekonomske uspešnosti i kvaliteta i efikasnosti institucija, što je i potvrda stava da institucije i politike kada su neadekvatne vode rastu koji je ispod njegovog potencijala.

Vrednosti ranga i ocene javnih institucija u RS (Tabela 2), pokazuju da ih u analiziranom periodu karakteriše stagnacija u pogledu ocene (uglavnom 3,2), i pretežno pad kada je u pitanju rang (108, 130, 115). Analiza podindikatora institucionalne infrastrukture, pokazuje da je najlošije stanje u pogledu: specifikacije i zaštite svojinskih prava, zaštite prava intelektualne svojine, nezavisnosti sudstva, tereta državne regulative, zastupljenosti organizovanog kriminala, zaštita prava malih akcionara, mada ni ostali podindikatoru nisu nešto povoljnije ocenjeni. Po svim navedenim podindikatorima, a koji neposredno utiču na ekonomsku uspešnost, RS je rangirana znatno iznad stotog mesta, od 140 rangiranih zemalja, u proseku. Nesporno je da se radi o ključnim ekonomskim institucijama koje predstavljaju odlučujući podsticajni faktor za ekonomske aktere, čime je neposredno determinisana njihova (ne)spremnost za pokretanje i realizovanje ekonomskih aktivnosti. Korelacija između kvaliteta i efikasnosti institucija, s jedne strane, i nivoa ekonomske uspešnosti, s druge strane, predstavlja potvrdu hipoteze da kvalitetnija i efikasnija institucionalna infrastruktura, stvaranjem povoljnog poslovnog ambijenta, odlučujuće utiče na unapređivanje ekonomske uspešnosti nacionalne ekonomije i njenih ekonomskih subjekata.

Ozbiljni nedostaci u institucionalnoj izgradnji RS povezani su, prvenstveno, sa činjenicom da se proces institucionalnih reformi odvija pod uticajem većeg broja činilaca, a pre svega, domaće ekonomske i političke elite i međunarodnih ekonomskih i političkih institucija, pri čemu društvo u celini nema bilo kakvu aktivnu ulogu u tim procesima. Shodno tome, nesporno je postojanje sukoba interesa između elita i društva u celini, koji je odraz institucionalnog deficita u pogledu njihovog služenja društvu u celini, a ne samo njegovom privilegovanom delu.

U RS, ovaj koncept je otpočeo sa dominantnom pozicijom ekonomskih i drugih „eksperata“, organizovanih u nevladinoj organizaciji *G17*, koja je kasnije prerasla u političku stranku *G17 plus*. Preuzimanjem svih poluga vlasti u ekonomskom sistemu od strane ekonomskih „eksperata“, kreirani su i planski sprovedeni ključni, takozvani, reformski projekti - likvidacija domaćih banaka i prepuštanje finansijskog sistema dominaciji stranih banaka, prestanak rada Službe za platni promet (ranije Služba društvenog knjigovodstva), kao jedine institucije koja je imala kontrolnu i nadzornu funkciju u zemlji - čime je omogućena neadekvatno kontrolisana privatizacija. S obzirom da se privatizacija odvijala u uslovima neizgrađenog i nekonzistentnog institucionalnog sistema, nastajala je nova klasa vlasnika, a da često nije bilo potpuno jasno i javnosti poznato ko su stvarni vlasnici. Ovi „reformski projekti“ imaju dalekosežno negativne posledice po ekonomiju RS i društvo u celini. Sistem koji je uspostavljen na ekstraktivnim institucijama, uz manju modifikaciju, funkcioniše i dalje, zbog čega ne može da produkuje ekonomski rast, punu zaposlenost, rast društvenog i ličnog blagostanja.

Shodno ključnim performansama institucija i ukupnom stanju ekonomije, nedvosmislen je zaključak da su institucije u R. Srbiji ekstraktivne. Konkretnije, institucije u R. Srbiji su elitističke, odnosno, kreirane su i funkcionišu u skladu sa interesima vladajućih političkih i ekonomskih elita, kao i u funkciji zadovoljavanja interesa vlasnika stranog kapitala.

Brojne su ilustracije za konstataciju o elitističkom karakteru institucija u RS. Pre svega, budući da se od strane ekonomskih i političkih elita institucije ne pominju kako u kontekstu postojećeg nepovoljnog ekonomskog i društvenog stanja, tako ni u pogledu najavljenih budućih aktivnosti, implicitan je zaključak da je, iz njihovog ugla posmatranja, stanje institucija zadovoljavajuće. Na osnovu navedenog, sledi konstatacija da su institucije u funkciji ekonomske i političke elite, zbog čega iste i nemaju potrebu da se zalažu za njihovu promenu. Naprotiv, postojeće institucije tim istim elitama omogućavaju da, korišćenjem ekonomskog i političkog monopola koji, sami po sebi, podstiču brojne ekonomsko-socijalne devijacije, prisvajaju ogromne rente na račun društva kao celine, u kojem je četvrtina građana na ivici siromaštva. Istovremeno, nerazvijenost institucionalne infrastrukture pruža široke mogućnosti za diskrecionu moć kreatora institucija i ekonomske politike, i za dominaciju političkog voluntarizma.

Primer loše institucije, a kojom se političke strukture ponose, jeste Zakon o radu, koji je donet po nalogu MMF-a. Svrha Zakona o radu jeste stvaranje uslova za veću fleksibilnost tržišta rada, kako bi se omogućilo veće i brže zapošljavanje. Suština Zakona o radu je smanjenje obaveza poslodavaca prema zaposlenima, mogućnosti većeg kratkoročnog zapošljavanja po ugovoru, manja

prava sindikata. Rezultat je obespravljeno radne snage, sa elementima kršenja načela vladavine prava, što je razmatrao i Ustavni sud Republike Srbije. O obespravljenoj radne snage govore mnoge ekscesne situacije - samoubistvo radnika vešanjem u krugu fabrike Goša, brojne reportaže o nehumanim uslovima rada - a karakteristično je da nadležni državni organi ne reaguju na adekvatan način.

Da li je moguće da država ne sankcioniše dominantnu praksu da se zaposlenima zarada isplaćuje u dva dela - prvi deo na nivou minimalne cene rada, sa obračunatim i plaćenim porezima i doprinosima, i drugi deo u gotovini, bez plaćenih obaveza. Takvim odnosom država ne štiti ni svoje izvorne poreske prihode, koje poslodavci izbegavaju da uplaćuju, ali ni zaposlene. Istovremeno, poznate su neprimereno zlonamerne izjave vodećih političara da privatni sektor izdržava javni sektor i penzionere. Na taj način se jedan značajan segment ekonomije i društva tretira društvenim i ekonomskim parazitom. Kao da javni sektor ne stvara nikakve ekonomske i društvene vrednosti, kao da infrastruktura koju stvara i održava javni sektor ne utiče na efikasnost privatnog sektora, kao da privatni sektor nije zainteresovan da ima na raspolaganju zdravu, obrazovanu i stručno kompetentnu radnu snagu. Nesporno je da ova dva sektora ne mogu da funkcionišu jedan bez drugog, bez njihove uzajamne podrške, a javni sektor pružanjem svojih usluga potrebno je da bude i adekvatno nagrađen, a ne da bude izdržavan.

Kada se radi o makroekonomskoj politici, nesporno je da je i ona kompatibilna sa postojećim institucijama. Isti faktori koji predstavljaju ograničenje za institucionalnu izgradnju, koja bi proizvela dinamičan ekonomski rast i održiv razvoj, razlog su zašto se i makroekonomska politika ne kreira na delotvorniji način. Naime, i makroekonomska politika dominantno je orijentisana ka ekonomskoj eliti, stranom kapitalu, pre svega, i vladajućoj političkoj eliti koja je sa njima povezana. Pri tome, nerazvijenoj ekonomiji RS, umesto neoliberalne, neophodna je razvojna ekonomska politika, koja će da pokrene ekonomske aktivnosti u pravcu ostvarivanja dinamičnijih stopa ekonomskog rasta.

Međutim, umesto takvog pristupa, u RS se sprovodi ekonomska politika nametnuta od strane Međunarodnog monetarnog fonda (MMF), kreirana u memorandumima o ekonomskoj i finansijskoj politici, što predstavlja izvestan gubitak nacionalnog suvereniteta. Radi se o konceptu ekonomske politike koji MMF nameće, duži niz godina, svim zemljama u kojima je angažovan, bez obzira što on ne daje pozitivne rezultate. Zahtevi ove ekonomske politike, kao i sama politika, su univerzalni - smanjenje javne potrošnje, uravnoteženje budžeta, ograničavanje subvencija (što se ne odnosi na strane kompanije), prodaja javnih preduzeća, podrazumeva se, sposobnom stranom kapitalu.

Ključni problemi ekonomije i društva, kao što su niska stopa zaposlenosti (iako bi to zvanična statistika demantovala), ekonomska stagnacija, čiji su ključni indikatori najniža prosečna zarada u Evropi i najveća stopa siromaštva, odlazak iz zemlje mlade obrazovane radne snage, po čemu je R. Srbija na samom začelju svih zemalja Sveta rangiranih u *Global competitiveness report-u*, umesto da se rešavaju, sve više se uvećavaju. Unutrašnja i spoljna zaduženost zemlje je u stalnom porastu, pri čemu se stvara zabluda u pogledu rastuće dužničke krize. Naime, najčešće se govori o učešću spoljnog duga u BDP-u, na osnovu čega se zaključuje da zemlja nije prezadužena. Međutim, izbegava se ključna relacija kada je spoljni dug u pitanju, a to je odnos spoljnog duga i prihoda ostvarenih po osnovu izvoza, koji su jedini realni izvor servisiranja duga.

Poznato je da ne postoji racionalna i delotvorna ekonomska politika koja bi imala univerzalno važenje, jer ona treba da se kreira i sprovodi u skladu sa realnim potrebama i nivoom ekonomskog i društvenog razvoja zemlje. To potvrđuje i stav da institucije i politike, koje su efikasne u razvijenim ekonomijama, nisu na isti način uspešne u zemljama u razvoju, jer racionalna strategija ekonomskog upravljanja je funkcija ekonomskih, društvenih, institucionalnih i kulturoloških parametara sistema. Važan zadatak ekonomske i društvene teorije sastoji se u tome da ukazuje kako se ta strategija treba menjati u procesu ekonomskog rasta.

Međutim, kreatori ekonomske politike u R. Srbiji ne uvažavaju takve stavove. Ilustracija su brojni koncepti razvijeni u ekonomskim istraživanjima u kojima se ukazuje na neophodnost reindustrijalizacije zemlje, na potrebu kreiranja i sprovođenja razvojne politike. Političke strukture koje su odgovorne za implementaciju navedenih, i drugih istraživačkih stavova i zaključaka ostali su potpuno nemi prema njima. Ekonomske i društvene posledice takvog odnosa vladajuće političke elite su dugoročno negativne, a njihov ishod su: ekonomska nerazvijenost, nezaposlenost, sve veća zaduženost, rastuća nejednakost, sve veće siromaštvo, i bezperspektivnost za mlade u ovoj zemlji, zbog čega je i napuštaju. Republika Srbija, koja je sedamdesetih godina XX-og veka bila srednje razvijena industrijska zemlja, danas je najnerazvijenija od svih evropskih zemalja, sa četvrtinom stanovništva koje je na pragu siromaštva. Za uspešnije prevazilaženje navedenog stanja, neophodno je više se baviti iskustvima i modelima zemalja koje su uspele, u relativno kratkom periodu, da prevaziđu stanje svoje nerazvijenosti kreiranjem i sprovođenjem uspešnih modela razvoja. Primer su zemlje Jugoistočne Azije, u kojima je uspešno primenjen tržišni koncept razvojne države.

Sprovođenje navedenog modela razvoja u neposrednoj je zavisnosti od investicija kako domaćih, tako i stranih. Međutim, investiciona aktivnost u

privredi RS, koja je ključni pokretač privrednog rasta, i dalje je na niskom nivou. Među ključnim uzročnicima neadekvatne investicione podrške ekonomskim aktivnostima nalazi se pogrešan koncept privatizacije i, pre svega, olako prepuštanje finansijskog sistema stranim bankama, bez bilo kakve osmišljene strategije razvojnog karaktera. Dominantna pozicija stranog bankarskog kapitala u finansijskom sistemu RS omogućava njihovim vlasnicima da domaću štednju, koja predstavlja respektabilan bankarski kapital i potencijalni izvor investicija, plasiraju u skladu sa poslovnom politikom svojih banaka, pri čemu se ta sredstva, dobrim delom, iznose iz zemlje, o čemu Narodna banka Srbije informiše *post festum*, ne primenjujući mere kojim bi sprečila odliv domaćeg kapitala.

U odsustvu domaće akumulacije, Vlada RS različitim povlasticama, koje često nisu poznate javnosti, pokušava da privuče strane investitore. Dosadašnja praksa privlačenja stranih investicija subvencijama, *lex specialis* propisima i drugim povlasticama nisu imale za rezultat značajniji privredni rast. Dve najpogubnije povlastice stranom kapitalu su pozivanje investitora da ulažu u RS jer je radna snaga jeftina, čime se rad potpuno degradira, i davanje subvencija za svako novootvoreno radno mesto. Favorizovanjem stranih investitora u odnosu na domaće preduzetnike, narušava se princip jedinstvenosti poslovnog ambijenta za sve ekonomske aktere. Podsećanja radi, još se A. Smit (1970, 634) zalagao da je dužnost države da domaćim proizvođačima obezbedi iste uslove kao što ih ima inostrani proizvođač.

Izlaz iz postojećeg stanja i stvaranje uslova za ekonomsku efikasnost i društvenu racionalnost jeste sprovođenje institucionalnih promena u dva ključna pravca: neophodnog institucionalnog poboljšanja, i odgovornog odnosa prema institucijama u pogledu njihovog poštovanja od strane svih ekonomskih i političkih aktera. Ključna pretpostavka za navedene promene jeste poštovanje principa vladavine prava, na kojem počivaju inkluzivne političke i ekonomske institucije. Bez takvih promena, koje bi dovele do formiranja kvalitetnih, konzistentnih, postojanih i efikasnih institucija, nije moguće voditi ni ekonomsku politiku na način da ona donese poželjne ekonomske, socijalne i razvojne rezultate. To je jedini mogući način da se konstituiše održiv društveno-ekonomski poredak, što je, bez sumnje, polazni cilj procesa tranzicije. Dosadašnja iskustva su potvrdila da neoliberalna pretpostavka da tržišni sistemi nastaju, i opstaju, kroz interakciju atomiziranih pojedinaca nema teorijsko utemeljenje, niti potvrdu u praksi. Za održivost društveno-ekonomskog poretka nisu dovoljni samo individualni podsticaji i svojinska prava. Neophodna je sveobuhvatna mreža funkcionalnih makroekonomskih institucija i makroekonomskih politika (Hodžson, 2009). Nažalost, kreatori ekonomskog sistema i ekonomskih politika u RS prenebregavaju ovaj

ekonomski aksiom i ostaju dosledni u primeni jednostrane neoliberalne dogme. Nesporno je da je neuspešna institucionalizacija osnovni uzrok višegodišnje ekonomske i društvene krize i brojnih posledičnih degradacija, kao i da je neizgrađenost institucionalnog ambijenta, u okviru kojeg se odvijaju ekonomske aktivnosti, jedan od ključnih uzročnika ekonomskog zaostajanja Republike Srbije kako u odnosu na razvijene, tako i u odnosu na ostale zemlje u tranziciji.

Zaključak

Bitan faktor uspostavljanja i razvijanja kvalitativno drugačijeg ekonomskog sistema Republike Srbije su institucionalne i strukturne promene. Njihovim sprovođenjem neophodno je kreiranje i razvijanje institucija, čije performanse će doprinosti da se adekvatnije realizuju potencijalne mogućnosti ekonomije. Institucionalna infrastruktura je od odlučujuće važnosti za svaku ekonomiju, jer od njenog kvaliteta zavisi dalja sudbina ekonomije, sa opcijama - prelazak ka održivom rastu, odnosno, ponovno traganje za svojom trajektorijom razvoja.

Međutim, umesto sprovođenja institucionalnih i strukturnih promena, kao osnove za povećanje efikasnosti i efektivnosti preduzeća i ekonomije u celini, dominantna je neoliberalna ekonomska politika, čiji su efekti deindustrijalizacija zemlje, pad konkurentnosti i izvoza, rast nezaposlenosti, sve veće ekonomske nejednakosti i stopa siromaštva koja je među najvišim u Evropi. Ignorišu se teorijski stavovi, potvrđeni u praksi uspešnih ekonomija, da su razvoj proizvodnje i ekspanzija izvoza ključni faktori kvalitetnog ekonomskog rasta i održivog razvoja svake privrede. Shodno navedenom, sprovođenje politike restrukturiranja privrede i kombinacija mera monetarne i fiskalne politike predstavljaju polaznu pretpostavku transformacije postojećeg modela privređivanja, baziranog na razvoju trgovine i ekspanziji uvoza, u model zasnovan na razvoju proizvodnje i izvoznoj orijentaciji. Naime, uvozom strane robe i njihovom potrošnjom daje se podsticaj privrednom razvoju i zaposlenosti drugih zemalja, a ne Republike Srbije.

Svrha institucionalnih promena jeste stvaranje konkurentskog tržišnog ambijenta, koji je pokretač proizvodno-tehnoloških i organizacionih promena u privredi, čiji je rezultat povećanje produktivnosti i ekonomske efikasnosti. Na taj način, sa odgovornijim odnosom u izgradnji institucionalne infrastrukture, stvorili bi se bolji uslovi poslovanja kao pretpostavke ekonomske uspešnosti. Međutim, društveno-ekonomska realnost RS pokazuje da se institucionalne promene sprovode sporo i parcijalno i da vremenski, strukturno, kvalitativno i funkcionalno bitno zaostaju za drugim tranzicionim procesima, umesto da budu

njihov oslonac, stimulans i garant, čime se zanemaruje strategijski značaj institucija i njihovih promena.

Utvrđena korelacija između nepovoljnog ekonomskog stanja i neefikasnih institucija, čime je potvrđena hipoteza rada, pokazuje da je problem ekonomske stagnacije u RS više institucionalne nego makroekonomske prirode. Zapravo, još jednom je potvrđeno saznanje, dokazano na osnovu brojnih iskustava i teorijsko-metodoloških i empirijskih istraživanja, da se u uslovima neefikasne i nerazvijene institucionalne infrastrukture ne može ostvariti održiv ekonomski rast i razvoj. Zbog toga je institucionalizacija opšti okvir, zajednički imenitelj i preduslov kreiranja ekonomskog sistema i ekonomskih politika, koji će biti u funkciji čoveka, odnosno, funkcionisaće na način koji će omogućiti da čovek može da zadovoljava svoje potrebe, u smislu obezbeđivanja uslova za normalan život.

Zahvalnica

Rad je deo istraživačkog projekta broj 179015, finansiranog od strane Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

Reference

1. Acemoglu, D. (2006). A Simple Model of Inefficient Institutions. *Scandinavian Journal of Economics*, 108(4), 515-546.
2. Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. (2002). Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution. *Quarterly Journal of Economics*, 117(4), 1231-1294.
3. Acemoglu, D., & Robinson, J. (2005). *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Acemoglu, D., & Robinson, J. (2006). *Economic Backwardness in Political Perspective*. *American Political Science Review*, 100(1), 115-131.
5. Acemoglu, D., & Robinson, J. (2008). Persistence of Power, Elites, and Institutions. *American Economic Review*, 98(1), 267-293.
6. Acemoglu, D. i Robinson, Dž. A. (2014). *Zašto narodi propadaju: Poreklo moći, prosperiteta i siromaštva*. Beograd, Republika Srbija: Clio.
7. Alchian, A. (1978). *Economic Forces at Work*. Indianapolis: Liberty Fund.
8. De Soto, H. (2000). *The Mystery of Capital. Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else*. New York, NY: Basic Books.

9. DiCaprio, A. (2012). Introduction: The Role of Elites in Economic Development. In A. Amsden, A. DiCaprio, & J. Robinson (Eds.), *The Role of Elites in Economic Development* (p.p. 1-18), Oxford: Oxford University Press.
10. Djankov, S., Glaeser, E., La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., & Shleifer, A. (2003). The New Comparative Economics. *Journal of Comparative Economics*, 31(4), 595-619.
11. Hodžson, Dž. M. (2009). Institucije i održivost makroekonomije: Neki pogledi na transformaciju postkomunističkih privreda. *Teme*, 33(2), 375-400.
12. Leković, V. (2015). Institucije potrebne za pokretanje ekonomskog rasta i održivost razvoja. U V. Leković (Red.), *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije* (str. 43-64). Kragujevac, Republika Srbija: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
13. Ministarstvo finansija Vlade Republike Srbije (2016), Bilten javnih finansija br. 148
14. Nannicini, G., Stella, A., Tabellini, G., & Troiano, U. (2013). Social capital and political accountability. *American Economic Journal: Economic Policy*, 5(2), 222-250.
15. North, D. C., Wallis, J., & Weingast, B. (2009). *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
16. Olson, M. (1982). *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagnation, and Social Rigidities*. New Haven: Yale University Press.
17. Polishchuk, L. (2012). Misuse of Institutions: Lessons from Transition. In G. Roland, (Ed.), *Economies in Transition. The Long-Run View* (p.p. 172-193), New York, NY: Palgrave Macmillan.
18. Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
19. Shleifer, A., & Treisman, D. (2000). *Without a map. Political Tactics and Economic Reform in Russia*. Cambridge, MA: MIT Press.
20. Smit, A. (1970). *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*. Beograd, Republika Srbija: Kultura.
21. The Global Competitiveness Report. (godišta 2008-2016).

ECONOMIC REALITY OF THE REPUBLIC OF SERBIA DETERMINED BY THE CHARACTER OF INSTITUTIONS AND MACROECONOMIC POLICY

In accordance with the view confirmed by the theoretical, methodological and empirical research that economic performance is determined by the quality of institutional infrastructure, the research objective of this paper is to substantiate that the current state of the economy of the Republic of Serbia is primarily determined by the character of the institutions and macroeconomic policy, based on the analysis of key macroeconomic indicators, on the one hand, and indicators of the quality and the efficiency of the economic institutions, on the other hand. Namely, research results show that the prolonged state of economic stagnation, serious unemployment issues, pronounced economic inequality and increasing poverty are all the result of the low quality of the institutional infrastructure and an inefficient neoliberal macroeconomic policy, which places the Republic of Serbia among the lowest ranked countries in Europe. Based on the aforementioned key result of the research, the purpose of this paper is to point to the necessity of building high-quality, consistent and stable institutions based on the rule of law and creation and implementation of economic development policy that rests on the re-industrialization of the country as the essential requirement to address the current state of the economy of the Republic of Serbia.

Keywords: economic and political institutions, macroeconomic policy, economic and political elite, economic development policy

REFERATI

KLJUČNI ASPEKTI PRESTRUKTURIRANJA PRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE

Petar Veselinović*

Fokus rada usmeren je na analizu prestrukturiranja privrede Republike Srbije, koja je sastavni deo programa reformi, kao i neizbežan proces tokom prelaska srpske privrede u modernu tržišnu privredu. Činjenica je da je nakon 2001. godine, privredna struktura Republike Srbije je izmenjena u korist sektora usluga, koji ima dominantno učešće u formiranju bruto domaćeg proizvoda i zaposlenosti, pri čemu je ta promena bila posledica nekonkurentnosti srpskih proizvoda i nedovoljnog nivoa investicija u industrijski sektor. Tokom sprovođenja procesa tranzicije u Republici Srbiji, stvorene su brojne strukturne deformacije vezane za neodgovarajući odnos između proizvodnje i potrošnje, visoki spoljnotrgovinski deficit i strukturu stvaranja bruto domaćeg proizvoda. Sa pojavom svetske ekonomske krize ispoljili su se njeni negativni efekti na celokupnu srpsku privredu počev od turbulencija na berzi, jačanja pritisaka na devizni kurs dinara prema evru, povećanja troškova stranog finansiranja, sve do smanjenja izvozne tražnje, pada industrijske proizvodnje, smanjenja zarada i rasta nezaposlenosti.

Ključne reči: privredna struktura, prestrukturiranje, tranzicija, konkurentnost, evropske integracije, izvoz

Uvod

Proces strukturnog prilagođavanja planskih privreda u pravcu izgradnje tržišnih sistema započeo je u pretposlednjoj i poslednjoj deceniji XX veka koji je u ekonomskoj literaturi označen pojmom tranzicije. Jedan od najvažnijih elemenata reformi zemlje u tranziciji, kao što je Republika Srbija (RS), jeste stvaranje nove privredne strukture kroz privatizaciju i prestrukturiranje privrede koja će omogućiti stabilan privredni rast, smanjenje nezaposlenosti i povećanje produktivnosti u pojedinim sektorima, a na taj način i čitave privrede.

U početnim godinama XXI veka, RS je imala odlične ekonomske rezultate, kao rezultat povoljnih tendencija na svetskom tržištu i niske startne osnove, koji su kasnije prekinuti usled pojave svetske ekonomske krize. U RS, kao i u drugim zemljama u tranziciji, preduzimane su različite aktivnosti u oblasti procesa prestrukturiranja. Međutim za razliku od tih zemalja u kojima su ovi procesi intenzivni, u našoj zemlji oni su dosta usporeni i prigušeni. Da bi se rešili

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: pveselinovic@kg.ac.rs

strukturni problemi potrebno je da politika strukturnog prilagođavanja bude zasnovana na efikasnoj svojinskoj transformaciji, izgradnji tržišta robe i tržišta faktora proizvodnje, kao i na prilagođavanju privrede tržišnom načinu funkcionisanja u uslovima stabilnosti i makroekonomske ravnoteže.

Predmet istraživanja u ovom radu je analiza privredne strukture RS, sprovedenih strukturnih promena, kao i strateških pravaca strukturnih promena u kontekstu evropskih integracija.

Shodno navedenom predmetu istraživanja, osnovni cilj istraživanja biće fokusiran na analizu uticaja strukturnih promena na funkcionisanje privrede RS, kao i identifikovanje onih grana i sektora privrede koji imaju određeni nivo tražnje i koji mogu da dostignu nivo efikasnosti i konkurentnosti na bazi nižih cena i boljeg kvaliteta.

Strukturni debalansi u privrednom razvoju Republike Srbije

Tranzicija u RS je počela pre više od četvrt veka, prilično davno ako se posmatra sa tačke gledišta sveta u kojem danas živimo. Nažalost, rezultati tranzicije u RS, poput uvećanja privatnog sektora, podsticanja preduzetništva, jačanja konkurencije, povećanja konkurentnosti, primene modernih tehnologija, efikasnog i etičnog korporativnog upravljanja i bolje integracije u globalni lanac snabdevanja, u suprotnosti su sa očekivanjima koja su definisana na početku ovog procesa, a daleko su ispod dostignuća drugih zemalja iz Centralne i Istočne Evrope.

Nije teško uočiti da je putanja tranzicije u RS nepravilna. Njena brzina varira, doživljava uspone i padove, kreće se po cik-cak putanji. Čitav period tranzicije bio je ispunjen greškama u vidu zabluda, precenjivanja i pogrešnih postupaka. Tranzicija kao sredstvo da se izbegne „zamka srednjeg nivoa razvijenosti“ gurnula je RS u „tranzicionu zamku“, strukturnu krizu koja se nekad naziva i „tranzicionizam“ (nikada završena tranzicija).

Kašnjenje u ekonomskoj tranziciji jedan je od uzroka tranzicionizma. Usled toga, nivo dohotka u RS ne konvergira sa dohodkom u Evropskoj uniji, a trenutak u kojem ćemo moći da govorimo o paritetu još je veoma daleko. Da bi se postigla konvergencija dohotka sa Evropskom unijom, složena prosečna stopa rasta do 2030. morala bi biti 6%. To je gotovo neizvodljivo. Rast koji je ispod stope neophodne za konvergenciju dohotka mogao bi biti uzrok kašnjenja u političkoj integraciji sa Evropskom unijom.

Tranziciona iskustva zemalja Centralne i Istočne Evrope su pozitivna. Tranzicija se nije dogodila preko noći, ali se odvijala mnogo brže nego u RS. Zapravo, trajala je između 8 i 12 godina. Otvorena tržišna privreda i globalna

integracija bile su ključne ideje u tranziciji zemalja Centralne i Istočne Evrope. Tokom tog perioda, Evropska unija i njene vrednosti, baš kao i institucije, delovale su kao ključna sidra i snažan podsticaj za reforme. Proces je dovršen 2004, kada su zemlje Centralne i Istočne Evrope u proseku ostvarile predtranzicione nivoe bruto domaćeg proizvoda u potpuno obnovljenom institucionalnom okruženju i uz makroekonomsku stabilnost.

Tokom procesa tranzicije, privredna struktura RS izmenjena je u korist sektora usluga koga karakteriše najveće sektorsko učešće u stvaranju bruto domaćeg proizvoda i zaposlenosti. Međutim, usled smanjenja sektora industrije i rasta uslužnog sektora, došlo je do različitih neravnoteža i sistemskih deformacija. U periodu od 2001. do početka globalne ekonomske krize, ostvaren je relativno visok ekonomski rast koji je bio neizbalansiran i zasnovan na sektoru usluga, visokoj javnoj potrošnji, uvozu i rastu spoljnog duga (Mičić i Zeremski, 2011, 52).

Ovakav model rasta nije bio prisutan u zemljama koje su proces tranzicije uspešno sprovodile, poput Slovenije, Mađarske, Slovačke, Poljske, Češke, kao ni u zemljama u okruženju Rumuniji, Bugarskoj i Hrvatskoj. Nakon 2008, globalna ekonomska kriza imala je negativan uticaj na srpsku privredu, dodatno pogoršavajući njeno stanje i pokazujući da su mogućnosti postojećeg modela privrednog rasta i razvoja, baziranog na potrošnji i uvozu, iscrpljene i neodržive.

Nedovoljan nivo investicija u industrijski sektor, kao i nekonkurentnost srpskih proizvoda, najviše su doprineli promeni privredne strukture. Učešće bruto dodate vrednosti industrije u ukupnoj bruto dodatoj vrednosti se konstantno smanjivao, pri čemu je 2001. iznosilo 25,3%, da bi u 2010. bilo 17,7%, nakon čega dolazi do rasta tog učešća.

U privrednoj strukturi RS, tokom perioda tranzicije, kumulirani su brojni debalansi i stvorene duboke deformacije. U skladu sa tim, otvaraju se dileme vezane za glavne inicijalne faktore koji su tome doprineli. Najuočljivija je spoljna neravnoteža, koja je izražena u rastućem spoljnotrgovinskom deficitu i njime uslovljenom deficitu platnog bilansa i koja je, u najvećoj meri, odraz unutrašnjih strukturnih problema. Spoljna neravnoteža predstavlja je „elegantan“ način da se problemi razvoja rešavaju u kratkom roku (Veselinović, 2013, 267).

U periodu pre krize bruto domaći proizvod je rastao po stopi od 5,4% godišnje, unutrašnja finalna tražnja po 7,5% , a investicije po stopi od oko 9%. Iako su investicije rasle po nešto većoj stopi, investicije u razmenljiva dobra su učestvovala sa 26,7% u 2004. godini, što je bilo približno isto kao i učešće bruto dodate vrednosti u proizvodnji tih dobara u istoj godini, koje je iznosilo 26,0%.

Kasnije, u 2008, učešće investicija i učešće bruto dodate vrednosti su, istovremeno, opali za 2% (Stamenković, Kovačević, Vučković, Nikolić, i Bušatlija, 2009, 23).

Na osnovu uvida u upotrebu bruto domaćeg proizvoda, može su zaključiti da su izdaci za ličnu potrošnju domaćinstva, u dužem vremenskom period, bili iznad 70%. Zbir bruto investicija u osnovne fondove i finalne potrošnje prelazio je raspoloživi bruto domaći proizvod, za prosečno oko 15%, što ukazuje na to da se privredni rast najvećim delom zasnivao na inostranoj akumulaciji. Takođe, bilo je prisutno visoko učešće finalne potrošnje, dok je učešće investicija u osnovna sredstva bilo veoma malo. U periodu pre krize finalna potrošnja je rasla brže od privrednog rasta. Učešće investicija je bilo oko 20 %, odnosno tražnja u zemlji je bila veća od ukupne proizvodnje za oko 20%. Rezultat visoke finalne potrošnje bio je rast uvoza (Jakopin, 2012, 80).

Tabela 1 Upotreba bruto domaćeg proizvoda Republike Srbije (u % i tekućim cenama)

Godina	2005	2006	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	
Bruto domaći proizvod	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
Izdaci za finalnu potrošnju	96,6	95,2	95,3	95,2	94,7	96,5	96,5	95,3	95,7	93,1	94,4
Izdaci za ličnu potrošnju	89,2	87,3	87,7	87,1	87,5	90,0	90,1	88,8	88,9	86,7	...
Sektora domaćinstva	74,8	74,8	75,0	74,0	74,3	76,8	77,1	76,2	76,1	74,4	75,3
Sektora NPID	0,8	0,7	0,9	0,9	0,9	1,0	1,0	0,9	0,9	0,9	1,0
Sektora države	13,4	11,6	11,8	12,1	12,3	12,3	12,0	11,7	11,9	11,4	18,2
Izdaci za kolektivnu potrošnju	7,4	8,0	7,6	8,1	7,2	6,5	6,5	6,5	6,7	6,4	...
Bruto investicije u osnovne fondove	20,5	20,1	22,3	25,3	24,9	19,7	18,6	18,4	21,2	17,2	17,2
Promene u zalihama	9,3	4,7	2,8	3,8	5,4	-0,2	-0,1	1,7	-0,2	0,4	-1,6
Statistička razlika	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Promene u dragocenostima	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	...
Izvoz robe i usluga	24,2	27,1	30,3	28,4	29,1	26,8	32,9	34,0	36,9	41,2	44,3
Uvoz robe i usluga	50,6	47,1	50,6	52,7	54,1	42,7	47,9	49,4	53,6	51,9	54,3

Izvor: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=61>

Ključni strukturni debalansi u privredi Republike Srbije vezani su za neodgovarajući odnos između proizvodnje i potrošnje kao osnovnog izvora spoljne neravnoteže, što se može uočiti i na osnovu prezentiranih podataka.

Usporenim rastom domaćeg realnog sektora i dominantnim delovanjem sektora usluga u stvaranju bruto domaćeg proizvoda, odlučujuće su usmereni robni tokovi višak domaće potrošnje u odnosu na proizvodnju. Povećanje potražnje za robom iz uvoza, u uslovima nagle liberalizacije spoljnotrgovinskih tokova i smanjenja ponude domaće robe za izvoz, doveli su do posledica vezanih za postojanje trgovinskog deficita u dugom roku, ali i dinamičan rast trgovine, saobraćaja i veza i finasijskog posredovanja. Odnos proizvodnje i potrošnje, struktura stvaranja bruto domaćeg proizvoda i kontinualni spoljnotrgovinski deficit, kao tri fundamentalne neravnoteže, praćene su brojnim defektima koji pokazuju nezadovoljavajuće rezultate ekonomske politike u periodu tranzicije (Veselinović, 2013, 268).

Ukupni javni izdaci su imali prosečnu stopu rasta od 6,9%, pri čemu su rasli dosta brže od bruto domaćeg proizvoda, ali u odnosu na ukupnu potrošnju taj rast je bio znatno sporiji. Javna potrošnja Republike Srbije u 2008. je iznosila 46,1% bruto domaćeg proizvoda i bila je viša od zemalja u okruženju poput Hrvatske sa 39,6%, Bugarske sa 39,5% i Rumunije sa 38,8%. Nivo javne potrošnje ne bi imao karakter negativnog pokazatelja, da je investiciona aktivnost bila visoka jer bi, kao takva, imala pozitivan efekat na sveukupne privredne tokove u zemlji. Učešće tekućih rashoda u strukturi javnih rashoda iznosilo je, u proseku preko 85%. Jedan od pokazatelja dosta nepovoljne strukture javne potrošnje bili su kapitalni rashodi koji su iznosili ispod 10%. Pored toga, znatno brži realni rast od bruto domaćeg proizvoda imali su i rashodi za penzije i zarade zaposlenih u javnom sektoru. U periodu 2005-2015, potrošnja države je rasla dosta brže od rasta bruto domaćeg proizvoda, a sporije od ukupnog rasta potrošnje. Stopa rasta državne potrošnje bila je dvostruko veća od stope rasta potrošnje domaćinstva.

Iz prethodno navedenog može se zaključiti, da je osnovno obeležje privrede RS izrazita neuravnoteženost, sa formiranim fundamentalnim debalansima, koji onemogućavaju samoodrživ rast. Prema jedinstvenim mišljenjima istaknutim u domaćoj literaturi, ovakvi razvojni tokovi su rezultat primenjenog modela rasta nakon 2000, čiji je osnovni pokretač bio porast svih vidova potrošnje na bazi inostrane akumulacije.

Aranžmani sa Međunarodnim monetarnim fondom i reprogramiranje otplate dela komercijalnih dugova trebali su da pospeše reforme i usmere nacionalnu ekonomiju ka novom modelu razvoju, čiji je prioritet trebalo da bude otklanjanje strukturnih debalansa, međutim, to se u praksi nije desilo.

Tokom prethodnog perioda, bruto domaći proizvod RS je rastao najviše pod uticajem sektora usluga. Danas ga karakteriše izrazito nepovoljna struktura, budući da je učešće razmenljivih dobara veoma malo. Da bi se rešio

taj problem, potrebno je povećati nivo investicija. Naime, domaća štednja ne može finansirati prevelik nivo investicija, čija struktura se mora menjati tako da se promeni i struktura bruto domaćeg proizvoda. Na osnovu toga se može zaključiti da je za dalji razvoj od velikog značaja priliv stranih direktnih investicija, pre svega greenfield investicija. Ove investicije treba usmeriti upravo u sektore razmenljivih dobara, pri čemu će uravnoteženje platnog bilansa zahtevati ekspanziju izvoza i sporiji rast uvoza.

Akcent ekonomske politike tokom prethodnog perioda bio je na stabilnosti deviznog kursa. Da se RS više zalagala za rast bruto domaćeg proizvoda i zaposlenosti putem jačanja izvoza i konkurentnosti, realna apresijacija deviznog kursa mogla je biti prirodna pojava i izraz jačanja privrede. Međutim, ona je stabilnost dinara postizala putem prihoda od privatizacija, donacija, priliva špekulativnog „vrućeg“ novca, restriktivnom monetarnom politikom i zaduživanjem. Ova situacija je stvorila kratkoročnu iluziju kod stanovništva da njihovi dohoci više vrede i povećala potrošnju uvoznih roba i usluga. (Šoškić, 2009, 216).

Sasvim je očigledna činjenica da su u privrednom rastu RS dominiraju uvoz i sektor usluga, pre svega zbog otvaranja ekspozitura banaka koje najviše kreditiraju državu i stanovništvo, zatim građenje šoping molova u kojima dominira uvozna roba, kao i otvaranje kladionica i konckarnica. Sve te aktivnosti ulaze u bruto domaći proizvod i povećavaju ga. Međutim, na taj način se ne može obezbediti makroekonomska ravnotežu, jer se ove usluge ne izvoze i ne daju devizni priliv, niti je moguće ostvariti ozbiljan dugoročni rast zato što su namenjene samo domaćem tržištu koje je ograničeno. Privredna struktura razvijenih zemalja je okrenuta ka industriji, iako bi u njima zastupljenost usluga mogla biti mnogo veća nego u Republici Srbiji, što samo dodatno ukazuje na neodrživost postojeće strukture bruto domaćeg proizvoda u zemlji.

Nešto povoljniji makroekonomski trendovi desili su se u 2015, i naročito 2016. RS je na putu da zauvek izbegne dugoročne negativne i reverzibilne posledice tranzicionizma i kratkoročne posledice poslednje tri uzastopne recesije posle globalne ekonomske krize iz 2008. Politika takozvane „štednje uz investicije“, kao konceptualne platforme za sprovođenje reformi u RS, sa ciljem da se prevaziđu ključne pukotine u sistemu, dala je rezultate. Fiskalna konsolidacija je skoro dovršena, a fiskalni deficit u 2016. iznosio je 1,4% što je skoro tri puta niže nego u 2015. Fiskalni deficit je smanjen zahvaljujući merama štednje i boljem ubiranju poreza. Ovo je najvažnije dostignuće ekonomske politike jer fiskalna neravnoteža uvek ugrožava izgled za rast.

Dakle, privredni rast se nalazi na pozitivnoj teritoriji. Glavni pokretači rasta na strani tražnje su investicije i izvoz, dok je prisutan i izvestan doprinos privatne i javne potrošnje. Na strani ponude, rast se prevashodno generiše kroz proizvodnju, građevinarstvo i poljoprivredu. Postignuta je stabilnost cena. Dinar je stabilan, sa malom nominalnom i realnom devalvacijom. Svetska banka je najavila određena poboljšanja u poslovnoj klimi (poboljšanje u rangui za 7 mesta u Izveštaju o lakoći poslovanja - *Doing Business*), a Svetski ekonomski forum je u septembru 2016. objavio određeni napredak i u Globalnom indeksu konkurentnosti (za 4 mesta).

Javni dug se smanjuje i sada je na nivou od 72% bruto domaćeg proizvoda. Stopa nezaposlenosti je visoka (13,6% ILO stopa nezaposlenosti), ali je trend pozitivan, naročito u segmentu nezaposlenosti mladih (36%). Učešće investicija iznosi 17,3% bruto domaćeg proizvoda i učešće izvoza u bruto domaćem proizvodu takođe je u porastu i iznosi 35%.

Trendovi su povoljni, ali rast makroekonomskih performansi nije dovoljno dobar. Bez energičnijih i dalekosežnijih reformi u državnom sektoru i bez ubrzavanja promena u institucionalnom okruženju u cilju uspostavljanja veće transparentnosti i vladavine prava, postojeća dostignuća na polju makroekonomije neće biti održiva.

Strateški aspekti prestrukturiranja privrede Republike Srbije

Prestrukturiranje privrede se smatra sastavnim delom procesa tranzicije jedne nacionalne privrede. On obuhvata raznovrsne promene u oblasti proizvodne strukture, finansija, imovinskih prava i organizacije na mikro i makro nivou.

Privredu RS karakterišu velike strukturni poremećaji koji izazivaju negativne tendencije u platnom bilansu, zaposlenosti, regionalnom razvoju i rastu bruto domaćeg proizvoda. Iz tog razloga je neophodna sveobuhvatna strategija razvoja privrede i strategija prestrukturiranja privrede Republike Srbije kao jedna od najvažnijih parcijalnih strategija. Zadatak procesa prestrukturiranja bi trebao da bude vezan za stvaranje nove privredne strukture koja bi dovela do stabilnog i dinamičnog privrednog rasta, zajedno sa smanjenjem nezaposlenosti i povećanjem produktivnosti u pojedinim sektorima, a time i cele privrede (Marjanović, M. i Marjanović, V. 2014, 1426).

Ključne napore u prestrukturiranju privrede RS treba usmeriti na smanje debalansi u strukturi privrede i pokretanje strukturne transformacije koja će stvoriti optimalnu strukturu privrede. S tim u vezi, postavlja se pitanje šta je zapravo optimalna struktura privrede? Ono što je evidentno, ne treba kao reper

uzimati privrednu strukturu drugih zemalja ili integracija, jer je takvu privrednu strukturu nemoguće dostići, zato što svaka zemlja ili integracija, ima svoje strukturne specifičnosti. U skladu sa tim, RS mora da razvije sopstvenu strategiju prestrukturiranja privrede.

Kada bi se kao osnovni strateški cilj strategije razvoja privrede RS istakao održiv i dinamičan privredni razvoj, kao i povećanje standarda stanovništva, onda bi se kao strateški cilj strategije prestrukturiranja privrede nametnuo ravnomeran i održiv razvoj svih sektora nacionalne privrede i njena izvozna usmerenost. Da bi se obezbedio ravnomeran razvoj svih sektora primarno je potrebna njihova veća povezanost i međuzavisnost. Ovakav cilj može se postići ukoliko se zajednički realizuju sledeći parcijalni ciljevi:

- stabilan i dinamičan privredni rast,
- podsticanje razvoja industrije i obnavljanje industrijskih kapaciteta,
- povećanje zaposlenosti,
- povećanje produktivnosti privrede,
- smanjenje deficita tekućeg bilansa,
- smanjenje regionalnih dispariteta,
- povećanje konkurentnosti privrede i
- promena strukture izvoza.

Strateška revizija makroekonomskih performansi RS pokazuje da su sposobnost određivanja prioriteta, razmatranje i postupanje po ključnim pitanjima kao što su restrukturiranje državnog sektora, izbor modela rasta, usklađivanje platforme za vođenje ekonomske politike, razvoj odgovarajućih politika u oblasti obrazovanja, nauke i zdravstva, kao i adaptivnog načina razmišljanja u društvu koje spremno prihvata neprestano usklađivanje sa vodećim trendovima koji bi doveli do uspešnog modela razvoja.

Svestrane reforme zahtevaju brižljivu analizu, a ponekad i neumornu posvećenost detaljima. Takve reforme je uvek teško plasirati u javnosti, te su stoga neprivačne za političare. No, bez njih, postojeće pukotine će se samo dodatno produbiti. Štaviše, ako se bude učilo na greškama drugih, stopa prinosa na neuspeh će se globalno uvećati.

Da bi se uhvatio neophodan zamah za buduće reforme, RS mora da se suoči sa najvećim neuspesima iz prošlosti. RS treba da stvori održivu i inkluzivnu privrednu strukturu, kao i ekonomiju integrisanu u globalni lanac vrednosti, ali bez nepotrebnih rizika i nedopustivog ponašanja. Duboke neravnoteže mogu dovesti do promene političkog mišljenja koja može da nadvlada svaku instituciju koja postavlja ograničenja. Bez obzira na stepen razvijenosti

institucija, privreda će patiti od strukturnih neravnoteža ako politika postane neuravnotežena ili ispunjena političkim uskim grlima.

U procesu strukturiranja reformi, postoji mogućnost da se pogrešno shvati da je jedina istinski sigurna nacionalna ekonomija ona koja omogućava makroekonomsku stabilnost, uglavnom svedenu na stabilnost cena i deviznog kursa. Međutim, takav sistem podstiče inkrementalni rast, a samim tim i *status quo*. U dugoročnoj perspektivi, a naročito imajući u vidu strukturne neravnoteže iz prošlosti, kao i ogromne izazove s kojima se suočava globalna ekonomija, pristajanje na *status quo* moglo bi biti najveći od svih rizika, jer će nas učiniti nesposobnima da se prilagodimo kako bismo odgovorili na predstojeće izazove.

Situacija u spoljašnjem okruženju nije samo zahtevna, već je nekad i ohrabrujuća. Danas postoje dva važna razloga za nadu. Prvo, industrijska revolucija neprestano nudi amalgame digitalnih tehnologija i fizičkih tehnologija u razvoju koji podstiču konkurentnost. Tehnološke promene su uvek potencijalno rešenje za nove izazove u svetu. Drugo, uspešna implementacija nove platforme za vođenje ekonomske politike zasnovane na novim industrijskim politikama u velikom broju zemalja u razvoju ohrabruje kreatore politika širom sveta.

Podsticanje razvoja industrije kao ključna determinanta prestrukturiranja privrede Republike Srbije

Industrija RS velikim delom je devastirana, što predstavlja veliki problem, budući da bez nje nema razvoja, niti stabilnosti nacionalne ekonomije. Sredstva koja se i danas upotrebljavaju u industriji većinom su tehnološki zastarela, amortizovana i veoma slabo održavana. Velika odsečenost od stranih tržišta uticala je na to da se reprodukcija vršila samo za domaća tržišta, što je za posledicu imalo raspad proizvodnih sistema (Munitlak-Ivanović, 2013, 23). I pored toga što je fizički obim industrijske proizvodnje povećan u poslednjim godinama, ipak je prestrukturiranje ovog sektora u dužem vremenskom periodu teklo veoma loše, pa je veoma teško dati bilo kakve preporuke za oživljavanje i podsticanje industrijske proizvodnje u Republici Srbiji. Iz tog razloga bi trebalo prepoznati propulzivnije grane, koje će uz odgovarajući redosled prioriteta biti podsticane (Marjanović, M. i Marjanović, V. 2014, 1442).

Sektor prerađivačke industrije se smatra potencijano perspektivnim sektorom. I pored nezadovoljavajućeg položaja industrijskog sektora, proizvodi prerađivačke industrije dominiraju u srpskom izvoz poslednjih godina. U periodu 2005-2015, ovi proizvodi su učestvovali u vrednosti ukupne spoljnotrgovinske razmene u proseku sa 80%. Ukoliko se prerađivačka

industrija struktuirana prema tehnološkim grupama može se videti da nisko tehnološki sektori čine oko 1/2 ukupne prerađivačke industrije, a zatim slede sektori srednje niske tehnologije sa 29%, srednje visoke tehnologije sa 15,5% i na kraju sektori visoke tehnologije sa svega 3,5%. Najveći problem prerađivačke industrije su upravo sektori niske tehnologije, koji trenutno zapošljavaju najveći deo radne snage, imaju najniži prosek zarada, a pored svega toga beleže veliki pad proizvodnje i rast spoljnotrgovinskog deficita.

Najefikasniji metod za povećanje produktivnosti industrije, kao i za strukturne promene je inovativnost. Međutim, činjenica je da je u RS inovativnost ograničena kako na strani ponude (nedostatak stručne radne snage), tako i na strani tražnje (inovacije se često tretiraju kao dodatni trošak ili samo kao tehnološka dostignuća). Ovi problemi se mogu rešiti ukoliko RS bude sledila najbolja rešenja država članica Evropske unije, tako što će sprovoditi aktivnosti koje će za rezultat imati uspostavljanje aktivne saradnje istraživačkih organizacija i univerziteta sa jedne i industrijskog razvoja sa druge strane. Na taj način će se polako sprovoditi važni ekonomski projekti koji su zasnovani na rezultatima istraživanja i inovacijama. Država će tako usmeriti svoje snage na stvaranje uslova za brži razvoj industrije putem investiranja u nove tehnologije, putem inovacija u prerađivačkim procesima i drugim operacijama, kao i putem investicionih projekata koji garantuju uštedu energije, bolje očuvanje životne sredine i drugo (Vlada Republike Srbije, 2016, 64).

Posmatrajući industriju RS sa tehnološkog aspekta, vidljiva je činjenica da se ona nalazi u velikom tehnološkom zaostatku u odnosu na vodeće svetske ekonomije i ekonomije zemalja Evropske unije, kao i u odnosu na nivo tehnološke razvijenosti kojim je raspolagala pre 1990. U skladu sa tim, Republika Srbija se mora usmeriti ka razvoju onih grana koje danas predstavljaju inovativnu industriju, bilo samostalno ili sa inostranim partnerima, bez obzira na uslove i raspoložive faktore za tehnološku modernizaciju (Božić-Miljković, 2012, 1755).

Veoma je bitno da se novi model rasta i razvoja usmeri ka izvoznoj reindustrijalizaciji i da stope rasta industrije budu viša od planiranih 6,9% godišnje. Izvozno orjentisana industrija mora uvažavati pozitivne korelacije dimnamičnog i održivog ekonomskog rasta i izvoza industrije, pre svega malih otvorenih privreda koje se nalaze u procesu tranzicije. Na taj način bi se ostvarila makroekonomska stabilnost, rast zaposlenosti, smanjenje siromaštva, smanjenje spoljnotrgovinskog deficita, kao i rast produktivnosti rada i međunarodne konkurentnosti. Važan aspekt izvozne strategije je prepoznavanje osnovnih pravaca razvoja industrije, kako bi se ostvarilo poboljšanje njene konkurentnosti, što podrazumeva visok nivo prioriteta i specijalizacije izvoza. Najvažniji su oni proizvodi koji na najefikasniji i najproduktivniji način

iskorišćavaju faktore koji su na raspolaganju i koji u potpunosti odgovaraju strukturi uvozne tražnje spoljnotrgovinskih partnera RS. Da bi se izgradila konkurentna industrijska struktura, potrebno je i prisustvo proizvoda, srednjeg i visokog tehnološkog sadržaja, koje karakteriše sofisticiranost i inovativnost.

Kako bi se u narednom periodu povećala konkurentnost i ostvario efikasniji razvoj industrije, potrebno je da nosilac razvoja i izvoza srpske industrije bude proizvodnja motornih vozila i komponenti, mašina, elektronske opreme, informacionih tehnologija i hrane. Takođe, neki proizvodi se moraju proizvoditi za domaće tržište, prvenstveno putem malih i srednjih preduzeća, kao što su: proizvodi tekstilne industrije, proizvodi od kože i obuća, zatim proizvodi crne i obojene metalurgije, kao i proizvodi hemijske, farmaceutske i vojne industrije. Međutim, oni mogu imati i veliki izvozni potencijal.

Za reindustrijalizaciju i povećanje konkurentnosti industrije veliki značaj ima i definisanje nove i aktivne industrijske politike, čija svrha treba da bude stvaranje oblasti u kojima će industrija biti u konkurentskoj prednosti. Industrijska politika se mora suočiti sa brojnim ciljevima i prioritetima poput jačanja međunarodne konkurentnosti, rasta industrijskog izvoza, rasta produktivnosti, restrukturiranja industrije i drugo. Bitno je istaći da i ostale politike treba da budu u funkciji ili sastavni deo industrijske politike. Veoma je bitno da kreatori industrijske politike stalno iniciraju kontinuirane strukturne promene, čiji uslov je stvaranje zdravog poslovnog ambijenta, makroekonomska stabilnost, stvaranje dovoljne količine kapitala, ulaganje u obrazovanje, ulaganje u istraživanje i razvoj i drugo (Mičić, 2015, 29).

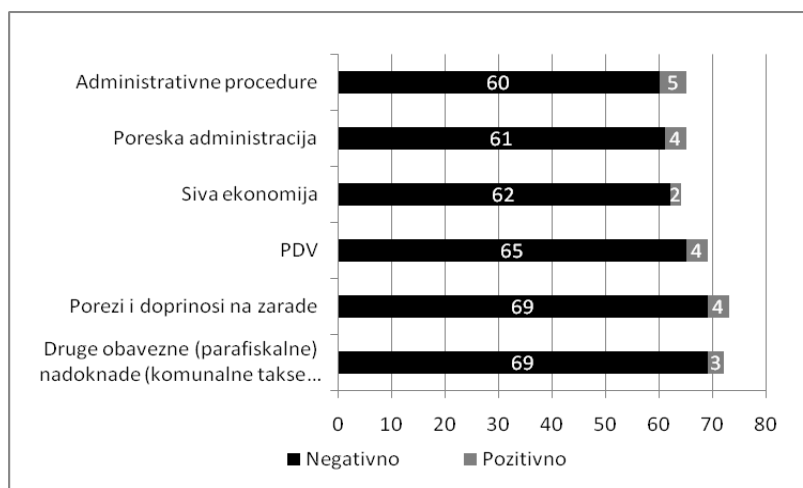
Strukturno prilagođavanje privrede Republike Srbije evropskim integracionim procesima

Posmatrajući savremene međunarodne odnose, može se zaključiti da privredne aktivnosti postaju mnogo više prioritetne u odnosu na političke. Za Republiku Srbiju je od velike važnosti da ima jasnu strategiju razvoja sa implikacijama na sve privredne aktivnosti i međunarodnu ekonomsku saradnju, odnosno proces evropskih integracija. Prilikom kreiranja te strategije potrebno je izabrati one sektore koji će biti osnovni nosioci budućeg razvoja srpske privrede, čime bi se omogućilo stvaranje uslova za zaštitu tih sektora u određenom vremenskom periodu dok ne budu spremni za međunarodnu konkurenciju (Vesić, 2014, 376).

Republika Srbija treba se zalaže za brže prilagođavanje poslovnom ambijentu i načinu funkcionisanja koji su prisutni u zemaljama razvijenih tržišnih privreda i to putem intenziviranja procesa regionalizacije i

pridruživanja Evropskoj uniji. U procesu ovog pridruživanja sve zemlje Zapadnog Balkana, pa i RS se nalaze pred brojnim izazovima koji su između ostalih izazvani promenom odnosa u pogledu prioriteta. Proces evropskih integracija predstavlja instrument za sprovođenje i ubrzavanje procesa tranzicije i kao takav je veoma važan faktor uspešne transformacije zemalja koje su u procesu pridruživanja, pružajući jedinstven podsticaj kako političkim, tako i ekonomskih reformama u njima (Penev, 2015, 476).

U cilju uspostavljanja saradnje sa Evropskom unijom, i to prvenstveno ekonomske saradnje, potrebno je intenzivnije se uključiti u proces integracija, odnosno regionalne saradnje. Regionalna saradnja i njeno unapređenje bi mogla da doprinese privrednom rastu i boljoj konkurentnosti ne samo Republike Srbije, već i regiona u celini. Da bi se ostvarila dublja regionalna integracija potrebno je dublje jačanje infrastrukture i regionalna pristup unapređenju pravnog i regulatornog okruženja u zemljama regiona. I pored toga što je ostvaren blagi napredak u jačanju regionalne infrastrukture, još je potrebno raditi na tome kako bi se privlačile strane direktne investicije. Ukoliko se nacionalna zakonodavstva usaglase sa pravnim tekovinama Evropske unije, to će uticati na usaglašavanje zakonodavstava u regionu kao celini. Na taj način će se u regionu uspostaviti harmonizovani pravni i regulatorni okvir koji će predstavljati pogodnost kako bi se povećale dodatne inostrane regionalne investicije. Harmonizacija pravnih sistema zemalja regiona bi ubrzala proces njihovog pristupanja Evropskoj uniji (Grupa autora, 2014, 72).

Slika 1 Eksterni činioci sa najnegativnijim uticajem na poslovanje u Republici Srbiji

Izvor: USAID, 2014, Anketa 1000 preduzeća, USAID, Srbija, 9

U procesu pregovaranja za pristupanje Evropskoj uniji jedno od najvažnijih područja predstavlja stanje poslovnog ambijenta u Republici Srbiji. Naime, od velike je važnosti uređivanje poslovnog ambijenta u cilju prilagođavanja poslovanja privrednih subjekata Evropskoj uniji, ali i zemaljama u regionu. Danas postoji mnogo negativnih uticaja na efikasno poslovanje, ali rezultati ankete Američke agencije za međunarodni razvoj (USAID), koja je sprovedena među hiljadu preduzeća, pokazuju da se situacija postepeno menja. Na Grafikonu 1 su predstavljeni odgovori privrednika na pitanje: „Kakav uticaj na poslovanje imaju sledeći činioci?“

Prema mišljenju ispitanika porezi imaju najnegativniji uticaj na poslovanje u privredi republike Srbije. Što se tiče PDV-a, njegova osnovna stopa od 20% je i dalje relativno niska u poređenju sa prosekom u zemljama Evropske unije. Ona kao takva ne predstavlja pretnju po konkurentnost i pored toga što je niža stopa za prehrambene proizvode, lekove i druge posebne kategorije viša nego u Evropskoj uniji. Prafiskalni takse i naknade predstavljaju veliko opterećenje privrednicima, što se može videti iz priloženog. Administrativne takse, takse za registraciju motornih vozila i „firmarina“ su ocenjene kao najviše problematične. Razlog toga je što Zakon o republičkim administrativnim taksama sadrži, skoro, 230 tarifnih brojeva od koji se neke od njih odnose na više različitih taksi, nekada i na preko deset. I pored toga što je poreska uprava sprovela značajne reforme, poput objedinjenja uplata poreza i doprinosa i dostava poreskih rešenja poštom za privrednike, čak 61 % ispitanika ističe da ona ima negativan uticaj na njihovo poslovanje. Privrednici smatraju da i siva ekonomija ima negativan uticaj na njihovo poslovanje, pri čemu u dve sprovedene studije oko 2/3 preduzeća navelo da im je godišnji promet opao zbog nelojalne konkurencije. Ispitnici su najčešće navodili da činioci kojima najpre treba poboljšanje su nestabilnost kursa i porezi na zarade (USAID, 2014, 8-11).

Centralni problem RS na putu ka Evropskoj uniji je nekonkurentnost njene privrede i preduzeća koji mogu rešiti preduzetnici, inovatori i investitori, pri čemu bi se poboljšale proizvodne, izvozne i tehnološke performanse privrede i postigla njena međunarodna konkurentnost (Bošnjak, 2005, 140). Kao najveći gepovi međunarodne konkurentnosti RS uzimaju se makroekonomska stabilnost, izgrađenost institucija, administrativne barijere za poslovanje preduzeća, vladavina prava i inovativnost i to su istovremeno oblasti u kojima ona najviše zaostaje za Evropskom unijom, kao i za zemljama Zapadnog Balkana. Evropska unija pred potencijalne buduće članice postavlja zahteve koji su sadržani u tzv. Kopenhagenskim kriterijumima. Za podizanje nivoa konkurentnosti RS, u kontekstu evropskih integracija, od velike važnosti je ispunjavanje drugog Kopenhagenskog kriterijuma, tzv. ekonomskog

kriterijuma, koji od zemlje kandidata zahteva da omogući postojanje funkcionalne tržišne privrede, kao i sposobnost odolevanja pritiscima konkurencije i tržišnim silama na tržištu Evropske unije. Treba istaći da se ova dva ekonomska podkriterijuma međusobno dopunjuju i da su povezani (Penev, 2015, 476).

Proces privatizacije srpskih preduzeća je bio izrazito neuspešan, o čemu govore dobijeni podaci o poništenim privatizacijama: 627 raskinutih ugovora (27% od ukupno prodatih), 35 poništenih tendera (27% od ukupnih tendera), 592 propale aukcije (27% od ukupnih aukcija). Što se tiče prodatih preduzeća, njihova ukupna prodajna cena je iznosila 2,3 milijardi evra i još 1,2 milijardi evra obaveznih investicija, a procenjuje se da prodata imovina vredi 246,2 miliona evra. Postoje firme koje su pod posebnim državnim nadzorom i koja ne mogu ići u stečaj i likvidaciju iz razloga što se bave proizvodnjom robe za kojom je tražnja na svetskom tržištu sve veća i od čijeg opstanka zavisi egzistencija nekoliko opština i regiona. Pored toga, kada su u pitanju javna i komunalna preduzeća od strateškog značaja, država mora voditi računa o ceni i sigurnosti isporuka njihovih usluga. U procesu reformisanja privrede moraju se poštovati i fiskalna pravila, promena strukture javne potrošnje, efikasnije javne investicije, otklanjanje administrativnih barijera i drugo. Dakle, nova ekonomska politika mora da podržava proizvodnju razmenljive robe za izvoz i da njeni stubovi budu podsticanje investitora i zapošljavanje.

Perspektive Republike Srbije za članstvo u Evropskoj uniji od velike mere će zavisiti ne samo od internih političkih i ekonomskih reformi, već i od rešavanja regionalnih pitanja vezanih za status Kosova. Ukoliko se posmatra na duži rok, proces približavanja Evropskoj uniji i integracija RS u evropsko društvo i svetsku privredu nema neku ozbiljniju alternativu. Zato je proces prilagođavanja evropskoj integraciji veoma bitna stavka, pored toga da li će i kada ona postati članica Evropske unije. Brojna zaostajanja u procesu integracije unazadila su modernizaciju, odnosno evropeizaciju stanovništva RS bar za celu jednu generaciju (Lopandić, 2007, 86).

Veoma bitan aspekt u procesu evropskih integracija predstavlja harmonizacija privredne strukture RS sa Evropskom unijom, što je rezultat prihvatanja strategija i politika Evropske unije, kao i usvajanja njenog pravnog nasleđa. Taj proces bi trebao da bude okončan do prijema u puno članstvo, što znači da bi srpska privreda trebala da bude usklađena sa privrednom strukturom i politikom Evropske unije. Međutim, to predstavlja veliki napor za zemlju, ali i pored toga, RS će morati da izvrši značajne promene svoje privredne strukture.

Od presudnog značaja za budući razvoj i uključivanje zemlje u Evropsku uniju je odnos prema tržištu i trgovini. To se, pre svega, odnosi na činjenicu da propisi RS moraju biti harmonizovani sa propisima koji važe u Evropskoj uniji i da se preduzeća moraju upoznati sa uslovima koji vladaju na unutrašnjem tržištu Evropske unije. Za RS je bitno i promovisanje onoga što najbolje radi i za šta postoji interes u Evropi, ali i van nje. Iako ne može biti lider u nekim industrijskim delatnostima ili modernim tehnologijama, ipak u sektoru agrara i prehrambene industrije, sektoru usluga, kao i proizvodnji zdrave hrane, RS ima velike potencijale koji je mogu svrstati u evropski atraktivna područja. Međutim, da bi se to ostvarilo potrebno je da se stvore adekvatni uslovi u pogledu proizvodno-tehničke modernizacije, finansiranja, razvoja infrastrukture, marketinga i slično (Milovanović i Veselinović, 2009, 420).

Ukoliko se uporedi struktura izvoza RS na tržište Evropske unije sa strukturom uvoza Evropske unije, može se doći do zaključka je da došlo do pogoršanja, odnosno stagnativnosti „kvaliteta“ izvoza u ovu integraciju, pri čemu se koeficijent podudarnosti za naprednije zemlje u tranziciji nalazi na dosta višem nivou. Ovo pokazuje da je potrebno da države imaju podudarnu strukturu svog izvoza u Evropsku uniju sa strukturom uvozne tražnje Evropske unije, kaoko ne bi usledili tzv. asimetrični šokovi i povećani troškovi prilagođavanja. Razlog toga leži u činjenici da je u Evropskoj uniji, zbog ekonomske politike koju karakteriše limitarnost, teže prilagoditi cene i nadnice, pre svega u odsustvu zajedničke monetarne politike, odnosno kursne politike (zbog postojanja evra).

Kada se sagleda način na koji funkcioniše industrija i na koji se sprovodi industrijska politika u Evropskoj uniji, onda je jasno da RS ne može postići rast i razvoj industrije ignorišući industrijsku politiku koja se primenjuje u Evropskoj uniji. Iskustva zemalja novih članica pokazuju da je potrebna potpuna integracija i konvergencije nacionalne industrijske politike u odnosu na onu koja se primenjuje u Evropskoj uniji, što znači da RS pri kreiranju sopstvene industrijske politike mora uzeti u obzir ciljeve, instrumente i mere industrijske politike Evropske unije. Naime, proces prestrukturiranja i povećanja konkurentnosti srpske industrije se odnosi na proces harmonizacije nacionalne sa industrijskom politikom Evropske unije. To znači da je potrebno prihvatiti njene industrijske standarde, propise i direktive koje su predviđene za industrijske grane i grupacije. Pored toga, proces prestrukturiranja i povećanja industrijske konkurentnosti se odnosi i na izgradnju sopstvenog modela industrijske politike, čije će dejstvo, u okviru tržišnog mehanizma, vršiti uticaj na sprovođenje nove strategije razvoja industrije i podsticati razvoj konkurentne industrije (Mičić, 2009, 128).

RS je dužna da, u skladu sa Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju, primeni pravila zaštite konkurencije Evropske unije u slučaju kada ona utiču na trgovinu između dve strane. Ta pravila se odnose na zabranu kartela koji predstavljaju sporazume između preduzeća kojima se narušava konkurencija, zatim na zabranu bilo kakve zloupotrebe dominantnog položaja i koncentracije (spajanja, pripajanja i slično) koji imaju negativan uticaj na konkurenciju (Privredna komora Srbije, 16, 7). I pored toga, tržište u Republici Srbiji karakteriše dominantan monopol, kartel i oligopol, što dovodi do situacije da se Komisija za zaštitu konkurencije suočava sa brojnim problemima i preprekama, pokrenutim od strane ekonomskih monopola. Politika konkurencije mora da se menja u skladu sa promenama ekonomskih okolnosti i ne sme biti statičnog karaktera. Međutim, politika konkurencije u RSi u odnosu na Evropsku uniju, još uvek je spora i nefleksibilna. Ona ima direktan uticaj na stanje i stagnaciju privrede, usporava Proces stabilizacije i pridruživanja i deluje na opšte prilike na domaćem finansijskom tržištu (Madžar, 2011, 99).

U ovoj fazi razvoja, ono što RS zaista treba jeste infrastruktura koja je usklađena sa standardima Evropske unije, efikasna realna ekonomija i dinamičan finansijski sektor, ali bez nepotrebnog rizika i nedopustivog ponašanja. Jedna od najvećih grešaka u prošlosti bila je uverenje da će čim zemlja razvije institucionalni okvir zasnovan na platformi za vođenje neoliberalne politike, politički uticaj biti obuzdan. Vreme je da uvidimo da institucije imaju uticaj samo pod uslovom da je politika razumno uravnotežena. Bez obzira na stepen razvijenosti institucija, privreda će ostati zarobljena u tranzicionizmu ako političari steknu previše uticaja.

Činjenica je da ne postoji magično rešenje. Reforme zahtevaju brižljivu analizu konteksta, a ponekad i neumornu posvećenost detaljima. Ukoliko se implementiraju, one će iz korena promeniti srpsku ekonomiju i udaljiti je od putanje regresije. Takve reforme će zahtevati korenitu promenu načina života, načina dostizanja privrednog rasta i načina donošenja odluka i jasno će pokazati opredeljenje RS prema evropskim integracijama.

Zaključak

Na osnovu svega navedenog, može se zaključiti da proces prestrukturiranja privrede RS predstavlja sastavni deo sveukupnog programa reformi i prelaska njene privrede u tržišnu privredu. Posmatrajući privrednu strukturu u pogledu učešća privrednih grana i sektora u formiranju bruto domaćeg proizvoda, uočljiva je činjenica da ona u poslednjih nekoliko godina nije u velikoj meri izmenjena. Zanimljivo je da razvoj realnog sektora, odnosno industrije i poljoprivrede. S obzirom da od početka procesa tranzicije, sektor usluga ima

dominantno učešće u stvaranju bruto domaćeg proizvoda, model razvoja koji favorizuje ovaj sektor, nije u skladu sa trenutnim nivoom ekonomskog razvoja i kao takav nije održiv. Iz tog razloga je u budućnosti potrebno obezbediti moderan privredni razvoj, koji bi se odnosio na razvoj najuspešnijih sektora i grana privrede sa odgovarajućim nivoom tražnje.

Vremenom bi te grane privrede ostvarile povećanje učešća u privrednoj strukturi, pri čemu je potrebno završiti proces privatizacije preduzeća i prestrukturiranja i usmeriti se ka privlačenju stranih direktnih investicija koje su od velike važnosti za dalji privredni razvoj. Potrebno je nastaviti ulaganje u sektor usluga, ali i omogućiti razvoj industrije putem investiranja u nove tehnologije, jer je jedan od većih problema domaće ekonomije nizak nivo tehnološki intenzivne proizvodnje, kao i nekonkurentnost domaće proizvodnje na stranom tržištu. Pošto industrijski sektor RS čini okosnicu privrednog razvoja, potrebno je preduzeti odgovarajuće mere za njegovu modernizaciju i revitalizaciju.

I pored toliko godina tranzicije, RS se suočava sa brojnim makroekonomskim ograničenjima koji se odnose na mali obimbruto domaćeg proizvoda, visok javni dug, visoku nezaposlenost i spoljnotrgovinski deficit, koji se naročito ispoljio sa pojavom globalne ekonomske krize. To ukazuje na činjenicu da su potrebne sveobuhvatne strukturne promene sa ciljem stvaranja nove privredne strukture, koja bi trebala da bude izvozno orjentisana, pri čemu bi se povećanje efikasnost i konkurentnost privrede RS.

S obzirom na istaknutu činjenicu da postojeći model razvoja ističe značaj sektora usluga i da to nije u skladu sa današnjim nivoom razvoja, može se zaključiti da ovaj sektor jednim delom ima krivicu za nekonkurentnost srpske privrede. Razlog toga je što ovaj sektor proizvodi nerazmenljiva dobra u bruto domaćem proizvodu. Međutim, nekonkurentnost je, velikim delom, prouzrokovana i dosadašnjom ekonomskom politikom koja je na to uticala putem mehanizama politike kursa, politike konkurencije, politike dohotka, monetarne, fiskalne i trgovinske politike, kao i neefikasnim institucijama zbog nepostojanja čvrstih pravila ponašanja i zaštite svojine i ugovora, nezalaganja za obezbeđivanje ekonomskih sloboda i nesprečavanja korupcije.

Da bi svoj razvoj usmerila ka pravom smeru, RS treba da se opredeli za sveukupnu reformu privrede, ali i za uključivanje u procese globalizacije i integracije u cilju dostizanja ravnopravne pozicije među evropskim zemljama. Od velikog značaja za dalji razvoj privrede RS je donošenje nove strategije razvoja putem koje bi mogla poboljšati svoje mesto u odnosu na ostale tranzicione zemlje i na pojedine zemlje u regionu. Proces pridruživanja Evropskoj uniji zahteva izgradnju moderne i stabilne ekonomije koja je

zasnovana na znanju, kvalitetnom obrazovanju i ljudskim resursima i u kojoj je model privrednog rasta i razvoja izvozno orjentisan. Kao glavni problem na putu ka Evropskoj uniji javlja se upravo nekonkurentnost srpske privrede koju je potrebno što pre rešiti, što se jednim delom odnosi na harmonizaciju privredne strukture i zakonodavstava, jer će se na taj način dodatno olakšati pristup ovoj integraciji.

Stručna debata o tranziciji i prestrukturiranju privrede RS među domaćim ekonomistima je intezivna. Međutim, retko se pojavljuje kao predmet diskusije na drugim mestima. Neki neuspesi daju vrednost po sebi u vidu automatskog prepoznavanja zabluda i precenjivanja dometa rešenja. Korist može biti višestruka ukoliko uspemo da izvučemo prave pouke iz svojih prošlih poraza i neuspeha. Takođe, može se mnogo izgubiti ukoliko se izvuku pogrešne pouke. Neuspeh je manje bolan kada podrazumeva snažan kratkoročan bol u zamenu za raspršen ali veliki dugoročni dobitak.

Zahvalnica

Ovaj rad je deo istraživačkog projekta broj 179015 (*Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanje sa zahtevima EU*), finansiranog od strane Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

Reference

1. Božić-Miljković, I. (2012). Ekonomska modernizacija Srbije i međunarodni ekonomski tokovi. *Teme - Časopis za društvene nauke*, 4, 1739-1761.
2. Bošnjak, M. (2005). Konkurentnost i razvoj kao poluge evropske perspektive Srbije. *Ekonomski anali*, 166, 129-148.
3. Grupa autora. (2014). *Makroekonomske analize i prognoze*. 1/2, Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Beograd.
4. Jakopin, E. (2012). Postkrizna realokacija faktora rasta. *Ekonomski horizonti*, 14(2), 77-87.
5. Lopandić, D. (2007). *Reforma Evropske unije, Zapadni Balkan i Srbija*. Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija, Beograd.
6. Madžar, Lj. (2011). Politika konkurencije kao faktor integracija Srbije u EU. *Škola biznisa*, 3, 86-101.
7. Marjanović, M. i Marjanović, V. (2014). Podsticanje razvoja industrije kao ključna determinanta strategije restrukturiranja prirede Republike Srbije. *Teme - Časopis za društvene nauke*, 4, 1425-1444.
8. Mičić, V. i Zeremski, A. (2011), Deindustrijalizacija i reindustrijalizacija privrede Srbije, *Industrija*, 2, 51-69.

9. Mičić, V. (2015). Ponovna idustrijalizacija i strukturne promene u funkciji ekonomskog razvoja Republike Srbije. *Ekonomski horizonti*, 17(1), 15-31.
10. Mičić, V. (2009). Srbija i industrijska politika EU. *Industrija*, 1, 121-129.
11. Milovanović, G. i Veselinović, P. (2009). *Globalizacija i tranzicija*. Kragujevac, Republika Srbija: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
12. Ministarstvo finansija Vlade Republike Srbije. (2016). *Program ekonomskih reformi 2016-2018 Radna verzija*, Beograd.
13. Munitlak-Ivanović, O. (2013). Reindustrijalizacija privrede - imperativ i razvojna šansa Srbije. *Poslovna ekonomija*, 1, 21-34.
14. Penev, S. (2015). Konkurentnost privrede Republike Srbije u kontekstu procesa EU integracija, Tematski zbornik: *Strukturne promene u Srbiji - dosadašnji rezultati i perspektive* (str. 467-481), Institut ekonomskih nauka, Beograd.
15. Privredna komora Srbije. (2014). *Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju i Prelazni trgovinski sporazum*. PKS, Beograd, str. 7.
16. Stamenković, S., Kovačević, M., Vučković, V., Nikolić, I. i Bušatlija M. (2009). Ekonomska politika u 2010. godini: Ka novom modelu ravnoteže. Zbornik radova: *Ekonomska politika Srbije u 2010. godini: Ka novom modelu makroekonomske stabilnosti* (str. 15-68), Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
17. Šoškić, D. (2009). Potreba promene strukture BDP i moguće mere ekonomske politike, Zbornik radova: *Ekonomska politika Srbije u 2010. godini - Ka novom modelu makroekonomske stabilnosti* (str. 215-226), Naučno društvo ekonomista, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd.
18. USAID. (2014). *Anketa 1000 preduzeća 2014*. USAID, Srbija.
19. Veselinović, P. (2013). *Nacionalna ekonomija*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac.
20. Vesić, D. (2014). Prilagođavanje privrede Srbije regionalnim i evropskim integracijama. *Međunarodna politika*, 3/4, 376-394.
21. Vlada Republike Srbije. (2011). *Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije od 2011. do 2020. godine*. Službeni glasnik Republike Srbije, Beograd.
22. <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=61>
23. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/eu/rep-srbija-eu?lang=lat>

KEY ASPECTS OF RESTRUCTURING THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF SERBIA

The main focus of the work is focused on the analysis of the restructuring of the Serbian economy, which is an integral part of the reform program, as well as the unavoidable process during the transition of the Serbian economy to a modern market economy. After 2001, the economic structure of the Republic of Serbia has changed in favor of the service sector, which has a dominant share in the formation of gross domestic product and employment, whereby the change was due to the lack of competitiveness of Serbian products and a lack of investment in the industrial sector. During the implementation of the transition process in the Republic of Serbia, created a number of structural deformations related to an inappropriate relationship between production and consumption, high foreign trade deficit and the structure of the creation of gross domestic product. With the advent of the global economic crisis were manifested its negative effects on the entire Serbian economy starting from the turbulence on the stock exchange, strengthening pressures on the exchange rate of the dinar against the euro, increasing the cost of foreign funding, to the decrease in export demand, falling industrial production, wage cuts and rising unemployment.

Keywords: economic structure, restructuring, transition, competitiveness, European integration, export

POPULIZAM, BIRAČI I INSTITUCIJE

Ljubinka Joksimović*

U radu se čini pokušaj da se, oslanjajući se na najnovije komparativne studije istraživanja odnosa birača i ekonomije, istaknu: obeležja najnovijeg populizma koji je dostigao zenit, dugoročno posmatrano; da se uključe novi koncepti koji na relaciji birači - ekonomija mogu pomoći u potpunijem razumevanju narastajućeg populizma; da se objasni koliko kriza sa ekonomskim efektima utiče na izbor glasanja; i zašto se populizam pojavio u različitim stepenima u različitim zemljama.

Ključne reči: populizam, političari i birači, institucije, politika

Uvod

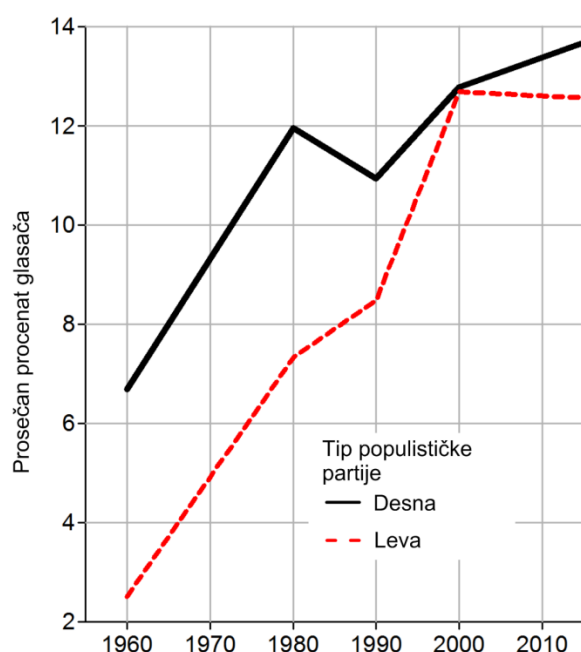
Kao posledica bankrotstva Lehman Brothers u septembru 2008, tokom i posle Velike krize u Evropi i drugde, populistički argumenti i populistička rešenja u vidu prečica dominiraju; značajno opada poverenje u etablirane političke partije i institucije. Kako su mere štednje postale nova norma u ekonomskim i javnim politikama, ekonomske i socijalne nejednakosti bivale sve veće, a evropska integracija izgledala građanima kao beznadežni projekat, novi populistički lideri su se pojavili u nekim zemljama da odbrane bespomoćne i ozlojeđene ljude i/ili gubitnike globalizacije i/ili tranzicije od zlokobne elite. Ona uključuje političare (na nacionalnom i evropskom nivou), bankare, industrijalce, ukratko moćne i bogate. U nekim zemljama dotadašnje *mainstream* političke formacije su počele da opadaju, neke ireverzibilno, nove političke partije su se pojavile, neke od njih uzletele ubirajući značajne uspehe na biralištima. (Inglehart i Norris, 2016).

U radu se čini pokušaj da se, oslanjajući se na najnovije komparativne studije istraživanja odnosa birača i ekonomije, istaknu: obeležja najnovijeg populizma koji je dostigao zenit, dugoročno posmatrano; da se uključe novi koncepti koji na relaciji birači - ekonomija mogu pomoći u potpunijem razumevanju narastajućeg populizma; da se objasni koliko kriza sa ekonomskim efektima utiče na izbor glasanja; i zašto se populizam pojavio u različitim stepenima u različitim zemljama.

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu; e-mail: joka@ekof.bg.ac.rs

Narastanje populizma i nepoverenja u demokratske institucije

Oslanjajući se na podatke Parliaments and Governments Database (2016) i European Election Data Base (2015), Slika 1, pokazuje rastući udeo glasova, kako za populističke desne, tako i leve partije posle 1970. na nacionalnim i evropskim parlamentarnim izborima.

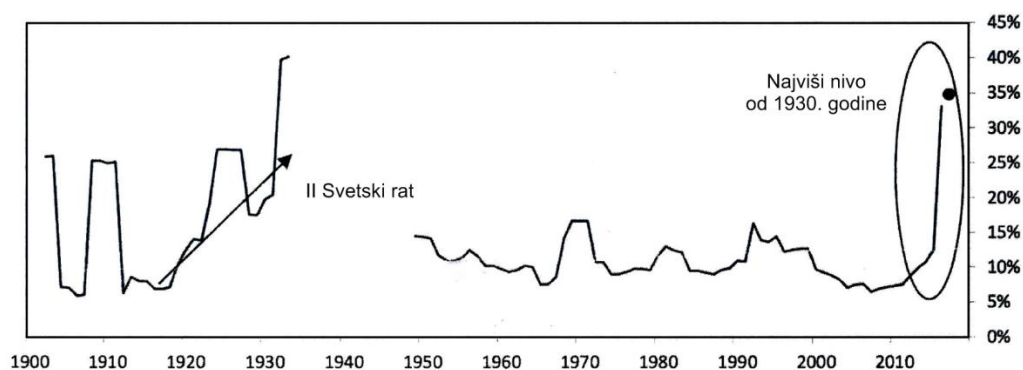
Slika 1 Rastući udeo glasova kako za populističke desne, tako i leve partije posle 1970. na nacionalnim i evropskim parlamentarnim izborima

Izvor: Parl Gov. 2016, European Election Database 2015

Prosečan udeo glasova za populističke desne partije porastao je od 6.7% u šezdesetim godinama na 13.7% u 2014, paralelno njihov prosečan udeo mesta u parlamentima sa 5.9% na 14.2%. Prosečan udeo glasova za populističke leve partije porastao je sa 2.4% u šezdesetim godinama na 13.2% u 2014. godini, a udeo mesta sa 0.12% na 12.2%. Porasti su bili posebno veliki nakon pada berlinskog zida i otvaranja partijske konkurencije u centralnoj i istočnoj Evropi. U 2014. ma izborima za Evropski parlament se potvrđuje porast podrške za populističke partije, kao što su Nacionalni Front u Francuskoj, Alijansa 5 Zvezda iz Italije, Narodnu Partiju iz Danske, Partiju Slobode iz Austrije i još par njih. Čak i u zemljama gde nema izabranih populističkih predstavnika, ove partije vrše primetan ucenjivački pritisak na *mainstream* partije, javni diskurs, agendu

ekonomskih i javnih politika, slično onome kakva je bila uloga Nezavisne Partije Velike Britanije u katalizovanju izlaza Britanije iz EU, sa eskalirajućim posledicama.

Slika 2 pokazuje da se, dugoročno posmatrano, populizam poslednjih par godina opasno približava onoj eskalaciji koje dostignuta pred II Svetski rat.

Slika 2 Indeks razvoja populizma u svetu

Izvor: www.bloomberg.com/katia_porzecanski, 22.mart 2017

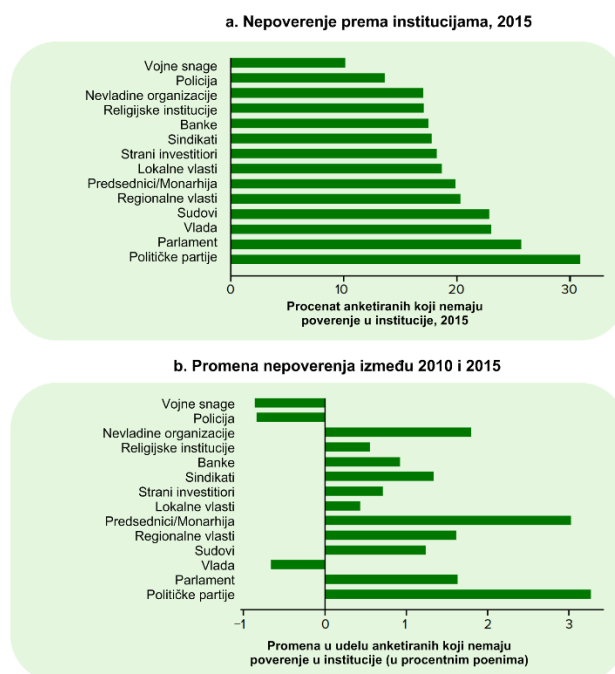
Smanjeno poverenje u demokratske institucije znači da one nisu responsivne na preferencije birača. To je plodno tle da se ispravlja pogrešno (*'righting of wrongs'*) i dobije društvena podrška za nove partije, više ili manje populističke. Odnosno, populizam postaje jako zavodljiv kad se uočava da je institucionalni sistem nesposoban da reši neravnoteže izazvane promenama ili kizama u ekonomskoj, socijalnoj i političkoj sferi. Izgubljeno poverenje u *mainstream* partije, vodi ka tome da se partije ne biraju prema svom programu ili potencijalu politike - već je mera odluke birača bol nanet ili izazvan od strane etabliranih partija na vlasti. Slika 3a i 3b pokazuje visoke procenete anketiranih koji nemaju poverenje u bazične demokratske institucije u 2015. i kako je poverenje za neke institucije opalo u periodu 2010-2015.

Šta je populizam?

Postoji mnogo interpretacija ovog koncepta. U literaturi su najuticajne definicije Mudde (2004) i Conovan (2002) koji populističku filozofiju određuju kao labav set ideja u kojima se ljudi uvek posmatraju kao homogena kategorija sa zajedničkim, opštim interesom i voljom - monolitična koncepcija naroda.

Prvo obeležje populizma se najčešće označava kao antiestablišment. Posebno se ističe vera u sposobnosti i vrline običnog naroda (tiha većina),

nasuprot korumpiranog establišmenta. Tako se reflektuje duboki cinizam i ozlojeđenost postojećim autoritetima, bilo da su to veliki biznis, velike banke, multinacionalne korporacije, medijski stručnjaci, izabrani političari, državni slubenici, intelektualna elita, naučni eksperti i arogantni privilegovani bogataši. Svi populisti dele ideju da je narod suveren i da demokratija ne funkcioniše jer je suverenitet naroda erodiran.

Slika 3a Nepoverenje prema institucijama 2015.
Slika 3b Promena nepoverenja između 2010 i 2015

Izvor: World bank, ECA Economic Update, November 2016, p.86

Drugo obeležje populizma se odnosi na to da njegovi nosioci favorizuju ekspanzivnu fiskalnu politiku, ne obazirući se na ograničenja budžeta i državni dug; radi stagnantnih plata i nezaposlenosti, oni su protiv imigracije; zbog gubitka poslova usled međunarodne konkurencije oni bi da ograniče uvoz. Sve u svemu, na scenu dolaze politike kratkoročne zaštite, ne vodeći računa o budućim posledicama. Populizam se koristi, uglavnom, sa preredistributivnih pozicija kako bi se signaliziralo običnim građanima da populistu nisu vezani sa krupne ekonomske interese (Acemoglu *et al*, 2011).

Treće obeležje se ogleda u tome da populistu nagnju autoritarizmu, favorizuju ličnu moć jakog i harizmatičnog vođstva za koje se smatra da

odražava volju naroda; takođe, favorizuju direktne forme većinske demokratije radi ekspresije glasa naroda, preko anketa, referenduma i plebiscita, pre nego institucionalnu podelu vlasti i kontrole (*checks and balances*), zaštite manjinskih prava ugrađenih u procese reprezentativne demokratije.

Četvrto obeležje se ogleda u naglašenom nativizmu i ksenofobičnom nacionalizmu gde se podrazumeva da su ljudi, narod, uniformna celina, MI, i da država treba da isključi ljude iz drugih zemalja i kultura, NJIH. Tako populizam favorizuje mono kulturalnost nad multikulturalnošću, nacionalni samointeres nad međunarдном koperacijom, zatvorene granice u odnosu na slobodni protok ljudi, ideja, kapitala i tradicionalizam u odnosu nad progresivnim i slobodarskim društvenim vrednostima.

Ranije analize partija u Zapadnoj Evropi su najčešće povezivale populizam sa desnicom, koristeći izraz partije radikalne desnice, daleke desnice ili ekstremne desnice, ali sve više se prepoznaje da to ne obuhvata i neka ključna obeležja populističkih partija širom sveta, onih u Americi, Istočnoj Evropi i Aziji gde populističke partije danas često favorizuju ekonomske politike levog krila. Govori D. Trampa koji gaze po konzervativnoj ortodoksiji i zagovaraju protencionističke trgovinske barijere, izmenu ugovora sa Naftom, dizanje uvoznih carina na kinesku robu, locirali bi se na populističkoj levisi, daleko od ekonomske filozofije neokonzervativaca, dok su njegove tvrdnje koje favorizuju smanjenje poreza za biznis mnogo više na desnom krilu (Inglehart i Norris, 2016).

Zašto i kada je populizam u porastu i profitira?

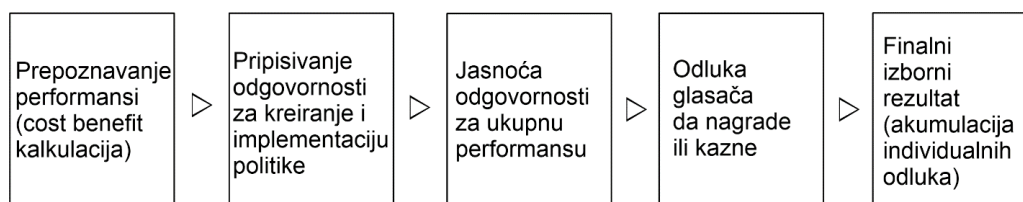
Dovoljno snažna i ubedljiva teorijska objašnjenja i najnovije empirijske potvrde dobijamo ako za startnu poziciju analize uzmemo ekonomsko glasanje. Još je Key (1966) ustvrdio da su izbori šansa za građane da deluju kao racionalni Bog osvete ili nagrade.

Retki su izbori na kojima ekonomske stvari nisu na vrhu javne političke agende. To ne iznenađuje imajući u vidu valentnost ekonomskih pitanja. Niko nema ništa protiv prosperiteta. Jačina njegove valentnosti dopušta da prosperitet konkuriše, često prevladava u važnosti druge faktore, kao što su partijska identifikacija ili socijalne podele. Kako ekonomsko glasanje funkcioniše? Glasači pripisuju odgovornost za upravljanje ekonomijom onima koji su na vlasti. Glasači ocenjuju ekonomske uslove, oni okrivljuju ili hvale one na vlasti i u skladu sa tim glasaju. Glasači mogu definisati političku garnituru različito, npr., premijer, predsednik, zakonodavno telo. Mogu imati različite ocene ekonomskih uslova, neki mogu videti da su stvari bolje, drugi da su gore.

Takođe, oni mogu biti različiti u intenzitetu osude, nap. Radnici mogu reagovati daleko jače na recesiju. Takve varijacije, kad se sistematski vežu za određene psihološke ili sociološke grupe, ukazuju na heterogenost u ekonomskom glasanju. Poverenje, individualizam sofistikaacija, obrazovanje i pol, nađeno je da mogu imati, u određenim vremenima, uticaj na ekonomsko glasanje. Uglavnom, ekonomija pouzdano vodi birače da drže vladu odgovornom na nacionalnim izborima. Kada birači vide prosperitet, oni daju podršku, kada su poslovni uslovi u opadanju, oni povlače podršku, tj. glasaju protiv onih na vlasti.

Da li glasači ocenjuju prošlu ekonomsku performansu vlade, ili gledaju u budućnost? Ako glasači razmatraju performansu onih navlasti radi se o retrospektivnom glasanju. Jasan primer retrospektivnog pitanja sadržan je u onome kako ga je Regan regulisao oktobra 1980: "Mislim da kad donosite odluku, bilo bi dobro ako bi pitali sebe da li ste u boljoj situaciji nego što ste bili pre 4 godine". Downs (1957) je sugerisao da birači gledaju budućnost i da glasaju u skladu sa ekonomskim očekivanjima. To je nazvano prospektivnim ili potencijanim glasanjem.

Konvencionalno gledanje kod političara i javnosti je da birači glasaju u skladu sa svojim novčanikom, koje podrazumeva da kada se pojedincu ili domaćinstvu finansijski uslovi pogoršavaju, birači će kazniti one na vlasti, a kada se finansijski uslovi poboljšavaju birači će nagraditi iste. Većina studija, umesto da naglašava lične finansijske, tvrdi da glasači uglavnom razmatraju nacionalnu ekonomsku situaciju kad glasaju, takozvano sociotropik glasanje. U najvećem broju istraživanja, mere se sociotropske i retrospektivne ocene birača, u smislu: gledajući unazad godinu dana, da li bi ste rekli da je nacionalna ekonomska situacija postala gora, bolja, ili je ostala ista. Takođe, u većini istraživanja je potvrđeno ili se očekuje da je u periodu krize, u poređenju sa normalnim vremenima nije personalna finansijska situacija, već percepcija nacionalne privrede, odlučujuća da li da se kazne ili nagrade oni na vlasti (Slika 4).

Slika 4 Kompletan lanac odgovornosti na izborima

Izvor: Autor

Zašto su razmere kažnjavanja na izborima različitog stepena u različitim zemljama, pa i vremenima?

Velike varijacije u stepenu ekonomskog glasanja po zemljama ili vremenu objašnjavaju se konceptom jasnoće odgovornosti političkih institucija. Sa složenijom institucionalnom i vladinom strukturom, linije odgovornosti su više zamagljene i glasačima je teže da pripišu odgovornost i sankcije vladama na bazi ekonomskih performansi (Lewis-Beck i Stegmaier, 2007; Powell i Whitten, 1993).

Ukazuje se na dve vrste jasnoće. Institucionalna jasnoća se odnosi na koncentraciju moći, horizontalno između egzekutive i legislative i vertikalno, između različitih nivoa vlade. Oba tipa podeljene vlade otežavaju da birači pripišu odgovornost za rezultate politike jer je moć podeljena na više političkih aktera. S druge strane, vladina jasnoća tiče se kohezivnosti vlade na funkciji u datom vremenu i ovde je moguće da birači ignorišu koji nivo vlade je odgovoran i idu na prečicu osuđujući i nagrađujući najvidljivijeg aktera. U predsedničkim sistemima, to je predsednik (ne Kongres). U parlamentarnim sistemima je teža identifikacija odgovornog i zavisi od toga da li je jednopartijska ili koaliciona vlada i da li postoji ideološki kohezivna koalicija. Ukoliko postoji, birači nalaze da je lakše kazniti ili nagraditi (Hobolts, 2013).

Ukupno posmatrano, kada je odgovornost za upravljanje privredom manje jasna, biračima je teže da pripišu krivicu i ekonomsko glasanje je razvodnjeno. Veći broj autora je, takođe, pored političkog konteksta, razmatrao i ekonomski kontekst u smislu da li bi zbog globalizacije, tj. međunarodne ekonomske integracije, što čini da su jednim delom vlade manje sposobne da upravljaju sopstvenim nacionalnim ekonomijama, za očekivati je da dolazi do smanjene ulogu ekonomskog glasanja. Veoma sugestivne rezultate dobio je Hellwig (2007) ispitujući 75 zemalja tokom 27 godina. Izloženost svetske privrede slabi vezu između ekonomske performanse i podrške političarima na vlasti.

Kriza i izborne konsekvence

Polsednjih godina uloga krize kao okidača za porast populizma ima mesto u značajnom broju radova koji ispituju prirodu i poreklo populizma. Taggart, (2004) je obrazlagao da je „populizam reakcija na osećaj ekstremne krize koji se preliva u kritiku politike i osećaj da ona ne može na uobičajen način da se bavi neuobičajenim uslovima krize“. Laclau je (2005) sugerisao da je populizam rezultat „situacije u kojoj pluralnost nezadovoljenih zahteva i rastuća nesposobnost institucionalnog sistema da ih apsorbuje koegzistiraju na diferencijalni način“. Analiza Kriesi i Pappas (2015) je pružila delimičnu

empirijsku podršku za hipotezu da populizam izvlači koristi z ekonomske krize. Potvrđeno je da populističke formacije više i bolje uspevaju u zemljama koje su ozbiljno pogođene globalnim ekonomskim padom - sa malim izuzecima od opšteg trenda. Još u ranijim dokaznim materijalima je istaknuto da ekonomsko glasanje može biti asimetrično: daleko prevalentnije za vreme teških vremena i manje naglašeno kad privreda dobro funkcioniše (Anderson, 1995).

Na 'pozadini' skorašnjih značajnih makorekonomskih padova i nestabilnosti, realno je očekivati jako ekonomsko glasanje, odnosno kažnjavanje vladajućih *mainstream* partija i pojavu populističkih partija.

Broemhead *et al*, (2013) su pokazali da promene BDP-a tokom dužeg perioda više nego promene istog u odnosu na prethodnu godinu, prouzrokuju porast ekstremizma. Intuicija je da društva mogu izdržati jednokartne šokove, ali da kontinuirano loše vesti pojačavaju negativna očekivanja i generišu nepoverenje u *mainstream* partije. U pregledu "Polarization and Populism" Svetske Banke (2016) je navedeno da jedno procentno smanjenje prosečnog rasta BDP-a tokom prethodne četiri godine je povezano sa 3.1 procentnim porastom udela glasova za populističke partije. Istovremeno, jedno procentno smanjenje rasta BDP-a u odnosu na prethodnu godinu, povezano je sa 1.1 porasta udela glasova za populističke partije. Ukratko, dugoročno pogoršanje ekonomskih uslova nakon i tokom krize dovelo je do rasta političkog ekstremizma, a ne jednogodišnji pad proizvodnje (ECA Economic Update, 2016).

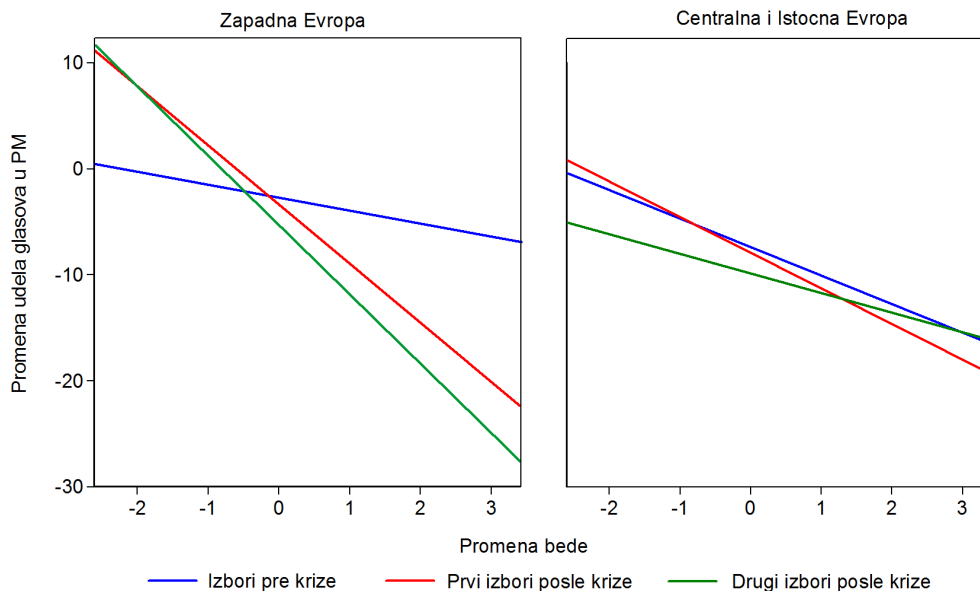
Nadalje, naročito su značajni najnoviji nalazi Hernandez i Kriezi (2016). Analizirali su podatke o izbornim rezultatima relevantnih partija u 30 evropskih zemalja, sa dva nacionalna legislativna izbora pre krize i sa svim nacionalnim izborima posle krize, ukupno 107 izbora. U visokom procentu je potvrđeno ono što teorija ekonomskog glasanja predviđa. Da bi merili promene u ekonomskim uslovima zemlje, odnosno budući da su očekivanja građana takva da verovatnije reaguju na opšte ekonomske trendove a manje na kretanje specifičnih makroekonomskih indikatora, konstrusali su zbirni indikator bede ili mizerije zemlje (suma promena u BDP, nezaposlenosti i državnom dugu između izbora). Kako bi merili relativan pad performanse po zemljama, računata je dodatna varijabla (cross country relativna beda) koja pokazuje u kom stepenu promena u bedi u datoj zemlji odstupa u odnosu na pre i posle krizne prosečne promene u bedi u zemljama zapadne Evrope i centralno-istočne Evrope, respektivno.

Kao što se predviđa ekonomskim glasanjem, ustanovljeno je da je porast u bedi povezan sa pogoršanjem performanse partije na vlasti na sledećim izborima. Ovaj efekat je jači u zemljama zapadne Evrope. Kažnjavanje partija na vlasti je veće u zemljama koje su teže pogođene krizom. Ovo je u skladu sa

rezultatima jasnih znakova retrospektivnog ekonomskog glasanja detektovanog na evropskoj preiferiji koju je oštro pogodila kriza, Irska, Grčka, Italija, Španija i Portugalija (Marsh i Mikhaylov, 2012; Bellucci, 2012; Torcall, 2014). Takođe, kažnjavanje je bilo veće ako su se ekonomski uslovi pogoršavali, dok je ista garnitura na vlasti. Jedna jedinica porasta bede je praćena većim kažnjavanjem partija na vlasti na drugim postkriznim izborima. Vlade izabrane posle izbivanja krize, koje nisu uspele da poprave ekonomsku situaciju u svojim zemljama, daleko oštrije su kažnjene nego one koje su bile na funkciji u zemljama teško pogođenim krizom kada je ista počela.

U zemljama centralne i istočne Evrope, nije nađena značajna razlika pre i posle kriznog perioda, što pokazuje da je pokazatelj bede imao daleko manji uticaj na performancu partija na vlasti za vreme postkriznog perioda. Povećanje relativne deprivacije značajno smanjuje broj glasova za one na vlasti u zapadno evropskim zemljama, ali ne i u zemljama centralne i istočne Evrope.

Povezujući pokazatelj bede, vreme izbora i regione (Slika 5) potvrđuje da za vreme krize postoji jaka veza između ekonomske performanse i podrške onima na vlasti. Paralelno, dokazni materijal o ekonomskom glasanju je daleko jači u etabliranoim demokratijama nego u postkomunističkim zemljama.

Slika 5 Dokazni materijal o ekonomskom glasanju je jak u etabliranim demokratijama, ali ne i u postkomunističkim zemljama

Izvor: Hernandez and Kriesi, 2016

Kako je moguće objasniti ove diskrepance? Relativno zadovoljavajuće objašnjenje (dobrim delom intuitivno), moguće je naći u sledećem: (1) moguće je da se radi o većoj osetljivosti izbornih rezultata na relativan pad u performansama (relativan unutar jedne zemlje i u smislu međunarodnog poređenja). Relativna deprivacija se bazira na ideji da su žalbe građana i ponašanja funkcija percipirane diskrepance između očekivanja građana o uslovima života za koje oni veruju da im pripadaju ili imaju pravo i realizacije tih očekivanja. Ovo je očiglednije u etabliranim demokratijama; (2) za zemlje centralne i istočne Evrope od skoro je uticajan nov koncept „tolerancije na bol“ i nudi sledeće obrazloženje: slaba prethodna performansa povećava toleranciju glasača prema tekućoj slabijoj performansama i vice versa (Coffey, 2013). Građani zemalja centralne i istočne Evrope generalno imaju viši prag tolerancije u odnosu na slabu ekonomsku performansu građana u zapadnoj Evropi zbog iskustava sa ekonomskim nedaćama tokom tranzicije na tržišnu ekonomiju. Suprotno, građani Španije, Portugalije, Irske, Grčke i Italije, imali su iskustvo ekonomskog rasta i opadanja nezaposlenosti u dekadama pre krize, očekivalo se da će se nastaviti, pa su ih veliki porasti nezaposlenosti tokom krize posebno ogorčili.

Kako demokratije u zemljama centralne i istočne Evrope sazrevaju i udaljavaju se od komunističkog perioda, građani će sve više razumeti responsivnu prirodu demokratije i institucija prema preferencijama birača. Njihovo ponašanje će se promeniti u smislu da drže vladu odgovornom i njenu sudbinu sve više vezuju za ekonomsku performansu kao i u etabliranim demokratijama.

Zaključak

Populisti nude jednostavne strategije za kompleksne probleme i u većini slučajeva one ne funkcionišu. Tvrdnje da savremena društva obeležava konflikt između običnog naroda i koruptivne elite, ignoriše činjenicu da različite grupe ljudi imaju različite interese i ne postoji ni homogena volja naroda, ni homogena elita.

Demokratijama su potrebne institucije koje će uravnotežiti različite interese putem kompromisa. Umerene partije moraću da ubede izbornu telo da imaju nešto daleko bolje da im ponude. To nije lak zadatak!

Reference

1. Acemoglu, D. *et al*, (2011). A Political Theory of Populism. *NBER Working Paper* 17306
2. Anderson, S. (1995). *Blaming the Government*. NY, M. E. Shape

3. Bellucci, P. (2012). Government Accountability and Voting Choice in Italy, 1990-2008. *Electoral Studies*, 31, 491-497.
4. Bromhead, N. et al, (2013). Right Wing Political Extremism in the Great Depression. *NBER Working paper*, 179-171.
5. Canovan, M. (2002). Taking Policy to the People in Meny, M. et al. Eds. *Democratic and the Populist Challenge*. Palgrave, 25-44.
6. Coffey, E. (2013). Pain Tolerance: Economic Voting in Czech Republic. *Electoral Studies*, 32(3), 432-437.
7. Dawns, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. NY: Harper and Row.
8. Hellwig, T. et al, (2007). Voting in Open Economies. *Comparative Political Studies* 40(3), 283-306.
9. Hernandez, E., & Kriesi, H. (2016). Electoral Consequences of Financial and Economic Crisis in Europe. *European Journal of Political Research*, 55, 203-224.
10. Hobolts, C. (2013). Clarity of Responsibility, How Government Cohesion Conditions Performance Voting. *European Journal of Political Research*, No. 2, 164-184.
11. Inglehart, R., & Norris, P. (2016). *Trump Brexit and the Rise of Populism*. PWP 16-026, Harvard Kennedy School.
12. Key, O. (1966). *The Responsible Electorate*. NY: Vintage.
13. Laclau, E. (2005). Populism on the Mirror of Democracy Populism: What is in a Name? In Panizza, F., ed. *Populism on the Mirror of Democracy*. NY: Verso.
14. Lewis – Beck, & Stegmaier, M. (2007). Economic Models of Voting in Dalton, R. et al, *The Oxford Book of Political Behavior*, Oxford University Press.
15. Marsch, A., & Mikhaylov, S. (2012). Economic Voting in Crisis. The Irish Election of 2011, *Electoral Studies*, 31(3), 478-484.
16. Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge University Press.
17. Powell, B., & Whitten, G. (1993). A cross National Analysis of Economic Voting, *American Journal of Political Science*, 37(2), 391-414.
18. Taggart, P. (2004). Populism and Representative Politics in Contemporary Europe. *Journal of Political Ideologies*, 9(3), 269-288.
19. Torcall, M. (2014). The Incumbent Electoral Defeat. In 2011 Spanish National Elections, *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 24(2) 203-211.
20. World Bank. (2016). *ECA Economic Update*, November.

POPULISM, VOTERS AND INSTITUTIONS

The paper makes an attempt, relying on the latest comparative researching studies of the relation of voters and the economy, to emphasize: (a) the latest features of populism, which reached its zenith, long term observed; (b) to include new concepts which on relation of voters and the economy can help in a more complete understanding of the growing populism; (c) to explain in which extent the economic effects of the crisis affect the choice of voting and (d) why populism appeared in varying degrees in different countries.

BIHEVIORALNI MODELI U FUNKCIJI INTERPETACIJE EKONOMSKOG DELOVANJA I PRILAGOĐAVANJA ZAHTEVIMA INSTITUCIONALNE STRUKTURE

Dragan Petrović*, Zoran Stefanović** i Ivan Marković***

Bihevioralni modeli predstavljaju koristan instrument analize međuzavisnih uticaja institucionalne strukture i makroekonomskih tokova. Njihova uloga, između ostalog, ogleda se u predočavanju prednosti i nedostataka različitih interpretacija ekonomske realnosti, povezanih sa subjektivnim predstavama o mogućnostima adaptacije ekonomskih aktera zahtevima postojeće institucionalne strukture. Imajući u vidu da je proces donošenja ekonomskih odluka integralni deo makroekonomske i šire socijalne ontologije, kao i različita mišljenja u vezi sa osnovnim obeležjima bihevioralnih modela, ovaj rad usmeren je na pokušaj utvrđivanja njihove teorijske relevantnosti i praktične zasnovanosti. Posebna pažnja biće posvećena fenomenu realističnosti bihevioralnih modela, s ciljem da se sagleda njihov instrumentalistički značaj za izbor ciljeva i mera državne politike u uslovima neizvesnosti.

Ključne reči: bihevioralni modeli, ontologija, institucionalna struktura, makroekonomija

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, e-mail: dragan.petrovic@eknfak.ni.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, e-mail: zoran.stefanovic@eknfak.ni.ac.rs

*** Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, e-mail: ivan.markovic@eknfak.ni.ac.rs

BEHAVIORAL MODELS IN THE FUNCTION OF INTERPRETATION OF ECONOMIC ACTIVITY AND ADJUSTMENTS TO REQUIREMENTS OF INSTITUTIONAL STRUCTURE

Behavioral models are a useful instrument of analysis of interdependent impacts of institutional structure and macroeconomic trends. Their role, among other things, is reflected in presenting the advantages and disadvantages of different interpretations of economic reality, associated with subjective perceptions of the possibilities of adaptation of economic actors to the requirements of existing institutional structure. Bearing in mind that the economic decision-making process is integral part of the macroeconomic and broader social ontology, as well as the different opinions regarding the basic features of the behavioral models, the subject of this work is focused on trying to determine their theoretical relevancy and practical foundation. Special attention will be paid to the phenomenon of realism of behavioral models in order to analyze their instrumentalist importance for the selection of objectives and measures of the state policy under uncertainty.

Keywords: behavioral models, ontology, institutional structure, macroeconomics

PRIVREDNI RAST REPUBLIKE SRBIJE - UPOREDNA ANALIZA SA BALKANSKIM TRANZICIONIM EKONOMIJAMA

Milan Kostić* i Srđan Furtula**

Jedan od najznačajnijih pokazatelja razvijenosti jedne ekonomije je visina domaćeg bruto proizvoda po glavi stanovnika (BDP *per capita*). Takođe, sa aspekta analize razvoja jedne ekonomije posebno je značajna stopa po kojoj se menja vrednost BDP-a, a koja ujedno predstavlja stopu privrednog rasta. Ovaj rad baviće se analizom kretanja ova dva pokazatelja za privredu Republike Srbije i zemalja iz okruženja, koje pripadaju grupi tranzicionih zemalja. Na primeru Albanije, Bosne i Hercegovine, Bugarske, Hrvatske, Makedonije, Crne Gore, Rumunije i Republike Srbije, testiraće se u kojoj meri razvoj Republike Srbije prati regionalni prosek. Analiza će biti izvršena korišćenjem podataka Svetske banke za period 2000-2015. Nakon izvršene procene nivoa razvijenosti i stope rasta ekonomije Srbije, biće date smernice za dalji razvoj.

Ključne reči: tranzicija, BDP *per capita*, ekonomski rast, devastacija industrije, nova strategija razvoja

Uvod

Jedan od najznačajnijih pokazatelja nivoa razvijenosti jedne ekonomije je visina domaćeg bruto proizvoda po glavi stanovnika (BDP *per capita*). Domaći bruto proizvod je zbir svega što nacionalna ekonomija proizvede u toku jedne godine, odnosno, predstavlja novčani izraz finalnih proizvoda i usluga koji se proizvedu u jednoj državi u toku jedne godine. Ukupan iznos BDP-a, iako značajan pokazatelj, ima manju analitičku vrednost, jer ne uvažava veličinu zemlje. Tek stavljanjem u odnos ukupnog BDP-a sa brojem stanovnika dobija se pokazatelj koji ima puniji analitički značaj. Sa aspekta analize razvoja jedne ekonomije, posebno je značajna stopa po kojoj se menja vrednost BDP-a, odnosno, stopa privrednog rasta posmatrane ekonomije. Predmet istraživanja rada jeste komparativna analiza kretanje ova dva pokazatelja za privredu Republike Srbije (RS) i zemalja iz okruženja, koje pripadaju grupi tranzicionih ekonomija. Cilj je da se sagleda stvarni rast ekonomije RS u poređenju sa rastom drugih tranzicionih, balkanskih ekonomija i to u jednom relativno dužem vremenskom periodu. Neke od analiziranih ekonomija su već izašle, ili izlaze, iz procesa tranzicije, ali ono što je karakteristično za sve ove zemlje je da su pre 30

* Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, e-mail: mkostic@kg.ac.rs

** Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, e-mail: furtulas@kg.ac.rs

godina imale socijalističke društveno-ekonomsko uređenje i da su od kraja 80-ih godina XX-og veka ušle u proces ekonomske transformacije, od komandne ka tržišnoj ekonomiji.

Uzorak analiziranih zemalja čine: Albanija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Hrvatska, Makedonija, Crna Gora, Rumunija i Republika Srbija. Slični uslovi razvoja u poslednjih 70 godina i činjenica da su sve ove države smeštene na Balkanskom poluostrvu bila je osnova njihovog uključivanja u uzorak. Razlika u organizovanju socijalističkih sistema (centralizovano ili decentralizovano socijalističko uređenje) ovde nije razmatrana (Fischer & Gelb, 1991). Iz uzorka su isključene Slovenija, koja iako deo bivše Jugoslavije, pripada, pre svega, zemljama Centralne Evrope; Grčka, koja nije prošla put od socijalističke ka tržišnoj ekonomiji i Turska, koja, kao i Grčka, nikada nije bila deo socijalističkog bloka. Period koji je uzet za analizu je 2000-2015, a podaci uz pomoć kojih je izvršena analiza su preuzeti iz relevantnih *online* baza Svetske Banke (World Bank).

Tranzicija kao najznačajnije obeležje većine balkanskih ekonomija

Kada se govori o tranziciji može se reći da je to fenomen koji se vezuje za svaku vrstu transformacije privrede. Međutim, u ekonomskoj teoriji on se prevashodno vezuje za transformaciju socijalističkog društveno-ekonomskog sistema u tržišni sistem, odnosno u sistem koga karakteriše privatna svojina i tržišna ekonomija i demokratsko društveno uređenje (Maksimović, 1999, 139). U ovakav proces transformacije ušle su sve evropske socijalističke ekonomije krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina dvadesetog veka sa neizvesnim konačnim ishodom. Argument da se uđe u proces tranzicije, kao sveobuhvatan proces ekonomske i šire društvene liberalizacije, je činjenica da upravo ekonomska liberalizacija i demokratizacija društva imaju pozitivan efekat na ekonomski rast. Naravno, demokratizacija i liberalizacije nisu ni dovoljan ni jedini uslov ekonomskog napretka, ali svakako su jedan od bitnijih. (Fidrmuc, 2003, 601-602) Ova teza postaje predmet provere tokom velike ekonomske krize koja je započela 2007. Ključno pitanje je u kojoj meri liberalizam dovodi do prosperiteta ekonomije, a koliko podstiče špekulativne aktivnosti (u najnegativnijem smislu te reči), koje su u osnov savremene ekonomske krize? Ekonomska nauka još uvek nema jasan odgovor na ovo pitanje, odnosno on se menja u zavisnosti od okolnosti i činjenice da li je privreda u fazi prosperiteta ili stagnacije.

Kada govorimo o tranziciji kao makroekonomskom fenomenu, osnovne kontroverze su vezane za brzinu sprovođenja tranzicije. Naime, postoje dva pristupa sprovođenju tranzicije. Prvi je pristup nazvan Vašingtonski konsenzus

ili „šok terapija“ („big bang“ pristup tranziciji), koji podrazumeva sveobuhvatne, simultane i brze reforme i prelazak na tržišnu ekonomiju. Sve istočno evropske zemlje su primenile ovaj pristup tranziciji.

Drugi pristup je gradualistički, koji podrazumeva postepenu reformu sistema i fleksibilnost u sprovođenju svih reformskih procesa. Kina je predstavnik drugog pristupa, i ona upravo prolazi kroz postepeni proces tranzicije (Dell'Anno & Villa, 2013, 382). Jedan broj zemalja je ulaskom u Evropsku uniju okončao proces tranzicije, dok su zemlje Zapadnog Balkana, koje su u procesu pristupanja EU, još uvek i u procesu tranzicije sa vidljivim efektima „transformacione recesije“, koju karakteriše, pre svega, pad ekonomske aktivnosti i porast nezaposelnosti (Stojanović, 2002, 277-279).

Na ovako nastale tranzicione troškove dodatno su se nadovezali efekti globalne ekonomske krize koja je započela na američkom hipotekarnom tržištu krajem 2007, i za koju je uglavnom okrivljen neoliberalni pristup u razvoju ekonomije (Veselinović, 2012, 434-448). U suštini, posle deset godina krize, može se reći da razlog za ovakvu dugogodišnju kombinaciju depresije i privredne stagnacije leži u nedovoljnoj tražnji, pojačanoj neoliberalnim imperativom fiskalne konsolidacije (Krugman, 2012). To je razlog zbog čega se ekonomijama u tranziciji, koje beleže nedovoljan rast, predlaže okretanje ka podsticanju potrošnje, i to one investicione, koja treba da obezbedi veću proizvodnju i zaposlenost. Jedino su veća proizvodnja i zaposlenost zagarantovan način da se izađe iz ekonomske krize. Ovo se može ostvariti primenom, pre svega mera anticiklične monetarne i fiskalne politike.

Politika fiskalne konsolidacije bez adekvatnog usmeravanja ka podsticanju jedinog realnog izvora rasta, a to je potrošnja nema smisla i vodi ka spirali neprekidnog smanjivanja tražnje, a posledično i proizvodnje i zaposlenosti. Ono što treba dodati je i činjenica da je usmerenje ka fiskalnoj konsolidaciji, po pravilu, lakši posao od onog koji je vezan za pronalaženje novih izvora privrednog rasta. Naravno, ni neselektivno povećanje potrošnje nije ekonomski opravdano, jer se može odraziti na spoljnotrgovinski deficit koji, ako je baziran samo na potrošnim dobrima, predstavlja trajni gubitak za jednu ekonomiju. Ono što je u ovoj situaciji olakšanje za kreatore ekonomske politike jeste to što je verovatnoća pojavljivanja inflacije kao problema mala. Naime, stabilnost cena u uslovima sadašnje krize je pre rezultata nedostatka tražnje nego efekata preduzetih mera monetarne politike.

U sklopu napred iznetih činjenica o tranzicionim kretanjima i dešavanjima vezanim za globalnu ekonomsku krizu, izvršićemo analizu kretanja planiranih makroekonomskih indikatora za RS i zemlje iz okruženja, kako bi dobili realniju sliku o domaćem ekonomskom rastu. Takva slika treba da nam pruži kvalitetnu

osnovu za definisanje mera za podsticanje ekonomskog rasta RS kako bi se ostvarilo ekonomsko dostizanje i eventualano prestizanje vodećih ekonomija Balkana.

Empirijska analiza dinamike privrednog rasta Republike Srbije i odabranih balkanskih ekonomija

Analizu započinjemo istraživanjem kretanja BDP-a *per capita* za balkanske tranzicione ekonomije za period 2000-2015, (Tabela 1 i Slika 1).

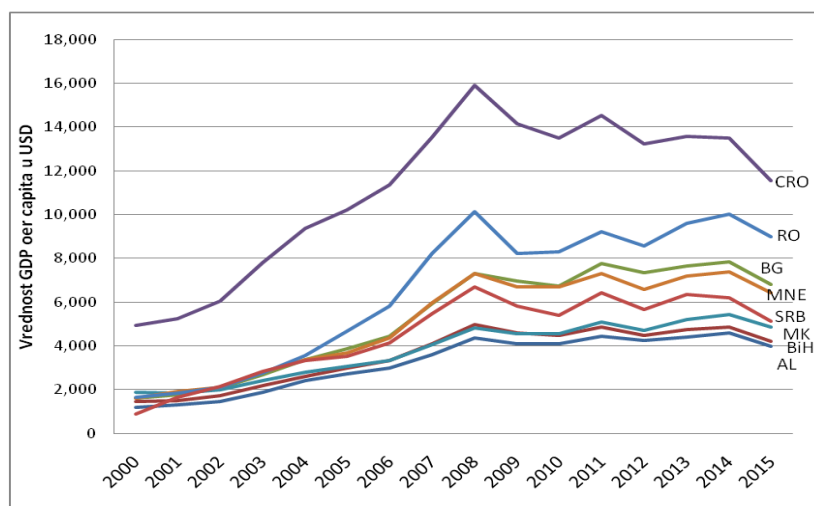
Tabela 1 BDP-a *per capita* za odabran uzorak zemalja u periodu 2000-2015.

Godina	AL	BIH	BG	CRO	MK	MNE	RO	SRB
2000	1175.79	1451.66	1609.28	4919.63	1875.13	1627.04	1668.16	870.14
2001	1326.97	1512.99	1762.46	5245.42	1835.02	1909.64	1839.73	1634.87
2002	1453.64	1742.49	2079.23	6053.72	1980.75	2106.34	2124.87	2149.91
2003	1890.68	2192.65	2693.76	7805.88	2431.84	2789.08	2774.96	2832.49
2004	2416.59	2619.75	3353.56	9365.74	2787.77	3380.20	3552.93	3331.23
2005	2709.14	2982.27	3852.98	10224.24	3063.59	3674.53	4676.32	3528.13
2006	3005.01	3351.96	4455.69	11363.42	3351.30	4383.59	5828.75	4129.76
2007	3603.01	4107.99	5932.90	13546.70	4063.75	5957.15	8214.18	5458.12
2008	4370.54	4974.66	7296.12	15893.86	4821.54	7325.70	10136.47	6701.77
2009	4114.14	4586.21	6955.99	14157.14	4566.34	6698.08	8220.11	5821.30
2010	4094.36	4475.09	6752.55	13509.19	4561.18	6682.28	8297.48	5411.88
2011	4437.81	4860.78	7750.04	14542.18	5079.96	7318.75	9200.28	6423.29
2012	4247.84	4494.64	7333.35	13235.98	4709.51	6586.72	8558.40	5659.38
2013	4412.35	4748.04	7656.64	13574.98	5219.54	7186.81	9585.27	6353.83
2014	4588.65	4851.66	7851.26	13480.65	5453.28	7378.04	10011.79	6200.18
2015	3965.02	4197.81	6819.87	11535.83	4852.66	6415.03	8972.92	5143.95

Izvor: Svetska banka

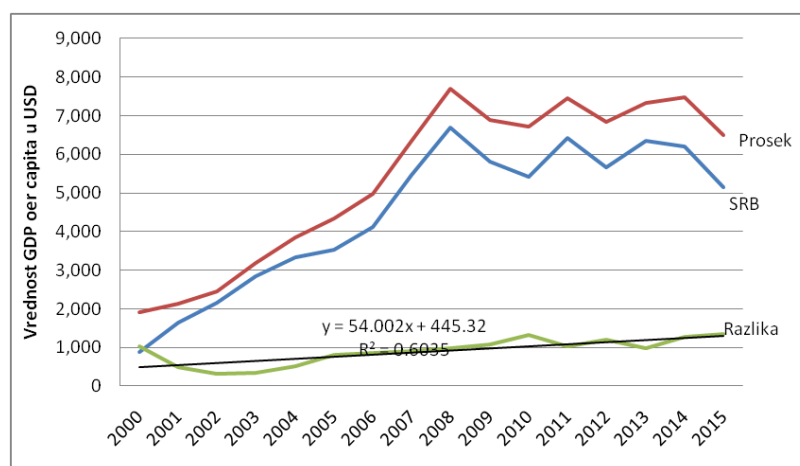
Kao što se može videti iz Tabele 1 i Slike 1, visina BDP-a *per capita* RS je konstantno u središnjem delu posmatranih zemalja. Iza Srbije su Makedonija, Bosna i Hercegovina i Albanija. Na prvom mestu je neprekidno Hrvatska, slede je Rumunija i Bugarska, s tim da pre svega Hrvatska, pa i Rumunija od 2005. imaju izrazito veći BDP *per capita* u odnosu na druge analizirane države. Crna Gora je, takođe, ispred RS i ono što zabrinjava je da u odnosu na ovu državu raste razlika u visini BDP-a *per capita*.

Posmatrano u odnosu na druge analizirane zemlje, RS je imala značajan rast BDP-a *per capita* u periodu 2000-2004, da bi nakon toga rast bio usporen, sa povremenim padovima od 2008. do danas. Primećuje se da se i u drugim posmatranim zemljama od 2008. smenjuju umereni rast i pad BDP *per capita*. Ono što posebno zabrinjava u vezi kretanja bruto proizvoda po glavi stanovnika RS je činjenica da postoji konstantni zaostatak u vrednosti ovog pokazatelja u odnosu na regionalni prosek (Slika 2).

Slika 1 Kretanje BDP *per capita* za odabran uzorak zemalja u periodu 2000-2015.

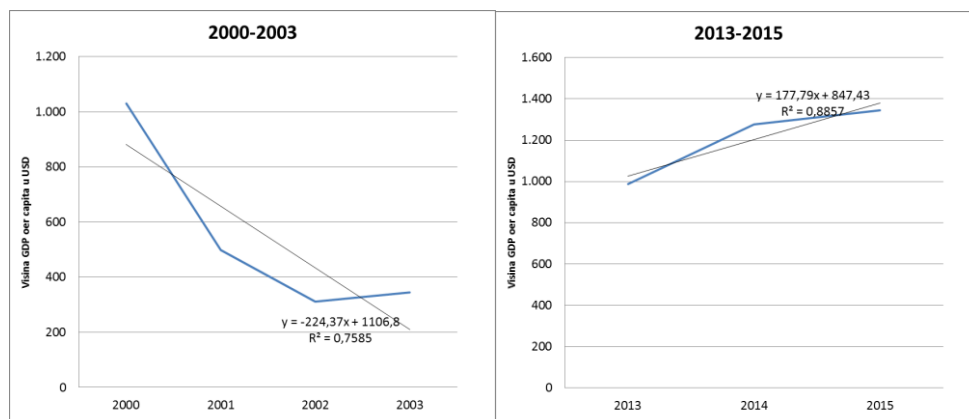
Izvor: Svetska banka

Slika 2 Kretanje prosečne vrednosti BDP-a za odabrane zemlje i Srbiju u periodu 2000-2015.

Izvor: Autori

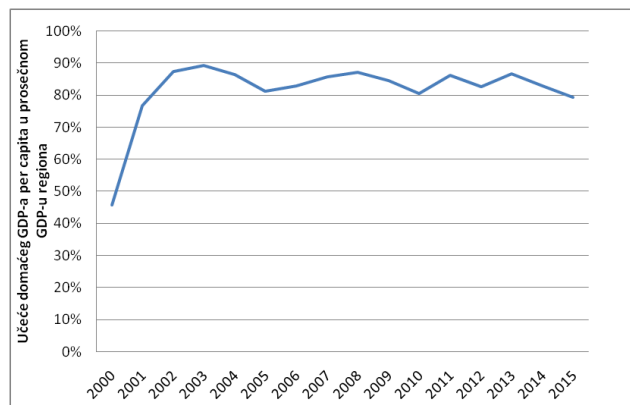
Prosečno zaostajanje BDP *per capita* RS u periodu 2000-2015. je 54 USD godišnje. Jedino se u periodu 2000-2003. smanjivao taj zaostatak, i tada se razlika smanjivala za 224 USD po godini. Nakon ovog perioda, zaostatak neprekidno raste, s tim da je najveći rast ovog zaostatka ostvaren u periodu 2013-2015, kada je BDP *per capita* Srbije zaostajao oko 177 USD godišnje za prosekom regiona (Slika 3).

Slika 3 Kretanje BDP *per capita* Republike Srbije u odnosu na region

Izvor: Autori

U relativnim brojkama BDP *per capita* RS je neprekidno na nivou od oko 80% regionalnog BDP-a po glavi stanovnika (Slika 4).

Slika 4 Kretanje učešća BDP *per capita* u Republici Srbiji u odnosu na BDP *per capita* odabranih zemalja

Izvor: Autori

Slika 4 potvrđuje napred iznet zaključak o ubrzanom rastu BDP-a *per capita* u periodu 2000-2003, kada je sa nešto više od 45% proseka regiona, porastao na skoro 90% proseka regiona. Nakon toga sledi duži period kada se kretao između 80 i 90% regiona, da bi u 2015. prvi put od 2002. pao ispod 80% proseka regiona.

Za sagledavanje tempa ekonomskog rasta posebno je interesantna analiza kretanja stope ekonomskog rasta data u vidu stope rasta ukupnog BDP (Tabela 2).

Tabela 2. Kretanje stope rasta BDP za odabran uzorak zemalja u period od 2000. do 2015. godine

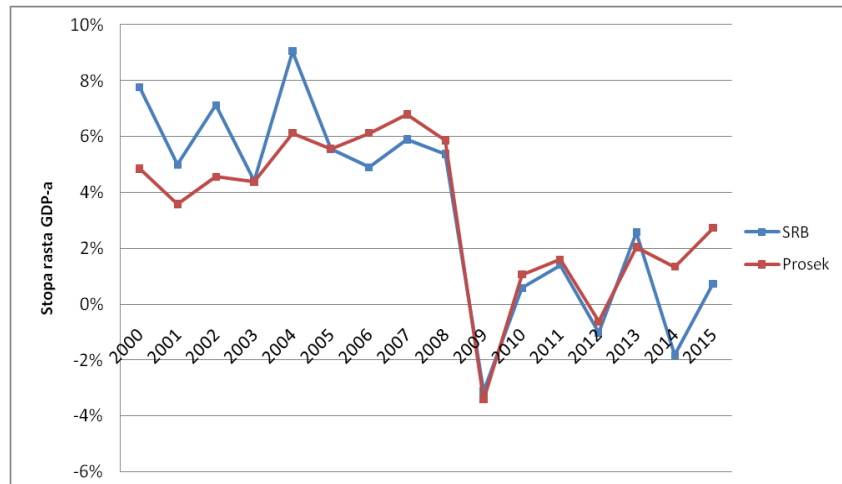
God.	AL	BiH	BG	CRO	MK	MNE	RO	SRB	Prosek
2000	6.67%	5.50%	5.01%	3.77%	4.55%	3.10%	2.39%	7.76%	4.84%
2001	7.94%	4.40%	4.25%	3.43%	-3.07%	1.10%	5.59%	4.99%	3.58%
2002	4.23%	5.30%	6.02%	5.25%	1.49%	1.90%	5.18%	7.12%	4.56%
2003	5.77%	4.00%	5.08%	5.56%	2.22%	2.50%	5.52%	4.41%	4.38%
2004	5.71%	6.10%	6.56%	4.08%	4.67%	4.40%	8.36%	9.05%	6.12%
2005	5.72%	8.76%	7.24%	4.16%	4.72%	4.19%	4.17%	5.54%	5.56%
2006	5.43%	5.38%	6.75%	4.78%	5.14%	8.56%	8.06%	4.90%	6.13%
2007	5.90%	5.73%	7.67%	5.15%	6.47%	10.66%	6.86%	5.89%	6.79%
2008	7.53%	5.48%	5.65%	2.05%	5.47%	6.92%	8.46%	5.37%	5.87%
2009	3.35%	-2.87%	-4.22%	-7.38%	-0.36%	-5.66%	-7.07%	-3.12%	-3.42%
2010	3.71%	0.77%	0.06%	-1.70%	3.36%	2.46%	-0.80%	0.58%	1.06%
2011	2.55%	0.91%	1.58%	-0.28%	2.34%	3.23%	1.06%	1.40%	1.60%
2012	1.42%	-0.93%	0.24%	-2.19%	-0.46%	-2.72%	0.64%	-1.02%	-0.63%
2013	1.10%	2.39%	1.28%	-1.06%	2.93%	3.55%	3.53%	2.57%	2.04%
2014	2.00%	1.08%	1.55%	-0.36%	3.54%	1.78%	2.96%	-1.83%	1.34%
2015	2.56%	3.16%	2.97%	1.64%	3.66%	3.37%	3.74%	0.73%	2.73%

Izvor: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>

Iz Tabele 2 se vidi da je u periodu 2000-2015, Hrvatska imala najnižu stopu privrednog rasta (ukupno 9 godina, od čega 8 uzastopnih, od 2004. do 2011), sledi Makedonija sa 3 i Crna Gora i Srbija sa po 2 godine. RS je imala najnižu stopu rasta BDP-a 2014. i 2015. U 2014. prosečna stopa rasta regiona je bila pozitivna, dok je stopa privrednog rasta RS bila negativna, da bi u 2015. stopa rasta BDP-a RS bila čak 3,7 puta manja od regionalnog proseka. Prosečna stopa privrednog rasta regiona bila je 2,73%, dok je stopa ekonomskog rasta RS bila 0,73%. Podaci o kretanju stope rasta BDP RS i prosečne regionalne stope rasta prikazani su na Slici 4.

Kao što se sa Slike 4 može videti, u početnim godinama tranzicije uočena je viša stopa privrednog rasta sve do 2004, nakon čega je stopa ili u nivou proseka ili nešto viša, da bi u 2014. i 2015. bila ispod proseka. Ovako dati podaci saglasni su sa podacima vezanim za kretanje BDP-a *per capita* i činjenice da je u poslednje dve posmtrane godine ostvaren najmanji rast u poređenju sa regionalnim prosekom. Prostora za dalji rast ima kroz podsticanje potrošnje (pre svega investicione), jer je inflacija na izuzetno niskom nivou, naročito u poslednje dve

godine (2014. i 2015.) i to kako u Srbiji tako i u ostalim analiziranim ekonomijama (Tabela 3 i Slika 5).

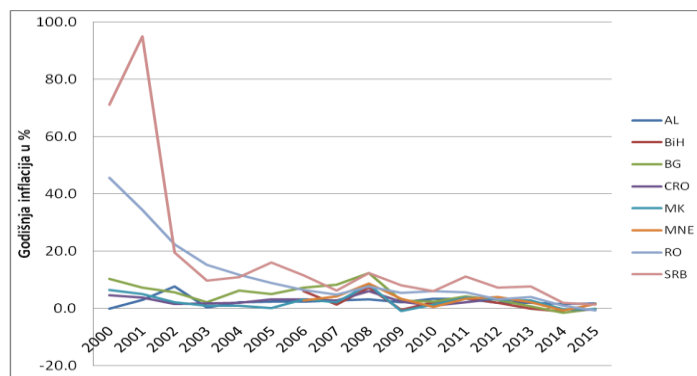
Slika 4 Kretanje stope rasta BDP-a u Republici Srbiji u odnosu na prosečnu stopu rasta BDP-a za odabrane zemlje

Izvor: Autori

Tabela 3 Godišnja stopa inflacije u periodu 2000-2015.

Godina	AL	BiH	BG	CRO	MK	MNE	RO	SRB
2000	0,05	-	10,32	4,61	6,61	-	45,67	71,12
2001	3,11	-	7,36	3,78	5,20	-	34,47	95,01
2002	7,77	-	8,81	1,67	2,31	-	22,54	19,49
2003	0,48	-	2,16	1,77	1,10	-	15,27	9,88
2004	2,28	-	6,35	2,06	0,93	-	11,88	11,03
2005	2,37	-	5,04	3,32	0,16	-	8,99	16,12
2006	2,37	6,13	7,26	3,19	3,21	2,92	6,58	11,72
2007	2,93	1,52	8,40	2,90	2,25	4,35	4,84	6,39
2008	3,36	7,42	12,35	6,08	8,33	8,76	7,85	12,41
2009	2,28	-0,39	2,75	2,38	-0,74	3,47	5,59	8,12
2010	3,55	2,19	2,44	1,03	1,51	0,65	6,09	6,14
2011	3,45	3,68	4,22	2,27	3,90	3,45	8,79	11,14
2012	2,03	2,05	2,95	3,41	3,32	4,15	3,33	7,33
2013	1,94	-0,09	0,89	2,22	2,78	2,21	3,99	7,69
2014	1,63	-0,93	-1,42	-0,22	-0,28	-0,71	1,07	2,08
2015	1,89	-	0,10	-0,46	-0,30	1,55	-0,59	1,39

Izvor: Svetska banka

Slika 5 Kretanje godišnje stope inflacije u periodu 2000-2015.

Izvor: Svetska banka

Ono što se može primetiti da je sve više država koje imaju čak i negativnu inflaciju (deflaciju), koja je upravo posledica velike ekonomske krize i nedostatka tražnje. U 2009. negativnu inflaciju su imale dve ekonomije, u 2014. čak pet ekonomija, a u 2015. tri.

Zaključak

Na osnovu napred datih podataka i izvršene analiza može se zaključiti da situacija vezana za privredni rast Republike Srbije nije ohrabrujuća. Ekonomija RS je u hroničnom zaostatku za ekonomijama iz okruženja i taj zaostatak se produbljuje. Ovo je naročito vidljivo ako se uzme u obzir kretanje BDP-a *per capita* i godišnji zaostatak RS u odnosu na region od 54 USD. Ovakva situacija treba da se preokrene novom industrijskom politikom usmerenom ka razvijanju domaćih kapaciteta, pre svega, u prerađivačkoj industriji i to onom delu koji je oslonjen na poljoprivrednu proizvodnju i dalju obradu proizvoda iz ovog sektora. Takođe, ne treba zanemariti ni IT sektor i veliki ljudski potencijal koji ima RS u ovoj sferi. Ovo se može ostvariti kroz veće poreske olakšice za ove sektore i zaposlene koji rade u njima, kao i rezervisanje veće količine budžetskih sredstava koja bi bila dodatak komercijalnim kreditima, za pomenute sektore. Prostora za ova rezervisanja ima u većim uštedama na onim stavkama koje su manje značajne za razvoj ekonomije. Naravno, plasman budžetskih sredstava bi pratili jasno definisani kriterijumi. Ovde se ne sme zaboraviti i to da bi osnov za razvoj pomenutih sektora bila mala i srednja preduzeća i porodične kompanije. Ona svojom fleksibilnošću doprinose ublažavanju svih potencijalnih kriznih situacija. Ono što treba da pokrene rast privrede je porast domaće potrošnje, koja treba da „povuče“ domaću proizvodnju. Neprekidno potenciranje na

smanjenju deficita i ostvarivanju niske stope inflacije nije nešto što bi trebalo da bude samo sebi cilj. Ako nema veće privredne aktivnosti, svaka priča o suficitu i niskoj inflaciji gubi smisao, jer ne rešava problem nezaposlenosti i niskog životnog standarda.

Reference

1. Dell'Anno, R., & Villa, S. (2013), Growth in transition countries Growth in transition countries: Big Bang versus Gradualism. *Economics of Transition*, 21(3), pp. 381-417;
2. Stojanović, B., (2002), Tranzicioni proces: podsticanje slobodnog preduzetništva. *Sociološki pregled*, 35(3-4), Srpsko sociološko društvo, Beograd, str. 275-298;
3. Fidrmuc, J., (2003), Economic reform, democracy and growth during post-communist transition, *European Journal of Political Economy*, 19(3), pp. 583-604;
4. Fischer, S. & Gelb, A., (1991) The Process of Socialist Economic Transformation, *Journal of Economic Perspectives*, 91(5), pp 91-105;
5. Krugman, P. (2012), *Okončajte ovu depresiju. Odmah!*, Heliks Smederevo, Interkomrc, Beograd.
6. Maksimović, Lj., (1999), Transformacija društvenog preduzeća, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
7. Veselinović, P. (2012), Izazovi ekonomske nauke u uslovima globalne ekonomske krize, *Ekonomске teme*, 2012/4, str. 433-450
8. <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>, preuzeto 14.12.2016. god.
9. <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>, preuzeto 15.12.2016. god.
10. <http://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG>, preuzeto 07.03.2017. god.

ECONOMIC GROWTH OF THE REPUBLIC OF SERBIA - COMPARATIVE ANALYSIS WITH BALKAN TRANSITION ECONOMIES

One of the most important indicators of development of an economy is the amount of gross domestic product per capita (*GDP per capita*). Also, very important for the analysis of the development of the economy is the rate of GDP changes, which is also the rate of economic growth. This article will deal with the analysis of the movement of these two indicators for the economy of Serbia and neighboring countries that belong to the group of countries in transition. On the example of Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatian, Macedonia, Montenegro, Romania and the Republic of Serbia we will test the development of Serbia in comparison with the regional average. The analysis will be done using World Bank data for the period from 2000 to 2015. After the evaluation of Serbian level of development and rate of growth, we will be give recommendations for future development.

Keywords: transition, *GDP per capita*, economic growth, industrial devastation, a new development strategy

CENA RADNE SNAGE KAO FAKTOR KONKURENTNOSTI

Boban Stojanović* i Jelena Mladenović

Ljudi, kao esencijalna komponenta jednog društva, značajan su činilac privrednog razvoja i konkurentnosti nacionalne ekonomije. Jedan od aspekata posredstvom koga se ovaj uticaj ostvaruje ogleda se u ceni radne snage kao faktoru konkurentnosti. Ovo pitanje posebnu težinu ima u zemljama u razvoju, kod kojih po definiciji niska cena radne snage predstavlja element privlačenja stranih direktnih investicija i pokretačku snagu razvoja privrede. Važno je, međutim, naglasiti, da konkurentnost zavisi od usklađenosti troškova radne snage sa nivoom ostarene produktivnosti, a ne samo od troškova radne snage kao takvih. Stoga će se u ovom radu cena radne snage kao faktor konkurentnosti nacionalne ekonomije posmatrati kroz prizmu odnosa između kompenzacija zaposlenih, bruto dodate vrednosti i broja zaposlenih. To treba da nas dovede do jediničnih troškova rada kao reprezentiva cene radne snage. Najzad, poređenje jediničnih troškova rada sa indeksom globalne konkurentnosti Svetskog ekonomskog foruma treba da ukaže na postojanje ili nepostojanje validnosti rezultata sprovedene analize. Istraživanjem su obuhvaćene Srbija, Hrvatska, Slovenija, Makedonija i Bosna i Hercegovina. Cilj odabira ove grupe zemalja je sagledavanje relativne pozicije Srbije u regionu sa aspekta uloge cene radne snage u determinisanju nacionalne konkurentnosti.

Ključne reči: radna snaga, konkurentnost, prosečna zarada, produktivnost rada, troškovi rada

Uvod

Proces globalizacije, a sa njim i rastuća konkurencija koja dobija globalne razmere i ruši sve fizičke barijere, dovode do promene pravila igre na svetskom tržištu. Osvajanje tržišnog prostora u ovakvim uslovima postaje krajnji cilj, za čiju se realizaciju vodi konstantna i dinamična borba, iz koje kao pobednici izlaze samo ona preduzeća koja su u poslovni ambijent inkorporirala visoku dozu inovativnosti i fleksibilnosti.

Iako koncept sa dugom tradicijom, konkurentnost u ovakvim uslovima ostvaruje potpunu dominaciju i izaziva interesovanje kako teoretičara, tako i praktičara. Izučavanje koncepta konkurentnosti postaje neophodnost i dobija ulogu ključa unapređenja poslovanja preduzeća, ali i izvora sagledavanja stepena konkurentnosti regiona i nacionalne ekonomije kao celine. U skladu sa tim, rezultati koje pruža analiza konkurentnosti predstavljaju nezamenljiv okvir

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, e-mail: boban.stojanovic@eknfak.ni.ac.rs

primene konkretnih mera za unapređenje nivoa konkurentnosti, bilo da se radi o preduzeću, regionu ili zemlji.

U radu je istraživana uticaj cene rada na konkurentnost pojedinih zemalja – Republike Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine i Makedonije. Rad polazi od sledeće hipoteze: Niži troškovi radne snage uslovljavaju viši nivo konkurentnosti zemlje. Sa ciljem provere ove hipoteze u analizi su kao pokazatelji korišćeni prosečna zarada, realni rast zarada, ali i prosečne kompenzacije zaposlenih (ALC - Average Labor Compensation) kao širi pokazatelj od prosečne zarade, zatim prosečna produktivnost rada (Average Labor Productivity) i jedinični troškovi rada (Unit Labor Costs). Metodologija izračunavanja jediničnih troškova rada koja je primenjena u ovom radu, zasniva se na metodologiji korišćenoj od strane Ark-a, Erumban-a, Chen-a i Kumar-a (2008), u okviru radnog dokumenta broj 228 Indijskog Saveta za istraživanje međunarodnih ekonomskih odnosa.

Pokazatelj prosečne kompenzacije zaposlenih (ALC) predstavlja odnos kompenzacija radnika i ukupnog broja zaposlenih. Prosečna produktivnost rada (ALP) dobija se kao odnos ukupne dodate vrednosti i ukupnog broja zaposlenih. Najzad, jedinični troškovi rada (ULC) predstavljaju količnik prethodna dva indikatora - ALC i ALP, to jest, odnos između kompenzacija zaposlenih i bruto dodate vrednosti.

Kompenzacije za zaposlene, kao jedan od pokazatelja potrebnih za izračunavanje navedenih racia, predstavljaju sva plaćanja kako u gotovini tako i u naturi (npr. hrana i stanovanje) koja se zaposlenima pružaju u zamenu za rad, a obuhvataju i doprinose za socijalno osiguranje koji se plaćaju za zaposlene a koje im obezbeđuju izvesne koristi. Što se tiče bruto dodate vrednosti, ista predstavlja zbir dodate vrednosti u poljoprivredi, industriji i uslužnim sektorima (World Bank). Podaci o kompenzacijama za zaposlene i bruto dodatoj vrednosti preuzeti su sa sajta Svetske banke (World Development Indicators) i izraženi su u lokalnoj valuti pojedinih zemalja, tako da u apsolutnom izrazu nisu uporedivi. Za potrebe komparacije indikatora dobijenih na osnovu njih, izračunati su bazični indeksi koji nam omogućavaju praćenje promene prosečnih kompenzacija zaposlenih i prosečne produktivnosti rada, a na osnovu toga i promene konkurentnosti. Validnost dobijenih zaključaka o konkurentnosti na osnovu kretanja ALC, ALP i ULC, biće podvrgnuta proveru putem prikazivanja podataka o konkurentskim pozicijama analiziranih zemalja, a na osnovu metodologije Svetskog ekonomskog foruma. Što se tiče podataka o broju zaposlenih po zemljama, isti su preuzeti sa sajta Zavoda za statistiku svake zemlje pojedinačno. Na osnovu pomenutih podataka vršena su preračunavanja potrebnih indikatora. Kao ključno ograničenje analize javlja se nepostojanje najnovijih podataka za sve obuhvaćene zemlje (Srbija 2007-2012.,

Hrvatska 2007-2013., Slovenija 2007-2015., Bosna i Hercegovina 2007-2015., Makedonija 2007-2012.), usled čega se kod poređenja pozicija koje zauzimaju pojedine zemlje sagledava samo period 2007-2012.

Cilj rada je sagledavanje značaja cene radne snage kao faktora konkurentnosti nacionalne ekonomije. Stoga će, korišćenjem navedene metodologije, biti učinjen pokušaj utvrđivanja uticaja promene cene radne snage na promenu konkurentne pozicije analiziranih zemalja. U krajnjoj instanci, rad treba da odgovori na pitanje da li je radna snaga i dalje značajna determinanta konkurentnosti nacionalne ekonomije.

Konkurentnost i radna snaga - pregled literature

Poenta ekonomije kao nauke sve više dobija formu borbe za tržište, uzimajući u obzir poslovne principe i zakone koji vladaju na tržištu. Za osvajanje te borbe, ključni uslov je konkurentnost. Stoga ista i predstavlja opsesiju ekonomista od kada ekonomija postoji kao nauka.

Budući da je konkurentnost jedan od najviše eksploatisanih pojmova u ekonomskoj literaturi, ista beleži i brojna pojmovna određenja ovog fenomena. Zbog njegove kompleksnosti, ne postoji opšteprihvaćena definicija. Šire posmatrano, konkurentnost predstavlja "sklonost i veštinu takmičenja, mogućnost da se osvoji i zadrži tržišna pozicija, poveća tržišno učešće i profitabilnost - dakle, pojam konkurentnosti označava uspešnost u poslovanju"(Vuković, 2013).

Proces globalizacije kao aksiom je plasirao tvrdnju da se sve stalno menja, te da je jedina konstanta savremenog sveta upravo promena. Nacionalne ekonomije koje su to na vreme shvatile, danas pripadaju grupi razvijenih zemalja. Ipak, treba uočiti da sve počinje na mikro nivou. Tako, sve intenzivnija konkurencija, kao posledica procesa globalizacije, ugrožava opstanak kako preduzeća koja ne odlikuje sposobnost transformacije, inovativnost, produktivnost i sposobnost da odgovore pritiscima iz okruženja, tako i regione pa i nacionalne ekonomije (Lojpur i Peković, 2013).

Konkurentnost, produktivnost i životni standard međusobno su jako korelisani pojmovi. Životni standard nacije je determinanta produktivnosti njene privrede, pri čemu se kao mera uzima vrednost proizvedenih proizvoda i pruženih usluga po jedinici ljudskog kapitala i prirodnih resursa. Reč je o tome da se konkurentnost privrede suštinski meri ostvarenom produktivnošću. Naime, visok nivo produktivnosti za sobom povlači i visok dohodak, jaku nacionalnu valutu kao i visok prinos na ulaganja. Sinergijski efekat svih ovih činilaca ogleda se u visokom životnom standard (Porter, Schwab, Sorrell &

Lopez-Claros, 2004). Ključni cilj nacionalne strategije konkurentnosti trebalo bi da bude rast produktivnosti i transformacija privrednog rasta u rast životnog standarda stanovništva (Paraušić, 2007). S tim u vezi, zemlje sa visokim životnim standardom obično se odlikuju visokim nivoom konkurentnosti.

Budući da je predmet ovog rada analiza cene radne snage kao faktora konkurentnosti, interesantno je ukazati na različite faktore koji utiču na konkurentnost, kao i na različita shvatanja o uticaju cene radne snage na konkurentnost. Ključni faktori koji obezbeđuju konkurentsku sposobnost nacionalne ekonomije, a koji čine poznati Porterov dijamant nacionalne konkurentnosti, budući da su formulisani od strane M. Portera, jesu (Cvetanović, 2007, 248):

- uslovi vezani za faktore proizvodnje - kapital, nivo tehnologije, infrastruktura, kvalifikacija kadrova, informacije;
- uslovi vezani za unutrašnju tražnju dobara i usluga u određenim oblastima proizvodnje;
- postojanje onih grana u zemlji koje podržavaju proizvodnju konkurentnih proizvoda ili ostvaruju značajnu povezanost sa njihovom proizvodnjom ("prateće industrije");
- strategija i struktura privrednog subjekta, kao i karakter konkurencije između većeg broja privrednih subjekata.

Maksimalni učinak će se postići ukoliko se pored ovih faktora, ostvare još dva uslova - politika razvoja i slučajne okolnosti. Smatra se da je makroekonomska politika uspešna ukoliko se ostvare i druge pretpostavke za stvaranje konkurentne prednosti nacionalne ekonomije. U tom kontekstu, mere i instrumenti kreatora ekonomske politike, imaju značaj samo u pogledu pojačavanja intenziteta delovanja onih elemenata koji određuju dijamant nacionalne konkurentnosti (Cvetanović, 2007).

Nema sumnje da konkurentne prednosti nacionalne ekonomije leže u lokalnom znanju, odnosima, motivaciji, razlikama koje ne mogu biti lako kopirane od strane konkurencije. M. Porter (1990) je istakao da konkurentnost jedne nacije zavisi od kapaciteta njene industrije da inovira i da se nadograđuje. Takođe, ovaj profesor je još pre tri decenije primetio da su tradicionalni izvori konkurentne prednosti vrlo često nedostižni, iz razloga što se isti često menjaju i ni u kom slučaju nisu statični. On dalje uočava da su opadajući troškovi radne snage kao procenat ukupnih troškova, rastuće globalno tržište sirovina i slobodnije kretanje tehnologije, smanjili ulogu ovih tradicionalnih izvora komparativne prednosti. Po Porteru, konkurentna prednost je još tada svoj izvor imala u kompleksnim faktorima, kao što su obučeni naučnici i tehničko osoblje, ali i napredna infrastruktura (Porter, 1986).

Čini se da poboljšavanje dobrobiti radnika dovodi do većih troškova radne snage i niže cenovne konkurentnosti. Međutim, to nije u potpunosti tačno, jer je za proizvodnju kvalitetnih proizvoda nužno postojanje motivacije zaposlenih. Shodno tome, preciznije je reći konkurentnost zavisi od toga da li su troškovi radne snage prilagođeni produktivnosti, a ne samo od troškova radne snage kao takvih. Naime, visoke plate nemaju iste konsekvence u visoko produktivnim i u nisko produktivnim sektorima. U sektorima sa niskim nivoom produktivnosti, visoke plate označavaju i visok nivo troškova proizvodnje. Sa druge strane, u visoko produktivnim sektorima, visoke plate često bivaju pokrivena visokim nivoom autputa po radniku, te mogu garantovati visok nivo produktivnosti u dugom roku (Ark, Erumban, Chen & Kumar, 2008). Proizilazi da ukoliko je produktivnost na niskom nivou, jeftina radna snaga nema nikakav značaj za konkurentnost zemlje.

Analiza radne snage kao faktora konkurentnosti

Cena radne snage direktno je uslovljena nivoom obrazovanja i veštinama koje radnici poseduju. Stoga ćemo sagledati učešće radne snage sa različitim nivoima obrazovanja u ukupnoj radnoj snazi.

Tabela 1 Radna snaga sa osnovnim obrazovanjem, grupa izabranih zemalja, 2008-2014, u %

Zemlja	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.
Srbija	23,8	23,3	15,8	15,8	15,4	43,9	-
Hrvatska	17,5	17,3	17,1	16,5	14,2	13,2	11,9
Slovenija	14,9	14,1	14,0	12,5	11,9	11,5	11,8
BiH	24,0	22,9	20,6	20,7	20,4	-	-
Makedonija	29,8	28,2	26,9	26,0	24,0	23,9	24,6

Izvor: World Bank, World Development Indicators

Radna snaga sa osnovnim obrazovanjem je indikator koji govori o učešću radne snage koja ima osnovno obrazovanje u ukupnoj radnoj snazi. Vidimo da među analiziranim zemljama u poslednjoj analiziranoj godini za koju imamo podatke za sve zemlje, najmanje učešće radne snage sa osnovnim obrazovanjem ima Slovenija, a najveće Makedonija. Takođe, vidimo da postoji trend smanjenja ovog pokazatelja kako u Srbiji, tako i u ostalim analiziranim zemljama, što je rezultat procesa emancipacije i njime uslovljenog višeg nivoa edukacije stanovništva.

Tabela 2 Radna snaga sa srednjim obrazovanjem, grupa izabраних zemalja, 2008-2014, u %

Zemlja	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.
Srbija	57,9	57,6	58,9	59,2	59,1	34,1	-
Hrvatska	64,4	63,4	61,8	63,1	64,4	63,7	63,9
Slovenija	61,3	61,2	60,4	60,1	59,2	58,2	57,5
BiH	64,8	65,0	66,1	64,4	65,2	-	-
Makedonija	53,8	53,8	53,7	52,6	53,9	55,0	54,7

Izvor: World Bank, World Development Indicators

Učešće radne snage sa srednjim obrazovanjem u ukupnoj radnoj snazi, za razliku od prethodnog pokazatelja, nema jasan trend. Uočljivo je da u svim analiziranim zemljama, najveći deo radne snage čine upravo radnici sa srednjim obrazovanjem.

Tabela 3 Radna snaga sa visokim obrazovanjem, grupa izabраних zemalja, 2008-2014, u %

Zemlja	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.
Srbija	17,3	18,5	19,2	19,8	20,6	21,4	-
Hrvatska	17,9	19,2	20,9	20,2	21,0	22,7	24,2
Slovenija	23,6	24,5	25,4	27,4	29,0	30,2	30,8
BiH	11,2	12,1	13,3	14,9	14,5	-	-
Makedonija	15,4	17,4	18,7	20,7	21,4	20,4	20,7

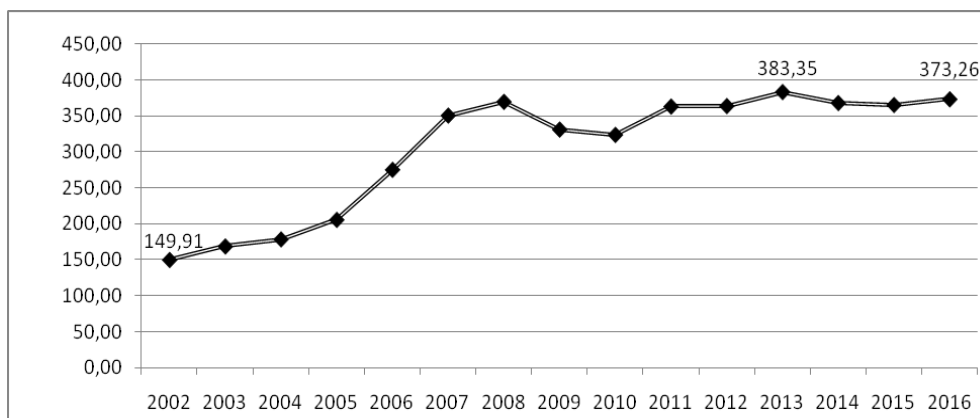
Izvor: World Bank, World Bank Indicators

Najzad, kada je reč o radnoj snazi sa visokim obrazovanjem, prethodna tabela govori o pozitivnom trendu ovog pokazatelja, što je takođe deo procesa emancipacije stanovništva, ali i uvedenih novina u obrazovanju analiziranih zemalja vezanih za Bolonjsku deklaraciju, u cilju prilagođavanja obrazovnog sistema sa obrazovnim sistemom Evropske unije.

U Tabeli 4 biće prikazana prosečna godišnja neto zarada u Republici Srbiji u periodu 2002-2016.

Vidimo da je prosečna zarada u Republici Srbiji kontinuirano rasla od 2002. do 2008. godine. U 2009. je ostvaren pad od 10,42%, što je evidentna posledica globalne ekonomske krize. Nakon još jednog pada u 2010. godini, prosečna zarada je rasla do 2013. godine, kada je zabeležila najveći iznos u vrednosti od 383.35 evra. Od 2013. do 2016. godine imamo pad prosečne neto zarade, da bi u 2016. ista opet porasla ostvarivši vrednost od 373,26 evra. Učešće pojedinih nivoa obrazovanja u ukupnoj populaciji samo je jedan od faktora koji imaju uticaj na prosečnu zaradu. U konkretnom slučaju, svaki zaključak o međuzavisnosti pomenute dve varijable nosi izvestan rizik od nerealnosti

budući da je u pitanju postkrizni period u kome su veću uticaj na nivo neto zarade imali drugi faktori.

Slika 1 Prosečna neto zarada, Republika Srbija, 2002-2016, preračunato u evrima po srednjem kursu NBS na dan 31/12/2002-2016.

Izvor: Zavod za statistiku Republike Srbije

U Tabeli 4 predstavljen je realni rast zarada za grupu izabranih zemalja u periodu 2000-2015.

Tabela 4 Realni rast zarada, grupa izabranih zemalja, 2000-2015.

Godina	Srbija	Hrvatska	Slovenija	BiH	Makedonija
2000.	6.2	2.3	1.6	8.3	-0.6
2001.	18.4	0.1	3.2	-0.4	-5.3
2002.	30.9	4.3	2.0	8.6	4.0
2003.	14.0	2.5	1.8	8.0	3.7
2004.	11.1	3.5	2.0	1.5	4.8
2005.	6.8	1.3	1.1	1.0	3.3
2006.	11.4	2.9	2.2	1.8	4.6
2007.	14.8	3.4	2.2	8.2	1.9
2008.	3.9	1.1	2.5	8.6	1.4
2009.	0.2	-0.4	2.5	8.6	14.8
2010.	0.6	-0.8	2.1	-1.0	-0.7
2011.	0.1	-1.0	0.2	0.7	-2.6
2012.	1.0	-2.2	-2.4	-0.5	-3.0
2013.	-1.9	-1.4	-2.0	0.2	-1.6
2014.	-1.7	0.5	0.9	0.8	1.1
2015.	-2.4	1.8	1.2	1.0	3.0

Izvor: International Labor Organization

Vidimo da u periodu nakon velike ekonomske krize dolazi do smanjenja realnog rasta zarada u gotovo svim analiziranim zemljama. Tokom poslednjih

nekoliko godina su posebno zapažene negativne vrednost realnog rasta zarada u Republici Srbiji.

Prema izveštaju Međunarodnog monetarnog fonda iz 2013. godine, prosečni ukupni troškovi rada u Srbiji su porasli brže od produktivnosti. Ovu pojavu MMF pripisuje snažnoj ulozi javnog sektora u podešavanju zarada, prevelikoj zaštiti insajdera i centralizovanom procesu pregovaranja o zaradama (International Monetary Fund, 2013).

U nastavku rada biće sprovedena analiza u cilju utvrđivanja jediničnih troškova rada za svaku od analiziranih zemalja. Jedinični troškovi rada značajna su mera konkurentnosti jer je rad najznačajniji segment inputa.

Tabela 5 ALC, ALP i ULC, Srbija, 2007-2012.

God.	Ukupan broj zaposlenih	Kompenzacije zaposlenih	ALC	Bazični indeks (2007=100)	Bruto dodata vrednost	ALP	Bazični indeks (2007=100)	ULC
2007.	2.002.344	228.167.100.000	113.950	100,0	1.890.207.700.000	943.997	100,0	0,12
2008.	1.999.476	278.726.000.000	147.545	129,5	2.230.005.900.000	1.115.295	118,1	0,13
2009.	1.889.085	287.262.000.000	152.064	113,4	2.257.786.200.000	1.195.174	126,6	0,13
2010.	1.795.775	295.318.700.000	164.452	144,3	2.504.861.420.000	1.394.864	147,8	0,12
2011.	1.746.138	327.887.373.386	187.779	164,8	2.819.127.420.444	1.614.493	171,0	0,12
2012.	1.727.048	357.414.693.500	206.951	181,6	2.889.210.600.000	1.672.918	177,2	0,12

*ALC - Average Labor Compensation, ALP - Average Labor Productivity, ULC - Unit Labor Cost

Izvor: Autori, na osnovu: Zavod za statistiku Republike Srbije (podaci o broju zaposlenih), World Bank (podaci o kompenzacijama zaposlenih).

Tabela 5 pokazuje da se tokom posmatranog perioda povećavaju i kompenzacije radnika i produktivnost radnika. Međutim, na osnovu izvršenih preračunavanja možemo konstatovati da su kompenzacije u periodu 2007-2012. dostigle porast za 81,6%. Sa druge strane, prosečna produktivnost u istom periodu povećana za 77,2%, što ukazuje na gotovo nepromenjenu konkurentnost. U prilog tome svedoče i jedinični troškovi rada, koji su i u početnoj i u poslednjoj analiziranoj godini na nivou od 0,12 .

Na osnovu izvršenih proračuna, zaključujemo da su kompenzacije u Hrvatskoj u periodu 2007-2013, povećane za 17%, dok je produktivnost smanjena za 4,1%. Odatle proizilazi zaključak da je došlo do smanjenja konkurentnosti hrvatske privrede, o čemu govori i povećanje jediničnih troškova rada sa 0,09 u 2007. na 0,11 u 2013. Takođe, možemo da zaključimo i da Hrvatska, nakon Globalne ekonomske krize nije vodila restriktivnu politiku zarada.

Tabela 6 ALC, ALP i ULC, Hrvatska, 2007-2013.

God.	Ukupan br. zaposlenih	Kompenzacije zaposlenih	ALC	Bazični indeks (2007=100)	Bruto dodata vrednost	ALP	Bazični Indeks (2007=100)	ULC
2007.	1.212.221	28.155.000.000	23.226	100,0	299.778.832.700	247.297	100,0	0,09
2008.	1.252.089	30.230.000.000	24.144	104,0	306.983.619.500	245.177	99,1	0,10
2009.	1.211.085	31.574.900.000	26.072	112,2	287.630.872.700	237.498	96,0	0,11
2010.	1.168.179	31.371.603.700	26.855	115,6	280.464.873.700	240.087	97,1	0,11
2011.	1.159.657	32.004.098.300	27.598	118,8	280.389.801.900	241.787	97,8	0,11
2012.	1.153.497	31.663.603.000	27.450	118,2	271.459.592.900	235.336	95,2	0,12
2013.	1.132.246	30.764.301.300	27.171	117,0	268.458.928.500	237.103	95,9	0,11

Izvor: Autori, na osnovu: Državni Zavod za statistiku Republike Hrvatske (podaci o broju zaposlenih), World Bank (podaci o kompenzacijama zaposlenih).

Tabela 7 ALC, ALP i ULC, Slovenija, 2007-2015.

God.	Ukupan br. zaposlenih	Kompenzacije zaposlenih	ALC	Bazični indeks (2007=100)	Bruto dodata vrednost	ALP	Bazični indeks (2007=100)	ULC
2007.	853.998	2.347.466.378	2.749	100,0	32.689.524.500	38.278	100,0	0,07
2008.	879.257	2.670.914.790	3.038	110,5	33.643.472.500	38.263	100,0	0,08
2009.	858.171	2.907.396.133	3.388	123,2	31.171.448.400	36.323	94,9	0,09
2010.	835.039	2.945.660.786	3.528	128,3	31.582.719.800	37.822	98,8	0,09
2011.	823.967	2.943.743.980	3.573	130,0	31.687.205.000	38.457	100,5	0,09
2012.	810.001	2.963.226.733	3.658	133,1	30.943.270.100	38.201	99,8	0,10
2013.	793.597	2.848.890.000	3.590	130,6	30.707.278.200	38.694	101,1	0,09
2014.	797.792	2.788.450.000	3.495	127,1	31.889.049.800	39.972	104,4	0,09
2015.	804.637	2.826.190.000	3.512	127,8	32.615.508.100	40.534	105,9	0,09

Izvor: Autori, na osnovu: Statistical Office of the Republic of Slovenia (podaci o broju zaposlenih), World Bank (podaci o kompenzacijama zaposlenih).

U slučaju Slovenije, kompenzacije su od 2007. do 2015. godine porasle za 27,8%. Nasuprot tome, produktivnost je povećana za 5,9%, što ukazuje na smanjenje konkurentnosti. U prilog tome govori i činjenica o povećanju jediničnih troškova rada sa 0,07 na 0,09. Jasno je, međutim, da se radi o zanemarljivo malim promenama.

Tabela 8 ALC, ALP i ULC, Bosna i Hercegovina, 2007-2015.

God.	Ukupan br. zaposlenih	Kompenzacije zaposlenih	ALC	Bazični indeks (2007=100)	Bruto dodata vrednost	ALP	Bazični indeks (2007=100)	ULC
2007.	413.676	2.240.032.169	5.415	100,0	20.152.773.700	48.716	100,0	0,11
2008.	430.745	2.662.951.255	6.182	114,2	21.257.449.600	49.350	101,3	0,12
2009.	426.556	2.788.329.835	6.537	120,7	20.647.386.100	48.405	99,4	0,13
2010.	438.949	2.803.009.436	6.386	117,9	20.805.804.000	47.399	97,3	0,13
2011.	440.747	2.925.313.907	6.637	122,6	20.994.772.300	47.634	97,8	0,14
2012.	437.331	2.932.861.331	6.706	123,8	20.798.851.700	47.559	97,6	0,14
2013.	435.113	2.879.255.731	6617	122,2	21.296.816.100	48.945	100,5	0,13
2014.	443.587	2.869.740.691	6469	119,5	21.527.221.200	48.530	99,6	0,13
2015.	450.121	2.891.173.424	6423	118,6	22.180.535.100	49.277	101,1	0,13

Izvor: Autori, na osnovu: Federalni Zavod za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine (podaci o broju zaposlenih), World Bank (podaci o kompenzacijama zaposlenih).

Što se tiče Bosne i Hercegovine, kompenzacije su od 2007. do 2015. povećane za 18,6%, dok se produktivnost u istom periodu povećala za 1,1%. Shodno tome, konkurentnosti je smanjena, o čemu svedoče i jedinični troškovi rada koji su sa 0,11 u 2007. porasli na 0,13 u 2015.

Tabela 9 ALC, ALP i ULC, Makedonija, 2007-2012.

God.	Ukupan br. zaposlenih	Kompenzacije zaposlenih	ALC	Bazični indeks (2007=100)	Bruto dodata vrednost	ALP	Bazični indeks (2007=100)	ULC
2007.	434.041	26.591.774.261	61.266	100,0	313.478.000.000	722.231	100,0	0,08
2008.	434.858	20.827.000.000	47.894	78,2	357.450.200.000	821.993	113,8	0,06
2009.	426.252	22.699.000.000	53.252	86,9	358.945.400.000	842.097	116,6	0,06
2010.	435.078	22.638.000.000	52.032	84,9	381.148.000.000	876.045	121,3	0,06
2011.	458.873	23.147.000.000	50.443	82,3	402.393.000.000	876.916	121,4	0,06
2012.	474.398	22.714.000.000	47.880	78,1	395.334.596.994	833.339	115,4	0,06

Izvor: Autori, na osnovu: State Statistical Office of Republic of Macedonia (podaci o broju zaposlenih); World Bank (podaci o kompenzacijama zaposlenih).

Na kraju, u slučaju Makedonije imamo smanjenje kompenzacija za 21,9% u periodu 2007-2012. Kako je u istom periodu došlo do povećanja produktivnosti za 15,4%, možemo konstatovati poboljšanje konkurentnosti, što se poklapa sa podacima o smanjenju jediničnih troškova rada sa 0,08 u 2007. na 0,06 u 2012. Makedonija je jedina od analiziranih zemalja koja je u posmatranom periodu smanjila kompenzacije zaposlenih. Možemo da zaključimo da je Makedonija u najvećem stepenu unapredila svoju konkurentnost i to putem simultanog smanjenja kompenzacija zaposlenih i povećanja produktivnosti, što je produkovalo niže jedinične troškove rada.

Dakle, jedinični troškovi rada tokom čitavog analiziranog perioda bili su najniži u Makedoniji a najviši u Bosni i Hercegovini. Na drugom mestu po visini ovih troškova nalazi se Srbija, na trećem Hrvatska, i na četvrtom Slovenija kao konkurent Makedoniji za najniže troškove. Da li je ovo zaista imalo uticaja na konkurentnost, videćemo kroz analizu podataka Svetskog ekonomskog foruma o konkurentnosti zemalja.

Konkurentnost analiziranih zemalja prema metodologiji Svetskog ekonomskog foruma

Izveštaj o konkurentnosti koga izdaje Svetski ekonomski forum, značajan je instrument sagledavanja i komparacije nivoa konkurentnosti između različitih zemalja. Dž. Saks je 2000. formulisao Indeks konkurentnosti rasta (GCI - Growth Competitiveness Index) koji je obuhvatao makro aspekt konkurentnosti, dok je M. Porter iste godine uveo Indeks poslovne konkurentnosti, koji je bio fokusiran na mikroekonomske pokretače rasta. Sala-i-Martin je kreirao, 2004, Indeks

globalne konkurentnosti, koji uključuje i makroekonomske i mikroekonomske faktore konkurentnosti (Porter, Delgado, Ketels & Stern, 2008).

Treba imati u vidu problem realnosti a time i problem validnosti podataka koje daje Svetski ekonomski forum. Podaci sadržani u Izveštaju o konkurentnosti Svetskog ekonomskog foruma dobijaju se iz dva izvora - primarnih i sekundarnih. Primarni ili tzv. "meki" podaci dobijaju se putem anketa koje popunjavaju top menadžeri onih preduzeća koja čine reprezentativni uzorak u svakoj zemlji. Sekundarni ili "čvrsti" podaci dobijaju se iz međunarodno uporedivih baza. Problem je posebno izražen kod primarnih podataka. Usled pristrasnosti ispitanika u pojedinim zemljama, iste bivaju precenjene, za razliku od nekih drugih podcenjenih zemalja. Neki od ključnih uzroka pristrasnosti su (Ristić i Tanasković, 2011):

- nedovoljno razumevanje konteksta u kome je potrebno dati odgovor od strane menadžera ispitanika,
- nedovoljno razumevanje pitanja od strane menadžera ispitanika,
- svesno davanje neiskrenih odgovora od strane ispitanika.

Radi sagledavanja ukupne slike konkurentnosti Republike Srbije i ostalih analiziranih zemalja, korisno je prikazati njihovu pozicioniranost u procesu razvoja, a u skladu sa kriterijumima i skalom Svetskog ekonomskog foruma. Naredna tabela prikazuje podatke iz Izveštaja o konkurentnosti za 2007-2008. i 2012-2013, budući da je 2007. početna, a 2012. završna godina u analizi za koju imamo podatke za sve zemlje. Pored toga, biće prikazani i podaci iz poslednjeg Izveštaja, za 2016-2017, u cilju sagledavanja aktuelne konkurentske pozicije analiziranih zemalja.

Tabela 10 Nivo konkurentnosti analiziranih zemalja

Zemlja	Faza razvoja	2007-2008		2012-2013.		2016-2017.	
		Rang	Ocena	Rang	Ocena	Rang	Ocena
Srbija	2.	91	3,78	95	3,87	94	3,97
Hrvatska	Tranzicija iz 2. u 3. fazu	57	4,20	81	4,04	74	4,15
Slovenija	3.	39	4,48	56	4,34	56	4,39
BiH	2.	106	3,55	88	3,93	107	3,80
Makedonija	2.	94	3,73	80	4,04	68	4,23

Napomena: Rang se kreće od 1 do 7 (1 - najniži stepen, 7 - najviši stepen)

Izvor: Schwab, 2007, 2012, 2016.

Poređenjem ocena analiziranih zemalja iz 2007. i 2012. primećujemo sledeće: Srbija je povećala ocenu, Hrvatska je istu smanjila, Slovenija je takođe smanjila, Bosna i Hercegovina je povećala, kao i Makedonija. Ako ove rezultate uporedimo sa posmatranom promenom jediničnih troškova rada, videćemo da

se ove dve vrste pokazatelja podudaraju u slučaju Hrvatske i Slovenije, gde je uočeno smanjenje konkurentnosti ali i Makedonije, gde je došlo do povećanja konkurentnosti. Srbija beleži nepromenu konkurentnost prema kriterijumu jediničnih troškova rada a poboljšanu konkurentnost prema metodologiji Svetskog ekonomskog foruma, dok Bosna i Hercegovina beleže smanjenu konkurentnost prema jediničnim troškovima rada, a poboljšanu prema globalnom indeksu konkurentnosti, te u slučaju ove dve zemlje nemamo ostvarenu podudarnost korišćenih metodologija. Veću preglednost navedenog zaključka omogućiće nam tabela koja sledi.

Tabela 11 Kretanje jediničnih troškova rada (ULC) i konkurentnosti analiziranih zemalja prema Svetskom ekonomskom forumu, 2007. i 2012.

Zemlja	ULC		SEF	
	2007.	2012.	2007.	2012.
Srbija	0,12	0,12	3,78	3,87
Hrvatska	0,09	0,12	4,20	4,04
Slovenija	0,07	0,10	4,48	4,34
BiH	0,11	0,14	3,55	3,93
Makedonija	0,08	0,06	3,73	4,04

Izvor: Autori

Vidimo da, iako ne postoji potpuna podudarnost konkurentnosti prema metodologiji jediničnih troškova rada i prema metodologiji Svetskog ekonomskog foruma, ipak postoji izvestan stepen podudarnosti koji ukazuje da cena radne snage predstavlja značajan faktor konkurentnosti nacionalne ekonomije. Ovom konstatacijom smo i potvrdili na početku definisanu hipotezu o inverznoj vezi između troškova radne snage i nivoa konkurentnosti nacionalne ekonomije.

Ono što dalje možemo konstatovati iz Izveštaja o konkurentnosti, a na osnovu Tabele 10 jeste da Srbija spada u grupu zemalja koje su vođene efikasnošću, što predstavlja drugu fazu u razvoju konkurentne privrede prema ovom izveštaju. Naime, razvoj privrede počinje od faze u kojoj je zemlja faktorima vođena, nakon toga sledi tranzicija iz prve u drugu fazu, druga faza je već pomenuta efikasnošću vođena ekonomija, a nakon tranzicije iz druge u treću fazu sledi poslednja ili treća faza, koja predstavlja inovacijama vođenu ekonomiju. Pored Srbije, u efikasnošću vođene ekonomije spadaju i Bosna i Hercegovina i Makedonija. Pritom, treba uočiti da je sa ocenom 3,97 Srbija ocenjena niže od Makedonije a više od Bosne i Hercegovine uz pomoć metodologije Svetskog ekonomskog foruma u 2016-2017. Interesantno je da Hrvatska, koja se već nalazi u procesu tranzicije iz 2. u 3. fazu, ima nižu ocenu u

odnosu na Makedoniju. Najzad, najbolje pozicionirana je Slovenija, koja se sa ocenom 4,39 nalazi u trećoj i poslednjoj fazi razvoja.

Zaključak je da postoji približna podudarnost između jediničnih troškova rada i nivoa konkurentnosti analiziranih zemalja prema metodologiji Svetskog ekonomskog foruma. Treba, međutim, imati u vidu, da pored jediničnih troškova rada konkurentnost determinišu i brojni drugi faktori. Stoga ne možemo ni očekivati potpunu podudarnost korišćenih metodologija i zaključaka o nivou konkurentnosti do koga one dovode. Pozitivno je svakako saznanje da postoji izvestan stepen podudarnosti i da je radna snaga značajan faktor konkurentnosti privrede.

Zaključak

U radu je sprovedena analiza cene radne snage kao jednog od faktora konkurentnosti. Činjenica o postojanju obrazovane a jeftine radne snage pretpostavka je konkurentnosti srpske privrede. Istraživanje sprovedeno u radu podvrglo je proveru ovu pretpostavku, za šta je kao alat korišćena metodologija utvrđivanja jediničnih troškova rada putem komparacije kompenzacija radnika i produktivnosti radnika. Analiza pokazuje da su u periodu 2007-2012, jedinični troškovi rada u analiziranim zemljama bili u najvećem stepenu nepromenjeni ili su se neznatno menjali. U Srbiji je situacija ostala nepromenjena pa su jedinični troškovi rada u 2012. iznosili 0,12 a konkurentnost je u odnosu na 2007. ostala nepromenjena. U Hrvatskoj je povećanje kompenzacija za 17% i smanjenje produktivnosti za 4,1% dovelo do povećanja jediničnih troškova rada sa 0,09 u 2007. na 0,11 u 2013, što ukazuje na smanjenje konkurentnosti hrvatske privrede. U slučaju Slovenije takođe imamo smanjenje konkurentnosti. Do ovakvog zaključka dovode nas podaci o povećanju jediničnih troškova rada sa 0,07 na 0,09 a na bazi povećanja produktivnosti za 5,9% a kompenzacija za 27,8%. Bosna i Hercegovina je ostvarila povećanje kompenzacija za 18,6% a produktivnosti za 1,1%, što je kao produkt imalo smanjenje konkurentnosti. U prilog tome govori i podatak o povećanju jediničnih troškova rada sa 0,11 u 2007. na 0,13 u 2015. Makedonija je jedina među analiziranim zemljama uspela da u posmatranom periodu smanji kompenzacije zaposlenih a poveća produktivnost, što je rezultiralo smanjenjem jediničnih troškova rada sa 0,08 na 0,06. Na taj način, Makedonija je i jedina zemlja među posmatranim koja je uspela da poboljša svoju konkurentnu poziciju u analiziranom periodu. Ako sumiramo ovu analizu, uočićemo da su tokom posmatranog perioda jedinični troškovi rada bili najniži u Makedoniji a najviši u Bosni i Hercegovini.

Relevantnost jediničnih troškova rada kao pokazatelja konkurentnosti privrede proverili smo iznošenjem podataka Svetskog ekonomskog foruma o

konkurentnosti analiziranih zemalja. Pritom, komparacija je izvršena samo posmatranjem ocena iz izveštaja Svetskog ekonomskog foruma, a ne i pozicija analiziranih zemalja, budući da su one relativne i da ne odlikavaju najbolje promene konkurentnosti pojedinih zemalja. Komparativnom analizom utvrđeno je postojanje izvesnog stepena podudarnosti između jediničnih troškova rada i nivoa konkurentnosti analiziranih zemalja. Naime, poređenjem Izveštaja o konkurentnosti za 2007. i 2012. utvrđeno je da su Srbija, Bosna i Hercegovina i Makedonija povećale ocenu, dok su Hrvatska i Slovenija istu smanjile. Poređenjem ovog rezultata sa rezultatima o konkurentnosti dobijenim izračunavanjem jediničnih troškova rada, prema kojima su Hrvatska, Slovenija i Bosna i Hercegovina smanjile konkurentnost, Makedonija je povećala a Srbija ostala na istom nivou, zaključujemo da se pokazatelji podudaraju na primeru Hrvatske, Slovenije i Makedonije, što se ne može reći za Srbiju i Bosnu i Hercegovinu. Međutim, nerealno bi bilo očekivati da se ovi pokazatelji u potpunosti poklapaju. Prvi razlog je postojanje čitavog niza faktora koji pored jediničnih troškova rada determinišu konkurentsku poziciju. Drugi razlog je validnost podataka iz Izveštaja o konkurentnosti Svetskog ekonomskog foruma, koja ne može biti okarakterisana kao besprekorna. Ipak, saznanje o postojanju izvesne podudarnosti između jediničnih troškova rada i konkurentne pozicije zemlje koju utvrđuje Svetski ekonomski forum, ukazuje na značaj cene radne snage kao faktora konkurentnosti.

Reference

1. Cvetanović, S., *Makroekonomija*. Autorovo izdanje, Niš, 2007.
2. International Monetary Fund. *Country Report No. 13/207*, International Monetary Fund, Washington D.C. July 2013.
3. Lojpur, A. i Peković, S., Znanje i inovaciona politika zemalja u tranziciji kao mera spremnosti za ulazak u EU. *Economics and Economy*, 1(2), 2013.
4. Paraušić, V. Institucionalne i infrastrukturne prepreke konkurentnosti Republike Srbije. *Međunarodni problemi*, 59(4), 2007.
5. Porter, M., Delgado, M., Ketels, Ch., & Stern, S. *The Global Competitiveness Report 2008-2009*. World Economic Forum, Geneva, 2008.
6. Porter, M., Schwab, K., Sorrell M., & Lopez-Claros, A. *The Global Competitiveness Report 2004-2005*. Palgrave Macmillan, New York, 2004
7. Ristić, B. i Tanasković, S. Konkurentnost Srbije: Merenje konkurentnosti i rangiranje zemalja prema Izveštaju Svetskog ekonomskog foruma. *Kvartalni monetarni dvobroj* 25-26, april-septembar 2011.
8. Schwab, K. *The Global Competitiveness Report 2013-2014*. World Economic Forum, Geneva, 2013.

9. Schwab, K. *The Global Competitiveness Report 2012-2013*. World Economic Forum, Geneva, 2012.
10. Schwab, K. *The Global Competitiveness Report 2010-2011*. World Economic Forum, Geneva, 2010.
11. *The Global Competitiveness Report 2007-2008*. World Economic Forum, Geneva, 2007.
12. Vuković, D. Korelaciona analiza indikatora regionalne konkurentnosti: Primer Republike Srbije. *Ekonomski horizonti*, 15(3), 2013.
13. World Bank, World Development Indicators
14. Internet sajt Državnog Zavoda za statistiku Republike Hrvatske (www.dzs.hr).
15. Internet sajt Federalnog Zavoda za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine (www.fzs.ba).
16. Internet sajt International Labor Organization (www.ilo.org).
17. Internet sajt State Statistical Office of Republic of Macedonia (www.stat.gov.mk).
18. Internet sajt Statistical Office of the Republic of Slovenia (www.stat.si).
19. Internet sajt Zavoda za statistiku Republike Srbije (webzrs.stat.gov.rs).
20. Internet sajt World Bank, World Development Indicators (data.worldbank.org).

KARTELI U PRIVREDI REPUBLIKE SRBIJE I NJIHOVI EKONOMSKI I SOCIJALNI EFEKTI

Ljiljana Maksimović* i Gordana Marjanović**

Karteli, kao oblik udruživanja kompanija koje posluju u određenoj privrednoj sferi, a u cilju ostvarivanja što većih profita, tokom druge polovine dvadesetog i prve decenije dvadeset prvog veka, uspevaju da ostvare dominantnu poziciju u vodećim granama svetske privrede. U uslovima jačanja ekonomske i političke moći kartela, nacionalne politike najvećeg broja zemalja u oblasti unutrašnje i spoljne trgovine, u sferi valute, kredita, carinskih tarifa i patenata i zaštitnih znakova, koje neposredno utiču na konkurenciju i forme industrijske organizacije, danas su stavljene u službu profitnih interesa globalnih kartela. Tranzicija privrede Republike Srbije i njeno uključivanje u proces globalizacije otvorili su put globalnim kompanijama i globalnim kartelima u brojnim privrednim sferama. U radu će se analizirati stepen kartelisanja u određenim granama privrede Republike Srbije (u industriji duvana i cementa) i negativni ekonomski i socijalni efekti globalnih kartela u navedenim sektorima.

Ključne reči: globalne kompanije, globalni karteli, nacionalna politika, posledice kartela

Uvod

Tržišna konkurencija jeste najefikasniji način funkcionisanja privrede koji obezbeđuje blagostanje potrošača i ostvarivanje profitnih interesa proizvođača. Međutim, priroda tržišne konkurencije se značajno promenila tokom XX-og i tokom prve dve decenije XXI-og veka. U uslovima nerazvijenih sredstava za rad i začetaka industrijske proizvodnje, moglo se govoriti o tržišnoj utakmici kao osnovi tržišne privrede, koja omogućava ravnopravni položaj preduzetnika (firmi) na tržištu. Već krajem XIX-og veka, jačanjem korporacija, menja se struktura načina proizvodnje. Kako ističe Palloix (1975, 117), nastajanje nove strukture načina proizvodnje imalo je svoje stadijume: prvo se razvijaju nacionalne korporacije i međunarodni karteli i trustovi u Evropi (u periodu 1880-1914); zatim nastaju korporacije u SAD-u (do 1930-ih), čija se evolucija ubrzala razvojem velike korporacije (the great corporation), zatim, stvaranjem divovske korporacije (the gaint corporation), koja je obuhvatala korporacije sa mnogo podružnica (the multidivisional corporation), korporacije sa poslovanjem u različitim regionima (the multiregional corporation), i, na kraju, stvaranjem multinacionalne korporacije (the multinational corporation), odnosno, nadnacionalne ili višenacionalne korporacije.

* Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, e-mail: maksimoviclj@kg.ac.rs

** Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, e-mail: gmarjanovic@kg.ac.rs

Tokom 80-ih godina XX-og veka multinacionalne kompanije, kako ističe Hymer (1970, 441-448) zamenjuju tržište kao metod organizovanja međunarodne razmene. Danas, u drugoj deceniji XXI-og veka, može se reći da multinacionalne korporacije i globalni karteli u najznačajnijim privrednim granama preuzimaju ulogu regulatora privrednih aktivnosti.

Oligopolizacija i kartelizacija svetske privrede

Na oblik savremenih korporacija uticali su zahtevi tehnologije i efikasne organizacije, izdvajanja za istraživanje i razvoj, tehnološki pronalasci i njihova zaštita, profitni interesi, dok je težnja korporacija da osvoje globalno tržište podstakla njihovo udruživanje u međunarodne i globalne kartele. Međutim, dinamičnom razvoju i dominaciji multinacionalnih korporacija i kartela pomogla je izgradnja svetskog institucionalnog i pravnog okvira kao poluge za njihovo širenje u svetskim razmerama. Te poluge ekspanzije globalnih kompanija i kartela su Međunarodni monetarni fond, Međunarodna banka za obnovu i razvoj, Međunarodna finansijska korporacija, Opšti sporazum o carinama i trgovini, Evropska unija kao ekonomska zajednica, Svetska trgovinska organizacija i druge.

Corten (1996, 37) navodi da su programi ovih institucija pomogli oligopolizaciju i kartelizaciju svetske privrede i navodi razmere tih procesa: krajem dvadesetog veka, pet preduzeća je upravljalo sa više od 50% globalnog tržišta u industriji trajnih potrošnih dobara, automobilske, vazduhopolovnoj, aerokosmičkoj, industriji elektronskih komponenata, elektroenergetskoj, elektronskoj, čeličnoj. Pet firmi je kontrolisalo preko 40% globalnog tržišta nafte, personalnih računara i medija.

Više od jednog veka kartelski sporazumi uspevaju da onemoguće međusobnu konkurenciju svojih članica. Njihiva antikonkurentna praksa je veoma raznovrsna: članice kartela se dogovaraju o cenama po kojima će se prodavati njihovi proizvodi, o ograničavanju proizvodnje, o podeli tržišta i potrošača i slično.

Kako navodi Wendel Berge, šef Antitrustovskog odeljenja u Ministarstvu pravosuđa SAD-a u Ruzveltovo vreme (1955), karteli su najopasniji i najmračniji vid monopola. Zajedničko za sve kartele jeste deoba tržišta, razgraničenje sfera u proizvodnji i trgovini, ograničavanje proizvodnje i međunarodne trgovine, nametanje visokih cena i uspostavljanje složene mreže širih i užih patentnih sporazuma koji pojedinačne kartele povezuju u složenu, praktično nedeljivu celinu.

Na bazi dostupne izvorne dokumentacije o ponašanju kartela, Berge navodi da je njihova strategija visokih cena i ograničavanja proizvodnje kočila razvoj

životnog standarda i opšteg blagostanja. Karteli su uspostavili svoju kontrolu u mnogim sektorima proizvodne tehnike zloupotrebljavajući sisteme patentne zaštite. On daje primere koji govore o tome da su karteli kočili napredak tehnike i primenu savremenijih metoda proizvodnje i novih proizvoda kad god im je izgledalo da bi to moglo da ugrozi njihove uske interese. Kontrola tehnike i sistem patentne zaštite omogućavali su kartelima da ponekad namerno snižavaju standardni kvalitet proizvoda. Često su sami kvarili svoje proizvode, i to na način koji dovodi u opasnost zdravlje, pa čak i sam život potrošača ako to može da doprinese održavanju njihovog monopolnog položaja.

Najveću monopolnu moć ipak poseduju međunarodni i globalni karteli. Oni predstavljaju najrazvijeniji i najsveobuhvatniji vid monopola: prenose monopolna dejstva na ceo svet, multiplikuju ih i deluju kao forma međunarodne nadgradnje izrasle nad nacionalnim monopolima.

Kako su poslovanje i praksa kartela predstavljali problem za funkcionisanje tržišta i tržišnu konkurenciju, kako u SAD-u tako i u Evropi, to je jedna od prvih sfera ekonomije u kojoj se započelo sa regulacijom, postala sfera tržišne konkurencije.

O regulativi u sferi zaštite konkurencije

Regulacija monopolnog ponašanja započela je donošenjem Šermanovog antitrustovskog zakona u SAD-u 1890, koji je zabranjivao ugovore, kombinacije ili zavere za ograničavanje trgovine. Antitrustovska politika u SAD-u je unapređivana usvajanjem novih zakona koji su pronalazili odgovor za nove načine ograničavanja konkurencije. Clayton-ov zakon iz 1914. je označio koje su aktivnosti antikonkurentske, zabranio je određivanje tzv. grabežljivih cena kao i spajanja i pripajanja preduzeća kada ona značajno smanjuju konkurenciju; Robinson - Patmanov zakon iz 1936. zabranio je diskriminaciju potrošača putem cena; Federal Trade Commission zakon iz 1914. usavršavan nekoliko puta tokom XX veka, dopunjavao je Šermanov i Claytonov zakon, zabranjujući lažno oglašavanje i označavanje, dogovore sa maloprodajom o isključivanju konkurentskih marki i slično (Pindick, 359-361).

Tokom dvadesetog veka, a naročito u drugoj polovini, u velikom broju zemalja se razvijala politika za zaštitu konkurencije. U evropskim zemljama ta politika je u velikoj meri bila zasnovana na američkom modelu regulisanja konkurencije a zakonska rešenja su se dominantno oslanjala na odredbe ugrađene u američko antitrustovsko zakonodavstvo.

Politika zaštite konkurencije u Evropskoj Uniji datira iz 1957, kada je potpisan Rimski ugovor i bila je sadržana u članovima 81 i 82. Ona je imala za cilj da podstakne tržišnu razmenu i da omogući efikasno funkcionisanje

zajedničkog evropskog tržišta. Lisabonskim ugovorom iz 2009, članovi 81 i 82 Ugovora o evropskoj zajednici, koji su se odnosili na zaštitu konkurencije, preinačeni su u članove 101 i 102 Ugovora o funkcionisanju EU. Član 101 se odnosi na kartele i njime se zabranjuju tajni sporazumi između preduzeća kao i njihovo udruživanje i zajedničko delovanje koje može da spreči, ograniči ili naruši konkurenciju u okviru evropskog tržišta. Ovaj član se primenjuje i na kartele koji su organizovani van EU, ukoliko njihovo poslovanje ima štetne posledice po konkurenciju unutar EU. To znači da Evropska komisija može vršiti istragu preduzeća uključenih u kartele a da ona ne moraju da budu locirana u EU, a ni njihovi sporazumi ne moraju da budu zaključeni u EU (Chappatte & Walter, 2014, 103).

Članom 102 zabranjuje se zloupotreba dominantnog položaja na tržištu, pri čemu se dominantan položaj definiše kao tržišno učešće od 40% i više.

Regulativom 1/2003 o sprovođenju pravila konkurencije, koja su određena članovima 101 i 102, omogućeno je članicama EU da i njihovi nacionalni autoriteti (komisije) za zaštitu konkurencije primenjuju navedene članove.

Zahvaljujući regulativi 1/2003, Evropska komisija ima velika ovlašćenja u procesu sprovođenja istrage: ima pravo da izvrši uvid u dokumenta kompanije; da bez prethodne najave pošalje istražitelje u kompanije; da njeni istražitelji sa sudskim nalogom mogu ući u domove zaposlenih u kompanijama koje su pod istragom, u slučaju da imaju informacije da se kod nekog od zaposlenih kriju dokumenta o kartelskom dogovoru i slično.

Evropska komisija i nacionalni organi za zaštitu konkurencije zemalja članica EU, udružili su se u Evropsku mrežu za zaštitu konkurencije (European Competition Network - ECN), kako bi sarađivali u prikupljanju informacija o kartelskom sporazumevanju i njihovom delovanju. Ova saradnja omogućava Evropskoj komisiji da poverljive informacije prosledi nacionalnim organima za zaštitu konkurencije.

Pored toga, EU ima zaključene bilateralne sporazume o saradnji sa odgovarajućim organima za zaštitu konkurencije iz SAD-a, Kanade, Japana, Koreje, Brazila, Kine, iz zemalja OECD-a. Međutim, ovi sporazumi imaju jedno ograničenje: oni ne dozvoljavaju Evropskoj komisiji da otkrije poverljive informacije koje je dobila od kompanija tokom istrage, čime se umanjuju šanse da se sankcioniše delovanje međunarodnih i globalnih kartela. Postoji inicijativa da se unaprede ugovori o saradnji, kako bi omogućili razmenu poverljivih informacija i efikasnije otkrivanje i sankcionisanje kartela. U cilju proširivanja saradnje između nacionalnih organa za zaštitu konkurencije, osnovana je i Međunarodna mreža za zaštitu konkurencije (International Competition Network - ICN).

Određivanje kazni kartelima od strane Evropske komisije

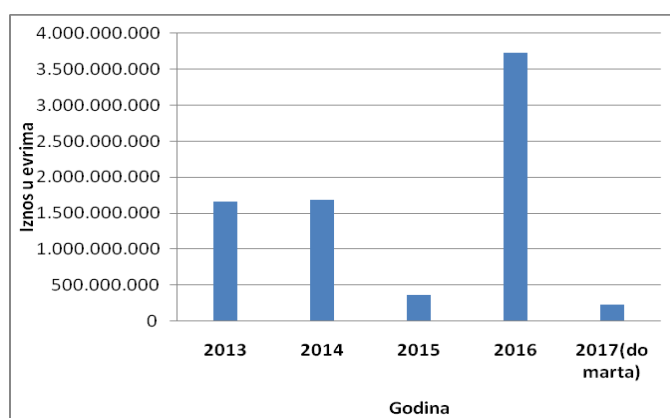
Ostvarivanje enormnih monopolskih profita uticalo je da antimonopolski autoriteti u SAD-u i EU intenziviraju napore u otkrivanju kartela i određivanju visokih novčanih kazni. Tokom osamdesetih godina dvadesetog veka Evropska Komisija kartelima nameće oštrije kazne, koje tokom devedesetih godina postaju izuzetno visoke. Posebno se intenzivira saradnja Evropske komisije i nacionalnih organa za zaštitu konkurencije na polju otkrivanja međunarodnih kartela.

Statistika potvrđuje da se broj i visina izrečenih kazni kartelima značajno povećavaju. U Tabeli 1 navedeni su iznosi kazni koje su određene kartelima u EU u periodu 2013. do marta 2017.

Tabela 1 Novčane kazne koje su određene kartelima u EU (u evrima)

Godina	Iznos
2013	1,664,809,000
2014	1,689,497,000
2015	364,531,000
2016	3,726,976,000
2017 (do marta)	223,184,000
Ukupno	7,668,997,000

Izvor: <http://ec.europa.eu/competition/cartels/statistics/statistics.pdf>

Slika 1 Novčane kazne koje su određene kartelima u EU (u evrima)

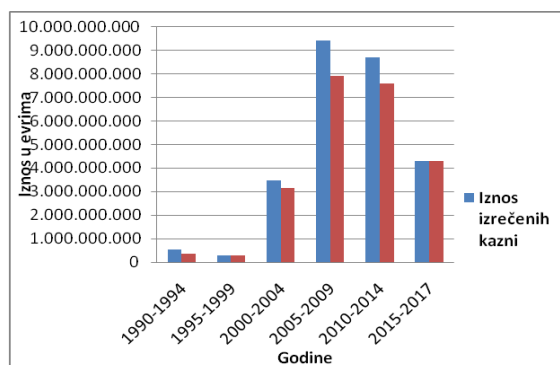
Izvor: <http://ec.europa.eu/competition/cartels/statistics/statistics.pdf>

Visina kazni u različitim periodima data je u Tabeli 2.

Tabela 2 Novčane kazne određene kartelima u EU u periodu 1990-2017 (do marta meseca)

Period	Iznos izrečenih kazni	Iznos naplaćenih kazni
1990-1994	539,691,550	344,282,550
1995-1999	292,838,000	270,963,500
2000-2004	3,462,664,100	3,157,348,710
2005-2009	9,414,012,500	7,920,497,226
2010-2014	8,712,512,674	7,608,375,579
2015-2017	4,314,691,000	4,314,691,000
Ukupno	26,736,409,824	23,616,158,565

Izvor: <http://ec.europa.eu/competition/cartels/statistics/statistics.pdf>

Slika 2 Novčane kazne određene kartelima u EU u periodu 1990-2017 (do marta meseca)

Izvor: <http://ec.europa.eu/competition/cartels/statistics/statistics.pdf>

Proučavajući međunarodne, globalne i nacionalne kartele, na osnovu analize i statističke obrade ogromnog broja dostupnih pravno-ekonomskih dokumenata o poslovanju kartela u periodu 1990-2013, Connor (2016) je izveo sledeće zaključke:

- u periodu 2009-2013, svake godine je otkriveno po 70 novih kartela, što je rekordno veliki broj;
- od 1014 osumnjičenih kartela, 717 je osuđeno, a 217 kartela je čekalo odluku antimonopolskih vlasti;
- u odnosu na GDP, stopa kartelizacije u Evropi je tri puta veća nego u Severnoj Americi,

- nominalni iznos prodaje analiziranih kartela je od 1.500 do 1.700 milijardi dolara; prosek vrednosti prodaje globalnih kartela je 10 milijardi dolara;
- veličina evropskih kartela je mnogo manja u poređenju sa kartelima u drugim regionima;
- više od 34.000 kompanija su odgovorne za međunarodno fiksiranje cena;
- oko 77% kartelisanih kompanija su iz Evrope i Severne Amerike;
- u analiziranom periodu 863 osobe je optuženo ili sankcionisano zbog učešća u fiksiranju cena;
- zbir izrečenih zatvorskih kazni odgovornim licima iznosi 400 godina;
- bruto prihodi analiziranih kartela prevazilaze 1600 milijardi dolara, od čega se 60% odnosi na globalne kartele;
- novčane kazne određene kartelima dostigle su 123 milijardi dolara u posmatranom periodu, što je 0,8% od vrednosti prodaje analiziranih kartela i manje od 5% od prihoda koji su ostvareni na osnovu previsokih (kartelskih) cena.

Sektor proizvodnje industrijskih dobara u posmatranom periodu karakteriše veći broj kartelskih sporazuma u odnosu na sektor proizvodnje potrošnih dobara. Vodeći karteli u sektoru proizvodnje industrijskih dobara u periodu 1990-2008. su: proizvodi organske hemije; proizvodnja hrane i duvana; distribucija; proizvodnja cementa, grafita i stakla; transportne usluge; konstrukcije; druge usluge; instrumenti i alati; mašine; guma i plastika; neorganska hemija; metali; telekomunikacione usluge; bankarske usluge i osiguranje; papir i štampa (Connor, 2008, 14).

Iako antimonopolski organi imaju velika ovlašćenja prilikom istraga kartelskog udruživanja i dogovaranja, zbog njihove tajnosti ne uspevaju da otkriju brojne slučajeve antikonkurentskog ponašanja. Dogovori se sklapaju u tajnosti, a dokumentacija o kartelskom sporazumu se krije kod poverljivih članova menadžmenta korporacija.

U cilju efikasnijeg otkrivanja kartela, antimonopolski organi razvijaju program uzbunjivača, koji omogućava olakšice učesnicima kartelskog dogovora koji podnesu dokaze o njegovom postojanju. Kompanije koje prve pruže informacije koje su od pomoći za otkrivanje kartela, mogu biti oslobođene od kazni od 30% do 50%, a za one koje se pridruže sa dokazima, te olakšice iznose od 20% do 30%.

Program uzbunjivača je poslednjih godina olakšao otkrivanje kartela, tako da je broj otkrivenih kartela u periodu 2005-2009. utrostručen u odnosu na deceniju pre (Leslie, 2011, 175-179).

Program uzbunjivača i pretnja u vidu visokih kazni u slučaju otkrivanja kartela, ipak ne sprečavaju kompanije da sklapaju kartelske sporazume. Profiti koje ostvaruju kompanije unutar kartela su neuporedivo veći od kazni koje one plaćaju u slučaju otkrivanja kartelskog dogovora, tako da je česta pojava da kompanije i po više desetina puta ponavljaju kartelsu praksu.

Oligopolizacija i kartelizacija u privredi Republike Srbije

Karteli se mogu pojaviti u svim sektorima i mogu obuhvatiti proizvodnju, distribuciju ili prodaju proizvoda i usluga. Ipak, veća je verovatnoća da se kartelsko dogovaranje realizuje u onim granama u kojima postoji oligopolsko tržište sa malim brojem učesnika i u kojima su proizvodi (ili usluge) homogeni ili slabo diferencirani. U ovom radu će se analizirati efekti kartelizacije u industriji cementa i duvana posle privatizacije domaćih kompanija iz tog sektora.

U privredi Srbije u predtranzicionom periodu brojne grane su bile oligopolske. Tokom tranzicije i privatizacije, multinacionalne korporacije su kupovale domaća oligopolska preduzeća, koja su postajala njihove podružnice (filijale). Prodaja domaćih oligopolskih preduzeća i njihovo uključivanje u sisteme multinacionalnih korporacija ima svoje ekonomske posledice: ona su samo deo sistema MNK i realizuju ciljeve poslovne politike MNK.

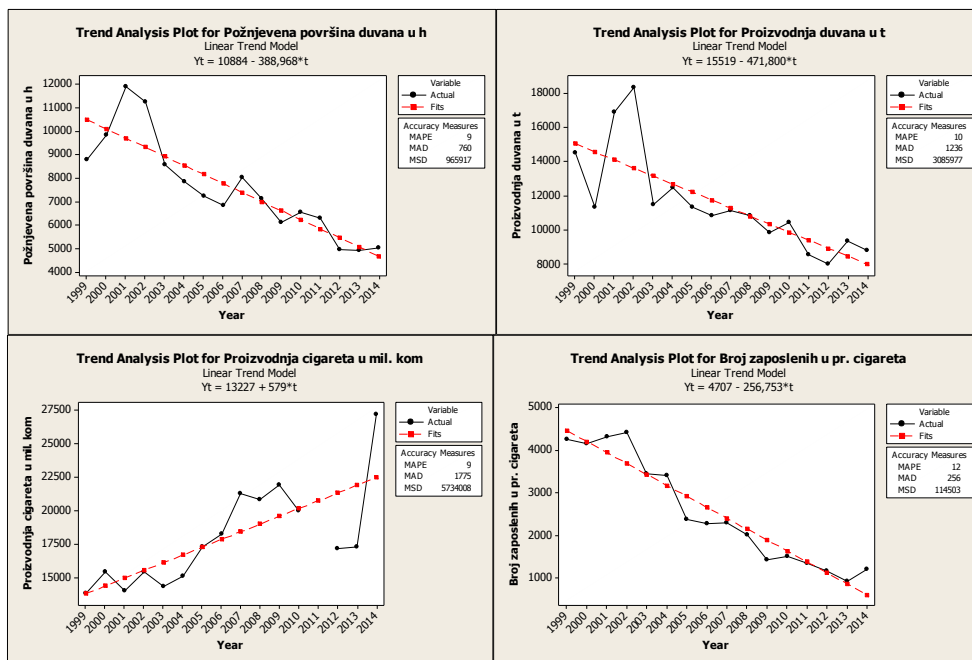
Proces privatizacije (prodaje) domaćih profitabilnih preduzeća u industriji cementa i duvana korporacijama koje su oligopolisti na globalnom nivou, potvrđuje tezu da moćne MNK strategijski upravljaju direktnim investicijama. One na globalnom tržištu realizuju strategiju globalni šah, ne sukobljavaju se i ne vode rat cena, već se dogovaraju o podeli tržišta, cenama i diferencijaciji proizvodnje.

Fabrike cementa u Srbiji u procesu privatizacije kupile su tri vodeće globalne TNK u proizvodnji cementa: tokom 2002, cementaru u Popovcu kupio je Holcim, Lafarge je kupio cementaru u Beočinu, a Titan cementaru u Kosjeriću. Već 2015. došlo je do spajanja multinacionalnih korporacija Lafarge-a i Holcim-a, i do nastanka Lafarge-Holcim grupe koja je u tom periodu zapošljavala 115.000 radnika, imala preko 2.500 pogona u više od 30 zemalja. Od 2.500 pogona (fabrika), 1.600 su fabrike betona, 600 su fabrike za agregate, 180 su fabrike cementa i 70 pogona za mlevenje. Holcim i Lafarge postigli su dogovor u procesu fuzionisanja o prodaji irskoj kompaniji CRH dela svoje imovine u većem broju zemalja, uključujući i imovinu Holcima u Srbiji. Imovina prodata kompaniji CRH je vrednosti oko 6,5 milijardi evra, a uključuje fabrike u 7 evropskih zemalja, u Kanadi, Brazilu, Filipinima i SAD-u. Evropske zemlje u kojima su prodati delovi Holcim-a i Lafarge-a su Nemačka, Rumunija i Velika Britanija, zemlje u kojima je prodata imovina Lafarge-a su Francuska, Mađarska, Slovačka a u Srbiji je prodata imovina Holcim-a.

Tabela 3 Proizvodnja duvana, cigareta i cementa u Republici Srbiji, u periodu 1999-2015.

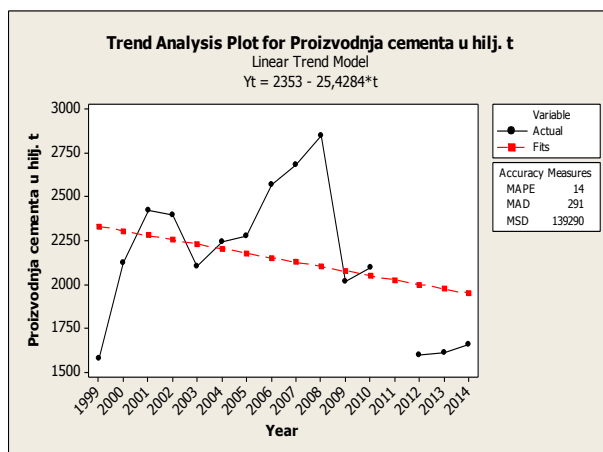
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Požnjevena površina duvana u hektarima	8779	9 858	11922	11264	8565	7855	7219	6821	8043	7129	6103	5828	6549	6287	4939	4899	5012
Proizvodnja duvana kao poljoprivredne kulture u tonama	14504	11341	16928	18377	11500	12474	11336	10808	11136	10839	9847	9847	10437	8521	7977	9341	8776
Proizvodnja cigareta u milionima komada	13828	15453	14054	15465	14375	15107	17324	18267	21304	20873	20482	21906	19985	n.p.	17167	17289	27236
Broj zaposlenih u proizvodnji cigareta	4243	4148	4300	4408	3437	3407	2371	2271	2282	2001	2048	1414	1496	1344	1160	908	1196
Proizvodnja cementa u hiljadama tona	1575	2117	2418	2396	2102	2240	2276	2565	2676	2843	2232	2013	2095	n.p.	1592	1605	1654

Izvor: Statistički godišnjaci Republike Srbije

Slika 3 Kretanje požnjevene površine duvana, proizvodnje duvana i cigareta i broja zaposlenih u industriji duvana u periodu 1999-2014.

Izvor: Autori

Slika 4 Kretanje proizvodnje cementa u Srbiji u periodu 1999-2014.

Izvor: Autori

U periodu kada su kompanije Holcim i Lafarge najavile fuzionisanje, Komisija za zaštitu konkurencije je uslovlila to spajanje prodajom dela imovine

obe kompanije u Srbiji. Međutim, aktivnosti antimonopolskih vlasti ne mogu da spreče ukрупnjavanje kapitala koje olakšava kartelsko dogovaranje i sporazumevanje. Na primeru industrije cementa u Srbiji mogu se analizirati regionalne strategije MNK, koje su samo prvi korak u realizaciji globalne strategije i kartelizacije u toj grani industrije.

Kompanije u industriji cementa u svim zemljama u kojima imaju fabrike, pa i u Srbiji, vrše diferencijaciju proizvoda, tako da osvajaju tržište betona, vezivnih materijala i slično, istiskujući lokalne proizvođače sa tržišta.

Globalne kompanije u industriji cementa često su pod istragom antimonopolskih organa zbog kartelskih dogovora o fiksiranju cena, i spadaju u visoko kartelisani sektor proizvodnje.

U industriji duvana domaće kompanije su u procesu privatizacije prodate globalnim MNK: Philip Morris (PHM) je kupio Duvansku industriju Niš, British American Tobacco (BAT) fabriku duvana Vranje, a Japan Tobacc (JAT) fabriku duvana Senta. Oligopolisti na tržištu duvana u Srbiji su multinacionalne kompanije koje i na regionalnom i na svetskom tržištu, kao i u slučaju industrije cementa, realizuju svoje globalne strategije. Kompanija Philip Morris u svom sistemu ima 48 fabrika u 32 zemlje i zapošljava oko 80 hiljada radnika, kompanija BAT poseduje 44 fabrike u 42 zemlje i ima oko 50 hiljada zaposlenih, dok je kompanija JTA postala međunarodna 1999, tako da danas posluje u više od sto zemalja i zapošljava oko 26 hiljada radnika.

Industrije cementa i duvana na globalnom nivou su oligopoli u kojima se kompanije, stvarnim ili prećutnim sporazumevanjem, dogovaraju o cenama i podeli tržišta. Fabrike u sistemima MNK realizuju poslovnu politiku menadžmenta matične kompanije. To znači da se profiti ostvareni u jednoj zemlji mogu investirati samo u one aktivnosti i u one delove sistema MNK koje opredeli menadžment matične kompanije.

Globalne MNK nemaju interes da razvijaju bazu lokalnih dobavljača, što je očigledno u slučaju proizvodnje duvana. U Srbiji, u 1999, površina zasejana duvanom iznosila je 8.779 hektara, a u 2015. svega 5.012 hektara. Proizvodnja duvana kao poljoprivredne kulture smanjena je sa 14.504 tona u 1999. na 8.776 tona u 2015, dok je proizvodnja cigareta povećana sa 13.828 miliona komada u 1999. na 27.236 miliona komada u 2015. To govori o poslovnoj politici MNK kao složenog sistema, u kome je moguće proizvodnju u jednoj fabrici uvećati uvozom proizvodnje iz drugih fabrika u sistemu MNK. Ekonomski snažne MNK pronalaze način da zaobilaze nacionalne propise, da koriste razlike u visinama nadnica u pojedinim zemljama, razlike u valutnim kursevima, poreskim stopama, a sve u cilju maksimizacije profita MNK kao celine.

Kako se smanjivala sirovinaska baza u proizvodnji duvana, tako se smanjivao i broj zaposlenih u duvanskoj industriji u Srbiji- od 4.234 zaposlenih u 1999. broj zaposlenih je smanjen na 1.196 u 2015.

Smanjivanje broja zaposlenih ne znači da slabi moć MNK. U tom smislu Mander navodi da brzina kojom multinacionalne korporacije otpuštaju radnike može da obmane i navede na zaključak da moć tih korporacija slabi. On navodi pisanje časopisa Fortune da je pet stotina najmoćnijih korporacija otpustilo u periodu između 1988-1993. oko 4,4 miliona radnika, a da je tokom tog perioda prodaja porasla 1,4 puta a bonusi generalnih direktora 6,1 puta.

Kao što je već pomenuto, karteli se mogu stvoriti i u sferi distribucije i prodaje proizvoda. Komisija za zaštitu konkurencije u Srbiji je otkrila kartel sportske opreme, čiji je inicijator firma N sport. Kartel je uključio dogovor 16 firmi, sa kojima je N sport sklapao ugovore o poslovnoj saradnji, kojima je diktirao cene na tržištu.

Analiza troškova i koristi od MNK podrazumeva analizu njihovog efekta na privredu domaćina. Sa pitanjem ekonomskih i socijalnih posledica MNK suočava se veliki broj zemalja u kojima one šire svoje poslovne aktivnosti. To pitanje još više dobija na značaju ako su MNK uključene u kartelske sporazume.

MNK su promenljive geografske mreže internalizovanih i eksternalizovanih odnosa. Reorganizacija, restrukturiranje i rezultirajuće prostorne promene predstavljaju neizbežni vid evolucije MNK, koja kao večiti cilj ima stabilne i što veće profite. Stvarna forma promene MNK zavisi od internih i eksternih sila firme. Velike globalne MNK svet posmatraju kao celinu koja pruža poslovne mogućnosti. One koriste svoje ogromne resurse da procene potencijalne proizvodne lokacije u svim delovima sveta. To znači da MNK mogu da prodaju one fabrike koje ne ispunjavaju zadate ciljeve, da nove investicije plasiraju u bilo koji deo sveta, da sklapaju kartelske dogovore, a sve u cilju ostvarenja primarnog profitnog interesa. U tom smislu, interes zemlje domaćina nije faktor koji se uzima u razmatranje. Pitanja kao što su: kakav je uticaj poslovne strategije MNK na proizvodnju, zaposlenost, izvoz, platni bilans zemlje domaćina, nisu u fokusu razmatranja MNK. One su samodovoljan sistem, organizam koji se prilagođava dinamičnom razvoju svetske privrede, vođen motivom ostvarenja što većih profita.

Za razliku od većine privrednih grana koje su devastirane u procesu privatizacije, u slučaju industrija cementa i duvana može se zaključiti sledeće: prodajom fabrika duvana i cementa multinacionalnim kompanijama, nastavljena je proizvodnja ali je smanjen broj zaposlenih; što se tiče duvanske industrije, smanjuje se proizvodnja duvana kao poljoprivredne kulture, a broj zaposlenih u toj industriji je dramatično smanjen; prodane fabrike su postale delovi MNK, koji su uklopljeni u njihovu poslovnu mrežu i strategiju razvoja;

kupovinom fabrika duvana i cementa, MNK realizuju svoje regionalne i globalne strategije; kartelsko dogovaranje globalnih MNK u ovim industrijama, fiksiranje cena i ograničavanje proizvodnje, umanjuje blagostanje potrošača; profiti ostvareni na domaćem tržištu mogu se reinvestirati na bilo kojoj lokaciji koja predstavlja novu mogućnost za razvoj kompanije.

Zaključak

Dobar poznavalac kartelskog dogovaranja, Berge, napisao je da je najveća opasnost za svet dominacija kartela u najvažnijim granama svetske industrije. Istakao je sledeće: Ako se protiv nje (dominacije kartela) ne bude preduzela odlučna akcija, mi ćemo izgubiti one ogromne potencijalne mogućnosti koje pruža slobodno preduzetništvo. A što je još gore, održanje demokratskih političkih institucija biće ozbiljno ugroženo.

Prošlo je više od pola veka kada je izrečena ova strepnja o negativnim ekonomskim i socijalnim posledicama kartelskog udruživanja. Broj otkrivenih kartela u svetu, njihovo kažnjavanje i pokušaj da se ublaže posledice njihovih aktivnosti, upućuju na zaključak da jača svest o negativnom delovanju kartelske prakse na blagostanje potrošača i na razvoj demokratskih institucija.

Kartelsko udruživanje globalnih MNK u industriji duvana i cementa u Srbiji imalo je negativne efekte na proizvodnju i zaposlenost, što se može objasniti njihovim globalnim strategijama i profitnim motivom.

Reference

1. Palloix, Christian, (1975), Svjetska kapitalistička privreda I multinacionalne kompanije, Copyright, Stvarnost, Zagreb.
2. Fear Jeffrey, Neither Markets nor Hierarchies, (2006), N 07-011, Working paper, Harvard Business School,
3. <http://www.hbs.edu/faculty/Publication%20Files/07-011.pdf>
4. Hymer, Stephen, The Efficiency (Contradictions) of Multinational Corporations, (1970), The American Economic Association, Vol.60, No2, str.441-448.
5. Govinda, H., at all., (2014), On measuring the economic impact: savings to the consumer post cement cartel burst, Competition Law, Economics and Policy Conference, September 2014.
6. <http://www.compcom.co.za/wp-content/uploads/2014/09/On-measuring-the-economic-impact-savings-to-the-consumer-post-cement-cartel-burst-CC-15-Year-Conference.pdf>
7. Jerry Mander, Edvard Goldsmith, (1996), Globalizacija, argumenti protiv, Copyright, 2003, Clio.

8. Maksimovic Lj., Radosavljevic G., Marjanović G.,(2012), Strategies of Transnational Corporations in the Economy of the Republic of Serbia, 2012/1, Actual Problems of Economics.
9. Wendel Berge, (1955), Karteli, izazovi slobodnom svetu, prevod, Kultura.
10. Pindyck Robert, Rubinfeld, Mikroekonomija, (2005), Mate, Zagreb.
11. Chappatte, P., Walter, P., European Union, (2014), European Union, The cartels and leniency review, Law Business Research, str.95-110.
12. <https://www.slaughterandmay.com/media/2535459/the-cartels-and-leniency-review-united-kingdom-chapter.pdf>

CARTELS IN THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF SERBIA AND THEIR ECONOMIC AND SOCIAL EFFECTS

Cartels, as a form of joining of companies operating in a given economic sphere with the aim of achieving high profits, are able to achieve dominant position in the leading sectors of the world economy during the second half of the twentieth and first decade of the twenty first century. In conditions of strengthening economic and political power of cartels, national policies of most countries in the field of domestic and foreign trade, in the sphere of currency, credit, customs tariffs and patents and trademarks, which directly affect competition and forms of industrial organization, are now placed in the service of profit interests of global cartels. The transition of the economy of the Republic of Serbia and its involvement into the globalization process opened the way for global companies and global cartels to various spheres of economy. The paper will analyze the degree of cartelization in certain sectors of the economy of the Republic of Serbia (in the industry of tobacco and cement) and negative economic and social effects of global cartels in these sectors.

Keywords: global companies, global cartels, national policy, consequences of cartels

POLITIKA ZAŠTITE KONKURENCIJE KAO POKRETAČ EKONOMSKOG RASTA I RAZVOJA U REPUBLICI SRBIJI

Miloje Obradović* i Siniša Milošević**

Konkurencija kao proces poslovne borbe između kompanija može igrati centralnu ulogu u podsticanju ekonomskog rasta i razvoja. Adekvatna primena Zakona o zaštiti konkurencije sprečava neefikasnost učesnika na tržištu. Time se obezbeđuje ekonomski napredak i dobrobit društva, a naročito korist za krajnje potrošače. Konkurencija podstiče kompanije da poboljšaju svoje proizvode i smanje troškove što vodi ka povećanju produktivnosti i inovativnosti, a u krajnjoj istanci to doprinosi bržem ekonomskom rastu i poboljšalju celokupnog privrednog ambijenta. Sa druge strane konkurencija za krajnje potrošače obezbeđuje širi asortiman proizvoda u ponudi po pristupačnijim cenama. Za brži ekonomski rast i razvoj neophodno je usklađeno delovanje trgovinske politike, investicione politike i politike zaštite konkurencije. Zajednički uticaj ovih politika na ekonomsku efikasnost je daleko veći od zbira njihovih pojedinačnih efekata. U ovom radu istražuju se osobenost politike zaštite konkurencije u Republici Srbiji, kao i njena pokretačka interakcija sa trgovinskom i investicionom politikom.

Uvod

Politika zaštite konkurencije postoji duže od jednog veka. Najpre se pojavila u Severnoj Americi krajem XIX-og veka, a danas postoji u preko 100 zemalja širom sveta. Procenjuje se da u 2015, kod oko 85% svetskog stanovništva postoji regulatorni okvir za zaštitu konkurencije (Davies i Thiemann, 2015, 5). Ova činjenica sama za sebe dovoljno govori da sve veći broj zemalja koristi politiku zaštite konkurencije kao značajno sredstvo za vođenje ekonomske politike.

Institucionalizacija politike zaštite konkurencije u Republici Srbiji (RS) započeta je donošenjem Antimonopolskog Zakona 1996. godine. Problemom narušavanja konkurencije bavilo se Odeljenje za antimonopolske poslove pri Ministarstvu trgovine, turizma i usluga sve do 2005. godine kada je usvojen Zakon o zaštiti konkurencije (Maksimović i Radosavljević, 2012). Osnovne odredbe ovog zakona formulisane su po uzoru na član 101. i član 102. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije (TFEU). Takođe, ovim zakonom je uspostavljen i sistem kontrole koncentracija i obezbeđeno jednako postupanje prema privatnim i javnim učesnicima na tržištu što je u skladu sa članom 106. TFEU.

* Komisija za zaštitu konkurencije, e-mail: predsednik@kzk.gov.rs.

** Komisija za zaštitu konkurencije, e-mail: sinisa.milosevic@kzk.gov.rs.

Na osnovu ovog zakona, stvorena je i Komisija za zaštitu konkurencije koja je počela sa radom u maju 2006. godine (United Nations, 2011).

Zakon o zaštiti konkurencije iz 2005. pokazao je značajne nedostatke prilikom sprovođenja. Komisija nije bila ovlašćena da određuje kaznene mere učesnicima na tržištu koji nisu izvršavali njene naloge što je sputavalo i istragu povreda, kao i izvršenje konačnih odluka. Zbog neefikasnosti u rešavanju nekoliko spornih slučajeva zloupotrebe dominantnog položaja, EU je 2008. RS pružila pomoć za poboljšanje sistema zaštite konkurencije. Neefikasnost institucionalne implementacije politike zaštite konkurencije dovela je do usvajanja novog Zakona o zaštiti konkurencije 2009, koji je u velikoj meri usklađen sa propisima EU u toj oblasti (Begović i Pavić, 2009). Novi zakon, koji je bio usklađen sa zakonima najnaprednijih zemalja, stupio je na snagu 1. novembra 2009.

Novim Zakonom u nadležnost Komisije za zaštitu konkurencije uključeno je utvrđivanje povrede konkurencije i određivanje mera za njeno otklanjanje. Zakon iz 2009. je i dalje na snazi, s tim da je 2013. usvojen Zakon o izmenama i dopunama zakona o zaštiti konkurencije. Set mera koje Komisija može da odredi da bi se uspostavilo konkurentsko stanje na tržištu uključuje mere dekoncentracije, mere ponašanja i strukturne mere. Zakonski okvir za zaštitu konkurencije dopunjen je usvajanjem niza podzakonskih akata:

- Uredba o sadržini zahteva za pojedinačno izuzeće restriktivnih sporazuma od zabrane;
- Uredba o kriterijumima za utvrđivanje relevantnog tržišta;
- Uredba o sadržini i načinu podnošenja prijave koncentracije;
- Uredba o sporazumima između učesnika na tržištu koji posluju na različitom nivou proizvodnje ili distribucije (vertikalni sporazumi) koji se izuzimaju od zabrane;
- Uredba o sporazumima o istraživanju i razvoju između učesnika na tržištu koji posluju na istom nivou proizvodnje ili distribucije koji se izuzimaju od zabrane;
- Uredba o kriterijumima za određivanje visine iznosa koji se plaća na osnovu mere zaštite konkurencije i procesnih penala, načinu i rokovima plaćanja i uslovima za određivanje tih mera; i
- Uredba o uslovima za oslobađanje obaveze plaćanja novčanog iznosa mere zaštite konkurencije (leniency program).

Pored navedenih uredbi, objavljene su i sledeće Smernice na osnovu koji se povećava transparentnost rada Komisije:

- Smernice za primenu člana 69. Zakona o zaštiti konkurencije i Uredbe o uslovima za oslobađanje obaveze plaćanja novčanog iznosa mere zaštite konkurencije; i
- Smernice za primenu Uredbe o kriterijumima za određivanje visine iznosa koji se plaća na osnovu mere zaštite konkurencije i procesnog penala, načinu i rokovima njihovog plaćanja i uslovima za određivanje tih mera.

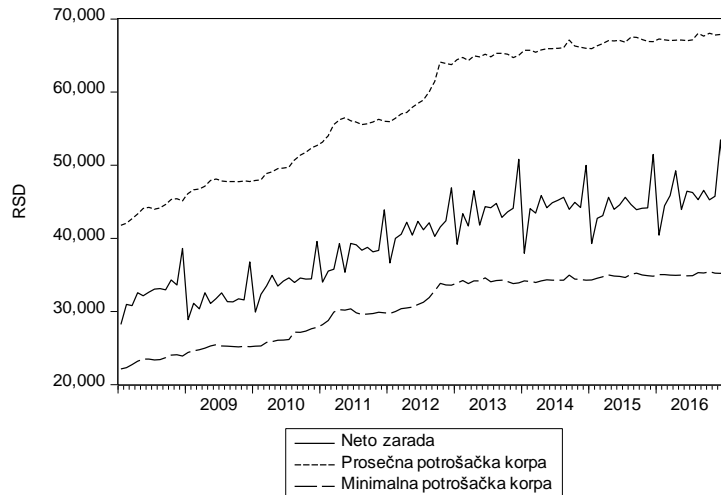
Zakon o zaštiti konkurencije se primenjuje na sva pravna i fizička lica koja neposredno ili posredno, stalno, povremeno ili jednokratno učestvuju u prometu robe, odnosno usuga, nezavisno od njihovog pravnog statusa, oblika svojine ili državljanstva, odnosno državne pripadnosti. Iz zakonske definicije proizlazi da fizička ili pravna lica mogu biti učesnici na tržištu bilo na prodajnoj ili kupovnoj strani. Drugim rečima u prometu robe, odnosno usluga, učestvuju potrošači na jednoj strani i proizvođači robe ili usluga na drugoj strani. Konkurencija u procesu interakcije između potrošača i proizvođača ima pozitivan efekat na obe strane, iako njihovi pojedinačni interesi u okviru te interakcije mogu biti suprotni.

Predmet ovog rada jeste ispitivanje u kojoj meri se politika zaštita konkurencije može smatrati pokretačem ekonomskog rasta i razvoja. Cilj rada jeste da se utvrdi međuzavisnost politike zaštite konkurencije i drugih ekonomskih politika, a pre svega trgovinske i investicione politike, kao i da se identifikuje uloga politike zaštite konkurencije u procesu ekonomskog funkcionisanja privrede. Pored uvoda i zaključka rad se sastoji iz tri celine. U prvom delu predstavljen je značaj zaštite konkurencije. U drugom delu alizirana je međuzavisnost trgovinske, investicione i politike zaštite konkurencije. Treći deo identifikuje proces konkurencije kao pokretač produktivnosti i konkurentnosti.

Značaj zaštite konkurencije

Potrošači u RS veliki deo svog dohotka troše na osnovne životne namirnice. To pokazuje i analiza kupovne moći stanovništva u RS (MTTT, 2017, 2). Prosečna potrošačka korpa u januaru 2017. iznosila je 68.563,72 dinara. Minimalna potrošačka korpa u istome mesecu iznosila je 35.517,60 dinara. Prosečna mesečna zarada bez poreza i doprinosa isplaćena u januaru 2017. godine u RS iznosila je 41.058 dinara. Za pokriće prosečne potrošačke korpe u januaru 2017. godine bilo je potrebno 1,65 prosečnih zarada, a za pokriće minimalne korpe bilo je dovoljno 0,85 prosečne zarade. Ukoliko bi konkurencija na tržištu bila narušena, sprečena ili ograničena proizvodi i usluge kojima se

zadovoljavaju osnovne potrebe stanovništva bili bi skuplji i nepristupačniji što bi doprinelo smanjenju životnog standarda stanovništva.

Slika 1 Odnos prosečne zarade, prosečne potrošačke korpe i minimalne potrošačke korpe u Srbiji

Izvor: MTTT, 2017.

Konkurencija, takođe, može pomoći i malim proizvođačima da zarađuju više. Ako tržište nije monopolizovano ili kartelizovano i ako je ono otvoreno i konkurentno, onda će biti i više mogućnosti za male proizvođače i radnike. Šire gledano, kada imamo konkurentno tržište, onda na takvom tržištu postoji i snažan makroekonomski rast. Taj rast povećava zaposlenost i zarade, čime se stvara povoljniji makroekonomski ambijent ne samo za velike kompanije, nego i za mala i srednja preduzeća. Na taj način konkurencija kao takva može imati i šire ekonomske efekte na opšte društveno blagostanje.

Nedostatak konkurencije pojedinačno ima najsnažniji uticaj na onim relevantnim tržištima gde su u pitanju proizvodi sa niskim nivoom cenovne elastičnosti. To su svi oni proizvodi kod kojih povećanje cena ne vodi ka proporcijonalnom smanjenju tražnje za tim proizvodima. Najčešće su u pitanju osnovne životne namirnice kao što su brašno, ulje, šećer, so i sl. Ovi proizvodi čine značajan deo potrošačke korpe jer predstavljaju osnovne životne namirnice i zbog toga sa aspekta potrošača ne mogu biti brzo i jednostavno zamenjeni za druge proizvode, čak i u situaciji kada se njihova cena povećava.

Na osnovu prethodno izloženih osobenosti procesa konkurencije može se zaključiti da je sprovođenje adekvatne politike zaštite konkurencije izuzetno važno. Efekti konkurencije mogu se ispoljiti kako na makro nivou, tako i na

mikro nivou. Ona se sprovodi u cilju ekonomskog napretka i dobrobiti društva, a naročito koristi potrošača. Zbog toga je neophodno adekvatno sprovoditi i druge komplementarne politike kao što su trgovinska i investiciona politike. Koordinisano delovanje ovih politika dodatno pojačava pozitivan uticaj konkurencije.

Međuzavisnost trgovinske, investicione i politike konkurencije

Veličina ekonomije društvene zajednice je veoma važan faktor za efikasnu primenu politike zaštite konkurencije. Male zemlje su vrlo često neodlučne po pitanju prihvatanja i primene politike zaštite konkurencije na svom unutrašnjem tržištu. One polaze od pretpostavke da na njihovom relativno malom domaćem tržištu posluju kompanije koje nisu maksimalno efikasne. Stoga različiti oblici koncentracije i kooperacije između konkurentskih firmi treba uvek dozvoliti jer na taj način one postaju efikasnije, a ujedno se povećava i ukupno društveno blagostanje. Ako male tržišne ekonomije imaju veliki udeo malih i srednjih preduzeća i ako postoji potreba da ona udruženo deluju kako bi se postigla što veća produktivnost, onda u takvim okolnostima nametanje ograničenja politike zaštite konkurencije može biti nepovoljno. Međutim, ovakvo površno shvatanje važnosti politike zaštite konkurencije može biti opasno po međunarodnu konkurentnost (OECD, 2003). Iz navedenih činjenica može se zaključiti da je u manjim tržišnim ekonomijama teže primeniti politiku zaštite konkurencije, odnosno njena primena je manje efikasna.

Za zemlje koje sprovode tranziciju i menjaju svoj ekonomski poredak, odnosno prelaze od planske ka tržišnoj ekonomiji, politika zaštite konkurencije ima ključnu ulogu. Privatizacija, deregulacija i liberalizacija trgovine zauzimaju značajno mesto u tranzicionim zemljama. Međutim, sprovođenje navedenih tranzicionih procesa samostalno bez komplementarne primene politike zaštite konkurencije smanjuje verovatnoću da se postigne veći nivo ekonomske efikasnosti i dostizanje maksimalne korisnosti od tržišne ekonomije. Zemlje koje se nalaze u kasnijim fazama procesa tranzicije imaju veću mogućnost za efikasnu primenu politike zaštite konkurencije u odnosu na one zemlje koje se nalaze na početku tranzicionog procesa.

Veći nivo trgovinske liberalizacije omogućava efikasniju primenu politike zaštite konkurencije. Otvorenost zemlje u pogledu slobode uvoza povećava konkurenciju na domaćem tržištu. U tom slučaju tržišni učesnici trpe mnogo jači konkurentski pritisak, jer pored domaćih, njima konkurišu i strani konkurenti. To je dobar način da se kroz sam tržišni mehanizam podstakne povećanje produktivnosti u privredi jedne zemlje. Samim tim povećava se i njena konkurentnost. Na taj način, liberalizaciju trgovine moguće je tumačiti kao

suspstituciju politike za zaštitu konkurencije. I jedan i drugi proces u krajnjoj instanci dovode do povećanja nivoa konkurencije na domaćem tržištu.

Sa druge strane, liberalizacija trgovine i politika zaštite konkurencije imaju komplementarnu ulogu u podsticanju i promovisanju tržišne efikasnosti, blagostanja potrošača i ekonomskog rasta i razvoja. Ovo jesu zajednički ciljevi za dva navedena procesa, ali su mehanizmi za njihovo ostvarivanje različiti u okviru svakog od njih. Kada je u pitanju liberalizacija trgovine, navedeni ciljevi se postižu kroz smanjivanje ili uklanjanje uvoznih barijera, dok politika zaštite konkurencije iste ciljeve postiže kroz sprečavanje antikonkurentskog ponašanja učesnika na tržištu. Politika zaštite konkurencije jednako se primenjuje na sve učesnike na tržištu bez obzira da li su u pitanju domaća i strana pravna lica. Sa povećanjem otvorenosti privrede javlja se veća potreba za primenom politike zaštite konkurencije kako bi se domaće kompanije zaštitile od potencijalnih zloupotreba dominantnog položaja i kartela kompanija iz internacionalnog okruženja.

Strane direktne investicije predstavljaju oblik ulaska inostranih kompanija na domaće tržište. Na taj način dolazi do povećanja nivoa konkurencije. Samim tim omogućuje se lakša primena politike zaštite konkurencije. Međutim, kada se posmatra ovaj faktor, postoji i određeni stepen međuzavisnosti. Zemlje u kojima već postoji visok nivo vladavine prava i efikasna primena politike zaštite konkurencije su svakako prihvatljivije i poželjnije investicione destinacije.

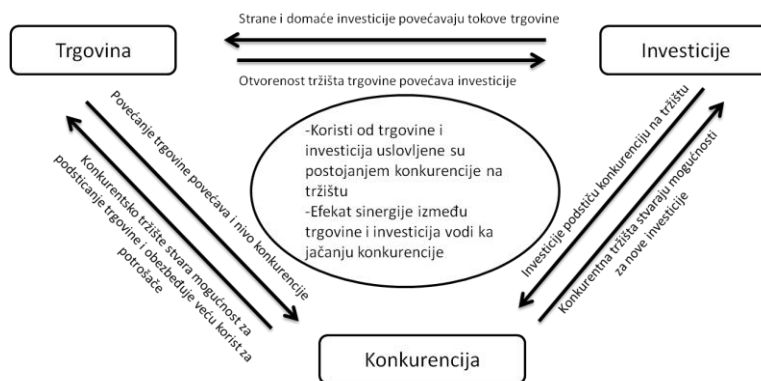
Globalizacija, koju je pratio rast trgovinske razmene, investicija i tehnoloških promena, pojačala je intenzitet konkurencije na različite načine (Davies i Thiemann, 2015, 3). Povećanje stranih direktnih investicija vodi ka povećanju trgovinske razmene. To povećava konkurenski pritisak na domaće proizvođače jer se pojavljuju uvozni proizvodi. S obzirom na izuzetno značajan rast stranih direktnih investicija u zemljama u razvoju, politika zaštite konkurencije koju sprovode nadležna regulatorna tela mora jednako da se primenjuje kako na domaću tako i na međunarodnu trgovinu.

Prethodno izneto upućuje na značaj efekta sinergije između trgovinske, investicione i politike zaštite konkurencije. To znači da je kombinovani uticaj ovih politika na ekonomsku efikasnost i ekonomski rast daleko veći nego zbir njihovih individualnih efekata.

Pored toga što postoji efekat sinergije, trgovinska, investiciona i politika konkurencije predstavljaju i komplementarne politike. To znači da referme u okviru jednog od navedena tri područja imaju značajno veći uticaj ukoliko su praćene odgovarajućim reformama i u okviru ostalih područja.

Trgovinska liberalizacija generiše veće koristi za zemlju ukoliko na tržištu postoji jaka konkurencija, ukoliko ne postoje barijere ulaska i ukoliko je kretanje

kapitala slobodno. Postojanje efektivne konkurencije na tržištu obezbeđuje pravilnu alokaciju resursa što znači da se brže razvijaju oni sektori u kojima zemlja poseduju komparativne prednosti. Sa druge strane, postojanje efektivne konkurencije na tržištu vodi ka povećanju produktivnosti i smanjenju troškova.

Slika 2 Interakcija trgovinske, investicione i politike konkurencije

Izvor: OECD, 2007.

Nivo konkurencije na domaćem tržištu utiče na tip stranih direktnih investicija. Ukoliko je na tržištu prisutna jaka konkurencija i ne postoje ulazne barijere, time će se stvoriti značajni preduslovi za privlačenje kvalitetnih stranih direktnih investicija. Postojanje barijera ulaska na tržište može značajno ograničiti pristup stranih proizvoda i kompanija domaćim potrošačima, čime je indirektno ograničena i konkurencija.

Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj je kvantifikovala koristi od liberalizacije tržišta i smanjenja trgovinskih i investicionih barijera u okviru svojih zemalja članica (OECD, 2005). Ovo istraživanje pokazuje da u okviru zemalja evropske unije sprovođenje ovih reformi je značajna i imalo je pozitivan uticaj na ekonomski rast. Ocenjeni ekonometrijski modeli pokazuju da sprovođenje ovih reformi može povećati bruto domaći proizvod po glavi stanovnika za 2% do 3%. Ova studija takođe je pokazala da reforme na tržištu proizvoda koje za cilj imaju podsticanje konkurencije obezbeđuju veći deo ukupnih koristi od liberalizacije tržišta i smanjenja trgovinskih i investicionih barijera.

Uloga prava i politike zaštite konkurencije

Cilj politike zaštite konkurencije jeste dostizanje veće ekonomske efikasnosti kako bi se povećalo blagostanje potrošača i obezbedilo povećanje

njihove korisnosti. To se postiže sprovođenjem Zakona o zaštiti konkurencije i promovisanjem pravila konkurencije. Time se obezbeđuje slobodno i otvoreno tržište. Propisi kojima se smanjuju ili ukidaju barijere ulaska na tržište, kao i transparentna pravila u postupcima javnih nabavki, samo se neki od primera koji mogu biti podstaknuti reformama u okviru politike zaštite konkurencije i na taj način proizvesti efekte sinergije koji služe za povećanje produktivnosti zemlje i podsticanje ekonomskog rasta.

Adekvatna primena politike zaštite konkurencije pre svega onemogućava postojanje kartela na tržištu, zloupotrebu dominantnog položaja od strane kompanija koje se nalaze u takvom položaju, kao i sprovođenje koncentracija kojima se stvara ili jača dominantan položaj koji lako može biti zloupotrebljen. Na taj način politika za štite konkurencije promoviše uklanjanje ulaznih barijera čime se omogućuje ulazak novih kompanija na tržište. Pravila konkurencije omogućavaju opstanak na tržištu i nesmetano poslovanje svim kompanijama, bez obzira na njihovu veličinu, ukoliko one posluju efikasno. Upravo zbog toga cilj politike zaštite konkurencije nije da štiti konkurente već da štiti konkurenciju.

Sektorska struktura privrednih delatnosti takođe može da se poveže sa potrebom za primenu politike zaštite konkurencije. U razvijenim ekonomijama u kojima postoji značajan udeo industrijske proizvodnje u stvaranju bruto domaćeg proizvoda postoji jaka potreba da se uz primenu politike zaštite konkurencije zadrži i očuva efikasnost pojedinačnih preduzeća. U kojoj će meri politika zaštite konkurencije biti zastupljena u jednoj zemlji zavisi od uloge države u ekonomiji te zemlje. Ukoliko državna tela preduzimaju i sprovode aktivnosti koje su sastavni deo poslovnog ciklusa i programa ekonomskog razvoja, onda na takvim tržištima institucije koje su zadužene za sprovođenje politike zaštite konkurencije moraju da budu snažne, stručne i pre svega nezavisne.

Međunarodne organizacije kao što su MMF i UNCTAD igraju veoma značajnu ulogu u implementaciji politike zaštite konkurencije, naročito kada su u pitanju tranzicione i zemlje u razvoju. Dobro je poznato da navedene organizacije pomažu zemljama koje se nalaze u određenim ekonomskim problemima. Njihova podrška je uvek uslovljena određenim zahtevima u pogledu šta država koja ima problem treba da učini sa svoje strane. U određenim slučajevima ti uslovi uključuju i implementaciju politike zaštite konkurencije. Takođe, međunarodne organizacije vrlo često i direktno pomažu u sprovođenju politike zaštite konkurencije. Dakle, prisustvo međunarodnih organizacija olakšava efikasnu primenu politike zaštite konkurencije.

Značajnu ulogu u sprovođenju politike zaštite konkurencije imaju i regionalni trgovinski sporazumi. Kao primer možemo navesti da je jedan od uslova koji Evropska unija postavlja zemljama koje žele da joj se priključe upravo implementacija i primena Evropskog prava konkurencije. Bez obzira na nastojanje ka članstvu u EU, svaka tranziciona zemlja bi trebala samostalno da ojača primenu politike zaštite konkurencije (Carlin et al., 2001). Samim tim bi ojačala i svoju konkurentsku poziciju u međunarodnom okruženju. Slična stvar u pogledu uslovljavanja primene politike zaštite konkurencije primenjuje se i u okviru drugih regionalnih sporazuma (COMESA, NAFTA, APEC i dr.)

Izveštaj o analitičkom pregledu i oceni uskladenosti propisa Republike Srbije sa pravnim tekovinama EU za Poglavlje 8 - Politika konkurencije (European Commission, 2015) je pozitivan u delu koji se odnosi na zaštitu konkurencije u užem smislu, koja je u nadležnosti Komisije za zaštitu konkurencije RS. Nije određeno ni jedno merilo za otvaranje pregovora za Poglavlje 8 iz ove oblasti. Konstatovano je da su zakonodavni okvir i procesna pravila u velikoj meri uskladjena sa pravom EU, da je Komisija za zaštitu konkurencije institucija koja je uspostavljena na dobrim osnovama i da se u narednom periodu očekuju dodatni rezultati u njenom radu, naročito u pogledu borbe protiv kartela i određivanju novčanih kazni. U Izveštaju je navedeno i da se u narednom periodu očekuje da se usvoje preostala podzakonska akta kojima će se regulisati pitanja zaštite konkurencije u pojedinim sektorima privrede. Na bazi ovog izveštaja može se zaključiti da je trenutni nivo razvoja politike zaštite konkurencije u Srbiji prilično zadovoljavajući.

Socijalne politike imaju za cilj da povećaju nivo blagostanja pojedinačnih stanovnika, naročito socijalno ugroženih kategorija. Tako recimo kao određene socijalne politike možemo navesti i besplatno školovanje, besplatno zdravstvo i dr. Na taj način se omogućava da se pojedincima omogući jednak pristup određenim uslugama. Međutim, kod pružanja socijalne pomoći bitno je sagledati i da li stanovništvo takve usluge može koristiti isključivo u državnim ustanovama ili postoji mogućnost izbora između državnih i privatnih ustanova. Ukoliko je priroda socijalnih politika takva da država obezbeđuje finansijska sredstva, a korisnici socijalne politike mogu da biraju da li će usluge da koriste kod privatnih ili državnih ustanova, onda se na taj način podstiče konkurencija na tržištu usluga koje su ujedno i predmet određene socijalne politike. To znači da je čak i pri sprovođenju određenih socijalnih politika neophodno pridržavati se pravila zaštite konkurencije.

Od velike je važnosti da ekonomski sistem jedne zemlje bude zasnovan na vladavini prava i visokom nivou međusobne konkurencije između pojedinih učesnika na tržištu. Veoma je važno za kompanije da mogu sa velikom verovatnoćom da izračunaju rizik poslovanja i planiraju buduće poslovne

aktivnosti. Prisustvo korupcije u poslovnom okruženju povećava neizvesnost poslovanja što se direktno može odraziti na nivo konkurencije. U sistemu gde postoji korupcija, određene interesne grupe mogu izvršiti pritisak na izvršnu vlast kako bi sprečili primenu zakona na njihove poslovne aktivnosti. Iz toga sledi da adekvatna i dosledna primena politike zaštite konkurencije može uticati na smanjenje korupcije.

Konkurencija kao pokretač produktivnosti, konkurentnosti i ekonomskog rasta

Povećanje produktivnosti određene ekonomske delatnosti uslovljeno je konstantnim prisustvom konkurentskog pritiska. Zbog toga je sasvim jasno da povećanje konkurencije na tržištu dovodi do povećanja produktivnosti pojedinačnih kompanija, a samim tim nužno i do povećanja njihove konkurentnosti. U stručnoj literaturi, široko je rasprostranjen i potvrđen ovakav stav (Ahn, 2002; Nickell, 1996; Disney *et al*, 2000; Klette, 1999).

Nizak nivo produktivnosti u Istočnoj Evropi u odnosu na Zapadnu Evropu je fascinantan primer šta se može postići kada postoji jaka konkurencija na tržištu. Jaka konkurencija na domaćem tržištu stvara visoko konkurentne igrače na globalnom svetovskom tržištu (Porter, 1990). Kao primer možemo navesti Japan, gde postoje globalno konkurentne kompanije u industrijama u okviru kojih je prisutan visok nivo konkurencije na domaćem tržištu: tržište automobila, tržište motora, tržište kamera, tržište muzičkih instrumenata i sl. U istoj zemlji na primeru industrije građevinarstva i papirne industrije može se primetiti nizak nivo konkurencije na domaćem tržištu zbog čega praktično nema globalno visoko konkurentnih kompanija iz ove oblasti.

Visoka konkurencija na tržištu, po pravilu, obezbeđuje (Lipimile, 2004):

- niže cene proizvoda,
- veći izbor za krajnje potrošače,
- veći ekonomski rast,
- povećanje mogućnosti zapošljavanja.

Kroz uvođenje politike zaštite konkurencije u zemlje u razvoju, dolazi do podsticanja konkurencije na tržištu zbog čega će preduzeća biti primorana da ponovo investiraju u nove proizvodne tehnologije, nove proizvodne procese i nove proizvode. Politika zaštite konkurencije promovise produktivnost kao i alokativnu i dinamičku efikasnost što omogućava preduzećima da postignu ekonomiju obima, ojačaju internacionalnu konkurentnost i ojačaju razvojno istraživačke kapacitete. Dakle, visok nivo konkurencije na tržištu i postojanje

više jakih konkurenata stvorice kompanije koje će biti konkurentne na svetskom nivou. Takvo konkurentno tržište stvara i prednosti gledano sa agregatnog makroekonomskeg nivoa. Jaka konkurencija čini kompanije mnogo fleksibilnijim i one se usled takvih okolnosti lakše prilagođavaju internim i eksternim šokovima. Ova individualna prilagođavanja pomažu da se usled tih šokova ne dovede u pitanje makroekonomska stabilnost zemlje.

Zaključak

Stavovi izneti u ovom radu pokazuju da politika zaštite konkurencije predstavlja veoma značajan segment celokupne ekonomske politike. Drugim rečima konkurencija se može smatrati pokretačem ekonomskog rasta i razvoja svake privrede, pa samim tim i privrede RS. Ona omogućava dostizanje različitih ciljeva koji su od krucijalnog značaja za održivi razvoj i ekonomski rast. Pokazano je da politika zaštite konkurencije na različite načine doprinosi stvaranju uslova za dostizanje postojećih i budućih razvojnih ciljeva.

Izgradnja institucija i opšte merljivih mehanizama za ocenu njihove efektivnosti i postojanje snažnog tela za zaštitu konkurencije predstavljaju ključne faktore za efektivnu primenu politike zaštite konkurencije. Merenje performansi institucija predstavlja ključni faktor za sprovođenje institucionalnih promena. Pored toga nosioci javnih politika trebali bi da uvek pri donošenju propisa razmatraju i njihov opšti uticaj na konkurenciju na tržištu, ali i njihov pojedinačni uticaj na konkurentnost određenih učesnika na tržištu.

Politika zaštite konkurencije se primenjuje u svim sektorima privrede i ima uticaja i na segment stanovništva. Pored toga vrlo često njena primena izlazi i van okvira određene zemlje. U tim slučajevima neophodna je bliska saradnja između tela za zaštitu konkurencije različitih zemalja. Takav oblik saradnje najčešće se ostvaruje u slučajevima otkrivanja i sprečavanja internacionalnih kartela.

Trgovinska liberalizacija generiše veće koristi za zemlju ukoliko na tržištu postoji jaka konkurencija, ukoliko ne postoje barijere ulaska i ukoliko je kretanje kapitala slobodno. Takođe, ukoliko je na tržištu prisutna jaka konkurencija i ne postoje barijere ulaska stvorice se značajni preduslovi za privlačenje stranih direktnih investicija. Samim tim jasno je da adekvatna primena politike zaštite konkurencije, uz koordinisano vođenje drugih politika, može da bude i jedan od pokretača ekonomskog rasta i razvoja određene zemlje.

Značajnu ulogu u sprovođenju politike konkurencije imaju i regionalni trgovinski sporazumi. Evropska unija kao jedan od uslova za zemlje koje žele da joj se priključe postavlja upravo implementaciju i primenu prava konkurencije.

Izveštaj o analitičkom pregledu i oceni uskladenosti propisa Republike Srbije sa pravnim tekovinama EU za Poglavlje 8 - Politika konkurencije je pozitivan u delu koji se odnosi na zaštitu konkurencije što znači da je trenutni nivo razvoja politike zaštite konkurencije u Srbiji zadovoljavajući. Kako bi se izvukli maksimalni efekti neophodno je da i ostale ekonomske politike budu koordinisane sa politikom zaštite konkurencije.

Reference

1. Ahn, S. H. (2002), *Competition, Innovation, and Productivity Growth: A Review of Theory and Evidence*, OECD, *Working Papers No. 317*, preuzeto sa http://www.oecd-ilibrary.org/economics/competition-innovation-and-productivity-growth_182144868160?crawler=true, (pristup 01.03.2017.).
2. Begović, B., i Pavić, V., (2009), Jasna i neposredna opasnost: prikaz novog zakona o zaštiti konkurencije, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 2/2009.
3. Carlin, W., Fries, S., Schaffer, M., & Seabright, P. (2001), *Competition and enterprise performance in transition economies: evidence from a cross-country survey*, EBRD Working paper, No. 63, preuzeto sa <http://www.ebrd.com/downloads/research/economics/workingpapers/wp0063.pdf>, (pristup 25.02.2017.).
4. Davies, J., & Thiemann, A., (2015), *Competition law and policy: Drivers of economic growth and development*, *Coherence for Development: Better Policies for Better Lives*, Issue 4, preuzeto sa https://www.oecd.org/development/002014381_CfD_E-book_FINAL%20VERSION%20FOR%20WEB.pdf (pristup 25.02.2017.).
5. Disney, R., Haskel, J., & Heden, Y. (2000), *Restructuring and Productivity Growth in UK Manufacturing*, *CEPR Discussion Paper No. 2463*, preuzeto sa <https://www.nottingham.ac.uk/gep/documents/papers/2000/00-13.pdf> (pristup 25.02.2017.).
6. European Commission, (2015), *Screening report Serbia: Chapter 8 - Competition Policy*, preuzeto sa https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/serbia/screening-reports/screening_report_ch_8_serbia.pdf (pristup 25.02.2017.).
7. Klette, T. J. (1999), *Market Power, Scale Economies and Productivity: Estimation from a Panel of Establishment Data*, *The Journal of Industrial Economics*, XLVII (4), ss. 451-476.
8. Lipimile, G. K. (2004), *Competition policy as a stimulus for enterprise development*, *Competition, Competitiveness and Development: Lessons from Developing Countries*, UNCTAD, ss. 171-206, preuzeto sa http://unctad.org/en/docs/ditcclp20041ch3_en.pdf (pristup 02.03.2017.).

9. Maksimović, Lj., i Radosavljević, G., (2012), Mikroekonomska teorija kao osnova politike zaštite konkurencije, *Srpska politička misao*, Vol. 36, ss. 179-199.
10. MTTT-Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija, Republika Srbija, (2017), "Kupovna moć stanovništva: Potrošačka korpa", Izveštaj je urađen u Ministarstvu trgovine, turizma i telekomunikacija na osnovu podataka o vrednosti potrošačke korpe i podataka Republičkog zavoda za statistiku, preuzeto sa [http://mtt.gov.rs/download/Kupovna%20moc%20januar%202017\(2\).pdf](http://mtt.gov.rs/download/Kupovna%20moc%20januar%202017(2).pdf) (pristup 24.02.2017.).
11. Nickell, S. J. (1996), Competition and Corporate Performance, *The Journal of Political Economy*, Vol. 104, No. 4, ss. 724-746.
12. OECD, (2003), Competition Policy in Small Economies. preuzeto sa <http://www.oecd.org/daf/competition/prosecutionandlawenforcement/2486790.pdf> (pristup 24.02.2017.).
13. OECD, (2005), The benefits of liberalising product markets and reducing barriers to international trade and investment in the OECD, *Economics Department Working Paper*, No. 463, OECD, Paris, preuzeto sa [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=ECO/WKP\(2005\)19&docLanguage=En](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=ECO/WKP(2005)19&docLanguage=En) (pristup 23.02.2017.).
14. OECD, (2007), The interaction amongst trade, investment and competition policies, *OECD Trade Policy Working Paper*, No. 60, OECD, Paris, preuzeto sa <http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/241467172568.pdf?expires=1489586650&id=id&accname=guest&checksum=7BA938B96925A733C08D9EBD5D282B18> (pristup 25.02.2017.).
15. Porter, M. E. (1990), *The Competitive Advantage of Nations*, London, Macmillan.
16. United Nations, (2011), "Ekspertska analiza politike zaštite konkurencije: Srbija", Preuzeto sa http://unctad.org/ru/docs/ditcclp2011d2_ru.pdf (pristup 27.02.2017.).

COMPETITION POLICY AS A DRIVER OF ECONOMIC GROWTH AND DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Competition as the process of business rivalry between companies can play a central role in encouraging economic growth and development. Properly enforced Law on competition prevents inefficiency of undertakings. In that way economic prosperity and well-being of society are ensured as well as the benefit of the consumers. Competition encourages companies to improve their products and reduce costs which leads to enhancing productivity and innovation, and in the final stage it contributes to faster economic growth and improve the overall economic environment. On the other hand competition ensures wider range of offered products with more accessible prices for consumers. For faster economic growth and development it is essential to aligned trade, investment and competition policies. The combined impact of these policies on economic efficiency is more higher than the sum of their individual effects. In this paper characteristics of competition policy in Republic of Serbia as well as its driving interaction with trade and investment policy is examined.

SEKTORSKA STRUKTURA PRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE: ULOGA SEKTORA U EKONOMSKOM RAZVOJU

Vladimir Mičić*

Iskustvo i dobra praksa pokazuju da je u cilju ostvarenja ekonomskog razvoja potrebno sprovesti promene privredne strukture. One utiču na relativno učešće, značaj i lokaciju pojedinih celina u privredi i pokretač su održivog ekonomskog razvoja. Povezane su sa sposobnošću privrede da stvara dinamičnije aktivnosti koje imaju veću produktivnost i prinose. Predmet istraživanja ovog rada je sektorska struktura privrede R. Srbije, njene promene i uloga sektora privrede u razvoju. Cilj istraživanja jeste da ukaže na veličinu i doprinos sektora privrede u ekonomskom razvoju, zaposlenosti i dodatoj vrednosti, odnosno na veličini, intenzitetu i pravcima promena između sektora. U radu će biti testirana istraživačka hipoteza da su nivo i brzina ekonomskog razvoja privrede i privrednih sektora R. Srbije povezani sa veličinom, intenzitetom i pravcem promena njene strukture. Nivo razvoja i niske stope rasta privrede R. Srbije su posledica su nedovoljno obuhvatnih i intenzivnih promena, promena koje kasne i nisu dovoljno stabilne.

Ključne reči: ekonomski razvoj, strukturne promene, sektori, zaposlenost, dodata vrednost

* Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, e-mail: micicv@kg.ac.rs

SECTOR STRUCTURE OF THE REPUBLIC OF SERBIAN ECONOMY: THE ROLE OF THE SECTOR IN ECONOMIC DEVELOPMENT

Experience and good practice shows that in order to achieve economic development necessary to conduct a change of economic structure. Structural changes affect the relative share and importance of the location of individual units and parts of the economy, and the driver of sustainable economic development. Structural changes are related to the ability of the economy to create more dynamic activities that have higher productivity and income. The subject of this paper is the sectoral structure of the economy of Serbia, its changes and the role of the corporate sector in development. The aim of the research is to show the size and contribution of the corporate sector in economic development, employment and value added, or the size, intensity and direction of change between them. The work will be tested in the research hypothesis that the level and rate of economic development of the economy and economic sectors of Serbia related to the size, intensity and direction of change in its structure. The level of development and low rates of economic growth of Serbia as a result of the lack of of the comprehensive and intensive changes, changes that are late and not sufficiently stable.

Keywords: economic development, structural changes, sectors, employment, value added

(I)MOBILNOST U VISOKOM OBRAZOVANJU

Slavica Manić*

Internacionalizacija visokog obrazovanja predstavlja globalno nametnut proces od kojeg se očekuje da kroz saradnju, dijalog i mobilnost omogući produblјivanje integracije u cilju poboljšanja kvaliteta obrazovanja. Objedinivši kroz ovu definiciju neke od protivrečnosti koje tangiraju ne samo iniciranje, već i operacionalizaciju koncepta internacionalizacije, u ovom radu ćemo pokušati da preciznije elaboriramo sledeće: a) mitove i nedoumice koji prate evoluciju ideje internacionalizacije; b) ishode i ostvarene rezultate u domenu mobilnosti studenata i nastavnika. Cilj nam je da, na osnovu pomenute analize, pokažemo: 1. Pogrešno interpretiranje izvorno dobro motivisanog koncepta, koje je prouzrokovalo tretiranje internacionalizacije ne kao sredstva, već kao cilja po sebi; 2. Neujednačenost ostvarenih rezultata, uz naglašavanje činjenice da, usled instrumentalnog pristupa u implementaciji politika usmerenih na podsticanje akademske mobilnosti, ona i dalje važi za ad hoc aktivnost koja je u manje razvijenim zemljama marginalnog karaktera.

Ključne reči: internacionalizacija visokog obrazovanja, odlazna mobilnost, dolazna mobilnost, studenti, akademsko osoblje

Uvod

Problematika akademske mobilnosti predstavlja jedno u nizu aktuelnih pitanja iz domena internacionalizacije visokog obrazovanja. Vertikalnu perspektivu analizi ove tematike pruža nam istorijski kontekst. Naime, ako posmatramo istorijski razvoj, suočićemo se sa očiglednom činjenicom da su članovi akademske zajednice (pogotovo nastavno osoblje) oduvek bili mobilni, tj. da to nije nedavni trend, već pojava koja datira od nastajanja prvih univerziteta. Sa pojavom novih tržišnih oblika u visokom obrazovanju (Altbach, 2007) dogodile su se promene u pogledu dinamike akademske mobilnosti. Stoga bi istu valjalo razmatrati u kontekstu istorijskih talasa mobilnosti, a ne kao potpuno novi fenomen (Kim, 2010).

Horizontalni aspekt proučavanja omogućava sticanje potpunijeg uvida u proces akademske mobilnosti kao svakako najznačajniji, ali ne i jedini, oblik internacionalizacije visokog obrazovanja. Pored globalnih tokova međunarodnih studenata i akademskog osoblja, internacionalizacija visokog obrazovanja uključuje i čitav niz drugih trendova. Transnacionalno obrazovanje ili međunarodno grupisanje univerziteta je najdinamičnija arena

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, e-mail: slavica@ekof.bg.ac.rs

internacionalizacije koja se razvija u vidu institucionalnih partnerstava i formiranja područnih - *branch* - kampusa upravo na osnovu datih partnerstava. Tu su i rangiranje visokoškolskih ustanova, formiranje virtuelnog tržišta visokog obrazovanja (kroz nove oblike nastave, poput masovnih otvorenih online kurseva) i slično.

A budući da akademska mobilnost teško može biti posmatrana kao samostalan i fenomen izolovan od pomenutih i drugih trendova, za kreiranje kompletne slike trebalo bi imati u vidu i uticaje koje produkuju procesi globalizacije u širem smislu. Iznenadjuće je da što je više napredovao proces "proizvodnje" visokoobrazovanih, a time i mobilnijih, stručnjaka, sve je manje pažnje posvećivano vezi internacionalizacije visokog obrazovanja sa širim fenomenom globalizacije. O njenim aspektima globalne ekonomske integracije i liberalizacije naširoko se pisalo, dok je u manjoj meri analizirano pitanje pojave globalne kulture. U suštini, postoje četiri dimenzije globalizacije koje su relevantne za akademsku mobilnost (Scott, 2015). Prva je povezana sa ekonomskim uglom gledanja i nju ćemo za trenutak ostaviti po strani. Druga je kompresija vremena i prostora nastala uglavnom kao rezultat digitalne revolucije (što menja kulturu komunikacije, pogađa socijalno ponašanje, vodi društvenom umrežavanju). Treća je razvoj hibridnih kultura koje smanjuju socijalne i kulturne barijere za mobilnost (kolokvijalno rečeno, "globalno se poznajemo"), ali ugrožavaju lokalne i tradicionalne kulture. Četvrta je ubrzanje svih oblika mobilnosti, od kratkih turističkih poseta do dugoročnog preseljenja, što utiče na globalne elite ali i na obespravljene (imigrante i azilante), ostavljajući srednji sloj društva fiksiranim. Sve ovo ima važne implikacije na akademsku mobilnost. Ipak, najočitije je da je akceleracija dobrovoljne mobilnosti globalnih elita praćena nedobrovoljnim kretanjem obespravljenih. Drugim rečima, teško je internacionalne tokove članova akademske zajednice posmatrati izolovano u odnosu na globalnu mobilnost, budući da nacionalne države koncipiraju svoje imigracione politike, nekad kao atraktivne (za bogate bankare, izuzetne naučnike i mlade istraživače), a nekad kao odbijajuće (za ekonomske migrante, izbeglice i neelitne međunarodne studente).

Svi pomenuti procesi su ishodi liberalizacije (i marketizacije) globalne ekonomije i mogu imati različite političke, društvene i ekonomske posledice. Prva vidljiva posledica je postojanje niza nedoumica koje prate evoluiranje ideje internacionalizacije. Stoga ćemo u nastavku pokušati da pokažemo da je pogrešna interpretacija izvorno dobro motivisanog koncepta prouzrokovala tretiranje internacionalizacije (i svih njenih segmenata) ne kao sredstva, već kao cilja po sebi. Potom ćemo proanalizirati operacionalizaciju njenog najznačajnijeg segmenta, kako bismo ustanovili kakvi su ishodi i rezultati ostvareni na planu mobilnosti studenata i nastavnog osoblja.

Evolucija koncepta

Poslednjih četvrt veka karakterišu dramatične promene u oblasti visokog obrazovanja - faktički globalne konkurentske snage su ovu oblast potpuno preoblikovale. Pomenute promene su, između ostalog, deo širih reformskih procesa u obrazovanju koji su se odvijali kroz tri uzastopne faze (Hargreaves i Goodson, 2006): doba optimizma i inovacija (do kasnih 70-ih) - koje odlikuje rastuća i relativno homogena studentska populacija i veća profesionalna autonomija nastavnika; doba složenosti i protivrečnosti (od kraja 70-ih do sredine 1990-ih) - koje karakteriše rast eksterne kontrole, manja autonomija nastavnika, manje homogena studentska populacija; doba standardizacije, koje se prepoznaje po standardima ocenjivanja, činjenici da se gubi profesionalna autonomija nastavnika, unificiranju nacionalnih obrazovnih politika, etabliranju međunarodnih poređenja i prilično heterogenoj studentskoj populaciji.

Koje su karakteristike globalne konkurencije u visokom obrazovanju? Porast broja globalnih univerzitetskih rang lista (sistema rangiranja koji implicitno definišu kvalitet obrazovanja preko izabranih pokazatelja i određivanja njihovih pondera), težnje država da imaju velike svetske univerzitete, razvoj regionalnih jedinica kontrole (za procese akreditacije), razvoj međunarodne evaluacije kvaliteta i internacionalizacija univerziteta.

Globalno indukovana promena fokusa od povećanja pristupa ka osiguranju kvaliteta visokog obrazovanja izmenila je odnos snaga glavnih aktera na nacionalnom, ali i onih na supranacionalnom nivou, produkujući raznolike institucionalne promene. Izmenjeni su stavovi i kultura rukovođenja (Horta, 2009): univerziteti su postali preduzetnički, njihove aktivnosti su postale međunarodne (u smislu saradnje) i globalne (u smislu konkurencije). U postojećoj globalnoj strukturi izdvojili su se jezgro (top univerziteti), polu-periferija (univerziteti u reformi) i periferija (nerangirani univerziteti, od kojih većina zadržava nepromenjenu misiju visokog obrazovanja za široke narodne mase). Internacionalizacija je takođe nametnula nužnost postojanja komplementarnih strategija: programskih (akademske inicijative u obrazovanju i istraživanju) i organizacionih (pojednostavljenje procesa institucionalizovanja međunarodne dimenzije kroz upravljanje operativnim sistemima).

I definisanje same internacionalizacije je pretrpelo izmene u smislu obuhvata, pa se u literaturi pominju sledeće četiri generičke koncepcije (Delgado-Marquez, *et al*, 2011):

- aktivnosti - internacionalizacija se definiše kao integrisanje međunarodnog obrazovanja u nastavne planove i programe, a fokusira se na aktivnosti koje promovišu interkulturalnu dimenziju, uključujući

prisustvo međunarodnih studenata, sadržaje silabusa, razmenu studenata i nastavnika;

- kompetentnost - evoluiranje nacionalne obrazovne institucije u međunarodnu obrazovnu instituciju putem uključivanja međunarodne dimenzije u sve aspekte holističkog upravljanja sa ciljem podizanja kvaliteta nastave i učenja, te dostizanja željenih kompetencija (veština, znanja, stavova i vrednosti koje su važne za globalno takmičenje);
- etos - internacionalizacija je proces osnaživanja internacionalnog karaktera kampusa uz podršku lidera (vodeće institucije), sa posebnim naglaskom na stvaranje klime koja podržava interkulturalne inicijative;
- proces - internacionalizacija je održiv proces integracije internacionalne i interkulturalne dimenzije u nastavne, istraživačke i druge funkcije institucije, putem kombinacije aktivnosti, politika i procedura.

Pomenute definicije su oličenje mešavine pozitivističkih i normativističkih elemenata: u načelu pokrivaju ono što internacionalizacija visokog obrazovanja trenutno jeste, budući da je u iste uključena većina prethodno pomenutih trendova, ali sadrže i primese onog što bi ona trebalo da bude - održiv proces integracije, a ne cilj po sebi (de Wit, 2015). Iz njih se istovremeno može naslutiti zbog čega su se u analizi akademske mobilnosti iskristalisala dva široka pristupa (Scott, 2015). Prvi (koji je dominantan) naziva se "hegemonijska internacionalizacija" i fokusira se na prepoznatljive, davno utemeljene tokove od "periferije" ka "jezgru"; drugi se označava kao "fluidna globalizacija" i usmeren je pretežno na pitanja razvoja, pojave globalnih zajednica i društvenih pokreta (te bi mogao biti koristan za razumevanje poželjnih trendova u akademskoj mobilnosti).

Razlikovanje ovih pristupa je odraz sveprisutne neizvesnosti koja prati evoluiranje tokova mobilnosti. Naime, nedoumice koje se ovim povodom javljaju tiču se percipiranja internacionalizacije i svih njenih segmenata kao aspekta globalne nejednakosti i borbe za prevlast, budući da ovo tumačenje pojačava jezik kojim se služe politički i univerzitetski lideri na Zapadu, koristeći reči poput "konkurencija", "rangiranje" i slično (Howard, 2014). Ukoliko, međutim, posmatramo ostale elemente u retorici koja se koristi za opisivanje, analizu i opravdavanje internacionalizacije, poput "zajednice", "kolegijalnost", "pomoć", "osnaživanje", onda pomenute procese možemo podvesti pod drugi okvir (fluidna globalizacija - Teekens, 2013).

Na koji ćemo način razrešiti dilemu da li je danas na delu hegemonizacija internacionalizacije ili fluidna globalizacija? Pre svega, opredelili smo se da internacionalizaciju definišemo kao globalno nametnut proces od kojeg se očekuje da kroz saradnju, dijalog i mobilnost omogući produbljivanje integracije u cilju poboljšanja kvaliteta obrazovanja. Time smo pokazali da inkliniramo

težnjama kreatora ideje fluidne globalizacije, kao koncepta motivisanog dobrim namerama. S druge strane, pomenutom definicijom smo obuhvatili neke od protivrečnosti koje tangiraju ne samo iniciranje, već i operacionalizaciju koncepta. Budući da je sam ishod (kvalitet obrazovanja) teško merljiv, preostaje nam da sagledamo rezultate ostvarene implementacijom politika koje (na evropskom ili globalnom nivou) podržavaju akademsku mobilnost.

Globalni trendovi u akademskoj mobilnosti

Praćenje akademske mobilnosti: neka metodološka ograničenja

Praćenje trendova o akademskoj mobilnosti na osnovu statističkih istraživanja nije nimalo lak zadatak zbog razlika u definicijama i problema sa podacima koji nedostaju. Iz kojih sve razloga nemamo pouzdane i adekvatne podatke?

Prvo, najznačajnije, kretanje akademskog osoblja nije pokriveno statistikom visokog obrazovanja, već najčešće statistikom zaposlenosti ili imigracije, a budući da akademsko osoblje nije homogena i monolitna kategorija, različite kategorije akademskog osoblja su različito tretirane u ovim statistikama (Scott, 2015). Drugo, trend mobilnosti akademskog osoblja je često proučavan kao deo promena u karakteru akademske profesije (zato su raspoloživi podaci, po pravilu, epizodnog tipa). Treće, formalna pravila o tretiranju stanovništva se razlikuju među zemljama - npr. Velika Britanija uključuje međunarodne studente u ukupan broj imigranata (dok druge evropske zemlje to ne rade), a ponekad nema dostupnih podataka o zemljama porekla. Četvrto, ako postoji slobodno kretanje svih vrsta rada u okviru Evropske Unije, suvislo je postaviti pitanje da li smo uopšte u stanju da valjano pratimo tokove akademskog osoblja? Navedenom bi trebalo dodati činjenicu da su promene nacionalnih granica pred kraj prošlog veka prouzrokovale apsurdne situacije poput, na primer, onih u kojima se profesor ili student iz Podgorice tretiraju kao stranci u Beogradu.

UNESKO, OECD i Eurostat prikupljaju podatke o upisanim studentima koji su rođeni u inostranstvu. Dostupni su sledeći podaci: prvo, oni o stranim studentima gde se kao kriterijum koristi državljanstvo studenata (ovde mogu biti uključeni i oni koji su sa roditeljima emigrirali ili su nastanjeni u dotičnoj zemlji od rođenja); drugo, Eurostat prikuplja podatke o internacionalnim (međunarodnim) studentima, koji migriraju samo u svrhu obrazovanja. Da bi se utvrdio broj međunarodnih studenata koji su došli u jednu zemlju, mogu se koristiti dva kriterijuma: prebivalište - oni nisu stalni stanovnici zemlje u kojoj studiraju, te mesto sticanja prethodnog obrazovanja (na taj način, studenti

upisani u zemlji OECD-a koji su registrovani u nekoj drugoj zemlji godinu dana ranije smatraju se mobilnim studentima).

Ni sami indikatori za praćenje nisu uvek precizno definisani. Na primer, kratkoročne razmene studenata i nastavnog osoblja (koje i nisu odraz prave mobilnosti) u nekim situacijama se prate, u drugima se ne uzimaju u obzir. Podatak o regrutovanim studentima iz inostranstva trebalo bi da je dostupan po nivoima studija, budući da je udeo inostranih studenata daleko veći na master i doktorskom nivou (Horta, 2009). Kad su analizirani univerziteti svetske klase (Harvard, Kembridž, MIT, Jejl), ustanovljeno je da je udeo stranih studenata osnovnih studija samo 16%, a da taj udeo na diplomskom - master nivou raste na 41% (Horta, 2009). Često ostaje nejasno kako pratiti podatke o mobilnosti ako se, na primer, ima u vidu da su standardizovani upitnici EUROSTAT-a isključivo ograničeni na praćenje mobilnosti koja se odnosi na prenošenje bodova (oni pokrivaju *credit mobility*, ali ne i *degree mobility*). Navedene poteškoće su tek delić problema sa kojim se suočavaju istraživači pri pokušaju da načine bilo kakve komparativne analize ove problematike. Stoga je daleko uputnije zadržati se na proučavanju trendova u dinamici akademske mobilnosti, kao i politika koje iste determinišu.

Determinante akademske mobilnosti (pokretači i barijere)

Globalizacija visokog obrazovanja, kroz mobilnost studenata, porasla je znatno, naročito u poslednje dve decenije. Zapravo, broj studenata koji studiraju u inostranstvu je u stalnom porastu od 1970, a među različitim kategorijama migranata, međunarodni studenti su oni koji su iskusili najbrži rast u relativnom smislu.

Razvijene zemlje su veoma zainteresovane za privlačenje stranih studenata iz nekoliko razloga. Prvo, strani studenti predstavljaju važan izvor prihoda za univerzitete, budući da o pravilu plaćaju veće školarine u odnosu na domaće studente (Beine, *et al*, 2014). Prigovori, u mnogim zemljama OECD-a, institucije visokog obrazovanja se suočavaju sa negativnim demografskim trendovima u pogledu broja potencijalnih domaćih studenata, a privlačenjem stranih studenata, oni zapravo premošćuju pomenute demografske prepreke na domaćem tržištu. Drugo, nekadašnje kolonijalne sile su uvek favorizovale migraciju studenata iz bivših kolonija u okviru globalnog paketa inostrane pomoći. Visoko obrazovanje predstavlja važan kanal koji omogućava zemljama koje privlače strane studente da promovišu svoje kulturne, ekonomske i političke norme diljem sveta (Spilimbergo, 2009). Treće, i možda još važnije, međunarodna mobilnost studenata je u tesnoj vezi sa drugim oblikom migracije, one koja se odnosi na visoko obrazovane stručnjake (Docquier &

Rapoport, 2012). To odražava sve veću zainteresovanost zemalja da adekvatnim politikama favorizuju integraciju stranih studenata i tako privuku talente koji su im preko potrebni da podstaknu proces njihovog rasta (Rosenzweig, 2008).

Identifikovanje determinanti međunarodne mobilnosti je ključni element u dizajniranju efikasne politike privlačenja stranih studenata.. Te determinante se odnose i na zemlje porekla i destinacije. U literaturi se ističe (Rosenzweig, 2008) da pružanje dodiplomskog visokog obrazovanja i niska cena rada za određene poslove (i veštine) u zemljama porekla podsticajno deluju na emigraciju studenata. A pomenute niže cene rada su determinanta povećanja stope ostajanja u zemljama destinacije i nakon završetka školovanja (Bessey, 2007). Šta su pokretačke snage za studente koji bi da odu u inostranstvo, odnosno šta određuje relativnu privlačnost alternativnih destinacija? U najvećem broju slučajeva to su kvalitet univerziteta i troškovi studiranja. Drugim rečima, to znači da mobilnost iz zemalja u razvoju nije isključivo pokrenuta individualnim podsticajima da se stekne veći ljudski kapital, već i potrebom razvijenih da unaprede svoje obrazovne politike. Faktički, potrebe razvijenih da zadrže strane studente stimuliše ih da povećaju kvalitet njihovog obrazovnog sistema da bi stekli koristi od eksternalija po osnovu akumulacije ljudskog kapitala, a tako se povećava ljudski kapital svih studenata (Haupt *et al*, 2010).

Politika u zemljama destinacije može da deluje na dva komplementarna osnova. Prvo, može da se fokusira na privlačenje stranih studenata. Drugo, može da utiče i na zadržavanje učenika nakon što su diplomirali, kako bi se obezbedila visokokvalifikovana radna snaga. Što se tiče privlačenja stranih studenata, zemlje OECD koriste različita rešenja (Beine, *et al*, 2014): mogu biti prilično liberalne u izdavanju studentskih u odnosu na druge vrste viza, mogu da regulišu školarinu, mogu da imaju za cilj smanjenje nekih troškova kao što su troškovi stanovanja (kroz subvencije), mogu nuditi kurseve na engleskom jeziku, olakšati transfere kredita (bodova) između univerziteta ili dozvoliti rad sa skraćenim radnim vremenom t okom studija (što daje priliku studentima da pokriju deo troškova studija i da steknu neka specifična znanja o lokalnom tržištu rada).

Kad je reč o nastavnom osoblju, mobilnost se promovise na osnovu tvrdnji da se pouzdano znanje u visokom obrazovanju „ne proizvodi u lokalnoj, izolovanoj sredini, već u istraživanjima koja su međunarodna po svom karakteru“ (Miller *et al*, 2011), odnosno dokazivanjem da su nastavna i istraživačka izvrsnost povezane sa kreiranjem dinamičnih međunarodnih mreža. U spektru prednosti koje mobilnost donosi nastavnom osoblju i institucijama kojima dotični pripadaju u literaturi se naglašavaju sledeće: međunarodno iskustvo omogućava sticanje raznolikih veština koje omogućavaju bolje planiranje i razvoj karijere, uzajamno učenje inicira nove

izvore inspiracije (za istraživanje, unapređenje nastave, institucionalni razvoj), razmena i saradnja se materijalizuju u vidu partnerstava i zajedničkih diploma, univerzitet dobija internacionalni karakter i slično.

Faktori koji podsticajno deluju na akademsku mobilnost se razlikuju u razvijenim u odnosu na manje razvijene evropske zemlje. Pregled razloga za odlazak u ove prve i motiva za dolazak u ove druge dat je u Tabeli 1.

Tabela 1 Razlozi odlazne i dolazne mobilnosti

Podstrekači odlazne akademske mobilnosti	Razlozi dolazne akademske mobilnosti (u CEE zemlje)
Okruženje pogodno za istraživanje (podrška, sredstva, infrastruktura)	Lični razlozi
Akademska sloboda, fleksibilnost i nezavisnost	Porodični razlozi
Lokacija i reputacija institucije	Opšti ili konkretni (istraživački) razlozi u sticanju saznanja o kulturi, jeziku, istoriji
Nivo plate i raspoloživi fondovi za istraživanje	Želja za sticanjem novih iskustava
Manje radno opterećenje	Prilika da se izgradi karijera (isključivo ukoliko su uslovi u matičnoj zemlji daleko lošiji)

Izvori: INOMICS, 2015; Leišytė, L. 2016.

I prepreke na koje nailazi nastavno osoblje se razlikuju između ovih zemalja. Nalazi različitih studija koje analiziraju barijere akademskoj mobilnosti u razvijenim zemljama, (EUA, 2012; Colucci, *et al*, 2012) jedinstveni su u oceni kad je reč o nedostatku finansijskih sredstava, radnom opterećenju i priznavanju boravka u inostranstvu. Uvidi koji se odnose na prepreke primećene u manje razvijenim (tranzicionim) privredama pokazuju da su ti sistemi prilično zatvoreni za strance kojima, po pravilu, nisu u prilici da ponude odgovarajući dohodak, usled čega se mobilnost svodi na kooperaciju u nekom istraživanju, kratke posete ili angažovanje inostranih predavača isključivo na osnovu ličnih kontakata (Leišytė, 2016).

Aktuelno stanje akademske mobilnosti

Internationalna dimenzija visokog obrazovanja se sve više meri brojem regrutovanih studenata iz inostranstva, zapošljavanjem stranog akademskog osoblja i proizvodnjom međunarodno citiranih istraživanja kao pokazateljima statusa institucije. V. Bouvel (2009) smatra da relativni uticaj publikacija u odnosu na udeo citata jedne zemlje u svetskim publikacijama kao i broj nacionalnih univerziteta u prvih 200 u Šangajskom rangiranju (kao indikatori kvaliteta) imaju pozitivan uticaj na veličinu i pravac studentskih tokova. Naime, budući da glavni inostrani univerziteti postaju sve više međunarodni u

studentskoj populaciji, onda i zapošljavanje međunarodnih akademaca postaje rutina (čak i kad postoje zakonske restrikcije na to); drugo, mnogi međunarodni studenti, pogotovo oni na doktorskim studijama ostaju, prvo kao mlađi istraživači, a potom i kao nastavno osoblje. SAD i Velika Britanija svoju akademsku sposobnost upravo duguju zapošljavanju onih koji su rođeni u inostranstvu (naročito kad je reč o ključnim disciplinama prirodnih i inženjerskih nauka).

Analize novijeg datuma pokazuju da se broj studenata koji studiraju u inostranstvu kontinuirano povećava. Prema podacima OECD-a, 2011. godine je 4.3 miliona studenata studiralo u inostranstvu (duplo više u odnosu na 2000., a čak četiri puta više nego 1980. - OECD, 2013), da bi njihov broj dosegao 5 miliona tri godine kasnije.¹ Ovakav rast se očekuje i ubuduće, istina po usporenijoj stopi (zbog ekonomskih prilika, kao i zbog činjenice da desničarske partije koje su protiv imigracije dobijaju na značaju), a prema prognozama OECD-a, ova cifra će dostići 8 miliona do 2025. Ipak, dolazi do promena u omiljenim destinacijama: početkom ovog veka, tri četvrtine svih stranih studenata je boravilo u SAD, Velikoj Britaniji, Nemačkoj, Francuskoj i Australiji, a sada pomenutih pet zemalja apsorbuje polovinu internacionalnih studenata. Ako su SAD po ukupnom broju stranih studenata već dugo dominantne, njihov udeo u ukupnom broju upisanih studenata je mali. Nasuprot tome, Novi Zeland i Švajcarska apsorbuju daleko manje studenata, ali su im udeli u ukupnom broju upisanih veći i značajniji. Neke zemlje imaju veći udeo međunarodnih studenata nego internacionalnih radnika (Australija, Japan, Novi Zeland, Velika Britanija), dok je kod drugih (Kanada, Švajcarska, Nemačka, SAD) primećen obrnut trend (Beine, *et al*, 2014). Tradicionalno veliki tržišni udeo dve vodeće zemlje opada, dok u slučaju Australije, Kanade i jugoistočne Azije raste zahvaljujući intraregionalnoj mobilnosti. Najmobilniji su studenti iz Azije koji čine 53% svih studenata u inostranstvu (pri čemu Kina, Indija i Južna Koreja daju najviše internacionalnih studenata), evropskih je četvrtina ukupnog broja, potom slede afrički (oko 12%, sa tendencijom daljeg porasta usled demografskih faktora), južnoamerički i severnoamerički. Ne idu svi studenti na daleke destinacije: Japan i Koreja imaju veliki broj internacionalnih studenata, ali 81% međunarodnih studenata u Japanu i 75% onih u Koreji potiče iz drugih zemalja Istočne Azije.

Političke i demografske promene i dalje presudno utiču na tokove akademske mobilnosti i oblikuju politike vlada prema internacionalnim studentima. U literaturi se ističe (Choudaha, 2017), da poslednji u nizu talasa (koji se međusobno prepliću u periodu 1999-2020) karakterišu značajniji upliv demografskog faktora, aspiracije studenata da kroz mobilnost iznađu način da izgrade karijeru, te težnje institucija da u uslovima pojačanog finansijskog i

konkurentskog pritiska pronađu inovativna rešenja da zadrže internacionalne studente. Očit primer pomenutih trendova je jedan u nizu programa za zemlje ASEAN-a kojim se motivišu studenti da ostanu formiranjem tzv. "zajedničkog prostora visokog obrazovanja" kojim se podstiče prekogranična studentska mobilnost i akademska integracija u Jugoistočnoj Aziji.

I strategije vlada ključnih aktera na globalnoj sceni predstavljaju pokretač sticanja internacionalnih iskustava. U tom smislu su pokrenute tri najnovije inicijative u Rusiji, Nemačkoj i SAD. Pre par godina Rusija je (kao deo šireg plana unapređenja konkurentnosti zemlje u istraživanju) osmislila program po kojem do 2020. treba povećati udeo internacionalnih studenata na 15%. Dva primarna cilja koje treba ostvariti su: podstaći internacionalne studente da dođu u Rusiju i omogućiti da bar 5 ruskih univerziteta bude rangirano u prvih 100 do 2020. godine. Pored navedenog, u Rusiji je otpočeo program stipendiranja sa značajnim finansijskim izdvajanjima za 3000 postdiplomaca koji bi studirali u inostranstvu uz obavezu da se vrate u Rusiju i rade u državnim organizacijama ili preduzećima bar tri godine nakon završetka studija.

Nasuprot odlivu mozgova koji je inicijalna kapisla za programe u Aziji i Rusiji, primarni motiv za Nemačku je da poveća konkurentsku prednost u biznisu, nauci i industriji. U tom smislu ne čude težnje ka povećanju udela internacionalnih studenata koji studiraju na njenim univerzitetima na 17%. Takođe, iako u Nemačkoj skoro trećina svih studenata provede neko vreme van zemlje, program nemačke vlade za akademsku razmenu (DAAD) ima nameru da ovaj procenat do 2020. podigne na 50%.

A Institut za internacionalno obrazovanje u Americi je inicirao petogodišnji program "Generacija koja studira u inostranstvu", da bi (uz pomoć kompanija, vladinih i institucija visokog obrazovanja kroz partnerstva u vidu akademske razmene ili stipendija za studiranje u inostranstvu) duplirao broj studenata koji imaju internacionalno iskustvo.

Načelno posmatrano, studiranje u inostranstvu je vredno za studente kako bi razvili veštine poput interkulturalne komunikacije, otvorenosti za nove izazove, veštine rešavanja problema i odlučivanja. Ipak, primećuje se da su istraživanja koristi koje sami akademci imaju po osnovu mobilnosti prilično retka (Kim, 2010) ili parcijalnog karaktera (posmatrani sa aspekta njihovog inicijalnog zapošljavanja, te daljeg razvoja karijere). Za bivše Erasmus studente važi da su im upola manje šanse da budu dugoročno nezaposleni u poređenju sa vršnjacima koji nisu studirali u inostranstvu, pri čemu ovaj efekat traje dugo: pet godina nakon završetka studija stopa nezaposlenosti za bivše Erasmusovca je 23% niža.

Kad je reč o mobilnosti nastavnog osoblja, uprkos svim kvalifikacijama o nepouzdanosti podataka, postoji konsenzus da je to sve izraženija karakteristika savremenih tokova visokog obrazovanja, budući da reč o konstantnom povećanju njihovog broja. Tako je, npr. pre desetak godina, petina akademskog osoblja u Velikoj Britaniji bila inostranog porekla, a procenat onih koji su nakon tog perioda imenovani je porastao na 27% (Scott, 2015). Ipak, obrazac kvantitativnih promena otkriva malo o pokretačima tog rasta i kvalitativnom aspektu akademske mobilnosti: da li je prirast međunarodnog osoblja rezultat činjenice da "domaći" nisu zainteresovani za akademske pozicije, ili je to posledica situacija u kojima se oni akademci koji su emigrirali ne vraćaju u svoje matične zemlje. Otuda se i dalje upitnim smatra da li povećanje akademske mobilnosti možemo tumačiti kao pokazatelj da su naučnici i stipendisti svetske klase skoncentrisani u manjem broju zemalja ili kao dokaz potpunije internacionalizacije modernih sistema visokog obrazovanja pod uticajem globalizacije.

Mobilnost u evropskom prostoru visokog obrazovanja

Potpisivanjem Bolonjske deklaracije, 1999, iniciran je proces kompatibilnosti sistema visokog obrazovanja na evropskom tlu. Značaj ove inicijative se ogleda u osiguranju usaglašenosti nacionalnih sistema sa evropskim standardima i preporukama, te obezbeđivanju podizanja kvaliteta visokog obrazovanja. Od vremena iniciranja bolonjskog procesa donet je čitav niz strateških dokumenata kojima se promoviše mobilnost, sa ciljem da smanje barijere istoj, ali (što je bitnije) da stvore povoljnu klimu za intenzivniju mobilnost studenata i akademskog osoblja (Musselin, 2004). U saopštenjima iz Praga, Berlina, Bergena, Londona i Luvena (u periodu 2001-2009) se naglašava da je mobilnost studenata, nastavnika, istraživača i administrativnog osoblja jedan od ključnih elemenata bolonjskog procesa, koji omogućava individualni razvoj, kooperaciju između pojedinaca i institucija, podstiče kvalitet i izvrsnost u istraživanju, ojačava akademsku i kulturnu internacionalizaciju visokog obrazovanja u Evropi. I zaključci razolikih evropskih tela (poput Veća o internacionalizaciji u visokom obrazovanju, Veća o modernizaciji visokog obrazovanja, Veća o globalnoj dimenziji evropskog visokog obrazovanja), posebno apostrofiraju važnost podsticanja mobilnosti u cilju unapređenja kvaliteta obrazovanja (Lungulov, 2015). U krovnom dokumentu, („Obrazovanje i osposobljavanje 2020.“), donetom na izmaku prethodne decenije, mobilnost se tretira kao jedan od prioritarnih strateških ciljeva. A Strategija mobilnosti u Evropskom prostoru visokog obrazovanja (*Mobility Strategy 2020 for the European Higher Education Area*), usvojena na Ministarskoj konferenciji u Bukureštu, 2012, u ostvarenju

težnji ka otvorenom sistemu visokog obrazovanja i izbalansiranoj mobilnosti unutar pomenutog evropskog prostora, nalaže praćenje stope mobilnosti po određenim kriterijumima i sprovođenje raznolikih mera za podizanje te stope. Postavljen je cilj da do 2020. godine oko 20% osoba koje steknu kalifikacije u u visokom obrazovanju tokom studija provedu barem 3 meseca (odnosno ostvare bar 15 ECTS bodova po osnovu „*credit mobility*“) u inostranstvu (a koncept se širi i na ostvarivanje tzv. „*degree mobility*“).

Pomenuta mobilnost se operacionalizuje kroz povećanje dolazne i odlazne mobilnosti nastavnika i studenata, uvođenje nastave na stranim jezicima, podsticanje formiranja zajedničkih programa studiranja sa inostranim univerzitetima, povećanje broja akademskog osoblja na fakultetima. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije raspolaže šturim podacima za školsku 2014/2015: o odlaznoj mobilnosti studenata (kumulativno u i van zemlje) u trajanju od jednog semestra, dolaznoj mobilnosti studenata koja obuhvata period od barem jednog semestra i odlaznoj mobilnosti nastavnika na inostrane univerzitete u trajanju do mesec dana. U kojoj meri je mobilnost članova akademske zajednice potpuno marginalna pojava na ovim prostorima govori podatak da je na državnim fakultetima Univerziteta u Beogradu samo 90 studenata iskoristilo priliku da učestvuje u ovakvim programima, a situacija nije mnogo bolja ni kad je reč o nastavnom osoblju - 87 profesora je gostovalo na inostranim univerzitetima u vidu relativno kraćeg boravka². Najuspešniji primer internacionalizacije univerziteta je slučaj Finske, koja u okviru nacionalne strategije (u kojoj se preciziraju konkretne mere komplementarne procesima reformi institucija visokog obrazovanja), posebno naglašava internacionalnu mobilnost studenata, nastavnika i istraživača. A iskustvo asocijacije NVAO (nezavisne organizacije zadužene za kvalitet visokog obrazovanja u Holandiji), koja je daleko odmakla u operacionalizaciji procesa internacionalizacije, poslužilo je kao osnova za nadogradnju standarda implementiranih na evropskom nivou kroz Evropski konzorcijum za akreditaciju (ECA).

Proces internacionalizacije visokog obrazovanja je u Evropi započeo programom Erasmus (koji je pokretač internacionalizacije koju je bolonjski proces dodatno uvrдио). Iako je ovaj program zaživeo pre tri decenije, preko njegovih podataka nije uvek moguće pratiti studentsku ili mobilnost nastavnika. Naime, neke destinacije nisu mogle biti birane, jer ne postoje sporazumi po osnovu kojih bi studenti i nastavnici odlazili u inostranstvo (a sve je, faktički, opredeljeno brojem sporazuma koje željena destinacija ima sa zemljom porekla). Pride, semestar ili godina provedeni u inostranstvu su ponekad obavezni u nastavnim planovima i programima, što ne odražava spremnost studenata i nastavnika da dobrovoljno učestvuju u programima

mobiliteti. Ostvareni rezultati su prilično neujednačeni, naročito u južnoj i istočnoj Evropi. Ipak, neke analize ovog programa (koje pokrivaju period od četvrt veka) upućuju na pozitivne učinke načinjene kako sa stanovišta internacionalizacije institucija visokog obrazovanja, tako i na one koji se odnose na razvoj veština, mogućnosti zapošljavanja i radnu mobilnost.³

Novu potporu u sprovođenju pomenutih procesa daju ERASMUS + (poseban program EU za obrazovanje, osposobljavanje, mlade i sport), regionalni program CEEPUS i raznoliki bilateralni međudržavni programi. Finansijska osnova ERASMUS + programa je dobra: 14,7 milijardi evra za period 2014-2020 (sa oko 80% sredstava namenjenih obrazovanju i osposobljavanju). Iako se primećuje da su sredstva namenjena studiranju u inostranstvu daleko veća nego ranije, te da je međugodišnji rast onog dela koji se alokira u svrhu mobilnosti studenata zamašan, iskustva pokazuju da to neće nužno dovesti do proporcionalnog povećanja broja ostvarenih mobilnosti. Pitanje je, takođe, koliko su sredstva namenjena za ove svrhe (posmatrano po zemljama) dovoljna da procesi internacionalizacije u njima dobiju nekakav „zamajac“?

Zaključak

U poslednjih dvadeset godina internacionalizacija u visokom obrazovanju je evoluirala od sporedne teme do glavnog pitanja. Na nivou inicijativa na evropskom i globalnom tlu, politike se koncipiraju na način da se mobilnost smatra imperativom. Postalo je prilično moderno da se svim integrisanim procesima u različitim oblastima dodaje izraz „mainstreaming“, te je to i ovde slučaj. Cilj jednog takvog, drugojačije uobličjenog procesa je nesporan - bolji kvalitet visokog obrazovanja i kompetencija nastavnog osoblja i studenata. U stvarnosti ovaj nivo nije dostignut, iako je internacionalna dimenzija dobila centralnu ulogu u samom visokom obrazovanju. Tu još uvek dominira koncept usmeren na aktivnosti, a ponegde čak i instrumentalni pristup. Posmatranje internacionalizacije kao sinonima za specifične programske ili organizacione strategije koje je promovišu produkuje situacije u kojima ona umesto sredstva postaje cilj po sebi, ostaje na marginalnom nivou i događa se ad hoc.

Šta možemo zaključiti na osnovu raspoloživih podataka, osim da ih treba oprezno koristiti (pogotovo za komparativne studije)?

Prvo, geopolitički razlozi igraju i dalje važnu ulogu: globalne sile imaju veću mogućnost ili sposobnost da regrutuju internacionalne studente i međunarodno osoblje. A demografski elementi postaju sve značajniji faktor determinisanja studentskih tokova, dok koncept intraregionalne saradnje (koji je, kao što smo videli, u Aziji u punom zamahu) otvara mogućnost za nove

zajedničke prostore visokog obrazovanja (pored evropskog). Za one koji nisu ključni politički ili ekonomski akteri (poput zemalja jugoistočne Evrope) karakteristična je odlazna mobilnost (uglavnom u vidu kraćeg boravka, budući da je limitirana nedovoljnim eksternim izvorima finansiranja), dok je dolazna mobilnost ograničena zbog protekcionizma ovih sistema visokog obrazovanja ispoljenog u vidu niskih nivoa institucionalne spremnosti za uključivanje u programe mobilnosti, rezervi koje ispoljavaju u pogledu internacionalnog iskustva inostranih nastavnika i slično.

Drugo, pogrešno je govoriti o jednom domenu ili tržištu kad je reč o akademskoj mobilnosti, budući da ih postoji više, sa jačim ili slabijim (svakako vrlo fluidnim) vezama među njima. Konkretno, postoji tzv. kratkoročna mobilnost, koja se ne tretira kao prava mobilnost, ali može uticati na jačanje međunarodne saradnje (naročito ako se ponavlja i ukoliko je reč o razmeni osoblja). Postoji mobilnost studenata doktorskih i postdoktorskih studija (mladih istraživača), koja se unekoliko preklapa sa mobilnošću akademskog osoblja (iako je, verovatno zbog obaveznosti, mobilnost mladih istraživača izraženija u poređenju sa onom koja karakteriše nastavno osoblje).

Generalno govoreći, moguće je tvrditi da svi imamo koristi od akademske mobilnosti, iako neravnomerno. Naučna istraživanja su globalni fenomen sa rezultatima dostupnim svuda, barem u virtuelnom obliku. Ipak, očito je da i ovde postoje jezgro, poluperiferija i periferija.

Pravih dobitnika je relativno malo i to su Severna Amerika i Evropa, koje zavise od priliva visoko kvalifikovanih akademskih talenata iz drugih zemalja, pogotovo u najdinamičnijim disciplinama, a polazi im za rukom da iste privuku. Pri tome je sasvim jasno da njihovi univerziteti i istraživački centri ne bi bili naučno održivi ako bi zavisili od domaćih talenata (jer oni najčešće idu u vode finansijskog ili bankarskog konsaltinga, a ne interesuje ih sticanje doktorata). U poluperiferiju, ili potencijalne dobitnike, možemo uključiti one ekonomski stabilne ekonomije koje su uspele da formiraju nove zajedničke prostore visokog obrazovanja i/ili ostvare visok nivo intraregionalne saradnje. Na rubu (periferiji) nalaze se svi ostali, na bilo koji način nedovoljno prilagođeni konceptu akademske mobilnosti (mali, nerazvijeni akademski sistemi, kojima nedostaju finansijska sredstva i/ili infrastruktura, nezainteresovani ili inertni u pogledu povezivanja sa drugima).

I bez eksplicitnog naglašavanja, indirektno smo odgovorili na pitanje postavljeno na početku ovog teksta, te konačno otkrili razlog zbog kojeg je naslov rada predeterminisan kao (i)mobilnost u visokom obrazovanju.

Endnote

- 1 International trends in higher education, 2015, dostupno na: <https://www.ox.ac.uk/sites/files/oxford/International%20Trends%20in%20Higher%20Education%202015.pdf>
- 2 Podaci Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, dostupni na: http://opendata.mpn.gov.rs/get.php?dataset=vsustanove_indikatori&lang=sr&term=human
- 3 European Commission, 2016, http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/repository/education/library/study/2016/erasmus-impact_en.pdf

Reference

1. Altbach, P.G. and J. Knight (2007) The internationalization of higher education: Motivations and realities. *Journal of Studies in International Education*, 11(3–4), pp. 290–305.
2. Beine, M., Noel, R. and L. Ragot (2014), Determinants of the international mobility of students, *Economics Education Review*, Vol. 41, pp. 40–54, dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1016/j.econedurev.2014.03.003>
3. Bessey, D. (2007), International student migration to Germany, *Swiss Leading House Working Paper*, 6.
4. Choudaha, R. (2017), Three waves of international student mobility (1999–2020), dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1080/03075079.2017.1293872>
5. Collucci, E., Davies, H., Korhonen, J. and M. Gaebel, (2012), Mobility: closing the gap between policy and practice, dostupno na: [http://www.eua.be/Libraries/higher-education/eua-maunimo-\(1\).pdf?sfvrsn=0](http://www.eua.be/Libraries/higher-education/eua-maunimo-(1).pdf?sfvrsn=0)
6. Delgado-Marquez, B., Hurtado-Torres, N. E., and Y. Bondor (2011), Internationalization of higher education: Theoretical and empirical investigation of its influence on university institution rankings, dostupno na: <http://openaccess.uoc.edu/webapps/o2/bitstream/10609/13543/2/v8n2-delgado-eng.pdf>
7. De Wit, H. (2015), Internationalization of higher education: nine misconceptions, <https://ejournals.bc.edu/ojs/index.php/ihe/article/viewFile/8556/8321>
8. Docquier, F. and H. Rapoport, (2012), Globalization, brain drain and development, *Journal of Economic Literature*, 50 (3), pp. 681–730.
9. EUA (2012), EUA membership consultation on Erasmus for All, dostupno na: http://www.eua.be/Libraries/extranet/Erasmus_for_all_-_EUA_member_consultation_results.pdf?sfvrsn=0
10. European Commission (2016), The Erasmus Impact Study Regional Analysis, http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/repository/education/library/study/2016/erasmus-impact_en.pdf

11. Hargreaves, A. & Goodson, I. (2006). Educational Change over Time? The sustainability and non-sustainability of three decades of secondary school change and continuity. *Educational Administration Quarterly*, 42(1), 3–41.
12. Haupt, A., Krieger, T. and T. Lange (2010), A note on brain gain and brain drain: permanent migration and education policy, *CESifo Working Paper Series*, No. 3154
13. Horta, (2009), Global and national prominent universities: internationalization, competitiveness and the role of the State, dostupno na:
http://www.in3.pt/docs/Hugo_Horta_Global_and_national_prominent_universities_internationalization_competitiveness_and_the_role_of_the_state.pdf
14. Howard, N. (2014) The transforming power of metaphor,
<http://www.opendemocracy.net/transformation/neil-howard/transforming-power-of-metaphor>
15. INOMICS (2015). Academic Institutions Report 2015, dostupno na:
<https://inomics.com/reports>
16. International trends in higher education, 2015, dostupno na:
<https://www.ox.ac.uk/sites/files/oxford/International%20Trends%20in%20Higher%20Education%202015.pdf>
17. Kim, T. (2010) Transnational academic mobility, knowledge and identity capital. Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education, *Special Issue on International Academic Mobility*, 31(5), pp. 577–592.
18. Leišytė, L. (2016), Academic staff mobility in Central and Eastern European Countries, dostupno na:
<http://doc.utwente.nl/102987/1/liudvikaleysitecehec2016final.pdf>
19. Lungulov, B. (2015), Analiza ishoda učenja kao indikatora kvaliteta visokog obrazovanja, doktorska disertacija, dostupno na:
<http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/4506/Disertacija6.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
20. Miller, L., Mateeva, E., & Nekrassova, N. (2011). The Internationalization of Estonian Higher Education: How the Estonian Cultural Context Impacts the Experience of Foreign Students. *Baltic Journal of European Studies*, 2(1), 103-118.
21. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, dostupno na:
http://opendata.mpn.gov.rs/get.php?dataset=vsustanove_indikatori&lang=sr&term=human
22. Musselin, C., (2004) Towards a European academic labour market? Some lessons drawn from empirical studies on academic mobility, *Higher Education*, 48, pp. 55–74.
23. OECD (2013), Education Database: Foreign / International Students Enrolled, Paris: OECD Education Statistics, dostupno na: www.oecd.lib.org
24. Rosenzweig, M. (2008), Higher education and international migration in Asia: Brain circulation, *Annual World Bank Conference on Development Economics*, pp. 59-100

25. Scott, P. (2015). Dynamics of Academic Mobility: Hegemonic Internationalisation or Fluid Globalisation. *European Review*, 23(1), 55-69, dostupno na: <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/S1062798714000775>
26. Spilimbergo, A. (2009), Democracy and foreign education, *American Economic Review*, 99 (1), pp. 528-543
27. Teekens, H. (ed.) (2013) *Global Education: A Narrative*, The Hague: NUFFIC, (Netherlands Organisation for International Cooperation in Higher Education).
28. Van Bouwel, L. (2009), Does university quality drive international student flows? Paper presented at the summer conference, CBS - Copenhagen Business School

(I) MOBILITY IN HIGHER EDUCATION

The internationalization of higher education is globally imposed process which is expected to enable the deepening of integration (through cooperation, dialogue and mobility) in order to improve the quality of education. Since this definition incorporates certain contradictions concerning initiation as well as operationalization of the very idea, we shall try to elaborate more precisely the following: a) the myths and confusion that accompany evolution of the concept; b) outcomes and results achieved in the area of mobility of students and teachers. The aim of this paper is to show: 1. Wrong interpretation of the concept (in spite of its good intensions), causing internationalization is not considered as a means but as an end *per se*; 2. Unevenness of achieved results, emphasizing the fact that, due to the instrumental approach in the implementation of policies aimed at encouraging academic mobility, it still applies as an ad hoc and sometimes (mostly in less developed countries) marginal activity.

Keywords: internationalization of higher education, outgoing mobility, incoming mobility, students, academic staff

ZNANJE KAO KLJUČNI FAKTOR ODRŽIVOG RAZVOJA U TRAZITORNOM MODELU EKONOMSKOG RASTA

Vladimir Mitrović* i Ivana Mitrović**

Karakteristika savremenog doba je nastojanje da se postigne održiv razvoj, povećá zaposlenost i životni standard. Razvoj srpske ekonomije u pravcu održivosti može se sagledati samo na osnovu ostvarivanja ekonomskog rasta, pre svega, na osnovu faktora kao što su: znanje, informacije, ljudi, obrazovanje i kvalitet veza među ljudima i ustanovama. U tom smislu, da bismo putem znanja kao temeljnoj odrednici ljudskog kapitala pokrenuli ostvarivanje strateških ciljeva, naše vizije i postigli uspeh, neophodno je koristiti kreativnost i inovativnost, fleksibilnost i adaptabilnost, koje naši ljudi poseduju i sa kojima raspolážu kao i da ih koriste na odgovoran i svrsishodan naćin. U vremenu, koje je pred nama, ućenje postaje lićna odgovornost. Ljudi treba da preuzmu odgovornost za svoje znanje i kvalitet posla koje obavljaju, ne čekajući da inicijative za sticanje znanja stignu od viših nivoa menadzmenta.

Ključne reći: obrazovanje, znanje, tranzicija, strategija, održivi razvoj

Uvod

U poslednje dve decenije XX veka počelo se uviđati kako je nemoguće imati zdravo društvo i uspešnu privredu u svetu u kome postoji toliko siromaštva i narušavanja okoline. Znaći ekonomskom razvoju valja promeniti smer, kako bi postao manje štetan po okolinu i društveni razvoj. Koncept održivog razvoja u Srbiji na žalost nije dovoljno razvijen niti sproveden. Ćinjenica je da se Srbija susreće sa velikim problemima i izazovima, kako u životnoj sredini, tako i u socijalnoj, ekonomskoj, naućnoj, obrazovnoj, zakonodavnoj institucionalnoj i drugim sferama života. Razlozi za takvo stanje su mnogobrojni, ali ih pre svega treba tražiti u privrednoj i svakoj drugoj stagnaciji u poslednjih 10-15 godina. S obzirom da je fokus u ovom radu usmeren na znanje kao osnovnoj odrednici ljudskog kapitala i ključnom faktoru opstanka, progresa, prosperiteta i perspektive, treba podsetiti da je sistemsko povezivanje zaštite prostora i okoline sa razvojem i socijalnim pitanjima zastalo na ponovljenim izjavama i načelnim opredeljenjima u nizu pojedinaćnih pravnih programskih dokumenata. Tek od 2000. pitanje održivog razvoja Srbije ućestalije se javlja na agendi javnog, privrednog i civilnog sektora. Razume se kako proces održivog razvoja treba ostvariti u tranzitornom ambijentu, onda je to utoliko složeniji

* Ekonomski fakultet, Kosovska Mitrovica, e-mail vladam338@gmail.com

** Ekonomski fakultet, Kosovska Mitrovica, e-mail vladam338@gmail.com

zadatak, ali ne neizvodljiv, jer pozitivna iskustva zemalja pokazuju da je on ipak izvodljiv. Da navedemo primer Kine gde je „tranzicija“ donela najveće smanjivanje siromaštva zabeleženo u istoriji. Budućnost i perspektivu imaju ona društva, organizacije i pojedinci koji budu imali neophodna znanja i veštine koji će im omogućiti da nadvaladaju tako moćne i međusobno povezane sile kao što su brzina promena, složenost okruženja i nesigurnost vremena.

Osnovni cilj istraživanja u ovom radu je analiza uticaja znanja kao temeljnoj odrednici ljudskog kapitala i ključnom faktoru održivog razvoja u tranzicionom modelu ekonomskog rasta. Intencija rada je da pokuša da pruži odgovor, da li je znanje osnova privrednog i sveokupnog razvoja i ukaže da održivi razvoj našoj državi treba da omogući permanentan dugoročni rast koji neće biti zasnovan na prekomernoj upotrebi prirodnih resursa, ili na neprihvatljivim ekološkim posledicama koje bi dovele u pitanje njegovu održivost, kao i izgleda budućih generacija. To konkretno znači da ukaže da se razvoj srpske ekonomije u pravcu održivosti može sagledati samo na osnovu ostvarivanja ekonomskog rasta, pre svega, na osnovu faktora kao što su znanje, informacije, ljudi, obrazovanje i kvalitet veza među ljudima i ustanovama.

Rezultati rada bi trebali da daju doprinos objektivnom sagledavanju znanja kao strategijskog resursa i ključnom faktoru održivog razvoja, odnosno putu za izlazak iz ekonomske recesije u kojoj se nalazi srpska privreda i društvo. Takođe, da sublimiše šta je potrebno za adekvatno delovanje da se stvore uslovi za kvalitetniji razvoj obrazovnog sistema, da ulaganja u naučno-istraživački rad budu veća, da se ostvari razvoj kvalitetnih ljudskih resursa i ostvari razvoj kreativnosti i inovativnosti kao determinante za razvoj novih poduhvata koji treba da postanu nosioci privrednog razvoja.

Osnovna hipoteza rada je da po kvalitetu, ljudski kapital Republike Srbije je relativno skromnih razmera. Pozicija Srbije u svetu se, prema indikatorima visokog obrazovanja i obučavanja, u zadnjim godinama pogoršavala. Kada je reč o efikasnosti tržišta rada u Srbiji, analize pokazuju da ta efikasnost našoj zemlji nije baš jaka strana. Saradnja između naučno-istraživačkih organizacija i privrednih subjekata pokazuje određene uslove i padove. Pored niskog izdvajanja za nauku, prisutan je i nedostatak jasnog pozitivnog trenda u izdvajanjima. Srbija je zemlja iz koje se regutovao znatan broj migrirajućih naučnika, samo tokom poslednjih decenija, Srbiju je napustilo mnogo stručnjaka. U takvim okolnostima najveći broj preduzeća-ustanova u Srbiji svoju konkurentnost ne temelji na znanju i razvoju inovativnosti, kao što je praksa u razvijenim zemljama. Razume se, Srbija glavnu dugoročnu konkurentsku prednost može da iskoristi, kroz reformu obrazovanja, većim naglaskom na istraživanje i primenu inovacija, kao i bržim razvojem novih informaciono-komunikacionih tehnologija. Imajući to u vidu, a u traženju odgovora o uticaju

znanja kao odrednici ljudskog kapitala i ključnom faktoru održivog razvoja u tranzicionom modelu ekonomskog rasta, deskriptivnom metodom pristupilo se istraživanju ove kompleksne problematike.

Shodno navedenom nakon uvoda, u tački dva objašnjen je koncept održivog razvoja i dat odgovor zašto je znanje jedan od ključnih faktora održivog razvoja. U tački tri se ukazuje zašto je znanje pokretačka snaga ekonomskog rasta i razvoja. U tački četiri u kontekstu strateškog pristupa znanju kao temeljnoj odrednici ljudskog kapitala u tranzicionom ekonomskom modelu se ukazuje na važnost znanja i jačanja kapaciteta inovacionog sistema, koji na efikasan način omogućuje povezivanje nauke i privrede i dugoročno održanje i unapređenje konkurentske pozicije. Tačka pet je posvećena doživotnom učenju i sticanju kompetencija, profesionalnih veština i obrazovnih vrednosnih orijentacija. U tački šest prezentirana su zaključna razmatranja i ukazano na pravac kako Srbija može da se razvija u tranzicionom okruženju kroz mogućnost iskorišćavanja znanja, kreativnosti, veštine i nadarenosti, uz optimalno korišćenje prirodnih resursa.

Koncept održivog razvoja i znanje

Pre šesdeset godina počelo se uviđati kako je nemoguće imati zdravo društvo i kvalitetnu privredu u svetu u kome postoji toliko siromaštva i narušavanja okoline. Naravno, privredni razvoj se ne može zaustaviti, ali mu valja promeniti smer, kako bi postao manje štetan po okolinu i društveni razvoj. Pretvaranje tih spoznaja u delo i prelaz na održive oblike razvoja i načina života je izazov u današnjem dobu.

Iako ne postoji jedinstvena i opšteprihvaćena definicija održivog razvoja, definicije ovaj koncept dovode u vezu sa zaštitom životne sredine, planiranjem društvenog razvoja, ekonomskim i političkim pitanjima. Najviše korišćena i najčešće navođena definicija održivog razvoja nalazi se u izveštaju "Naša zajednička budućnost" (Our-Common Future), koju je sačinila Svetska komisija za životnu sredinu i razvoj 1987. godine i koja glasi "Održivi razvoj i razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjice, a istovremeno ne ugrožava mogućnost budućih generacija da zadovolje svoje potrebe". (Lerch, Ramet, 2015) Uprkos različitim interpretacijama, koja se u literaturi mogu naći, ovom konceptu danas pripada centralno mesto u razmatranju dugoročne perspektive opstanka i napretka čovečanstva. Održivi razvoj je jednostavno okvir za oblikovanje politika i strategija kontinuiranog privrednog i socijalnog napretka bez štete za okolinu i privredne izvore bitne za ljudske delatnosti u budućnosti. Glavni razlozi za to su, u prvom redu, moralne, ekološke i ekonomske prirode.

Na prvom mestu, postoje jaki moralni razlozi da današnja generacija ostavi potomstvu u nasleđe ništa manje za razvoj, no što ona ima sada. To znači da planeta Zemlja sa svojim potencijalima, ne sme biti degradirana od strane postojećih ljudi. Ovakvo rezonovanje se temelji na teoriji pravičnosti John Rawls (1971), koja ističe fundamentalni princip moralne pravde, sadržan u podjednakom pravu svakog čoveka na najšire osnovne slobode, koje ne protivreče slobodi drugih. Dakle, pravo sadašnje generacije na iskorišćavanje resursa i životne sredine, ne sme ugroziti isto takvo pravo narednim generacijama.

Druga grupa razloga za održivi razvoj ima ekološku dimenziju. Ova grupa razloga se oslanja na to da ako priroda predstavlja vrednost samu po sebi, tj ako očuvanje bio-diverziviteta, ili zalihe prirodnih resursa ima opravdanje u stavu da je čovek samo deo prirode, te da nema prava da je nepovratno menja, onda je svaki vid ekonomske aktivnosti kojim se narušava diverzitet živog sveta, ili bogatstvo resursa neprihvatljiv

Kao treći, mogući, razlog za oporavdanje koncepta održivosti može se navesti ekonomski argument da je održivi razvoj efikasniji. To drugum rečima znači, da nepoštovanje koncepta održivosti, vodi ka neefikasnom privrednom razvoju, u smislu sve većeg rasipanja resursa i energije, tj tendencije dugoročnog pogoršanja odnosa inputa outputa u globalnim razmerama.

Bez obzira kom se odgovoru priklonili, pitanje održivog razvoja ima praktičan smisao, pogotovo zbog niza jasnih indikacija da dosadašnji ekonomski razvoj čovečanstva nije bio održiv. U konceptu održivog razvoja danas nalaze svoje ishodište svi moderni privredni i društveni trendovi, jer su konkretno štete okolini štete celom društvu i obrnuto, a delovanje u zaštiti okoline donosi koristi u obliku privrednog rasta, zapošljavanja i konkurentnosti. Zato se pred čovečanstvo može postaviti imperativ da tempo zagađivanja sredine bude optimalan, tj usklađen sa mogućnošću obnavljanja ravnoteže u prirodi i sa principima ekonomske efikasnosti. U poznatom radu (Intergenerational Equity and Exhaustible of Natural Resources) Robert Solow (1974) postavlja zahtev da svaka generacija ljudi mora imati podjednako pravo na ubiranje koristi od prirode tj. životne sredine, te da samo obrazac privrednog razvoja koji to omogućava u toku neograničenog vremena može se smatrati održivim. Prema mišljenju Solow-a i sledbenika (Dasgupta & Heal, 1979) proizvodni potencijal u bilo kom trenutku zavisi od količine dostupnih proizvodnih faktora (razni oblici kapitala). Dasguptu i Healu ističu da bi pomenuti kriterijum održivosti bio ispunjen, važno je da ukupna zaliha kapitala, ne opada tokom vremena. Uslov za to je da postoji izvestan stepen supstitucije između različitih oblika kapitala, pre svega prirodnog i fizičkog, a naročito prirodnog i intelektualnog. Međutim, pošto su mogućnosti međusobne

supstitucije različitih vrsta kapitala znatno manje, no što se ranije smatralo, (Barbier & Markandya, 1990, 659-669) štaviše, kako se zalihe prirodnih resursa, troše, mogućnosti supstitucije će postojati sve manje. Ovo se posebno manifestovalo 70-tih godina XX veka u vreme poznate naftne krize. Zbog toga se čitav jedan teorijski pravac u ekonomiji, čiji je idejni začetnik bio J. Forrester, opredelio da potraži izlaz kroz utvrđivanje tzv. „Granice rasta“. Konceptija postaje mnogo poznatija po delu (Meadows, *et al*, 1972) i grupe saradnika, koje se pojavilo pod nazivom „Granice rasta“. Osnovna poruka knjige je da za zemlju koja je ograničena svojim prirodnim karakteristikama nije moguć neograničen (beskonačan) rast. Otuda se javlja striktan zahtev za razvojem koji ne umanjuje zalihe pojedinih prirodnih resursa. Imajući u vidu činjenicu da su preferencije budućih generacija za nas nepoznate i da je danas nemoguće razmišljati o nivou korisnosti koji će pojedini prirodni resursi pružati budućim generacijama to se održivim razvojem može smatrati ono stanje u kome se resursi koriste tako da buduće proizvodne mogućnosti čovečanstva ostanu očuvane. Radi se o održavanju ravnoteže između ljudske potrebe za poboljšanjem kvaliteta življenja i blagostanja s jedne strane i očuvanja prirodnih izvora i ekosistema, od kojih zavise buduće generacije. Po rečima Soloua (1993) privredni razvoj ima šanse da bude održiv, uprkos u prošlosti utrošenim nereproduktivnim resursima, ukoliko smanjenje zalihe resursa budu nadoknađene povećanom količinom i kvalitetom fizičkog kapitala, kao i akumuliranim intelektualnim kapitalom. Tako je Japan još 1980.godine doneo stratešku odluku da japanska privreda promeni strategiju razvoja. Umesto investiranja u tešku industriju i petrohemiju, težište ulaganja pomereno je na delatnosti koje počivaju na ljudskom umu i znanju i koje troše malo energije i sirovina. Rezultati te vizionarske odluke mogu se videti danas.

Znanje kao faktor savremene ekonomije može da doprinese boljem i efikasnijem korišćenju prirodnih resursa-vode, energije, prostora, zemljišta i dr. U ekonomijama zasnovanim na znanju ekonomski tokovi sve više se zasnivaju na korišćenju novih ideja, informacija, sticanju novih znanja i veština i transferu znanja, a manje na materijalnim izvorima. To je najvažniji resurs kojim može da raspolaže jedno društvo, poslovni sistem ili pojedinac. U društva znanja, osim što pojedinac uči, mora da uči i preduzeće. Organizacija mora stalno da teži da prati nove trendove i stekne znanja koja će joj omogućiti njen dalji razvoj, koji pre svega mora biti održiv. S obzirom da je u društvu znanja, znanje postalo stratejski resurs to menadžeri i lideri imaju važan zadatak da utvrde kako postojeće znanje može najbolje da se iskoristi da bi se ostvarili rezultati. I menadžeri i zaposleni moraju brzo da ovladavaju novim znanjima, da koriste savremene tehnologije, da budu spremni za brzo prikupljanje informacija kako iz organizacija, tako i iz okruženja. Prema Kaplanu i Nortonu (Kaplan, Norton,

2001, 91) sposobnost brzog sticanja znanja i njegovog pretvaranja u proizvode i usluge postaje glavni vodič ka uspehu. Iz ugla uspostavljanja modela održivog razvoja, vrlo je važno da obrazovanje mora da pruži i adekvatna znanja kako bi se razumeo koncept održivog razvoja, i kako bi se moglo izvući maksimum iz vremena u kojem živimo, a da se ostavi dovoljno i za one koji dolaze iza nas. Osnovna zamisao održivog razvoja je da svaka generacija mora da reši probleme koje je sama proizvela i ne sme da ih ostavi sledećim generacijama. Zato održivi razvoj treba da se promovise kroz formalno, neformalno i informalno učenje, a edukatori moraju imati kompetencije za uključivanje tema održivog razvoja u proces učenja. Pri tome je važno voditi računa o osiguranju kanala za pravovremen pristup relevantnim informacijama. Dakle, bez razumevanja osnovnih postulata održivog razvoja, ali i ograničenosti resursa koji su nam na raspolaganju, ne možemo doprineti tom razvoju.

Znanje - pokretač privrednog razvoja

Pitanje razvoja na početku XXI-og veka umnogome je evoluiralo i prevazišlo teorijska razmatranja koja su bila važeća u drugoj polovini predhodnog veka. Tako se od nekadašnje teorije razvoja zasnovanog na "prirodnim" ograničenjima u ostvarivanju visokih stopa rasta u dugom vremenskom roku, na početku poslednje decenije XX-og veka uobličava danas važeći razvojni koncept održivog razvoja. Novi koncept zasnovan je na novoj teoriji rasta u čijem su centru primenjeno znanje i kompleks naučno-tehnološkog razvoja. Umesto starog koncepta prirodnih komparativnih prednosti, umesto prirodnih resursa brzina kretanja inovacija i sposobnost jedne privrede da ostvarena teorijska znanja pretvara u pronalaskе i nove tehnologije, postaju ključne odrednice brzine rasta i razvoja nacionalne ekonomije. Nekadašnje shvatanje bogatstva mereno je fizičkim i finasijskim kapitalom (tone proizvedene robe i milioni stečenog novca), a danas je ključna odrednica nacionalnog bogatstva sposobnost ostvarivanja novih znanja, ideja, inovacija i tehnologija, odnosno kreiranje i raspolaganje intelektualnim kapitalom. Tako doba znanja postavlja temelje novog ekonomskog poretka i šansu kreiranja nove budućnosti, koja se sve više oslanja na vrednost ljudskog potencijala.

U teoriji i u praksi većine ekonomski relevantnih međunarodnih organizacija, realizovane su brojne studije u kojima se ukazuje na značaj društva znanja i ekonomije zasnovane na znanju. Koliki je značaj obrazovanja i znanja vidi se i iz činjenice da se razvoj zasnovan na znanju i inovacijama nalazi u osnovi "pametnog rasta", jednog od tri stuba strategije razvoja EU do 2010 (Milosavljević *et al*, 2010, 115-120). Suština pametnog rasta je u jačanju naučnih i inovacionih kapaciteta kao motora budućeg razvoja. Osim zemalja EU,

investicije u obrazovanje i razvoj ljudskog kapitala, u istraživanje i razvoj, podsticanje kreativnosti i preduzetništva i drugih inovativnih aktivnosti, prioriteti su razvojnih politika i država OECD-a i BRIK zemalja čije su ekonomije u usponu. Prema Nacionalnoj strategiji održivog razvoja, i izbor Republike Srbije predstavlja ekonomija zasnovana na znanju. Donošenjem i Strategije naučnog i tehnološkog razvoja Srbije za period 2016-2020. „istraživanje za inovacije“ (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, 2015) Srbija je započela proces izgradnje sistema koji treba da omogući razvoj inovacija i transfer znanja. To bi mogao biti dobar put ka ekonomiji zasnovanoj na znanju i društvu znanja koje bi doprinelo održivom razvoju srpske privrede.

Prema P. Drakeru (2008, 37) mogu se izdvojiti tri glavne osobine znanja: nema granica jer znanje putuje lakše od novca; mobilnost naviše, dostupno svima kroz lako stečeno formalno obrazovanje; i potencijal za neuspeh je isti kao i za uspeh jer svako može da stekne znanje koje je potrebno za posao, ali ne mogu svi da pobede. Znanje se stiče učenjem, a postoje tri oblika svrsishodnog učenja: formalno obrazovanje-učenje, koje se odvija u različitim obrazovnim institucijama i putem koga se stiču priznate diplome i kvalifikacije, neformalno obrazovanje-učenje, koje se odvija nezavisno od zvaničnog obrazovnog sistema (može biti organizovano na radnom mestu ili kroz aktivnost različitih društava ili udruženja) i informalno učenje, koje je prirodna pojava u svakodnevnom životu. To je lično obrazovanje koje doprinosi boljim znanjima i veštinama. U skladu sa tim, glavni nosioci sticanja znanja su formalno obrazovanje, informaciono-komunikacione tehnologije i preduzeća.

U savremenom svetu znanje je najvažniji resurs i ono omogućava da ostala tri resursa, radna snaga, kapital i prirodni resursi budu produktivni. Čovek sa svojim znanjima, sposobnostima, navikama, veštinama, kreativnošću, motivacijom i energijom najbitniji je faktor celokupnog ljudskog stvaralaštva i nosilac celokupnog privrednog razvoja. Prema nobelovcu Džejmssu Tobinu u naprednijim ekonomijama već sedamdesetih godina XX-og veka doprinos radne snage i kapitala ekonomskom rastu bio je svega 12%, a znanje je produktivnosti doprinosilo preko 80%. Ta tendencija je bila najprisutnija u Japanu gde je preko 95% rasta dolazilo od znanja, a samo 5% od ostalih faktora. (Paunković *et al*, 2016, 417) U literaturi (Dragutinović *et al*, 2005.) navedeno je da su istraživanja ključnih faktora rasta najrazvijenih zemalja tokom druge polovine XX-og veka ubedljivo pokazala da je u novoj strukturi došlo do bitne promene. Promene su ukazale na to da su klasični materijalni faktori kao što su rad i kapital smanjili učešće u vrednosti angažovanih faktora, međutim ne zbog nedostatka i oskudice, nego zbog činjenice što su nematerijalni faktori kao što su znanje, naučna istraživanja i informacije imale daleko veći doprinos ekonomskom rastu i razvoju.

U ekonomiji znanja zaposleni se smatraju generatorom prihoda i bogatstva i čine najvredniji ekonomski kapital. Nova vrednost se stvara poboljšanjem protoka znanja unutar organizacije i pretvaranjem tog znanja u vrednost. U novoj ekonomiji dobit postaje „neopipljiv, „nevidljiv“-učenje nove ideje, novi kvalitet, novi kupci i klijenti, i to su nosioci privrednog razvoja. (Radovanović i Rendulić, 2014, 512) Investicija u znanje se vraća ulagaču za nekoliko godina, donoseći mu siguran kapital i profit. Posledica nedovoljnog ulaganja u znanje je gubitak tržišta i konkurentske sposobnosti kompanija(preduzeća). Obrazovanje može imati pravi efekat na kvalitet rada samo ako je usklađeno sa potrebama konkretne organizacije. Neke organizacije nemaju mogućnosti ulaganja u istraživanje i razvoj kako bi stvorile vlastita znanja. Zbog toga dolazi do stvaranja partnerstva i umrežavanja, odnosno stvaranja alijansi na globalnom tržištu. Već sada je teško predvideti koja znanja i veštine će biti potrebne i tražene za narednih 10 godina. U većini profesija znanje se duplira svakih nekoliko godina, što znači da znanje svakog od nas treba da se duplira svake 2-3 godine samo da bi „držali korak“ sa promenama, a oni koji to ne budu činili neumitno će zaostajati. Pogotovo što se u poslednje vreme beleži trend stalno prisutne erozije, amortizacije znanja koje tokom tri do pet godine zastareva do 50% (Beardwell, *et al*, 2003, 52).

Kreativnost, inovativnost i znanje postali su infrastruktura za ekonomsko stvaralaštvo i dalji ekonomski napredak. Ukupni društveni i ekonomski razvoj jedne zemlje mora da nosi celo radno aktivno društvo. Dakle, svi članovi društva prema svojim sposobnostima i psihofizičkim osobinama treba da doprinesu ekonomskom i društvenom razvoju. Da bi se to postiglo treba stvoriti stvaralački ambijent u društvu. Za stvaranje stvaralačke klime potreban je prvenstveno korektan i human odnos na relaciji: država-pojedinac, organizacija-pojedinac, grupa-pojedinac kao i pojedinac-pojedinac. Najbitniji je odnos, kako bi pojedinac stvaralački delovao i bio motivisan za kreativnost, je odnos država-pojedinac, gde pojedinac oseća pripadnost i slobodu. (Radovanović i Rendulić, 2014, 513) Kreativnost je uslovljena stvaralačkom klimom koja treba da bude razvijena u poslovnim sistemima. U tom smislu, bitno je koliko će ciljevi poslovnog sistema biti usklađeni sa ciljevima i potrebama pojedinanaca i zaposlenih u njemu. Zaposleni pojedinac biće kreativan u svom poslu sve dok za uzvrat ima odgovarajuću korist, nadoknadu, nagradu ili priznanje kao odgovor za svoj doprinos i ostaće na njemu dok mu je omogućeno profesionalno dokazivanje, potvrda sopstvene vrednosti i dok tako postiže individualne i organizacijske interese.

S obzirom da se promene u domenu tržišta i tehnologije dešavaju svakodnevno, šansu za opstanak i razvoj imaju samo proaktivno orjentisane organizacije, tj preduzća koja su spremna da pomeraju granice znanja i na

osnovu toga permanentno sprovode inovacije na svojim proizvodima (uslugama) i procesima. Indikator koji stvarno pokazuje inovativni potencijal je koliko preduzeća investiraju u istraživanje i razvoj. Međutim, u Srbiji poslovna izdvajanja u te svrhe iznose svega 0,13 posto bruto društvenog proizvoda, u Bugarskoj 0,09, Rumuniji 0,23, EU25-1,27, u SAD 2,03, a u Japanu 2,32 posto. Mereno na taj način, proizilazi da ovdašnji inovativni potencijal za komercijalizaciju novih proizvoda, procesa i unapređenje globalne konkurentnosti su deset puta manji u odnosu na prosek EU (Žarković, 2016). Ovo upućuje da ulaganje u znanje i kreiranje povoljnog inovativnog ambijenta, predstavlja neophodni preduslov za ostvarivanje održivog privrednog rasta i povećanja zaposlenosti. U tom cilju veze između preduzeća i naučnih institucija, državnih organa koji definišu inovacionu strategiju i politiku kojom se ostvaruje uticaj na inovacije, kao i zakonodavne, makroekonomske i finansijske institucije moraju biti ojačane kako bi bio obezbeđen stalan prenos znanja, inovacija i veština u privredi.

Strateški pristup znanju kao ključnom faktoru održivog razvoja u tranzitornom ekonomskom modelu

Republika Srbija danas nije u situaciji da bira hoće li da se uključi u svet globalizovane svetske ekonomije i novih tehnologija, odnosno da nastavi započete tržišne i političke reforme. Ona se već opredelila za priključenje EU sa svim ekonomsko-pravnim, političkim, administrativnim i ekološkim posledicama takvog izbora.

S obzirom na to da globalne promene u strukturi proizvodnih faktora pokazuju sve veću dominaciju i superiornost tzv. nematerijalnih faktora ekonomskog rasta kao što je znanje, informacije, kvalitet, standardi, dizajn, know-how i drugo Republici Srbiji ne preostaje ništa drugo nego da prihvati strategiju oslonca na razvoj ljudskog kapitala. To sa razlogom jer stepen poslovnog uspeha prvenstveno zavisi od kvaliteta ljudskih resursa-centralnog resursa sa kojima raspoložu kompanije (preduzeća). Nova znanja o poslu i ljudskim resursima su agens potpuno nove poslovne filozofije, koji pokreće nove promene i koji nosi rizik, ali i koji stvara inovacije i vrši alokaciju resursa, stvara novi kvalitet i vrednost, kao i generiše, nove poslove i radna mesta, što je u sadašnjoj tranzitornoj fazi nasušna potreba.

Zato je izbor Republike Srbije danas opredelenje za ekonomiju zasnovanu na znanju koja će već sutra dominirati njenom privredom. Našoj državi je potrebno široko korišćenje znanja u svim aspektima života. Takvu ekonomiju Republika Srbija može da zamisli i sprovodi kao strateški zadatak definišući područja i pravce promena u cilju održivog razvoja društva među koje spadaju

i: privreda zasnovana na znanju, kao kvalitativna odrednica strateškog razvojnog procesa, i unapređenje sistema obazovanja i vaspitanja. (Nacionalna strategija održivog razvoja, 2008) Znanje treba da proističe, pre svega, iz tržišne ekonomije, odnosno finansiranja iz privatnih izvora, a naročito iz konkurentskog sektora usluga, ali i da se podstiče od strane države.

Upravljanje ljudskim resursima nameće potrebu iznalaženja odgovarajućih modelskih pristupa, i odgovarajuće institucionalne podrške, koji će obezbediti, pre svega, povoljnu klimu u zemlji i instrumentarijum za ostvarivanje fundamentalnog cilja „smanjenja odliva stručnjaka“ i omogućiti njihov znatniji povratak čije znanje treba da koristi izgradnji konkurentske prednosti privrednih subjekata u zemlji. Radi ostvarenja tog zadatka, osim željenog cilja, potrebno je i da postoji jasna vizija i očekivanost, motivisanost i maksimalna posvećenost-članova službi odnosno tima, kreativnost, vertikalna i horizontalna saradnja sa drugim učesnicima, kao i jasna i iskrena komunikacija i koordinacija i kontrola nadležnog državnog organa. Inače, menadžment se odnosi na politiku, praksu i strukturu, koje sve utiču na ponašanje subjekata i na njihove stavove i radnu uspešnost.

U stručnoj javnosti često čujemo protivurečne stavove po pitanjima znanja i obrazovanja u Srbiji. Neki od uzroka nezaposlenosti u Srbiji su: nedovoljan priliv direktnih stranih investicija, slaba ponuda poslova, veliki broj osoba sa niskim kvalifikacijama, ali i neodgovarajući sistem obrazovanja, koji praktično proizvodi kadrove koji po sticanju diplome završavaju kao nezaposleni na tržištu rada. Međutim, tačna je činjenica o nedovoljnoj usklađenosti obrazovanja i tržišta rada, posebno kada je reč o praktičnim znanjima i veštinama. Sve više je prisutan problem da ljudi sa završenom školom nemaju odgovarajući nivo određenih veština, sposobnost za samostalno rešavanje problema, analitičku sposobnost i sposobnost za timski rad na projektima. Svedoci smo i da razvoj ekonomije poštrava zahteve u pogledu kvalifikacija za ulazak na tržište rada i da se u narednom periodu može očekivati da minimum za ulazak na tržište rada bude završeno srednje obrazovanje. U tom smislu, suština promena u srednjem stručnom obrazovanju treba da bude nastojanje da se uspostavi fleksibilan sistem stručnog obrazovanja koji bi odgovorio na izmenjene zahteve tržišta rada i omogućio sticanje znanja i vrednosti za kvalitetniji i brži profesionalni razvoj i karijeru. Visoko kvalitetno obrazovanje treba da stvara takve stručnjake koji će moći da se uključe u oštru međunarodnu konkurenciju. Univerzitet treba posmatrati kao mesto sticanja znanja, obavljanja profesionalne delatnosti i mesto koje kreira kulturni i društveni razvoj. Posebno je važno razvijati partnerstvo univerziteta sa privredom i međunarodnim institucijama. U tom smislu treba koristiti i iskustva razvijenih zemalja koje su u procesu sticanja visokog obrazovanja, razvile i određene institucije izvan univerziteta

koje su pružale odgovarajuće profesionalno obrazovanje (Knoks, 2002, 291-297). Reč je o novom obliku visokog obrazovanja, koji je izlazio iz institucionalnog sistema. Obrazovanje stečeno na ovaj način omogućavalo je brže zapošljavanje.

Kada je u pitanju korišćenje znanja sudeći po dosadašnjim iskustvima čini se da državni organ Srbije, odnosno, oni koji su zaduženi za saradnju sa dijasporom, ne koriste raspoloživo znanje koje posedujemo u zemlji, u meri u kojoj je to moguće i potrebno. Ova vremena su za preduzimanje akcije, a što zahteva sposobnost, volju i interes da se okupe i aktiviraju svi ljudski potencijali iz zemlje i oni u inostranstvu koji su dostupni i voljni, kako bi zajedno tražili optimalna rešenja za sve probleme sa kojima se Srbija suočava. Bez novih kreativnosti i znanja nije moguće uspešno restrukturirati naše velike poslovne sisteme, rešavanje viškova zaposlenih, funkcionisanje velikih organizacionih sistema, opstanka malih i srednjih preduzeća, otvaranje novih radnih mesta. Kako je objasnila Zjalić (2011) znanje kao strukturisana moć uma, koje menja ljude i prilike, preuzimajući odgovornost za kvalitet ljudskih resursa, moglo bi da dovede do zaokreta ka porastu zaposlenosti, pa i privrednom rastu. Ako smo već ušli u novo doba-doba znanja, onda je očigledno da će osnova našeg delovanja, od danas pa nadalje morati da bude što racionalnije korišćenje tog najvrednijeg resursa. Dakle, potrebno je zajedničko i usklađeno delovanje odgovarajućih ministarstava, socijalnih partnera, obrazovnih ustanova i tržišta rada. Infrastruktura obrazovanja-učenja podrazumeva i pravnu regulativu, uređena prava i obaveze finansiranja od strane državnih, regionalnih i lokalnih struktura i fondova, izgrađenu mrežu ustanova, udruženja i fondacija koje realizuju programe u ovoj oblasti.

Činjenica je da su odnosi između stručnjaka u dijaspori i onih u zemlji matiči često postojali i u prošlosti, ali strateški pristup treba da bude takav da se ove sporadične, vanredne i ograničene veze učine sistemskim, čestim i raznovrsnim. U tom smislu, Vlada treba da podstiče i pomaže samoorganizovanje srpske intelektualne dijaspore i njihove mreže. Intelektualne mreže u dijaspori treba da predstavljaju most između stručnog i naučnog potencijala u zemljama destinacije i stručnog i naučnog potencijala u zemlji matiči. Razume se, ciljevi razvoja nameću potrebu i da država bude otvorena za zapošljavanje najboljih stručnjaka-talenata iz inostranstva bilo da su pripadnici naučne dijaspore ili ne. Kada je u pitanju intelektualna dijaspora važne su i odgovarajuće institucije civilnog sektora koje bi promovisale politiku povratka stručnjaka, kao i politiku saradnje na daljinu sa srpskom naučnom dijasporom. Očito je da država Srbija kao institucija nije u mogućnosti da realizuje takvu akciju bez šire podrške društva.

S druge strane, neophodno je kontinuirano stvaranje povoljnog i atraktivnijeg ekonomskog i društvenog okruženja. Treba uvažiti činjenicu da

nove vrednosti determinišu nove trendove i da bolji uslovi za uspešno profesionalno ostvarenje postaju sve dominantniji motiv za odlazak visokostručnih kadrova. Potrebno je zaustaviti gubitak velikog intelektualnog potencijala stvaranjem uslova za realizaciju profesionalnih ciljeva u sopstvenoj zemlji. Posebno je važno i da se u narednom periodu uspostavi efikasnija i bilateralna saradnja sa zemljama EU i drugim razvijenim ekonomijama, naučnim i specijalizovanim institucijama u svetu na naučno-tehničkom, kulturnom i drugom planu, a radi obezbeđivanja odgovarajuće specijalizacije, stručnog usavršavanja mladih intelektualaca iz Srbije uz obezbeđivanje njihovog povratka i profesionalnog angažovanja u zemlji matici. Tržište rada za istraživače i inovatore, kako u pogledu zakonskih rešenja tako i u pogledu funkcionisanja, treba i kod nas, kako to čine sve evropske zemlje, da je harmonizovano sa rešenjima EU. Kreatori politike u našoj zemlji treba da obezbede uslove kojima će osigurati da karijera istraživača bude što privlačnija i da se smanje i progresivno eliminišu prepreke koje još uvek onemogućavaju mobilnost istraživača.

Istaknut je značaj ulaganja u ljudski kapital, međutim, nivo ulaganja u obrazovanje u Srbiji je veoma nisko. Ministarstvo nije uspelo da napravi značajniji korak u pogledu izdvajanja sredstava za istraživanje i razvoj. Tako se Srbija prema izdvajanjima za istraživanje i razvoj nalazi na samom dnu liste zemalja. U prvim decenijama novog veka Srbija je izdvajala za istraživanje i razvoj 0,1% do 0,41% bruto domaćeg proizvoda. Privreda Srbije nije izdvojila značajna sredstva i o tome nema preciznih podataka. Procenjuje se da ukupna ulaganja u nauku u Srbiji u 2016. neće prelaziti 0,3% BDP-a, što Srbiju još uvek svrstava među zemlje sa najmanjim ulaganjima u nauku kako u razvijenom svetu, tako i u regionu. Nasuprot Srbiji, u svim visoko i srednje razvijenim zemljama sveta, ulaganja u nauku stalno se uvećavaju. U našoj zemlji pored niskog izdvajanja za nauku brine i odsustvo jasnog pozitivnog opredelenja o povećanom izdvajanju. Investiranje u ljude i veštine je neophodno, jer je to jedini način da se očuva i unapredi konkurentna prednost. Osim što je bitno koliko se izdvaja za obrazovanje, bitno je i kako se raspoređuje ulaganje u obrazovanje i da li je ta raspodela u interakciji sa okruženjem i tražnjom okoline(nije sve jedno gde će koji fakultet ili institut biti raspoređen).

Doživotno učenje i sticanje kompetencija, profesionalnih veština i obrazovnih vrednosnih orijentacija

Da bismo imali društvo koje zna čemu treba težiti i kako se razvijati, moramo imati obrazovanje sposobno da motiviše pojedinca da sa sopstvenim obrazovanjem nastavi i nakon normalnog školovanja. Promene koje donosi

ekonomija zasnovana na znanju imaju značajne posledice na zaposlene. Oni su suočeni sa svakodnevnim promenama, osećaju pritisak da razvijaju nove veštine i sposobnosti znatno brže i češće nego ranije. Ukoliko nisu spremni da uče, postaju stariji, nekvalifikovani i hendikepirani. Preti im opasnost da ih poslodavac zameni sa onima koji brzo uče, a ostali budu izopšteni iz poslovnih procesa. U ekonomiji znanja, radnik nije samo vredan već i zainteresovan za posao. On mora da razmišlja i kreira. Zato je potrebno da kod zaposlenih postoji pozitivan stav prema učenju i kontinuiranom obrazovanju i usavršavanju. Doživotno učenje kao proces je nastao i profilirao se krajem dvadesetog veka u Evropi, pa je zbog važnosti, značaja i uticaja na sve druge procese posebno one koji se dešavaju u društvenom životu, dobio podršku relevantnih obrazovnih i političkih subjekata savremenog društva. Doživotno učenje, prema definiciji evropske komisije je svo ono učenje koje se preduzima tokom celog života, s ciljem poboljšanja znanja, veština i kompetencija u okviru lične, građanske, društvene perspektive ili vezano za zaposlenje. Krajnji cilj podsticanja doživotnog učenja je stvaranje društva koje uči i koje teži socijalnom i opštem dobru, razvijanje kvalifikacija temeljenih na kompetencijama i rezultatima učenja, trajno usklađivanje obrazovanja sa potrebama tržišta rada, izgradnja sistema obrazovanja i osposobljavanja koje omogućava doživotno učenje i mobilnost. Upravo u tom segmentu neformalno obrazovanje dobija na značaju jer treba da obezbedi sprovođenje principa doživotnog učenja i kompenzira nedostatke formalnog obrazovanja. Naravno to će kroz ulaganje u sopstveni razvoj omogućiti kreiranje ideja, vizija i dalekovidosti što će voditi održivom razvoju.

Da bi se poboljšalo obrazovanje odraslih i u potpunosti usvojio koncept doživotnog učenja bitna je saradnja između svih zainteresovanih strana, ministarstava, poslodavaca, sindikata, asocijacija privrede i neprivrede, nevladinih organizacija koji zajednički deluju u stvaranju mogućnosti za trajno učenje i osiguravaju priznanja, potvrde i primenljivost. Neophodna su nova partnerstva stejholdera, posebno među predstavnicima obrazovnih institucija i poslodavaca. Posebna pažnja se mora usmeriti na stanje kako poslodavci priznaju i vrednuju kvalifikacije stečene u procesu neformalnog obrazovanja, sertifikaciju, saradnju i razmenu iskustava između univerziteta, obrazovnih institucija i davalaca edukacije, benčmarking, primenu „tehničkog govora kvalifikacija“, koja se ogleda u primeni standarda i „socijalnog govora kvalifikacija“ odnosno motivacije za učenje u cilju uspostavljanja kvaliteta i vrednosti kvalifikacija na tržištu rada. Takvo delovanje stvara klimu koja razvija „društvo znanja“ i „organizacije koje uče“. Na duži rok se postiže i kultura učenja i povećava korisnost znanja.

U proteklom periodu stvaranje partnerstva za doživotno učenje u Srbiji je išlo sporo, mada je svest o značaju saradnje već prisutna kod velikog broja zainteresovanih strana. Međutim, bitno je ostvariti mnogo veću posvećenost preduzetničkom obrazovanju referentnih institucija nadležnih za obrazovanje. Kada je reč o preduzetništvu do sada je njegov naglasak bio u okviru stručnog obrazovanja, a sada je neophodno posvetiti veću pažnju modalitetima uvođenja preduzetništva na svim nivoima formalnog obrazovanja (osnovnom, srednjem i visokom). Takođe, što se tiče neposredne realizacije obrazovnih programa ističe se da se pitanjem razvoja ključnih preduzetničkih veština treba baviti sistemski. Posebno je neophodno podsticati saradnju između škola i preduzeća. Da bi se ostvario dalji napredak u ovoj oblasti neophodno je sačiniti strategiju doživotnog učenja u oblasti preduzetništva.

I pored sporog i ograničenog uključivanja preduzetništva u obrazovne programe, ipak su načinjeni značajni pomaci. Kao pozitivan primer izdvojićemo Program Dostignuća mladih u Srbiji-koji je pokrenut od strane Ministarstva privrede u 2015, sa ciljem da se probudi preduzetnička svest kod mladih, kako bi se podstaklo zapošljavanje, samozapošljavanje i preduzetništvo mladih. Cilj Projekta je: pružanje mladima osnovno znanje i iskustvo u osnivanju i vođenju preduzeća (osposobljavanje mladih za preduzetništvo, vršenje različitih poslovnih aktivnosti, što vodi ka povećanju broja novoosnovanih firmi i povećanju zaposlenosti); uključivanje lokalnih samouprava u razvoj omladinskog preduzetništva; aktivna promocija ideje o samozapošljavanju i razvoju preduzetničkog duha među mladima; pružanje podrške mladima da stvore vlastita i održiva preduzeća kroz obuke za otpočinjanje i vođenje sopstvenog posla; pomoć mladim ljudima da razviju lične kvalitete kao što su samoinicijativa, samopouzdanje, kreativnost, timski rad i odgovornost; sticanje znanja o tržišnim mehanizmima i predpostavkama za donošenje odluka i dr.

Međutim, za potpuni uspeh, sam razvoj i implementacija koncepta doživotnog učenja nije dovoljan. Potrebno je obezbediti uslove za mogućnost zapošljavanja pojedinca i povećanje njegove fleksibilnosti na tržištu rada. Zapošljivost predstavlja stalnu konkurentnost pojedinca na tržištu rada s obzirom na potrebna znanja, veštine i sposobnosti koje se traže. Reč je o potrebi da se stalno zaposlenje zameni stalnim razvojem i osiguranjem najnovijih znanja i veština koje tržište rada zahteva, tj stalnom zapošljivošću. Odgovornost u tome ima država poslodavci, sindikati i strukovna udruženja, ali i pojedinci. Poslodavci više ne mogu osiguravati stalno radno mesto i stabilan radni odnos, ali umesto toga moraju osiguravati svojim zaposlenima stalno obrazovanje i osavremenjavanje znanja i veština tako da stalno mogu naći posao bilo u njihovom preduzeću ili drugde. To istovremeno za pojedince znači obavezu stalnog učenja i razvoja, praćenja promena u znanju i praćenje potreba tržišta

rada. Dakle, potreba za novim znanjima u skladu sa promenama u nauci i naučnim dostignućima obavezuje obrazovnu politiku i obrazovni menadžment da kreiraju programe koji će sadržavati doživotno učenje u kojem će se sticati kompetencije koje će voditi napretku pružajući priliku adekvatnog odgovora na sve izazove savremenog života, kao i rešavanje svih problema održivog razvoja.

Zaključak

Promene su obeležje dvadeset prvog veka. One su duboke i brze, zahvataju sve oblasti delovanja i življenja. Savremen čovek mora biti sposoban da prepozna novu mogućnost, promenu koja sledi, pretnju koja se krije, kako bi sebe pripremio, prilagodio, unapredio i osposobio za novu situaciju. Bez razumevanja osnovnih postulata održivog razvoja, ali i ograničenosti resursa koji su na raspolaganju, ne može se doprineti tom razvoju. Samo tako pojedinac može opstati, ali tako i jedno društvo može uspešno da se razvija i prilagođava promenama. Stvaranje društva zasnovanog na znanju predstavlja osnovu, za postizanje održivog razvoja.

Postoji saglasnost većine ekonomista da su znanje i inovacije osnova privrednog i sveukupnog razvoja. Ulaganja u razvoj znanja i kreativnosti postala su najunosnija investicija ulaganja u društveni kapital kao jedini put za izlazak iz ekonomske recesije u kojoj se nalazi i naša privreda i društvo. Kvalitet ljudskih resursa je ključ za povećanje produktivnosti, a što je veće ulaganje u obrazovanje, veća je i produktivnost. Obrazovanje može imati pravi efekat na kvalitet rada samo ako je usklađeno sa potrebama konkretnog preduzeća-institucije, zato je nužno odabrati pravo obrazovanje. Da bismo imali društvo koje zna ka čemu treba težiti i kako se razvijati, moramo imati obrazovanje sposobno da motiviše pojedinca da sa sopstvenim obrazovanjem nastavi i nakon normalnog školovanja. Potreba za stalnim obrazovanjem je uzrokovana velikim dinamizmom savremenog društva, brzim tehničko-tehnološkim razvojem, posebno informaciono komunikacionim tehnologijama, što zahteva stvaranje novih znanja, kao i stvaranje novih zanimanja. Sistem mora jednostavno da podstiče pojedince da rade na sebi. Samo nova i kvalitetna znanja i inovativnost ljudskih resursa mogu stvoriti nove poslovne mogućnosti, nova radna mesta, a time i nove procese i nove vrednosti čineći tako izvor bogatstva i društvenog blagostanja.

Trenutni nivo konkurentnosti srpske privrede ne obezbeđuje osmišljeno međunarodno pozicioniranje. Za srpsku stvarnost i situaciju, u kome se našla privreda i društvo, nema lakog i brzog načina da se uklone barijere kako bismo mogli da izvučemo maksimum iz vremena u kojem živimo, a ostalo dovoljno za

one koji dolaze iza nas. Zato na svim preprekama treba raditi intenzivno, studiozno, kvalitetno i racionalno, uz pomoć inostrane akumulacije, za koju je neophodno stvoriti adekvatan privredni ambijent. Novo poslovno okruženje i novo zakonodavstvo su infrastruktura za adekvatno privredno delovanje. Razume se u takvom poslovnom okruženju treba da se stvore uslovi za kvalitetniji razvoj obrazovnog sistema, veća ulaganja u naučno istraživački rad, razvoj kvalitetnih ljudskih resursa, razvoj kreativnosti i inovativnosti kao odrednice za razvoj novih poslovnih poduhvata koji treba da postanu nosioci razvoja i njegove održivosti. Dakle, nema sumnje budućnost i perspektivu naše društvo, organizacije i pojedinci mogu imati ako budu imali neophodna znanja i veštine koje će im omogućiti da nadvaladaju tako moćne i međusobno povezane sile kao što su brzina promena, složenost okruženja i nesigurnost vremena.

Reference

1. Barbier, E. B. & Markandya, A. (1990). The Conditions for Achieving Environmentally Sustainable Development. *European Economic Review* (34), 659-669
2. Beardwell, I & Holden, L. (2003). *Human Resource Management*, Person Education.
3. Dasgupta, P & Heal, G. (1979). *Economic Theory and Exhaustible Resources*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
4. Dragutinović, S., Filipović, M. i Cvetanović, S. (2005). *Teorija privrednog rasta i razvoja*. Beograd : Ekonomski fakultet.
5. Drucker, P. F. (2008). *Management*. New York: Collins.
6. Dukić, D. (2011). Strategija inovativnosti kao faktor održivog razvoja u tranzicionom okruženju. *Svarog* . (3), 94-103.
7. Žarković, Z. (2016). *Inovacije i transfer znanja*, Preuzeto 20. decembra 2016, http://www.bos.rs/cepit/evolucija/html/13/transfer_znajna.htm.
8. Kaplan, R & Norton, D. (2001). *The Strategy Focused Organizations*, Havard Business School Press.
9. Knoks, A. B. (2002). Pобољшanje kvaliteta kontinuiranog stručnog obrazovanja, *Glasnik Narodne biblioteke Srbije*, 4(1), 291-297.
10. Lerch, M, Ramet, V. (2015). *Održivi razvoj, povezan sa privrednim i društvenim pitanjima i pitanjima okoline, ključan je za iskorenjivanje siromaštva*, Preuzeto 15. septembra 2016, <https://europa.eu/eyd2015/hr/eu-european-parlament/post/sustainable-development-touching-economic-social-and-environmental>
11. Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., and Behrens, W.W. (1972). *The Limits to Growth: A Report for The Club of Rome, s Project on the predicament of Mankind*. New York, USA: Earth Island, Universe Books.

12. Milosavljević, Z., Nestorović, O. i Zdravković, D. (2010). *Ekonomika* vol. 56 br.1 str. 115-120.
13. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. (2015). *Nacrt: Strategije naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije za period od 2016 do 2020.godine-„istraživanje za inovacije“*, Preuzeto 23. decembra 2016. www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Strategija.nauka-za-inovacije-17-NOVO.pdf
14. Paunković, D., Jovanović, V. i Lončar, D. (2016). *Uticao vrednosnih stavova zaposlenih na organizaciono učenje i održivi razvoj-faktorska analiza*, Preuzeto 15. decembra 2016. <http://www.earaz.org.rs>
15. Radovanović, V. i Rendulić, G. (2014). *Znanje-put ekonomskog razvoja*, Preuzeto 20 decembra 2016. www.ftn.kg.rs/konferencije/tio2014/PDF/613%20Radovanovic,%20Rendulic.pdf
16. Solow, R. M. (1974). Intergenerational Equity and Exhaustible Resources, *Review of Economic Studies*, Vol. 41, 29-46.
17. Solow, R. M. (1993). Sustainability: An Economist's Perspective. In : R. Dorfman, & N. S Dorfman (Eds). *Economics of the Environment: Selected readings* (pp.179-187). New York, USA: W.W. Norton.
18. Zjalić M. Lj. (2011). *Rzvoj ljudskih resursa u funkciji strukturnih promena i novih uslova rada*. Beograd: Fakultet za menadzment malih i srednjih preduzeća.

KNOWLEDGE AS A KEY FACTOR IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT TRANSIENT MODEL OF ECONOMIC GROWTH

The characteristic of the modern era is the effort to achieve sustainable development, increase employment and living standards. The development of Serbian economy towards sustainability can be viewed only on based on the realization of economic growth, primarily based on factor such as knowledge, information, people, education and the quality of relationships between people and institutions. In this regard, in order to know via as a basic feature of human capital launched the realization of strategic objectives, our vision and achieve success, it is necessary to use creativity and innovation, flexibility and adaptability that our people and have at their disposal and to use them in a responsible and meaningful way. In the time that before us, learning becomes a personal responsibility. People need to take responsibility for their knowledge and quality of work they perform, without waiting for initiatives to acquire knowledge from reaching higher levels management.

Keywords: education, skills, transition, strategy, sustainable development

NAČINI SMANJENJA REGRESIVNOSTI PORESKOG SISTEMA REPUBLIKE SRBIJE

Marina Đorđević*, Jadranka Đurović-Todorović i Dušan Perović*****

U poreskom sistemu Republike Srbije dominiraju porezi na potrošnju. Putem PDV-a, akciza i carina obezbedi se blizu tri četvrtine prihoda budžeta. Direktni porezi (porez na dohodak građana, porez na dobit pravnih lica i porezi na imovinu) nisu dovoljno izdašni, s obzirom na nizak nivo razvijenosti privrede Republike Srbije i nepostojanje dovoljne ekonomske snage za oporezivanje. S obzirom na takav odnos direktnih i indirektnih poreza u poreskom sistemu Republike Srbije, može se zaključiti da postoji visok nivo regresivnosti ovog poreskog sistema. To ukazuje na činjenicu da građani sa nižom ekonomskom snagom, kroz kupovinu roba i usluga, podnose veći poreski teret, u odnosu na one koji su platežno sposobniji. Cilj ovog rada je da ukaže na problem regresivnosti poreskog sistema Republike Srbije. Takođe, u radu biće analizirani predlozi za smanjenje stepena regresivnosti ovog poreskog sistema kroz reformu direktnih poreza i ublažavanje regresivnih efekata poreza na potrošnju.

Ključne reči: regresivnost, porezi na potrošnju, PDV, akcize, direktni porezi

Uvod

Regresivnost je karakteristika poreza na potrošnju, koja se negativno odražava na socijalnu sliku zbog neravnomerne distribucije poreskog opterećenja u nekom društvu. Ona je zajednički problem svih sistema u kojima postoje porezi na potrošnju.

Porezi na potrošnju predstavljaju dobar instrument za ubiranje prihoda od poreskih obveznika, pa država mora da pronađe odgovarajuće instrumente i mere koje bi doprinele pravičnijoj raspodeli poreskog tereta usled njihovog regresivnog karaktera. Regresivnost poreza na potrošnju može se ublažiti kroz progresivno oporezivanje dohotka ili imovine. Sa stanovišta efikasnosti, porezi na potrošnju su poželjniji poreski oblici od direktnih poreza, jer manje ometaju funkcionisanje privrede i ponašanje ekonomskih činilaca. Sa stanovišta pravičnosti, direktni porezi su prihvatljiviji poreski oblici, s obzirom na to da se prilikom oporezivanja sagledava ekonomska snaga fizičkih i pravnih lica kao poreskih obveznika, a vrlo često i lične i porodične okolnosti pod kojim je to lice ostvarilo dohodak ili raspolaze nekom imovinom.

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, marina.dj@ptt.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, jadrankadjt@gmail.com

*** Student doktorskih studija Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Nišu, bokaperovic@yahoo.com

U radu je najpre obrađen problem regresivnosti i izvršen je pregled teorijskih i empirijskih stavova o tome. Nakon toga, u drugom delu prikazana je struktura poreskog sistema Srbije, kako bi se ukazalo na regresivni karakter poreza u našoj zemlji. Na kraju, data su rešenja za ublažavanje i prevazilaženje problema regresivnosti kako u domenu indirektnih tj. poreza na potrošnju, tako i u domenu direktnih poreza.

Teorijski pregled problema regresivnosti poreza

U cilju boljeg razumevanja problema regresivnosti, neophodno je krenuti od sagledavanja načela pravičnosti kao jednog od osnovnih načela na kojima se temelje savremeni poreski sistemi. Ovo načelo nalaže da je neophodno prilikom oporezivanja uzeti u obzir ukupnu ekonomsku snagu poreskog obveznika. To znači da oni koji imaju veću ekonomsku snagu, treba da plaćaju i veće poreze. Međutim, u praksi savremenih poreskih sistema, vrlo često, ovaj princip je narušen. Tako npr. kod oporezivanja potrošnje, bez obzira na svoju ekonomsku snagu svi građani plaćaju porez po istoj poreskoj stopi. Međutim, veći poreski teret "pada na leđa" siromašnijim građanima. S druge strane, kada govorimo o direktnim porezima, ne možemo tvrditi da je načelo pravičnosti u oporezivanju u potpunosti ispoštovano, s obzirom na to da je potrebna glomazna poreska administracija koja bi, prilikom određivanja poreske obaveze, što preciznije sagledala sve lične i porodične karakteristike poreskog obveznika. U tom slučaju, princip efikasnosti u oporezivanju ne bi bio ispoštovan.

Ukoliko sagledavamo problem regresivnosti sa stanovišta poreza na potrošnju, možemo zaključiti, da posmatrano u dugom roku, on menja svoje značenje. Ovaj slučaj će se desiti kada se za merenje regresivnosti ne koristi godišnji, već prihod koji obveznik ostvari tokom svog životnog veka. Bogatiji pojedinci, koji su manje opterećeni porezima na potrošnju, pod pretpostavkom da svoj dohodak potroše do kraja života, na kraju nisu oslobođeni poreza na potrošnju, jer će ga ipak platiti prilikom trošenja svog dohotka. Ukoliko pretpostavimo da oni deo svog dohotka štede, a da je štednja samo odložena potrošnja, ona će takođe podleći oporezivanju u trenutku pretvaranja u potrošnju. U takvim uslovima PDV proporcionalno opterećuje dohodak koji pojedinac stiče tokom života, pa će tako bogati i siromašni podjednako biti opterećeni PDV-om (Cindori i Pogačić, 2010, 232).

U današnjim uslovima problem regresivnosti se vezuje za godišnji dohodak pojedinca, a kao rezultat toga može se navesti povećano opterećenje siromašnog stanovništva. To je iz razloga što je veći udeo potrošnje u dohotku stanovništva niže ekonomske moći, dok je štednja zanemarljivo mala ili je uopšte nema. Ekonomski snažniji delovi stanovništva, shodno svom dohotku, mogu izdvojiti

znatno više sredstava za osnovne životne namirnice, a takođe mogu jedan deo dohotka da preusmere u štednju. Siromašna domaćinstva ceo svoj dohodak usmeravaju u potrošnju, pa postoji stav da je poštenije oporezivati višim stopama štednju bogatijih pojedinaca. Međutim, na taj način bi njihova buduća potrošnja bila znatno umanjena.

Problem regresivnosti nije detaljnije izučavan i nije mu pridavana naročita pažnja do sredine sedamdesetih godina prošlog veka, kada su se pojavila prva istraživanja koja su se bavila regresivnošću. U zemljama Evropske unije, većina država članica je prihvatila politiku sniženih poreskih stopa u oporezivanju potrošnje. Malo interesovanje za regresivnost koju izazivaju porezi na potrošnju proisteklo je i iz razloga što se vodila politika nižih poreskih stopa na egzistencijalne proizvode kao što su hrana, voda, lekovi, knjige, novine, časopisi, ulaznice za muzeje i pozorišta i druga dobra, u cilju smanjenja poreskog opterećenja siromašnog dela stanovništva (Blažić, 2010, 3). Takođe, u zemljama EU, o regresivnim efektima se počelo raspravljati kada je uočen problem siromaštva (Đorđević i Perović, 2016, 1399-1420).

Empirijska istraživanja koja su sprovedena krajem sedamdesetih godina prošlog veka, pokazala su da diferencirane stope mogu ublažiti regresivnost poreza na potrošnju. U istraživanju obavljenom za države EU, pokazalo se da je PDV više proporcionalan. Međutim, ukoliko se kao osnovica koristi potrošnja, on pokazuje blagu progresiju, dok se u slučaju dohodne osnovice pokazalo da je blaga progresija bila izražena kod osoba sa nižim dohotkom, a kod osoba sa višim nivoom dohotka, porezi na potrošnju su blago regresivni. Kantvativno je ovo izraženo preko koeficijenta distributivnog učinka, koji predstavlja odnos najvišeg i najnižeg dela dohotka podeljenog na deset, odnosno četiri nivoa (decila/kvantila) (Blažić, 2010, 4).

Porezi na potrošnju su poželjniji poreski oblici od direktnih poreza, jer manje ometaju funkcionisanje privrede i ponašanje ekonomskih činilaca., ostavljaju manje prostora za izbegavanje plaćanja poreza i manje utiču na konkurentnost ekonomije na globalnoj pozornici (Stojković i Gašić, 2012, 222). Problem regresivnosti se može oceniti kao interdisciplinarni, pošto podjednako zaokuplja ekonomiste, pravnike i sociologe (Škarica, 2009, 261).

Ukoliko pogledamo strukturu savremenih poreskih sistema po pitanju odnosa direktnih i indirektnih poreza možemo uočiti da u privredama koje su na nižem nivou ekonomskog razvoja preovladavaju indirektni ili porezi na potrošnju, dok u razvijenijim državama direktni porezi imaju značajno učešće, pa je stepen regresivnosti mnogo manji. Nedovoljno razvijene ekonomije na taj način, kroz visok nivo učešća poreza na potrošnju, povećavaju svoju nerazvijenost produbljivanjem siromaštva svog stanovništva.

U Tabeli 1 može se sagledati udeo direktnih i indirektnih poreza u izabranim zemljama u periodu 1995-2015.

Tabela 1 Učešće indirektnih i direktnih poreza u ukupnim javnim prihodima u izabranim zemljama, 1995-2015. (u %)

	1995.		2005.		2015.	
	Indir.	Direkt.	Indir.	Direkt.	Indir.	Direkt.
Bugarska	39,7	29,1	53,2	15,7	52,4	19,9
V.Britanija	38,8	43,2	36,0	45,4	39,3	42,3
Kipar	42,6	33,1	47,2	29,2	44,0	29,8
Mađarska	42,8	21,1	42,2	24,3	48,7	17,4
Malta	45,9	31,3	45,6	35,5	40,5	42,5
Nemačka	27,2	30,4	28,2	28,9	28,7	31,6
Rumunija	33,7	38,5	46,4	19,2	46,6	22,4
Slovenija	39,5	17,7	40,8	22,6	41,2	19,6
Francuska	37,5	19,7	35,8	27,1	34,7	28,7
Češka	32,9	25,8	31,8	24,9	35,6	21,2

Izvor: <http://ec.europa.eu/taxtrends> (datum pristupa 17. 2. 2017.)

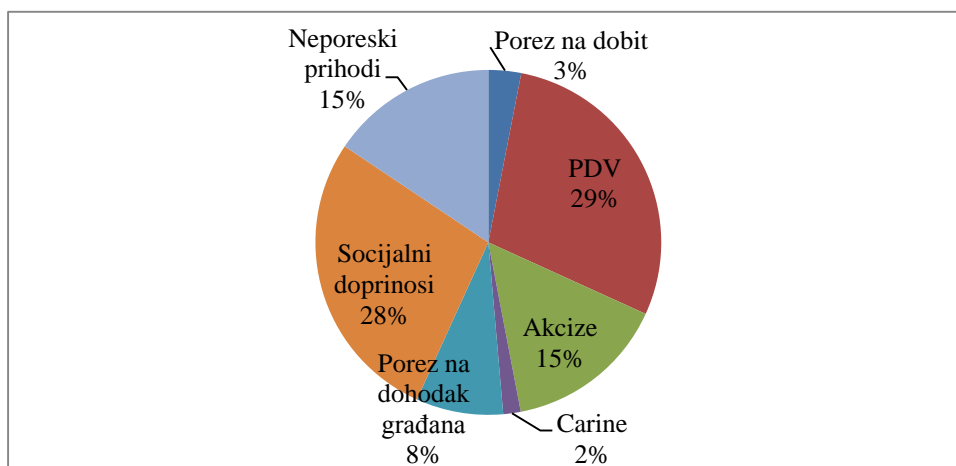
Iz Tabele 1 se može uočiti da je učešće indirektnih poreza veće u odnosu na učešće direktnih poreza u ukupnim prihodima. Ta razlika se u mnogim državama povećala kao rezultat uticaja ekonomske krize na ekonomije ovih zemalja. Visok nivo direktnih poreza karakterističan je za industrijsko razvijene zemlje, zato što je dohodak u tim zemljama mnogo veći, a privredni ras beleži konstantan rast. Zemlje u kojima je niži nivo razvoja, imaju veći udeo indirektni poreza u odnosu na direktne i zato se javlja problem regresivnosti.

Karakter poreskog sistema Republike Srbije

Poreski sistem Republike Srbije predstavlja rezultat istorijskog nasleđa i tradicije, ali i ekonomskih i političkih okolnosti kojima je Republika Srbija izložena. U strukturi konsolidovanih javnih prihoda može se uočiti da najveće učešće imaju porez na dodatu vrednost i doprinosi za socijalno osiguranje. Neporeski prihodi i akcize čine po 15% konsolidovanih prihoda, dok porez na dohodak građana i porez na dobit pravnih lica obezbeđuju malo iznad 10% ovih prihoda. Značaj carina je prilično smanjen, pa se putem njih ostvari oko 2% ukupnih prihoda, što je direktna posledica pristupanja naše zemlje Evropskoj uniji.

S obzirom na to da doprinosi nisu prihod budžeta Republike Srbije, na Slici 2 prikazana je struktura poreskih prihoda. Nešto iznad 85% ukupnih poreskih

prihoda se prikupi od indirektnih poreza, a preostalih 15% od direktnih poreza. Ovoj odnos indirektnih i direktnih poreza u Srbiji ne iznenađuje, s obzirom na to da je ekonomija naše države izuzetno oslabljena i veoma je nizak rast BDP-a, pa i prihodi od poreza koji direktno terete dohodak i imovinu su niski. Poreske vlasti u prikupljanju poreskih prihoda, pretežno se oslanjaju na indirektno poreze, s obzirom na to da u uslovima nedovoljno razvijene privrede njima ne preostaje ništa drugo nego da oporezuju potrošnju.

Slika 1 Struktura konsolidovanih prihoda u Srbiji (u %), 2010-2015.

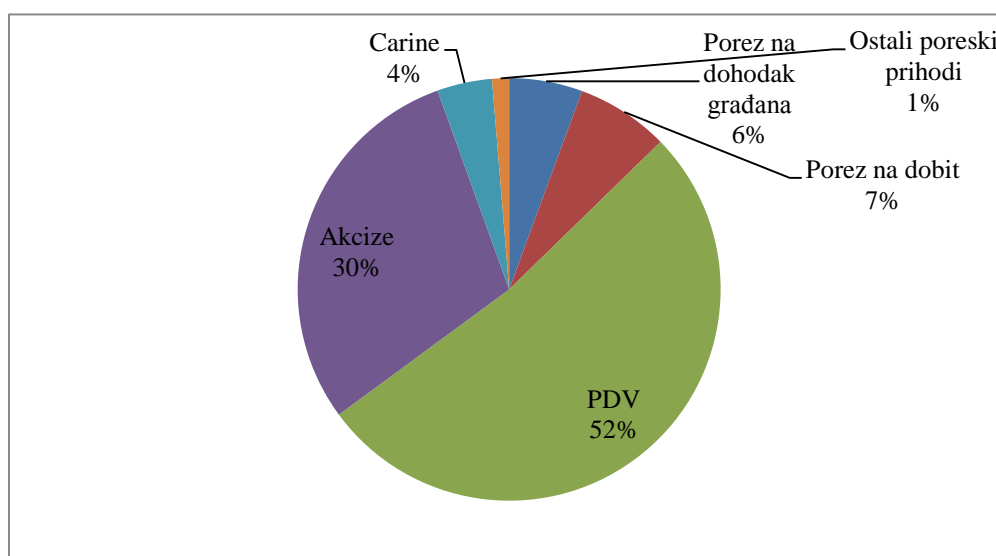
Izvor: Autori, na osnovu: Bilten javnih finansija, br. 147, novembar 2016.

Olakšano oporezivanje potrošnje proizilazi i iz činjenice da se porezi na potrošnju plaćaju "pod anestezijom", odnosno potrošači kroz cenu proizvoda i usluga plaćaju i PDV, akcize i carine, bez popunjavanja poreske prijave ili dobijanja poreskog rešenja. Oni plaćanja ovih poreza često nisu svesni, ali svakoako da to osećaju kroz smanjenje kućnog budžeta i kroz umanjeње svoje ekonomske snage.

Na Slici 3 prikazan je odnos direktnih i indirektnih poreza, u periodu 2010-2015. u Srbiji. Na osnovu podataka može se uočiti da je ovaj odnos u svim posmatranim godinama u korist indirektnih poreza. Indirektni porezi poput PDV-a, akciza i carina obezbeđuju veliki iznos sredstava za punjenje budžeta, ali su socijalno i ekonomski izuzetno nepravični poreski oblici koji izazivaju problem regresivnosti i produbljuju siromaštvo u jednoj zemlji.

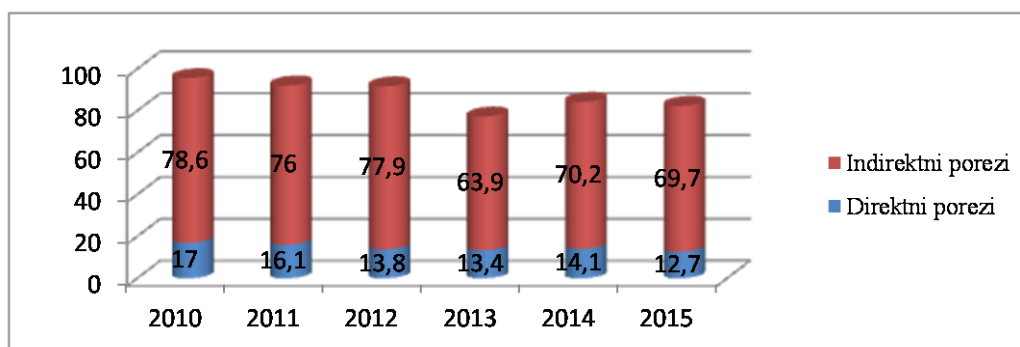
Međutim, obuhvatnost direktnih i indirektnih poreza po zemljama se razlikuje. U najvećem broju zemalja u grupu direktnih poreza svrstani su: porez na dohodak fizičkih lica, porez na dohodak pravnih lica i porezi na imovinu. S

druge strane, indirektni porezi (PDV, akcize i carine) su oni kod kojih teret poreza ne podnosi poreski obveznik, već krajnji potrošač proizvoda, odnosno primalac usluge (Đurović Todorović i Đorđević, 2013, 17). Poslednjih godina ovi porezi imaju rastuću ulogu, čak i u razvijenim ekonomijama, a posebno u nedovoljno razvijenim.

Slika 2 Struktura poreskih prihoda Republike Srbije, 2010-2015.

Izvor: Autori, na osnovu: Bilten javnih finansija, br. 147, novembar 2016.

Slika 3 Odnos direktnih i indirektnih poreza u Republici Srbiji (u %), 2010-2015.

Izvor: Autori, na osnovu: Bilten javnih finansija, br.137, januar 2016.

Učešće direktnih poreza u ukupnim poreskim prihodima je veoma heterogeno i razlikuje se od zemlje do zemlje. Kao što se sa Slike 3 može videti, racio direktnih poreza u analiziranom period kreće se od 17 do 12%. Ukoliko to

uporedimo sa racionom u OECD zemljama, uočićemo da je njegov iznos u Srbiji izuzetno nepovoljan, jer učešće direktnih poreza u ukupnim poreskim prihodima za ovu grupaciju zemalja u proseku iznosi oko 43% (Đurović Todorović i Đorđević, 2011b, 109). S druge strane, učešće poreza na potrošnju u Srbiji je najveće u Evropi u analiziranim godinama i kretalo se od 64 do 78%. Ovo je dovoljan dokaz da je naš poreski sistem nepravičan, jer ovako veliko učešće indirektnih poreza znači da poreski teret teže pogađa siromašne slojeve stanovništva.

Regresivnost poreskog sistema Srbije pojačana je i iz domena direktnih poreza, pre svega poreza na dohodak fizičkih lica, ali i poreza na dobit preduzeća. Što se tiče poreza na dohodak građana, glavni nedostatak sistema oporezivanja dohotka koji se primenjuje u našoj zemlji je nedostatak progresije u oporezivanju dohotka. Svi prihodi koje poreski obveznik ostvaruje iz različitih izvora se oporezuju proporcionalnim poreskim stopama, dok se blaga progresija primenjuje samo kod godišnjeg poreza na dohodak. Međutim, kako je mali broj poreskih obveznika čiji dohodak ulazi u višu tranšu za oporezivanje godišnjeg poreza na dohodak, ta progresija kao i da ne postoji. S druge strane, u oblasti oporezivanja dobiti preduzeća, osim niske poreske stope, veliki broj poreskih olakšica koje je takođe ukinut, pa je regresivnost poreskog sistema Srbije i time još više povećana.

Međutim, postoje mišljenja da u verovanja o PDV incidenci preuveličana i slabo utemeljena u ekonomskoj stvarnosti tranzicionih Evropskih zemalja poput Srbije, s obzirom da se potrošnja ovih zemalja pretežno temelji na naturalnim proizvodima (Arsić i Altiparmakov, 2012, 1).

Načini smanjenja regresivnosti poreskog sistema Srbije

S obzirom na to da postoji visok stepen regresivnosti poreskog sistema Republike Srbije, neophodno je preduzeti mere i instrumente kojima je moguće ublažiti negativna dejstva koje oporezivanje izaziva kroz pogoršanje životnog standarda i povećanje siromaštva građana. U tom smislu, poreske vlasti mogu, određenim izmenama u sistemu indirektnog i direktnog oporezivanja da ublaže i/ili otklone regresivne efekte poreskog sistema Srbije.

U domenu indirektnih poreza

Najznačajniji načini za smanjenje regresivnosti poreza na potrošnju su: postojanje jedinstvene stope PDV-a; selektivno oslobođenje od plaćanja PDV-a; uvođenje nulte stope PDV-a; uvođenje snižene i supersnižene stope PDV-a;

PDV poreski kredit; ograničavanje broja akciznih proizvoda i smanjenje carinskih opterećenja kod robe široke potrošnje.

Primena *jedinstvene stope PDV-a* je mnogo jednostavnija sa stanovišta efikasnosti i administriranja, ali je neophodno da ta stopa bude prilagođena svim grupama stanovništva. Ukoliko bi ova stopa bila suviše visoka, regresija bi se samo pogoršala. Zbog toga, treba naći neki optimalni nivo za formiranje visine ove stope.

Uvođenje većeg broja stopa stvara zabune kod definisanja proizvoda i usluga koji podležu višim, odnosno nižim stopama. Ukoliko postoji viša i niža stopa, te ne znači da će snižena stopa PDV-a garantovati i niže cene dobara i usluga i da će siromašni platiti tu nižu cenu, pošto se u krajnjem cene formiraju slobodno na tržištu i zavise od elastičnosti tražnje (Kser-Škreb, 1999, 3). Različite stope mogu iskriviti sklonost potrošača ka određenim proizvodima. Empirijska istraživanja pokazuju da i bogati i siromašni podjednako torše osnovne životne namirnice, pa snižavanjem stope, poreske vlasti daju neku vrstu subvencije bogatima da kupuju proizvode po nižim cenama. S druge strane, oporezivanjem luksuznih proizvoda, siromašni su onemogućeni da eventualno kupe neki skuplji proizvod, pošto su limitirani niskim primanjima.

Tabela 2 Lista izabranih zemalja koje primenjuju jedinstvenu stopu PDV-a, 2017.

Država	Stopa PDV-a (u%)	Država	Stopa PDV-a (u%)
Barbados	17,5	Kazahstan	13
Bolivija	13	Kolumbija	16
Bosna i Hercegovina	17	Ukrajina	17
Gana	15	Novi Zeland	15
Gruzija	18	Nigerija	5
Ekvador	12	Singapur	7
Japan	8	Tajland	7
Južna Koreja	10	Tunis	18
Litvanija	21	Farska Ostrva	25
Letonija	21	Čile	19
Liban	10	Peru	18

Izvor: http://en.wikipedia.org/wiki/Value_added_tax (datum pristupa 19.2.2017)

Na osnovu Tabele 2, možemo videti da postoji značajan broj zemalja koje primenjuju jedinstvenu stopu PDV-a, mada ovo nije kompletna lista. Ovaj broj

je daleko veći. Takođe, vidimo i da neke Evropske zemlje primenjuju samo jednu stopu u oporezivanju prometa dobara i usluga, iako su tendencije EU da postoje dve stope, pri čemu niža ne bi trebalo da bude manja od 5%. Međutim, teoretičari smatraju da je neophodno striktno ograničenje opsega sniženih poreskih stopa, bez obzira na privilegovan poreski tretman određenih roba iz socijalno-političkih razloga (Jovanović, 2008, 169).

Jedan od načina za ublažavanje regresivnih efekata PDV-a je oslobođenje određenih proizvoda od plaćanja PDV-a. Većina zemalja oslobađa poreske obaveze dobra i usluge koji su od javnog interesa, poput zdravstvenih i obrazovnih usluga, ali i egzistencijalnih proizvoda. Ponekad se poreska oslobađanja javljaju i iz administrativnih razloga, pošto za pojedina dobra i usluge je teško voditi evidenciju o njihovom prometu. Pojedina istraživanja pokazala su da potrošnja hrane i zdravstvenih usluga opada sa porastom dohotka, što vodi stavu da se oslobađanjem ojedinih proizvoda i usluga smanjuje regresivnost PDV-a (Acosta, 2011, 324).

Takođe, kada se donose propisi o oporezivanju dobara i usluga, mora se tačno utvrditi koji proizvodi podležu porezu, a koji ne. Hranu u restoranima, kao i visoko obrađene namirnice u piljarama ne bi trebalo isključiti iz sistema PDV-a, jer one u sebi nose određenu dodatnu vrednost prilikom pripreme za kupce. Dakle, trebalo bi samo osnovne elementi u piramidi ishrane (sveže voće i povrće, meso i mleko) izuzeti od oporezivanja, čime bi se osim smanjenja regresivnih efekata, promovisao zdrav način ishrane i briga o zdravlju stanovništva.

U poreskom sistemu Srbije, Zakonom o porezu na dodatnu vrednost, član 24-26, propisuje se lista dobara i usluga koji su izuzeti iz oporezivanja. U okviru ovih izuzimanja izdvaja se promet dobara i usluga sa i bez prava na odbitak prethodno plaćenog poreza i promet roba i usluga prilikom uvoza.

Pojedini teoretičari smatraju da je primena nulte stope PDV-a bolje rešenje nego oslobođenje od poreza, zato što ona obezbeđuje pravo na odbitak prethodno plaćenog poreza, dok kod oslobođenja, tog odbitka nema. Zato je za opreskog obveznika povoljnije postojanje nulte stope.

U EU postoji ne mali broj zemalja koje su zadržale ili ponovo uvele nultu stopu PDV-a na proizvode i usluge koji su od egzistencijalnog značaja. Nultu stopu su prve počele da promovišu skandinavske zemlje, s obzirom na to da u ovim zemljama vlada veoma odgovorna socijalna politika. U skladu sa tim, Finska je jedna od prvih zemalja koja je pristupila empirijskim istraživanjima regresivnosti poreza na potrošnju. S obzirom na to da se došlo do zaključka da postoji izvestan stepen regresivnosti, ove zemlje su uvele nultu stopu u cilju ublažavanja regresivnih efekata poreza na potrošnju.

Tabela 3 Pregled izabranih zemalja koje koriste nultu stopu PDV-a

Austija	Danska	Maldivi
Armenija	Irska	Nepal
Belgija	Italija	Poljska
Bugarska	Letonija	Panama
Brazil	Mađarska	Holandija
Gruzija	Malta	Finska
Velika Britanija	Mongolija	Švedska

Izvor: European Commission, 2013.

Nulta stopa odgovara onom delu stanovništva koje ima niži dohodak, jer se njihova potrošnja zasniva na osnovnim životnim namirnicama, a ređe na proizvodima koji se smatraju luksuznom potrošnjom. Poreske vlasti procenjuju potrebu za uvođenjem nulte stope, ali je to najčešće zbog smanjenja siromaštva.

U poslednje vreme, EU vodi "agresivnu" politiku protiv nulte stope PDV-a. Razlog je isključivo smanjenje prihoda od PDV-a u slučaju postojanja nulte stope. Mnoge zemlje koje su imale nultu stopu, morale su da je ukinu po ulasku u EU i odmah je doslo do rasta cena, što se najviše odrazilo na najsiromašniji deo stanovništva. Skandinavske zemlje uspevaju da se odupru ovom trendu, jer je njihova politika u potpunosti koncipirana na blagostanje pojedinca i njegove porodice. U slučaju ukidanja nulte stope regresivnost poreskog sistema bi se povećala, jer je teret gubitka blagostanja nekog domaćinstva obrnuto proporcionalan procentu sa kojim u ukupnoj potrošnji tog domaćinstva učestvuju proizvodi na koje se primenjuje nulta stopa (Švaljek, 2011, 12).

Osim primene nulte stope PDV-a, mnoge zemlje se odlučuju za sniženu i supersniženu stopu PDV-a. To je prihvatljivije za poreske vlasti, s obzirom na to da se prihodi od ovog poreskog oblika ipak ubiru, za razliku od nulte stope gde prihodi izostaju. S druge strane, jedinstvena stopa PDV-a je neodrživa, jer povećava regresivnost, pa je zato uvođenje sniženih stopa jedan od dobrih načina za smanjenje siromaštva. Takođe, u slučaju nepostojanja sniženih stopa, mnogi pojedinci pritisnuti nemaštinom prelaze u zonu sive ekonomije, pa država gubi deo prihoda zbog toga. U EU se Direktivom o približavanju stopa PDV-a dopušta primena jedne ili najviše dve snižene stope koje ne smeju biti niže od 5%.

Međutim, kod primene snižene stope države moraju biti obazrive. Tako, na primer, snižene stope se mogu primenjivati na knjige, novine i publikacije, dok bi se na njihova elektronska izdanja koja se plasiraju na internet primenjivala standardna stopa (Borselli, Chiri & Romagnano, 2012, 12).

Tabela 4 Pregled proizvoda i usluga na koje se primenjuje nulta stopa PDV-a u izabranim zemljama EU, 2017.

Država	Proizvodi i usluge
Austrija, Bugarska, Hrvatska, Francuska, Nemačka, Grčka, Mađarska, Poljska, Slovačka	Međunarodni transport i transport između zemalja u zajednici
Belgija	Dnevne i mesečne novine
Velika Britanija	Knjige, novine, prehrambeni proizvodi, seme, destilovana i mineralna voda, voda za piće, lekovi na recept, medicinska oprema, karte za prevoz i dr.
Danska	Dnevne i mesečne novine
Irska	Knjige, brošure, prehrambeni proizvodi, seme, zasadi, veštačko đubrivo, medicinska oprema, odeća i obuća za malu decu i dr.
Italija	Poljoprivredno zemljište, međunarodni transport
Malta	Prehrambeni proizvodi, seme i lekovi
Finska	Publikacije neprofitnih organizacija; međunarodni transport
Švedska	Štampanje i distribucija novina, medicinska oprema i lekovi

Izvor: European Commission, 2013.

Na osnovu podataka iz Tabele 5 može se uočiti da samo 5 zemalja ima stope manje od propisanih, pa te stope nazivamo supersnižene stope. Ostale države imaju dve i više redukovanih stopa, ali ne ispod propisnog nivoa. Zemlje koje primenjuju super sniženu stopu, kao objašnjenje najčešće navode socijalne razloge za primenu stopa ispod propisanih okvira. Robe i usluge na koje se primenjuje super snižena stopa imaju veliki obim prodaje, pa bi se povećanje ove stope odrazilo na njihovu kupovinu (Final report, European Commission, 2013, 10-14). Takođe, problem je što te olakšice uglavnom važe za sve grupe stanovništva, a ne samo za one najsiromašnije (Perovic, 2016, 301).

U poreskim sistemima zemalja EU postoji pet kategorija proizvoda i usluga koji su najčešće obuhvaćeni sniženim stopama PDV-a: hrana, prevoz (saobraćaj), turizam, usluge opremanja domaćinstva i zdravstvene, obrazovne i usluge kulture. U poreskom sistemu Srbije primenjuje se jedna snižena stopa koja iznosi 10%. Niže stope PDV-a pružaju uverenje potrošačima da će im pojedina dobra i usluge biti pristupačniji po nižoj ceni. Međutim, i dalje se jedan deo potrošnje odvajava kao budžetski prihod, pa posmatrano na taj način, potrošači

nisu mnogo na dobitku. Svakako da nešto niža cena roba i usluga odgovara svima, ali dugoročno posmatrano regresivnost i dalje ostaje, što poreskoj vlasti i dalje donosi dovoljno sredstava za finansiranje različitih društvenih potreba.

Tabela 5 Snižena i super snižena stopa PDV-a u zemljama EU (u %), 2017.

Država	Super snižena stopa PDV-a	Snižena stopa PDV-a	Država	Super snižena stopa PDV-a	Snižena stopa PDV-a
Austrija	-	10/13	Letonija	-	12
Belgija	-	6/12	Litvanija	-	5/9
Bugarska	-	9	Luksemburg	3	8/14
Hrvatska	-	5/13	Mađarska	-	5/9/18
Kipar	-	5/9	Malta	-	5/7
Češka	-	10/15	Holandija	-	6
Danska	-	-	Poljska	-	5/8
Nemačka	-	7	Portugal	-	6/13
Estonija	-	9	Rumunija	-	5/9
Grčka	-	6/13	Slovenija	-	9,5
Španija	4	10	Slovačka	-	10
Francuska	2,1	5,5/10	Finska	-	10/14
Irska	4,8	9/13,5	Švedska	-	6/12
Italija	4	5/10	V.Britanija	-	5

Izvor: <http://www.vatlive.com/vat-rates/european-vat-rates/> (datum pristupa 19.2.2017.)

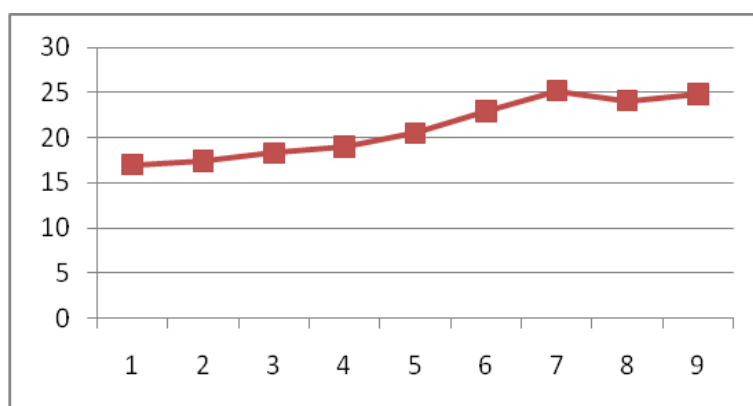
Jedna od alternative regresivnom karakteru PDV-a može biti direktno refundiranje plaćenog PDV-a domaćinstvima sa niskim dohotkom. To je tzv. *PDV poreski kredit* koji je namenjen samo onim kategorijama stnovništva koji žive na ili ispod granice siromaštva. Sa refundiranjem bi se prestalo u trenutku kada dohodak domaćinstva poraste do te mere do koje su umanjeni regresivni efekti PDV-a. Da bi se poreski kredit što pravičnije primenjivao, poreske vlasti svake godine objavljuju granicu siromaštva u zemlji. Takođe, na osnovu te granice se mogu izdvojiti domaćinstva koja imaju pravo da koriste različite državne programe namenjene popravljajući socijalnog stanja u zemlji. Svaka potrošna domaćinstva iznad godišnje definisane granice siromaštva predstavlja glavni predmet oporezivanja PDV-om. Ovaj metod efektivno smanjuje regresivnost PDV-a tako što oslobađa potrošnju onih domaćinstava koja su ispod linije siromaštva od plaćanja PDV-a.

Poreski kredit je našao primenu i u našem zakonodavstvu. Zakon o porezu na dodatu vrednost u Republici Srbiji to definiše na sledeći način: ako je iznos prethodnog poreza veći od iznosa poreske obaveze, obveznik ima pravo na

povraćaj razlike. Poreski obveznik može da se opredeli za povraćaj razlike ili da mu se razlika prizna kao poreski kredit.

Sledeći način smanjenja regresivnosti iz domena poreza na potrošnju odnosi se na ograničavanje broja proizvoda koji podležu akcizama. To bi doprinelo manjem opterećenju cena tih proizvoda, a samim tim i smanjenju regresivnih efekata koje visoke cene akciznih proizvoda izazivaju. Međutim, s obzirom na to da se proizvodi koji podležu akcizama smatraju proizvodima štetnim po zdravlje i proizvodima kojima se zagađuje životna sredina, poreske vlasti, vlo česti podižu visinu akcize. Tako akcize postaju jedan od najizdašnijih prihoda savremenih država.

U savremenim poreskim sistemima postoje četiri osnovne grupe proizvoda koje su predmet oporezivanja akcizama i to: alkoholna pića, duvanski proizvodi, energenti (derivati nafte, električna energija, prirodni gas, ugalj) i luksuzni proizvodi.

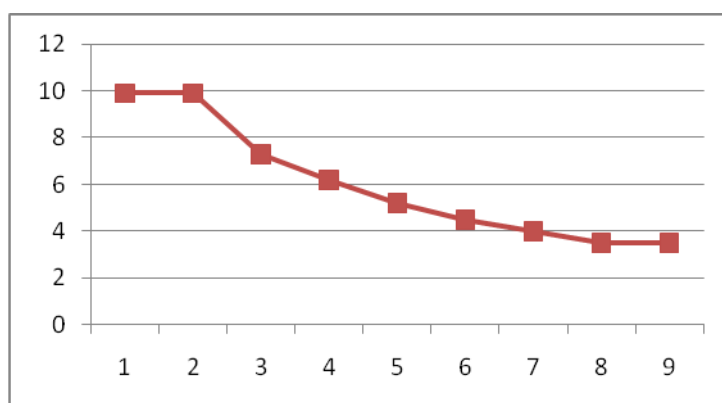
Slika 4 Kretanje prihoda od akciza u Srbiji (% od ukupnih prihoda), 2007-2015.

Izvor: Autori, na osnovu: Bilten javnih finansija, br. 147, novembar 2016.

Na osnovu Slike 4 može se uočiti tendencija rasta akciznih prihoda u Srbiji, što ukazuje na stalan rast akciza iz godine u godinu u našoj zemlji. To samo potvrđuje da je regresivnost poreskog sistema Srbije značajna, jer je učešće poreza na potrošnju u ukupnim prihodima veoma visoko.

Na kraju, regresivni efekti poreskog sistema mogu se ublažiti i putem smanjenja carinskog opterećenja na robu široke potrošnje. Veliki broj proizvoda i usluga se uvozi, pošto države ne mogu sve da proizvedu što im je potrebno. Među uvoznim proizvodima ima onih koji se smatraju egzistencijalnim namirnicama i onih koji se mogu nazvati proizvodima luksuzne potrošnje. Sa stanovišta regresivnosti, bilo bi prihvatljivo egzistencijalne proizvode opteretiti

što manjim carinama ili ih osloboditi carinjenja. Međutim, države štite svoju privredu od inostrane konkurencije i nemoguće je, u tom smislu, očekivati ozbiljnija oslobođenja.

Slika 5 Kretanje prihoda od carina u ukupnim prihodima u Srbiji, 2007-2015.

Izvor: Autori, na osnovu: Bilten javnih finansija, br. 147, novembar 2016.

Na osnovu podataka sa Slike 5 može se uočiti trend smanjenja prihoda od carina u poslednjih desetak godina, što se može povezati sa tendencijom smanjenja carinskog opterećenja u svetu radi olakšavanja međunarodne trgovine. Takođe, naša država je sklopila brojne sporazume u oblasti carinske politike i u cilju pridruživanja EU.

U domenu direktnih poreza

Dohodak fizičkog lica može se oporezivati na različite načine, tj. u praksi se javljaju sledeći sistemi: analitičko, sintetičko oporezivanje, mešoviti sistem oporezivanja dohotka, dualno i flat oporezivanje. U sintetičkom se svi prihodi zajedno oporezuju progresivnim stopama, dok kod analitičkog i mešovitog to nije slučaj. Dualni sistem pravi razliku između prihoda od rada i od kapitala, a flat primenjuje iste poreske stope za oporezivanje dohotka i fizičkih i pravnih lica.

Na osnovu ove tabele možemo zaključiti da preovladavaju sintetički, dualni i flat model. U retko kojoj zemlji se primenjuju čisti teorijski modeli poreza na dohodak. Stoga je razvrstavanje zemalja izvršeno prema tome koje performanse, tj. karakteristike kojeg modela su preovlađujuće.

Brojni su faktori koji utiču na izbor adekvatnog sistema oporezivanja dohotka. Međutim, prednost sintetičkog oporezivanja je u poštovanju principa

pravičnosti, s obzirom na to da se kod njega oporezuje ukupnost ekonomske snage poreskog obveznika, odnosno zbir njegovih neto prihoda korigovan određenim olakšicama i oslobođenjima, ako je to potrebno. Porez koji je sintetički i subjektivan, kakav je globalni porez na dohodak, predstavlja najznačajniji poreski instrument kojim se postiže ravnomernost u oporezivanju. U Srbiji to nije slučaj, pošto se primenjuje mešovit sistem oporezivanja sa proporcionalnim poreskim stopama. Ukoliko i se uveo sintetički sistem oporezivanja, sa progresivnim poreskim stopama, to bi doprinelo ublažavanju regresivnosti poreskog sistema Srbije.

Tabela 6 Preovlađujući model oporezivanja dohotka fizičkih lica u izabranim zemljama

Zemlja	Preovlađujući model oporezivanja	Zemlja	Preovlađujući model oporezivanja
Danska	Dualni	Litvanija	flat
Švedska	Dualni	Kipar	Sintetički
Finska	Dualni	Estonija	flat
Belgija	sintetički/dualni	Letonija	flat
Italija	dualni/sintetički	Malta	Sintetički
V. Britanija	Sintetički	Slovenija	Dualni
Austrija	sintetički/dualni	Portugalija	sintetički
Nemačka	sintetički/dualni	Poljska	sintetički
Španija	Sintetički	Srbija	mešovit
Francuska	Sintetički	Grčka	sintetički/dualni
Holandija	Sintetički	Češka	flat
Luksemburg	Sintetički	Rumunija	flat
Irska	Sintetički	Bugarska	flat
Mađarska	dualni/sintetički	Slovačka	flat

Izvor: Taxation Trends in the EU, 2009 Edition.

Na kraju, na regresivnost jednog poreskog sistema može se uticati i poreskim olakšicama i oslobođenjima u oblasti oporezivanja dobiti pravnih lica. Ukoliko se preduzećima pruže određene olakšice i oslobođenja prilikom oporezivanja dobiti, to može uticati na smanjenje cena njihovih proizvoda i indirektno na smanjenje regresivnosti poreskog sistema. Postoje dve grupe poreskih podsticaja: podsticaji kojima se umanjuje porez i podsticaji kojima se utiče na poresku osnovicu (Đurović-Todorović i Đorđević, 2010, 282). U okviru prve grupe poreskih podsticaja najznačajniji je investicioni poreski kredit. Tako npr, ako poreski obveznik ostvari dobit u novoosnovanom preduzeću u nedovoljno razvijenom području, umanjuje mu se poreska obaveza za određeni vremenski period. Što se tiče druge grupe podsticaja, njima se utiče na osnovicu oporezivanja, tj. na njeno umanjeno ili odlaganje.

U poreskom sistemu Srbije, u oporezivanju dobiti koriste se brojne poreske olakšice i oslobođenja. Ovaj poreski oblik u našoj zemlji nije dovoljno izdašan. Dugo vremena je poreska stopa bila među najnižima u Evropi, a sada je na nivou od 15%. Sa stanovišta smanjenja regresivnosti, bilo bi opravdano da postoje diferencirane poreske stope, a da se određeni poreski ustupci čine prema određenim privrednim oblastima, granama i preduzećima koji se bave proizvodnjom egzistencijalnih proizvoda ili posluju u nedovoljno razvijanim oblastima.

Zaključak

Regresivnost poreskog sistema Srbije je veoma naglašena. Glavni razlog tome je svakako preovlađujuća uloga poreza na potrošnju u odnosu na direktne poreze. Porezi na potrošnju doprinose rastu cena i izazivaju regresivna dejstva na potrošače sa nižim primanjima. Na taj način dolazi do produblivanja siromaštva i do pojave dodatnog poreskog opterećenja.

U radu su obrađeni načini smanjenja regresije u poreskom Sistemu, kako u domenu indirektnih, tako i u oblasti direktnih poreza. Što se tiče indirektni poreza, kao najznačajnije mere možemo navesti sledeće: uvođenje jedinstvene stope PDV-a; selektivno oslobođenje od plaćanja PDV-a; uvođenje nulte stope PDV-a; uvođenje snižene i supersnižene stope PDV-a; PDV poreski kredit; ograničavanje broja akciznih proizvoda i smanjenje carinskih opterećenja kod robe široke potrošnje.

Što se tiče poreza na dohodak građana, glavni nedostatak sistema oporezivanja dohotka koji se primenjuje u našoj zemlji je nedostatak progresije u oporezivanju dohotka. Svi prihodi koje poreski obveznik ostvaruje iz različitih izvora se oporezuju proporcionalnim poreskim stopama, dok se blaga progresija primenjuje samo kod godišnjeg poreza na dohodak. S druge strane, u oblasti oporezivanja dobiti preduzeća, osim niske poreske stope, veliki broj poreskih olakšica koje je takođe ukinut, pa je regresivnost poreskog sistema Srbije i time još više povećana.

Reference

1. Arsić, M., & Altiparmakov, N. 2012. Equity aspect s of VAT in Serbia, Fiscal council of Republic of Serbia, Research report 11/01, Belgrade
2. Blažić, H. 2010. Distributivni učinak PDV-a: Usporedna analiza, Ekonomski fakultet, Sveučilište u Rjeci

3. Borselli, F., Chiri S., & Romagnano, E. 2012., Patterns of Reduced VAT Rates in European Union, *International VAT Monitor*
4. Bilten javnih finansija, 2016, Ministarstvo finansija Republike Srbije, razni brojevi
5. Cindori, S. i Pogačić, L. 2010. Problematika utvrđivanja broja i visine stopa poreza na dodanu vrijednost, *Ekonomski misao i praksa*, br. 2, Zagreb
6. Đorđević, M. i Perović, D. 2016, An analysis of consumption taxes regressive effects, *Teme 4*, 2016, Univerzitet u Nišu, Niš
7. Đurović Todorović, J. i Đorđević, M. (2010), *Javne finansije*, Ekonomski fakultet Niš
8. Đurović Todorović, J. i Đorđević, M. (2011), *Direktni porezi*, Ekonomski fakultet Niš
9. Đurović Todorović, J. i Đorđević, M. (2013), *Porezi na potrošnju*, Ekonomski fakultet Niš
10. Đurović-Todorović, J. i Đorđević, M. (2011b), Effects of Governmental Measures Against the World Economic Crisis in Serbia, Thematic Collection of Papers: *Experiences in Overcoming the Global Economic Crisis - The Cases of Italy and Serbia*, University of Niš, Faculty of Economics, University Ca' Foscari Venice
11. European Commision, 2013. VAT Rates Applied in the Member States of the European Union, *Finacial Report*, Bruxells, https://en.wikipedia.org/wiki/Value-added_tax; <http://www.vatlive.com/vat-rates/european-vat-rates/> (datum pristupa 19.2.2017.)
12. Jaime Acosta, M. 2011. Tax - Benefit Incidence of Value Added Tax On Food And Medicine To Fund Progressive Social Expenditure, *ECINEQ Working Paper Series*
13. Jovanović, A. 2008. Fiskalna harmonizacija u EU, *Ekonomika*, Sven, Niš
14. Kesner-Škreb, M. 1999. Deset razloga u korist jedinstvene sope poreza na dodanu vrijednost, *Newsletter бр.2*, Institut za javne finansije, Zageb
15. Perović, D. 2016. Institucionalni aspekti problema siromaštva u Republici Srbiji, *Zbornik radova: Institucionalne promene kao determinanta privrenog razvoja Republike Srbije*, april 2016, Ekonomski fakultet, Kagujevac
16. Škarica, M., 2009. Realni okviri regresivnosti hrvatskog poreza na dodanu vrijednost, *Ekonomski misao i praksa*, br. 2, Zagreb
17. *Taxation Trends in the EU, 2009 Edition*, European Commission, Luxembourg, 2009. dostupno na: https://ec.europa.eu/taxation_customs/business/economic-analysis-taxation/taxation-trends-eu-union_en
18. <http://www.vatlive.com/vat-rates/european-vat-rates/>
19. <http://www.taxpolicycenter.org/briefing-book/background/issues/phaseouts.cfm>
20. <http://www.siepa.gov.rs/index/investirajte/zakoni/pdv.html>
21. https://en.wikipedia.org/wiki/Value-added_tax;
22. <http://ec.europa.eu/taxtrends>

WAYS OF REDUCTION THE TAX SYSTEM'S REGRESSIVITY IN THE REPUBLIC OF SERBIA

The consumption taxes dominate in the tax system of the Republic of Serbia. The government collects almost $\frac{3}{4}$ of the total revenue tax in the budget with the help of these taxes. Direct taxes (personal income tax, corporation income tax and property tax) are not plentiful, because of the low level of economic development of the Republic of Serbia. In this country, there is no economic power for taxation. Considering the ratio between direct and indirect taxes in the Serbian tax system, we can conclude that there is the high level of regressivity in the tax system of the Republic of Serbia. This situation shows that people with low level of economic power have bigger tax burden than richer people. The aim of this paper is to show the regressivity problem in the tax system of the Republic of Serbia. Also, in this article we will analyze some ideas how to decrease the level of regressivity in this tax system using a reform in the direct taxes and reducing the regressive effects of consumption taxes.

Keywords: regressivity, consumption taxes, VAT, excise, direct taxes

INOSTRANE DOZNAKE KAO POTENCIJAL PRIVREDNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

Marija Petrović Randelović* i Dalibor Miletić**

Pod uticajem različitih istorijskih, političkih i ekonomskih razloga, kod Srba je prisutno kontinuirano višedecenijsko iseljavanje u susedne, evropske i prekookeanske zemlje. Na takav način stvorena je srpska dijaspora, koja u zavisnosti od zemlje nastanjenja ima različit položaj i status. Savremeni izazovi i ograničenja kao jedan od najtežih zadataka pred nosioce ekonomskih politika postavili su oživljavanje ekonomije. Upravo u tom smislu možemo primetiti prilično značajan ekonomski efekat masovnih migracija stanovništva. Velika srpska dijaspora je slala, ali i još uvek šalje značajne količine novca putem novčanih doznaka svojim prijateljima i članovima porodice u domovini. Nesporna činjenica je da doznake iz inostranstva predstavljaju značajan segment pospešivanja ekonomskog razvoja zemlje. Upravo u tom kontekstu, imajući u vidu činjenicu da Srbija ostvaruje značajan priliv novčanih sredstava po osnovu doznaka, cilj ovog rada je ukazivanje na ulogu i značaj inostranih doznaka u ekonomskom razvoju Srbije.

Ključne reči: doznake, migracije, privredni razvoj, Republika Srbija.

Uvod

Privreda Republike Srbije već decenijama se suočava za mnogobrojnim izazovima koji su uticali na razvojne tokove, ali i dostignuti nivo razvijenosti. Stiče se utisak da mnoge države iz bližeg i daljeg okruženja nisu imale tako nepredvidive privredne tokove. Prisustvo nepovoljnih ekonomskih trendova negativno je uticalo na najznačajniji faktor privrednog razvoja – stanovništvo.

Aktuelne razvojne tendencije stanovništva Republike Srbije karakterišu mnoge negativne tendencije poput negativnog prirodnog priraštaja, odumiranja naselja, emigracije i odliva mozgova. Međutim, pomenute karakteristike prisutne su i u većini evropskih zemalja, što neposredno ukazuje da Srbija ne odstupa u tom pogledu od evropskih trendova.

Radne migracije iz Srbije imaju istoriju dugu preko pola veka, čiji se početak može pratiti nakon Drugog svetskog rata. Predstavljale su svojevrsnu želju za odlaskom iz zemlje radi sopstvenog boljitka. Novi milenijum doneo je i proces tranzicije za koji se smatralo da će unaprediti ekonomske performanse privrede Republike Srbije. Međutim, nakon više od petnaest godina trajanja

* Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet, marija.petrovic@eknfak.ni.ac.rs

** Džon Nezbit univerzitet, Fakultet za menadžment, Zaječar, dalibor.miletic@fmz.edu.rs

ovog procesa mnogi ekonomisti se slažu da smo postali najteži tranzicioni slučaj u Evropi.

Nepovoljna ekonomska situacija samo je izoštrila problem migracija, a u prilog tome govore i mnogi međunarodni izveštaji prema kojima se Republika Srbija nalazi u samom svetskom vrhu prema odlivu mozgova. Svi pomenuti negativni trendovi doprineli su da u dijaspori ima negde oko četiri miliona Srba, koji u svoju maticu šalju značajne novčane sume i na taj način predstavljaju značajan potencijal ekonomskog razvoja privrede Republike Srbije.

Iako su prisutne su u srpskoj ekonomiji preko šest decenija, inostrane doznake nisu privukle značajnu pažnju naučne i stručne javnosti. S obzirom da je reč o značajnom prilivu stanih novčanih sredstava, prosto je neshvatljivo kako je izostalo produktivno korišćenje inostranih doznaka. Stiče se utisak da je funkcija inostranih doznaka čuvanje socijalnog mira i povećanje životnog standarda stanovništva Republike Srbije.

Osnovna obeležja srpske dijaspore

Globalizacija, napredak informacionih tehnologija i površ svega, razvoj savremenog informacionog društva doprineli su da ključna determinanta stanovništva bude izuzetna prostorna pokretljivost. Najznačajniji segment pomenute pokretljivosti je migracija radne snage, i to naročito onog dela koji se zapošljava u inostranstvu.

Razvoj stanovništva Republike Srbije specifičan je po mnogim svojim obeležjima. Više decenija stanovništvo Republike Srbije opterećuju problemi poput negativnog prirodnog priraštaja i pogoršanja starosne strukture stanovništva, a ovi problemi dodatno su izoštreni problemom migracija.

Problem migracija prepoznat je još u bivšoj SFRJ, kada je „u kontinuiranom povećanju broja jugoslovenskih građana u zemljama zapadne i srednje Evrope krajem 1973. postignut je maksimalan broj od 860.000 radnika i 250.000 izdržanih članova njihovih porodica“ (Vedriš, 1980, 124). Kraj osamdesetih godina prošlog veka biće upamćen po procesu dinamiziranja migracionih kretanja visokobrazovanog stanovništva prema najrazvijenijim zemljama Zapada. Ubrzana industrijalizacija u ovim zemljama otvorila je veliki broj radnih mesta koja su u značajnom obimu popunjavali stanovnici nekadašnje Jugoslavije. Uglavnom je reč o niže obrazovanom delu stanovništva, koji su u početku imali ideju da odlaze na privremeni rad u inostranstvo. Tendencije odlaska nastavljene su i u trećem milenijumu. Savremeni uslovi poslovanja promenili su i profil stanovnika koji odlaze na rad u inostranstvo. Reč je uglavnom o visokoobrazovanom delu stanovništva koje uglavnom odlazi sa idejom da se ne vrati u matičnu zemlju.

Savremene srpske migracije karakteriše izrazita složenost, pa iz tog razloga zadaju značajne poteškoće relevantnoj naučnoj i stručnoj javnosti u procesu poimanja opšteg migracionog konteksta, ali i pojedinih migracionih oblika. Vreme sadašnje determinisano je svim migracionim modalitetima, što nas upućuje na zaključak da je prisutan visok stepen migracija srpskog stanovništva, dok je istovremeno pristutno mnoštvo faktora koji ih uzrokuju.

Aktuelni migracioni tokovi samo potvrđuju da se migracije ne mogu prihvatiti samo kao jednostavno mehaničko seljenje. Reč je o složenom dinamičkom procesu nastao kao posledica međusobnih interakcija društveno-političkih, ekonomskih i ostalih demografskih fenomena, što samo potvrđuje da su one odraz društveno-ekonomskog, političkog i demografskog razvoja (Lajić, 2002, 136).

Dinamiziranje odlazaka visokoobrazovanog kadra pospešeno je krupnim istorijskim događajima sa ovih prostora. Raspad nekadašnje SFRJ i ratovi na tom prostoru, zatim međunarodna izolacija SR Jugoslavije u poslednjoj deceniji XX veka, agresija NATO pakta 1999, kao i izneverena očekivanja tokom tranzicionog procesa i privredna kriza početkom XXI veka predstavljaju ključne faktore koji su intenzivirali proces migracija u savremenim uslovima.

U prilog činjenice da su ekonomski problemi svom težinom ubrzali migracione procese i uticali da sve više, naročito mladih, ima ideju i želju da napusti matičnu zemlju, govore mnogi domaći, ali i međunarodni izveštaji. Tako recimo, već godinama Republika Srbija je u samom svetskom vrhu prema pokazatelju odliva mozgova. S obzirom da ne postoji zvanična statistika, sve iz domena odliva mozgova zasniva se na procenama. Prema nekim podacima, svaki treći diplomac Elektrotehničkog fakulteta iz Beograda nađe posao u inostranstvu. Takođe, procene su da se broj visokoobrazovanih osoba koje su napustile zemlju u poslednjih deset godina povećao za 11 puta, dok je stepen povratništva neverovatno nizak (Petrović-Randelović i Miletić, 2016, 117).

O nezavidnoj ekonomskoj situaciji govori i najnoviji izveštaj portala "HowAfrica" iz februara 2017. Izveštaj prikazuje spisak 10 najsiromašnijih zemalja Evrope, odnosno država u kojima se živi gore i od afričkog proseka. Na žalost i prema ovom izveštaju nalazimo se među najsiromašnijim državama Evrope. U Tabeli 1 prikazane su 10 najsiromašnije države Evrope.

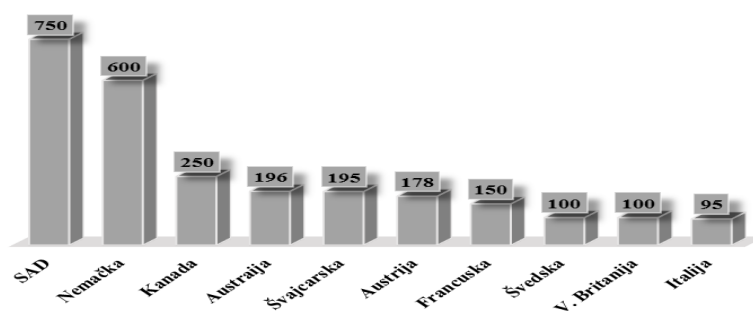
Prikazani podaci pokazuju da se Srbija nalazi na 4. mestu država Evrope u kojima se lošije živi od afričkog proseka. Prema Izveštaju, gotovo 1,3 miliona Srba živi u siromaštvu ili jedva spajaju kraj s krajem. Upravo ovako loša ekonomska situacija, kao i značajno smanjene perspektive pronalazjenja posla utiču na porast migracija.

Tabela 1 Države Evrope u kojima se lošije živi od afričkog proseka

Država	BDP <i>per capita</i> , USD
Bosna i Hercegovina	8.590
Albanija	9.930
Makedonija	10.718
Srbija	11.553
Crna Gora	11.800
Bugarska	14.870
Belorusija	15.633
Hrvatska	18.314
Rusija	18.408
Rumunija	18.635

Izvor: <http://howafrica.com/revealed-the-top-10-poorest-countries-in-europe-most-african-countries-are-richer-than/>

Veliki migracioni tokovi doprineli su da Republika Srbija ima veoma brojnu dijasporu. “Ne postoje apsolutno precizni podaci o broju pripadnika dijaspore, jer nikada nije izvršen popis, ali operiše se brojem od oko 4 miliona, što znači da gotovo trećina našeg stanovništva živi izvan granica Republike Srbije” (Ministarstvo vera i dijaspore, 2011, 2). Regionalna disperzija dijaspore je takva da oko milion i po Srba živi u zemljama Evrope, a preko milion se nalazi u prekookeanskim zemljama. Na Slici 1 dat je prikaz država sa najvećim brojem pripadnika srpske dijaspore.

Slika 1 Zemlje sa najvećim brojem pripadnika srpske dijaspore, procene u 000

Izvor: Ministarstvo vera i dijaspore, 2011, 3

Na osnovu podataka jasno se može uočiti da preko 2 miliona srpske dijaspore živi i radi u najrazvijenijim zemljama sveta. S obzirom da je reč o uglavnom visokoobrazovanim ljudima koji rade u visoko razvijenim državama nedvosmisleno se nameće zaključak da imaju bolji životni standard, pa iz tog razloga dijaspora predstavlja ogroman, a nedovoljno iskorišćen ljudski, politički i iznad svega ekonomski potencijal.

Ekonomski potencijal dijaspore zasniva se na zaradama naših iseljenika koje im pružaju moćnost da finansijski pomognu rođake i prijatelje u zemlji matici. Upravo iz tog razloga, mnogi stanovnici Srbije troše iznad svojih mogućnosti ,jer uglavnom novac iz dijaspore (inostrane doznake) doprinosi finansijskoj i socijalnoj stabilnosti značajnog dela stanovnika Republike Srbije.

Teorijski kontekst inostranih doznaka

U poslednje dve decenije XX veka doznake su doživele ekspanziju na globalnom nivou. Mnoge zemlje u razvoju ostvaruju takve prilive doznaka da se može reći da predstavljaju najveći pojedinačni izvor deviza, koji premašuje prihode od izvoza, priliv stranih direktnih investicija, kao i druge oblike priliva privatnog kapitala.

Ključni uzroci ekspanzije doznaka nalaze se u velikom raslojavanju stanovništva zemalja u razvoju, povećanju siromaštva, kao i povećanju jaza između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja. Pomenuti uzroci povećanja doznaka istovremeno predstavljaju uzroke migracije radne snage iz manje razvijene u razvijenije zemlje sveta.

Tokom vremena doznake su iskazale stabilnost, kao izvor deviznih prihoda, naročito u odnosu na strane direktne investicije. Jedan od ključnih razloga ove stabilnosti na globalnom nivou nalazi se u činjenici da je prisutna geografska razućdenost njihovih izvora po zemljama. "Determinante doznaka utiču na njihov nivo posredno, delovanjem na kretanje broja radnika koji rade van zemalja porekla, pri čemu okupljanje porodica migranata u zemljama destinacije deluje u smislu smanjivanja doznaka, i neposredno, delovanjem na njihovu spremnost da dostavljaju doznake u većem ili manjem iznosu" (Nikolić, 2006, 13).

Teorijski posmatrano, doznake po definiciji imaju kao zajedničke elemente dva obeležja. Doznake predstavljaju prekogranični transfer novćanih suma manjeg obima vrednosti. Istovremeno, druga moguća obeležja doznaka odnose se na karakter pošiljaoca ili primaoca, svrhu (motiv) transfera, platno-bilansni karakter, analitičku (ekonomsku) prirodu i dr. (The World Bank, 2007, 6).

Statistićka definicija, koju koristi Međunarodni monetarni fond, u metodologiji prikupljanja podataka i analize platnih bilansa, podrazumeva pod doznakama: radnićke doznake (workers remittances), koje se odnose na transfere migranata zaposlenih duže od jedne godine u zemljama van zemlje čiji su državljani, zarade zaposlenih (compensation of employees), koje uključuju nadnice, plate i druga primanja migranata (uključujući sezonski i privremeni rad) ostvarena van zemlje čiji su državljani i transferi migranata (migrants'

transfers), koji predstavljaju transfere imovine u slučaju trajne emigracije (Vasiljević, 2009, 202).

Sa makroekonomskog aspekta istraživanja ukazuju na različite, čak kontradiktorne zaključke vezane za uticaj doznaka na ekonomske performanse nacionalne ekonomije. Može se reći da one imaju daleko više pozitivnih efekata, nego negativnih za nacionalnu ekonomiju koja ostvaruje njihov priliv. U Tabeli 2. dat je pregled ekonomskih koristi i nedostataka doznaka za zemlju primaoca, kako bi se lakše uočili njihovi ekonomske efekte.

Tabela 2 Ekonomske koristi i nedostaci doznaka za zemlju primaoca

Potencijalne koristi	Potencijalni nedostaci
Stabilan izvor deviznog priliva. Otklanjaju devizna ograničenja. Pomažu finansiranju spoljnog deficita.	Olakšavaju pritisak na državu da sprovede reforme i smanji spoljne debalanse (moralni hazard).
Potencijalni izvor štednje i investiranja za formiranje kapitala i razvoj.	Smanjuje štednju porodica migranata i stoga ima negativan uticaj na rast i razvoj (moralni hazard).
Olakšava ulaganja u obrazovanje dece i formiranje humanog kapitala.	Smanjuje radni napor porodica migranata i stoga ima negativan uticaj na rast i razvoj (moralni hazard).
Povećava životni standard primaoca.	Migracije vode odlivu mozgova i imaju negativan uticaj na privredu, koji nije potpuno kompenziran transferom doznaka.
Smanjuje nejednakost dohodaka. Smanjuje bedu.	

Izvor: Petree, Baruah, 2006, 26.

Ekonomska literatura prepoznaje doznake kao značajan instrument za smanjenje pre svega, siromaštva u zemlji primaoca i ublažavanje socijalnih tenzija u društvu. Osim toga, doznake predstavljaju bitan izvor deviza u emigracionim zemljama i značajan generator BDP. Prema studiji, vezanoj za doznake u Meksiko, svaki dolar koji migranti pošalju u Meksiko uvećava BDP za 2,9 dolara (Massey *et al*, 1998, 17).

Prema podacima Ujedinjenih nacija za 2015. godinu, broj međunarodnih migranata dostigao je broj od 244 miliona, što predstavlja oko 3,3% ukupne svetske populacije. Reč je o značajno uvećanom broju migranata, naročito imajući u vidu činjenicu da ih je 2010. godine bilo 222 miliona, odnosno 2000. godine 173 miliona (United Nations, 2016, 1).

Kada je reč o doznakama na globalnom nivou, prema podacima Svetske banke, migranti su u 2015. godini poslali 601 milijardu američkih dolara svojim porodicama u zemlji porekla (World Bank, 2016, XII). Srbija, kao i druge države

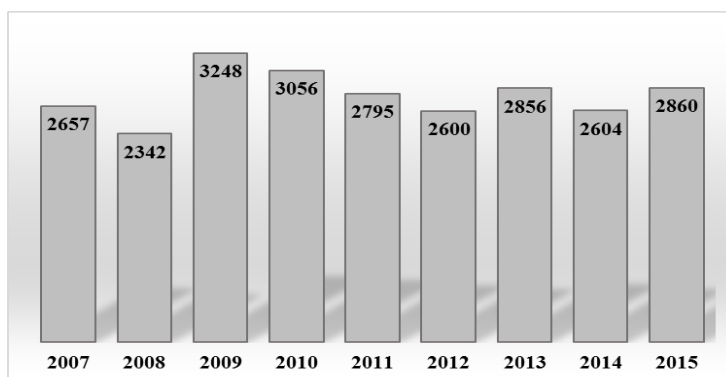
Zapadnog Balkana, priliv sredstava od doznaka emigranata je na relativno visokom nivou.

Inostrane doznake i Republika Srbija

Devizne doznake radnika predstavljaju značajan i može se reći, relativno stabilan izvor finansijskih sredstava iz inostranstva. Vrednost doznaka često višestruko prelazi vrednost stranih direktnih investicija, zvanične inostrane pomoći i privatnih tokova kapitala. Problem koji je prisutan u domenu doznaka odnosi se na transfer značajne količine doznaka neformalnim putem. Ovaj problem je naročito izražen u zemljama sa nedovoljno razvijenim finansijskim sistemom, ali i prisutnom političkom i ekonomskom nestabilnošću.

Republika Srbija je prepoznatljiva kao država u kojoj doznake predstavljaju značajan izvor inostranog kapitala u dužem vremenskom periodu, a osim toga doznake prevazilaze sve ostale kategorije inostranih priliva po raznim osnovama. S druge strane, Srbija se svrstava u red onih zemalja u razvoju u kojoj su prisutni visoki troškovi transfera doznaka iz inostranstva.

Visoki troškovi (povizija) transfera novca u Srbiju iz inostranstva destimulišu migrante da novac šalju zvaničnim putem. Istovremeno, provizije koje se naplaćuju prilikom slanja novca relativno su više za manje novčane iznose. Upravo su ovo ključni razlozi priliva doznaka neformalnim kanalima, ali i razlozi izostanka investiranja ovih sredstava u produktivne aktivnosti. Prema procenama, "između dve i tri četvrtine poslatih doznaka u Srbiju zvanično je neregistrovano, od čega se samo mali deo sredstava investira, što smanjuje potencijal privrednog rasta i razvoja naše zemlje" (Suki, 2006, 12).

Slika 2 Devizne doznake radnika u periodu 2007-2016, u milionima EUR

Izvor: http://www.nbs.rs/internet/cirilica/15/mediji/faq/20160201_odgovor.html,
<http://www.nbs.rs/internet/latinica/scripts/showContent.html?id=9368&konverzija=no>

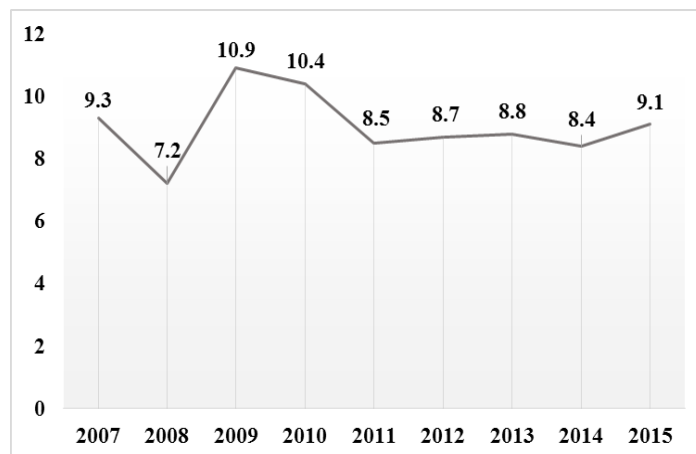
Kada je reč o doznakama, one predstavljaju priliv koji u svom punom iznosu smanjuje potrebu za obezbeđenjem nedostajuće štednje za finansiranje investicija iz eksternih izvora. Kada je reč o Republici Srbiji, doznake predstavljaju značajan i relativno stabilan izvor finansiranja, naročito imajući u vidu činjenicu da se njihovo učešće u BDP godišnje kreće u rasponu 8,5%-10% (<http://www.nbs.rs/internet/latinica/scripts/showContent.html?id=9368&konverzija=no>) S obzirom da doznake iz inostranstva svakako čine značajan deo deviznog priliva u zemlju, Slikom 2 prikazan je priliv deviznih doznaka u periodu 2007-2016.

U posmatranom periodu, doznake su ostvarile najmanji priliv u 2008. (oko 2,3 milijarde EUR), dok je najveći priliv ostvaren 2009. (oko 3,2 milijarde evra). Prema procenama u 2016. u Srbiju je ušlo putem doznaka oko 2,7 milijarde EUR. Godišnji priliv deviznih doznaka ukazuje na njihov stabilan nivo tokom godina. Istovremeno, priliv doznaka je viši od priliva od stranih direktnih investicija u Republiku Srbiju.

Učešće doznaka u BDP iznosi preko 8% na godišnjem nivou, dok je "prosečan neto priliv SDI za period 2012-2015. godine, tj. 3,8% BDP" (Gligorić i Janković, 2015, 47). Priliv doznaka, koji je preko dva puta veći od priliva SDI, samo ukazuje na njihov značaj koji imaju u privrednom razvoju Republike Srbije.

Osim pomenutog, doznake predstavljaju značajan dodatni prihod za stanovnike Srbije. Kada se iznos doznaka подели sa brojem stanovnika u Srbiji, dobija se iznos od skoro 400 EUR. Ispada da doznake doprinose da je svako od nas "zaradio" još jednu prosečnu platu. U tom kontekstu, potrebno je naglasiti da je velika verovatnoća da je iznos doznaka koji nije registrovan daleko veći. S jedne strane, prisutna je činjenica da građani ne žele da plaćaju bankarske provizije koje su uglavnom visoke, dok sa druge strane nije zabranjen unos gotovog novca u zemlju.

Podaci Svetske banke pokazuju da je u prvoj deceniji ovog veka od dijaspore u Srbiju stiglo čak 43 milijardi dolara i da su doznake u proseku iznosile 13,7% BDP, pa je po toj računici od 2000. do 2010. godine u Srbiju stiglo 2,5 puta više doznaka nego SDI. Takođe, prema podacima Svetske banke za 2015. godinu, Srbija je po obimu doznaka na drugoj poziciji najvećih primalaca doznaka u Evropi sa 3,6 milijardi USD, odmah nakon Ukrajine koja je imala doznake u iznosu od oko 6,2 milijardi USD. Iza Srbije nalaze se: Rumunija (3,2 mlrd. USD), Tadžikistan (3 mlrd. USD), Uzbekistan (2,3 mlrd. USD), Bosna i Hercegovina (2 mlrd. USD), Moldavija (1,8 mlrd. USD) i Bugarska (1,8 mlrd. USD) (World Bank, 2016, 28). Učešće doznaka u BDP Republike Srbije, prema podacima Svetske banke prikazano je na Slici 3.

Slika 3 Učešće doznaka u BDP Republike Srbije

Izvor: <http://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS?locations=RS>

Na osnovu podataka sa Slike 3, može se uočiti da se učešće doznaka u BDP Republike Srbije u posmatranom periodu kreće od 9,3% u 2007. godini do 9,1% u 2015. Najniža vrednost učešća procenjena je za 2008. i iznosila je 7,2%, dok je najveća vrednost učešća procenjena za 2009. kada je iznosila 10,9%.

Na osnovu prikazanih podataka Narodne banke Srbije i Svetske banke, može se primetiti postojanje razlika u procenama ove dve institucije. Razlike su rezultat kako primene različite metodologije izračunavanja doznaka, tako i različite procene obima doznaka koje neformalnim kanalima ulaze u zemlju.

Osim pomenutog, u odnosu na prethodni period, prisutno je smanjenje priliva doznaka iz više razloga. Kao prvo treba pomenuti da su uglavnom postali penzioneri oni koji su otišli u prvom talasu migracija, tako da su sada smanjenja primanja putem penzija u odnosu na nekadašnje devizne plate. Drugi razlog zasniva se na smeni generacija, odnosno u poslednje vreme odlaze mladi nakon školovanja pa njihove zarade na početku radnog veka u inostranstvu nisu na zavidnom nivou. Kao treći razlog treba pomenuti krizu koja je smanjila zarade i istovremeno smanjila mogućnosti za izdvajanje novca koji bi mogao da se pošalje u domovinu. Na kraju, kao četvrti razlog, treba pomenuti i to da promenila struktura dijaspore, odnosno odselile su se čitave porodice tako da nemaju kome da šalju novac u Srbiju.

Kada je reč o regionalnom aspektu izvora doznaka, reč o državama koje su ostvarile najveći priliv našeg dela stanovništva u procesu emigracije. U većem delu reč je o državama koje se nalaze na teritoriji Evrope. U Tabeli 3 prikazan je priliv po osnovu doznaka po zemljama.

Tabela 3 Priliv po osnovu doznaka u periodu 2007-2015, po zemljama

Zemlja	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Nemačka	858	764	1.188	1.063	913	829	910	629	675
Austrija	423	318	560	501	479	436	479	234	252
Švajcarska	256	240	348	336	322	325	357	380	432
Francuska	206	177	275	353	218	218	230	225	269
Švedska	109	89	143	135	111	104	110	57	83
Hrvatska	78	84	85	91	94	98	100	201	245
SAD	86	77	75	75	74	87	95	123	131
Ruska federacija	86	83	79	73	43	61	80	126	104
Italija	61	59	67	59	50	50	60	60	60
Grčka	40	32	47	44	38	38	46	23	27
Ostale zemlje	455	417	377	425	451	356	389	546	582
Ukupno	2.657	2.342	3.248	3.056	2.795	2.600	2.856	2.604	2.860

Izvor: http://www.nbs.rs/internet/cirilica/15/mediji/faq/20160201_odgovor.html

Podaci iz Tabele 3 potvrđuju da je najveći priliv doznaka ostvaren iz Nemačke (oko 24%), Švajcarske (oko 15%), Francuske (oko 9%) i Austrije (oko 8,5%). Ovakva disperzija priliva doznaka u Srbiju korespondira sa državama u kojima se nalazi najveći broj pripadnika srpske dijasporne.

Mnogobrojne studije detaljno su analizirale doznake koje salju migranti u Srbiju. Tako recimo, studije koje analiziraju doznake koje migranti šalju iz Austrije i Švajcarske u Srbiju došle su do veoma sličnih zaključaka koji se tiču načina upotrebe ovih sredstava u srpskoj ekonomiji. Prestigle doznake u Srbiju uglavnom su u funkciji zadovoljenja osnovnih potreba i tekućih troškova.

Pre svega, primaoci doznaka u Srbiji ta sredstva prvenstveno koriste za zadovoljenje osnovnih potreba i tekućih troškova. Naime, doznake su usmerene na potrošnju, zatim, troškove lečenja, komunalije, telefonske usluge, gorivo za automobile, kao i nameštaj i belu tehniku za domaćinstvo, a da su ulaganja prvenstveno u izgradnju stambenih jedinica (kuća i stanova), eventualno poljoprivrednih aktivnosti (Becker, Hockenos, Holmes, 2009, 45). U Tabeli 4 je dat prikaz korišćenja doznaka iz Švajcarske u Srbiji.

Na osnovu prikazanog istraživanja, lako se može uočiti da se doznake uglavnom troše na tekuću potrošnju. Kako se može videti, najveći deo doznaka usmerava se u izgradnju kuća, koja ne predstavlja izraz realne potrebe za poboljšanjem stanovanja ili ekonomski opravdanu investiciju. Kuće su uglavnom izgrađene u oblastima u kojima imaju malu tržišnu vrednost ili ne potoji tražnja za izdavanjem (Petree, Baruah, 2006, 41-43). Motive izgradnje kuća treba tražiti u želji za prestižom u datoj lokalnoj sredini. U mnogim seoskim područjima izgrađene su raznolike futurističke građevine koje

pripadaju upravo migrantskim porodicama. U kontekstu navedenog, treba spomenuti da se način korišćenja doznaka značajno ne razlikuje ni kada je reč o doznakama koje stižu iz bilo koje druge zemlje.

Tabela 4 Korišćenje doznaka iz Švajcarske u domaćinstvima u Srbiji

Potrošnja i socijalni izdaci	%	Ekonomska aktivnost i sticanje imovine	%
Komunalije (voda, struja, gas)	64	Kupovina/poboljšanje/gradnja kuće	51
Telefon	51	Širenje poljoprivredne proizvodnje	27
Nafta/transport	48	Kupovina zemlje	9
Hrana	36	Kupovina/početak/održanje biznisa	8
Lekovi/zdravlje	34	Kupovina stoke/stada	8
Kućni aparati/nameštaj	34	Više obrazovanje	2
Odeća	20	Štednja	1
Školovanje dece	11	Otplata kredita za biznis/kuću	1
Zabava	6		
Troškovi održavanja kuće	4		
Pomoć/zajmovi drugima	1		
otplata dugova/zajmova	1		

Izvor: Petree, Baruah, 2006, 35.

Kako unaprediti ekonomski potencijal doznaka?

Od svog nastanka dijaspora je pružala, ali i pruža, izuzetno veliki doprinos privrednom razvoju Republike Srbije. Osim toga, doznake imaju i socijalnu dimanziju jer su u značajnoj meri doprinele fizičkom opstanku pojedinih kategorija stanovništva. Podaci o prilivu doznaka iz inostranstva od značaja su za procenu njihovog doprinosa razvoju matične države. Međutim, doznake uglavnom pospešuju potrošnju dok izostaje njihovo produktivno investiranje.

Visina priliva doznaka u Republiku Srbiju predstavlja značajan finansijski potencijal, a njihova efikasnija primena doprinela bi da se ta sredstva usmeravaju u štednju i investicije. Istovremeno, doznake bi imale značajan uticaj na finansijsku stabilnost i uticaj na veći privredni rast. Nesumnjivo, doznake dovode do povećanja raspoloživog BDP, ali njihov doprinos ekonomskom razvoju nije tako jasan. S druge strane, one doprinose promeni relativnih cena s mogućim negativnim posledicama, uključujući i Holandsku bolest. Ipak, moglo bi se zaključiti (Bukvić, 2011, 15):

- doznake u Srbiju su velike: ipak, nema saglasnosti o tome koliko su one zapravo velike, pošto transfer novca ne ide oficijelnim kanalima,
- doznake su stabilan izvor dohotka: najbolje raspoložive procene pokazuju rastući priliv doznaka u svim prethodnim godinama (izuzev 2008),

- doznake mogu da prošire dohodovni jaz: prema postojećim ograničenim podacima, doznake u Srbiji u proseku se upućuju domaćinstvima koja već imaju natprosečni dohodak, i koja su povezana s boljom samopercepcijom svog sopstvenog finansijskog položaja,
- doznake podstiču porodice da štede: ponovo, prema vrlo ograničenim podacima, čini se da domaćinstva koja primaju doznake nisu u stanju da više troše, posebno na takva dobra kao što su odeća i obuća i sredstva za higijenu, ali ona mogu da budu usmerena da štede deo svog ukupnog dohotka,
- doznake pomažu finansiranje otpočinjanja malih poslova: pregled mikro i malih preduzeća pokazuje da, u nekim visoko-receptivnim zemljama (uključujući Srbiju), doznake imaju važnu ulogu u otpočinjanju i širenju biznisa (u Srbiji, respondenti koji primaju doznake objavljuju da one tipično finansiraju oko 30% troškova osnivanja), i
- fizički transfer ostaje najpopularniji metod slanja novca kući.

Imajući u vidu da Srbija ima brojnu dijasporu koja šalje u maticu značajna sredstva, Vlada Republike Srbije je 2011. usvojila Strategiju očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijasporu i matične države i Srba u regionu. "Osnovni cilj donošenja ovog dokumenta jeste uspostavljanje i očuvanje kontinuiteta u očuvanju i jačanju odnosa matične države i dijasporu, kao i matične države i Srba u regionu" (Ministarstvo vera i dijasporu, 2011, 3).

Međutim, samo jedan mali deo Strategije se odnosi na doznake, tj. u poglavlju Podsticanje ekonomskog i privrednog razvoja Republike Srbije ukazuje se na značaj dijasporu i priliva doznaka. "Uključivanje dijasporu u podsticanje ekonomskog razvoja Republike Srbije (kroz produktivne investicije, prenos znanja i veština) je složen i zahtevan proces, kako vremenski, tako i sa aspekta resursa i zahteva znatne napore da se izgradi poverenje u političke i ekonomske institucije Republike Srbije" (Ministarstvo vera i dijasporu, 2011, 15). Osim ovog dokumenta ne postoji drugi strateški document koji bi bio u funkciji unapređenja efikasnosti doznaka.

Sasvim je jasno da doznake imaju veliku, pre svega, socijalnu ulogu za stanovnike Srbije koji ih primaju, jer je njihov najveći doprinos u domenu smanjenja stepena siromaštva. Jedno je sigurno, nagli prestanak priliva doznaka izazvao bi štetne posledice sa dugoročnim karakterom na primaoca doznaka i njihove porodice.

S obzirom da uvećavaju dohotke primaoca i imaju stabilizujuću funkciju u pogledu održivosti porodičnih finansija, doznake uvećavaju domaću tražnju. Osim toga, doznake imaju značajnu ulogu u oblasti makroekonomske

stabilnosti, jer pokrivaju deo platnobilansne neravnoteže. Istovremeno, deo doznaka usmevan je i u investicije. Sve navedeno, navodi na zaključak da se pred kreatorima ekonomske politike nameće kao neophodnost da unaprede performanse doznaka u Republici Srbiji.

Osnovni zadaci pred kreatorima ekonomske politike u Republici Srbiji koji bi dodatno uvećali pozitivne efekte priliva doznaka na finansijski razvoj i stimulisali privredni rast, čineći ove tokove sigurnijim, jeftinijim i produktivnijim, između ostalog obuhvataju (Gligorić, Janković, 2015, 52):

- bolju međunarodnu saradnju nadležnih institucija u beleženju formalnih i neformalnih priliva po osnovu doznaka,
- dalje snižavanje troškova transfera zvanično poslatog novca i prelazak na fiksne umesto procentualno obračunatih troškova za poslati iznos, što je posebno podržano prelaskom na elektronske transfere koji nose skoro nulte troškove,
- bolje povezivanje doznaka i šire lepeze finansijskih usluga za domaćinstva primaoce kroz ponudu osnovnih i razvoj specijalizovanih finansijskih instrumenata sa sredstvima doznaka u osnovi (transakcioni i štedni depoziti, ali i zajmovi na bazi doznaka za mikrofinansiranje i poljoprivredu, štedni računi i krediti za obrazovanje, usluge zdravstvenog osiguranja, itd.),
- bolju informisanost i edukaciju pošiljaoca i primaoca o mogućnostima ulaganja poslatog novca,
- korišćenje priliva od doznaka kao podsticaj razvoju tržišta kapitala – nadležne institucije u zemljama pošiljaocima i primaocima doznaka i međunarodne finansijske institucije trebalo bi da razvijaju nove kanale za produktivnu upotrebu sredstava od doznaka, kako na mikro, tako i na makro nivou,
- kreiranje banke dijaspore i dužničkih instrumenata vezanih za doznake, obveznice dijaspore i sekjuritizacija tokova od doznaka, mogle bi pomoći finansijskom i širem ekonomskom razvoju,
- uključivanje doznaka u procene kreditnog rejtinga zemlje i njenog kapaciteta za dalje zaduživanje

U narednom periodu, neophodno je aktivnije učešće kreatora ekonomske politike u domenu stimulisanja dodatnog priliva doznaka putem formalnih finansijskih posrednika, ali i u domenu efikasnijeg usmeravanja doznaka u produktivne namene. Može se reći da doznake predstavljaju neiskorišćen potencijal unapređenja ekonomskih performansi srpske privrede.

Zaključak

Nosioci ekonomske politike u Republici Srbiji već godinama nastoje da unaprede privredne performanse, ali i društvo u celini. U kontekstu rešavanja navedenih problema, moglo bi se primetiti da je velika srpska dijaspora slala, i još uvek šalje, značajne količine novca putem deviznih doznaka članovima porodice i prijateljima u Srbiji. Upravo iz tog razloga moglo bi se zaključiti da doznake predstavljaju značajan potencijal ekonomskog razvoja Republike Srbije.

Iznos doznaka koje se ulivaju u Srbiju znatno je povećan tokom poslednjih nekoliko decenija. Veliki priliv novca koji matica ostvaruje po osnovu slanja novca iz dijaspore, može dovesti do višeg nivoa potrošnje i investicija. Kako je iznos doznaka stabilan, neosporno je da je od velike važnosti razumeti ekonomske efekte koji se mogu ostvariti njihovom efikasnom upotrebom.

Dijaspora može biti ključni element razvoja srpske privrede. Neophodno je negovati odnose sa dijasporom, jer postoji verovatnoća da se novac neće slati u neodogled, a u tom smislu neophodna je transparentnost načina trošenja doznaka. Istovremeno potrebno je prisustvo poverenja i privrženosti u odnosima sa dijasporom. U cilju pospešivanja ekonomskih aktivnosti kao neophodnost nameće se da se makar deo doznaka preusmeri u investicije, jer se uglavnom koriste isključivo za ličnu potrošnju.

Neosporna je činjenica da dijaspora može biti zainteresovana za investiranje u matičnu zemlju. U tom kontekstu, ne treba zanemariti činjenicu da je profit kategorija koja motiviše dijasporu na ulaganja. Kako bi došlo do povećanja investicija dijaspore u maticu, neophodna je izgradnja poverenja koje bi dijaspora imala u državu i njene institucije sistema, ali i unapređenje opšteg investicionog ambijenta.

Reference

1. Becker, T., Hockenos, B., Holmes, E. (2009). *Remittances from Austria*, Final Report Prepared for OeEB, Frankfurt School of Finance & Management, Oesterreichische Entwicklungsbank AG, Vienna.
2. Bukvić, R. (2011) *Transformaciona kriza i perspektive privrede Srbije u epohi globalizacije i finansijske krize*, Geografski institut "Jovan Cvijić", Beograd.
3. <http://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS?locations=RS>, datum pristupa 05.03.2017.
4. Donovan, T. (2013). *Istraživanje i studija izvodljivosti formalnog sektora za prenos novca i alternationih sistema za prijem i slanje doznaka u Srbiji*, Savet Evrope, kancelarija u Beogradu.

5. Gligorić, M., Janković, I. (2015). Mogućnosti unapređenja ekonomskog potencijala doznaka u Srbiji, *Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji*, br. 43, Fondacija za razvoj ekonomske nauke, Beograd, str. 47-54.
6. <http://howafrica.com/revealed-the-top-10-poorest-countries-in-europe-most-african-countries-are-richer-than/>, datum pristupa 27.02.2017.
7. Lajić, I. (2002). Hrvatske migracije početkom 21. stoljeća, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 18 No. 2-3, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, str. 135-149.
8. Massey, D. S, Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., Taylor, J. E. (1998). *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*, Clarendon Press, Oxford.
9. Ministarstvo vera i dijaspora. (2011). *Strategija očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspora i matične države i Srba u regionu*, Beograd.
10. www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/80/ino_ekonomski_odnosi/platni_bilans/platni_bilans_2007_2015_detaljna.xls, datum pristupa 02.03.2017.
11. www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/80/ino_ekonomski_odnosi/platni_bilans/platni_bilans_detaljna_16.xls, datum pristupa 02.03.2017.
12. http://www.nbs.rs/internet/cirilica/15/mediji/faq/20160201_odgovor.html, datum pristupa 02.03.2017.
13. <http://www.nbs.rs/internet/latinica/scripts/showContent.html?id=9368&konverzija=no>, datum pristupa 02.03.2017.
14. Nikolić, M. (2006). *Makroekonomski efekti pomoći i doznaka*, Narodna banka Srbije, Beograd.
15. Petree, J., Baruah, N. (2006). *A Study of Migrant-Sending Households in Serbia-Montenegro Receiving Remittances from Switzerland*, International Organization for Migration, Geneva.
16. Petrović-Randelović, M., Miletić, D. (2016). Odliv mozgova kao ograničavajući faktor privrednog razvoja Republike Srbije, *Instucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, Ekonomski fakultet, Kragujevac, str. 111 – 128.
17. Suki, L. (2006). *Remittances in Serbia and Financial Sector Development: Business Opportunities and Priorities for Investment*, Program on Remittances and Development, Center on Globalization and Sustainable Development, The Earth Institute, Columbia University, New York.
18. United Nations. (2016). *International Migration Report 2015 Highlights*, Department of Economic and Social Affairs, New York.
19. Vasiljević, B. (2009). Uticaj doznaka na ekonomski i socijalni razvoj u Srbiji, *Godišnjak*, broj 3, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 201 – 213.
20. Vedriš, M. (1980). Suvremene vanjske migracije iz SFRJ, *Revija za sociologiju*, Filozofski fakultet, Zagreb, Vol. X, No. 3 – 4, str. 123–130.
21. World Bank. (2007). *General principles for international remittance services*, Committee on Payment and Settlement Systems, Washington.

22. World Bank. (2016). *Migration and Remittances Factbook 2016*, International Bank for Reconstruction and Development, Washington.

FOREIGN REMITTANCES AS A POTENTIAL OF THE REPUBLIC OF SERBIA ECONOMIC DEVELOPMENT

Under the influence of different historical, political and economic reasons, from the Serbs is attendant a continuous decades of emigration to neighboring, European and overseas countries. In this way the Serbian Diaspora is created, which depending on the country of residence has a different position and status. Contemporary challenges and constraints as one of the most difficult tasks laid the revival of the economy afore holders of economic policy. Right in this sense we can see quite a substantial economic effect of the mass migration of the population. Great Serbian diaspora is sending, but still sends significant amounts of money through remittances to their friends and family members at home. The undisputed fact is that remittances represent a significant segment of promoting the economic development of the country. In this context, bearing in mind the fact that the Republic of Serbia has a significant inflow of funds from remittances, the aim of this paper is to evaluate the role and importance of foreign remittances in the economic development of the Republic of Serbia.

Keywords: remittances, migration, economic development, Republic of Serbia

UPOREDNA ANALIZA TRADICIONALNIH I ALTERNATIVNIH PRISTUPA UPRAVLJANJU RIZICIMA U SEKTORU OSIGURANJA

Milena Jakšić* i Violeta Todorović**

Ekonomska stvarnost savremenih tržišnih privreda potvrđuje kako pojavu novih rizika, tako i modifikaciju već postojećih rizika koji svojim intenzitetom mogu da ugroze imovinu i lica. U jednom takvom okruženju rizik postaje neodvojiva komponenta učesnika u obavljanju poslovnih aktivnosti. Imajući u vidu da je rizik imanentan svakodnevnom poslovanju, kao i da nema napretka ljudske civilizacije bez preuzimanja rizika, isti se ne sme izbegavati, već je rizikom neophodno adekvatno upravljati. Upravljanje rizicima nameće se kao osnova stabilnog i efikasnog poslovanja svih učesnika u realnom i finansijskom sistemu. Osiguravajuće kompanije, kao finansijske institucije koje preuzimaju rizik od osiguranika, tradicionalno upravljaju rizicima putem zadržavanja rizika, podele i transfera rizika iznad sopstvenih kapaciteta na reosiguravače. Međutim, ukupni raspoloživi kapaciteti sektora osiguranja, saosiguranja i reosiguranja su ograničeni. To, u uslovima kontinuiranog povećanja broja i intenziteta štetnih događaja, dovodi do razvoja finansijskih instrumenata kojima se omogućuje upravljanje rizicima posredstvom tržišta kapitala. S tim u vezi, cilj istraživanja je da se kroz razmatranje tradicionalnih i alternativnih pristupa upravljanju rizicima ukaže na opravdanost njihove primene u pojedinim nacionalnim ekonomijama.

Ključne reči: upravljanje rizicima, saosiguranje, reosiguranje, tržište kapitala, sekjuritizacija, finansijski derivati

Uvod

U savremenim uslovima poslovanja rizik je nezaobilazni element ekonomske aktivnosti učesnika u realnom i finansijskom sektoru. Ekonomska teorija rizik posmatra u širem i užem smislu reči. U širem smislu, manifestacija rizika podrazumeva nastupanje nekog događaja čiji ishod može biti kako pozitivan, tako i negativan. Naime, odstupanje stvarnog od očekivanog ishoda može biti pozitivno i negativno. Međutim, finansijska teorija rizik posmatra u užem smislu reči, kao ekonomski štetan događaj koji uzrokuje gubitak, odnosno, dovodi do negativnog odstupanja stvarnog od očekivanog ishoda.

Evidentno je da se postojeći rizici modifikuju i postaju sve složeniji, a brojni novi rizici se pojavljuju. Neadekvatno identifikovani, pogrešno procenjeni i neblagovremeno sanirani rizici mogu ugroziti poslovanje subjekata u realnom i

* Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, e-mail: milenaj@kg.ac.rs

** Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, e-mail: v.todorovic@kg.ac.rs

finansijskom sektoru. Stoga je osnovni cilj teorije upravljanja rizicima da se primenom naučnog pristupa u radu sa rizicima, kroz predviđanje mogućih gubitaka, razvoj i implementaciju procedura za minimiziranje pojave gubitka smanje negativne posledice po kapital i finansijski rezultata (Vaughan & Vaughan, 2008, 16). Teorija upravljanja rizikom je u konstantnom razvoju, bilo da je reč o novim kvantitativnim modelima za utvrđivanje izloženosti rizicima ili pojavi novih kvalitativnih pristupa u upravljanju rizicima.

Prisustvo rizika je osnova postojanja osiguranja. Stoga je predmet istraživanja razmatranje tradicionalnih i alternativnih pristupa upravljanju rizicima u sektoru osiguranja. Cilj istraživanja je da se kroz sagledavanje prednosti i nedostataka navedenih pristupa upravljanju rizicima u sektoru osiguranja ukaže na opravdanost njihove primene u pojedinim nacionalnim ekonomijama. Imajući u vidu definisan predmet i cilj istraživanja, ključna hipoteza od koje se u istraživanju polazi je da ukoliko se primeni integrisani pristup upravljanju rizicima kroz saosiguranje, reosiguranje i tržište kapitala može se očekivati da osiguravajuća društva prihvate veći nivo rizika u portfelju osiguranja.

Vodeći računa o opredeljenom predmetu i cilju istraživanja, kao i postavljenoj naučnoj hipotezi u radu će najpre biti ukazano na koncept upravljanja rizicima u sektoru osiguranja. U fokusu istraživanja biće proces, metode i pristupi upravljanju rizicima. Kada je reč u pristupima upravljanju rizicima biće razmatrani kako tradicionalni pristupi, koji se baziraju na saosiguranju i reosiguranju, tako i alternativni pristupi čiji je fokus na prenosu rizika na tržište kapitala. Imajući u vidu da je domaći sektor osiguranja nedovoljno razvijen u radu će biti sagledani i pristupi upravljanju rizicima osiguravajućih kompanija koje posluju u finansijskom sistemu Republike Srbije.

Koncept upravljanja rizicima u sektoru osiguranja

Proces upravljanja rizicima je kompleksan i sastoji se iz niza faza koje su međusobno poveyane i uslovljene. Te faze uključuju utvrđivanje ciljeva, analizu rizika, ocenu alternativa i izbor sredstava za regulisanje rizika, kontrolu rizika, primenu odluke i korekciju donetih odluka. S obzirom da je najpre potrebno definisati izvodljive ciljeve koji se žele ostvariti, važno je da su izabrani ciljevi u skladu sa strateškim ciljevima društva. S tim u vezi, ciljevi moraju biti u funkciji opstanka i razvoja nacionalne ekonomije i humanitarne zaštite zaposlenih.

Nakon definisanja ciljeva pristupa se analizi rizika, koja podrazumeva identifikovanje ciljeva, merenje rizika i kontrolu rizika. Proces upravljanja rizicima započinje identifikovanjem rizika. U ovoj fazi je potrebno identifikovati

ključne faktore rizika koji mogu da uzrokuju negativno odstupanje stvarnog od očekivanog ishoda. Proces identifikovanja rizika zahteva otkrivanje i opisivanje rizika. To je kompleksan posao, jer je vrlo teško razlučiti gde jedan rizik prestaje, a drugi počinje da deluje. Takođe, brojne su i uzročno posledične veze pojedinih rizika.

U drugoj fazi se pristupa merenju i proceni rizika, kao nasloženijoj i najzahtevnijoj aktivnosti upravljanja rizicima. Od osamdesetih godina prošlog veka sa intenzivnom globalizacijom i deregulacijom finansijskih tokova, internacionalizacijom kretanja roba, usluga, rada i kapitala, razvijaju se ne samo novi finansijski proizvodi i usluge, već i instrumenti i tehnike u merenju rizika. Kao rezultat tehnološkog napretka razvijaju se sofisticirani kompjuterski modeli koji daju mogućnost da se preciznije naprave prognoze mogućih gubitaka, odnosno da se izvrši procena izloženosti riziku sa aspekta veličine potencijalnih gubitaka koji mogu nastati njegovim ostvarenjem i utvrđivanja verovatnoće njegovog nastanka (Njegomir, 2007, 90).

Kada se rizik identifikuje i izmeri pristupa se izboru sredstava i instrumenata za upravljanje rizicima. Izbor instrumenta za upravljanje rizicima zavisi od izabrane strategije za upravljanje rizicima, a izbor strategije zavisi od učestalosti rizika i jačine rizika. Ukoliko su učestalost i jačina rizika niske preporučuje se strategija zadržavanja rizika. Ukoliko je učestalost rizika visoka, a jačina rizika niska pristupa se strategiji prevencije, redukcije ili ublažavanja rizika. Međutim, ukoliko je učestalost rizika niska, a jačina rizika visoka preporučuje se transfer rizika. Pri visokoj učestalosti rizika i visokoj jačini rizika potrebno je rizik izbegavati (Rejda, 2011, 53-54). Izbegavanje rizika se postiže prodajom aktive izložene riziku kroz sekjuritizaciju plasmana ili kroz hedžing transakcije. Kada je reč o izboru instrumenata za upravljanje rizicima potrebno je imati u vidu da na izbor instrumenta pored izabrane strategije utiču troškovi i koristi izabranog instrumenta. Stoga je potrebno da tim za upravljanje rizicima izvrši i *cost benefit* analizu.

Poslednja faza u upravljanju rizicima je kontrola, izveštavanje, komunikacija. Ona se sprovodi kroz kontrolu donetih mera i evaluaciju rezultata njihove primene, u smislu korekcije donetih odluka imajući u vidu da se brojni novi rizici pojavljuju kao i da postojeći rizici postaju sve složeniji. Na taj način je moguće otkloniti greške i prilagoditi se izmenjenim okolnostima.

Najvažniji rizici u osiguranju su rizici iz osiguranja lica i osiguranja imovine. Pored navedenih osiguravači su izloženi brojnim finansijskim i nefinansijskim rizicima. Kada je reč o finansijskim rizicima oni su povezani sa plasmanima novčanih sredstava na finansijsko tržište. To su: tržišni rizik, odnosno rizik kamatne stope, deviznog kursa, rizik promene cena, zatim rizik

deponovanja i ulaganja sredstava, rizik ročne neusklađenosti imovine i obaveza, a kada je reč o nefinansijskim rizicima pre svih su operativni rizik, zatim pravni ili regulatorni i reputacioni rizik.

Rizici iz osiguranja imovine i lica proističu iz ugovora o osiguranju. To su rizici od nastanka finansijskog gubitka kao posledica ostvarenja neželjenog događaja nad osiguranom imovinom ili licem, odnosno kao posledica realizacije osiguranog slučaja. Oni uključuju rizik neadekvatno određene premije, rizik neadekvatne procene verovatnoće štete i intenziteta štete prilikom nastanka štetnog događaja, rizik loše određenog nivoa samopridržaja ili rizik preuzimanje viših rizika, odnosno neprenošenje viška rizika iznad samopridržaja u saosiguranje i/ili reosiguranje. Pored navedenih moraju se uzeti u obzir i posebni rizici životnog i neživotnog osiguranje koji proizilaze iz promena stope mortaliteta, stopa invalidnosti i bolesti, stope raskida, obnove i otkupa ugovora o osiguranju, i promena momenta nastanka i učestalosti osiguranih slučajeva, rizik osiguranja koji proizilazi iz katastrofalnih događaja, rizik neadekvatnog obrazovanja tehničkih rezervi društva i ostale rizike osiguranja (profesionalne i tehničke) koji zavise od prirode, obima i složenosti poslovanja društva (NBS, 2015, 2).

Kada je reč o rizicima koji proističe iz osiguranja, u cilju minimiziranja posledica nepovoljnog uticaja štetnog događaja osiguravajuće kompanije izgrađuju dovoljno veliki i homogen portfolio rizika, osiguravaju više vrsta rizika, vode računa o finansijskom kapacitetu, odnosno maksimalnom samopridržaju, kupuju reosiguravajuće pokriće i vrše prenos rizika na tržište kapitala (Njegomir, 2006, 154). U cilju obezbeđenja solventnosti osiguravajuće kompanije moraju posedovati adekvatnu veličinu kapitala koja treba da obezbedi pokriće za realizaciju neočekivano visokih rizika, ali i pokriće za negativno odstupanje stvarnih od očekivanih prinosa, kao i kapital za pokriće izloženosti svim rizicima koji se javljaju u poslovanju. S tim u vezi, postavlja se pitanje utvrđivanja optimalnog nivoa kapitala, odnosno nivoa kapitala koji će obezbediti solventnost i stvaranje vrednosti. Solvenci II direktiva predstavlja priliku da se unapredi regulacija solventnosti osiguravajućih kompanija i to uvođenjem: sistema baziranom na riziku, integrisanog pristupa za rezerve osiguranja i zahteve u pogledu veličine kapitala, sveobuhvatnog okvira za upravljanje rizicima, kapitalnih zahteva definisanih standardnim pristupom, internih modela nagrađivanja za optimalnu diverzifikaciju i umanjanje rizika (Solvency II - Introductory Guide, 2006, 5). Sa finansijskog aspekta, reosiguranje predstavlja zamenu za kapital kojeg osiguravajuća društva moraju „vezanog“ da drže u okviru bilansa stanja u cilju obezbeđenja solventnosti. Za razliku od osiguranja koje redukuje standardnu devijaciju stvarnih šteta od očekivanih,

reosiguranje redukuje standardnu devijaciju troškova po osnovu šteta za svakog osiguravača (Njegomir, 2011, 401).

Kreditni rizik, kao vrsta finansijskog rizika, predstavlja rizik neizvršenja obaveza po osnovu nastalog duga. Izloženost kreditnom riziku osiguravajuće kompanije je prisutna ukoliko dođe do pada kreditnog boniteta emitenta hartija od vrednosti čije se hartije od vrednosti nalaze u portfoliju osiguravajuće kompanije, reosiguravača, posrednika i drugih poslovnih partnera koji imaju obaveze prema osiguravajućim kompanijama. S tim u vezi, osiguravajuća kompanija treba da identifikuje, proceni i meri rizik u skladu sa kreditnom sposobnošću dužnika i njegovom urednošću izvršenja obaveza prema kreditorima. Praćenjem kreditnog boniteta dužnika osiguravajuća kompanija je u mogućnosti da preduzme korektivne akcije, ukoliko emitenti ne plaćaju svoje obaveze u definisanim vremenskim periodima.

Pored praćenja potrebno je izvršiti i merenje kreditnog rizika koje nailazi na veliki broj poteškoća. Klasičan način na koji se izražava kreditni rizik jesu rejtnzi. Razlikuju se eksterni i interni rejtnzi. Eksterne rejtinge obezbeđuju posebne agencije kojima je osnovna delatnost upravo kreiranje rejtinga za različite emitente hartija od vrednosti. Interni rejtnzi su proizvodi samih kompanija koji zavise od kriterijuma koje one postavljaju. Prema Bazelskom komitetu za superviziju banaka predviđeno je da se za potrebe računanja zahtevanog kapitala bankama ostavi mogućnost izbora između standardizovanog pristupa i pristupa internog merenja rejtinga. Takođe, Solvency II direktiva daje mogućnost osiguravajućim i reosiguravajućim kompanijama da koriste kako interne modele procene rizika, tako i standardni model. Iako konkretni kriterijumi na osnovu kojih će organi supervizije odobravati primenu internih modela kod svakog osiguravača i reosiguravača nisu još precizirani, pružanje mogućnosti primene internih rezultata u upravljanju rizicima predstavlja revolucionarno rešenje.

Standardizovani pristup omogućava da se na izračunatu izloženost riziku primenjuju ponderi rizika u skladu sa ocenom rejtinga eksternih agencija (*Standard&Poor's*, *Moodey's* i *Fitch*). Budući da je reč o agencijama koje posluju na globalnom nivou i ocenjuju samo velike finansijske institucije, njihova pomoć nije adekvatna za male finansijske institucije. Stoga je potrebno interno merenje rejtinga koje polazi od pretpostavke da osiguravajuće kompanije same odaberu način na koji će meriti rejting. Interno merenje rejtinga predstavlja napredni metod i predlaže se da ga osiguravajuće kompanije postepeno razvijaju i uvode.

Investicioni rizik čini osnovnu pretnju za aktivnu stranu bilansa stanja osiguravajućih kompanija. Evidentno je da se retko mogu pronaći investitori koji koncentrišu svoje bogatstvo u jednu vrstu hartija od vrednosti. Umesto

toga, oni teže da investiraju u diversifikovani portfolio hartija od vrednosti. Na taj način se može smanjiti visina rizika očekivanog prinosa koja zavisi kako od apsolutnog rizika svakog ulaganja u portfolio tako i od veze koja postoji između pojedinih plasmana u okviru portfolija. U slučaju da portfolio čine plasmani između kojih postoji niska korelacija opsega varijacija budućih očekivanih prinosa može se očekivati da rizik ostvarenja prinosa na ukupni portfolio bude manji od zbira rizika pojedinačnih ulaganja.

Rizik budućeg prinosa meri se disperzijom verovatnoće da će prinos biti veći ili manji od očekivanog. Kao statističke mere disperzije koriste se varijansa i standardna devijacija. Ukoliko je veća varijansa ili standardna devijacija, veća je i moguća disperzija budućeg prinosa oko očekivanog prinosa, odnosno veća je investitorova nesigurnost. Dok je standardna devijacija za pojedinačne hartije od vrednosti znatno veća nego za portfolio hartija od vrednosti, prosečan prinos kod pojedinačnih hartija od vrednosti manji je nego prinos portfolija. Prinos portfolija je procenjeni prosek prinosa pojedinačnih hartija od vrednosti koje čine portfolio (Fabozzi, & Modigliani, 2003, 212).

Da bi se izmerio rizik portfolija hartija od vrednosti neophodno je poznavati, ne samo varijansu i standardnu devijaciju svake hartije od vrednosti koja čini portfolio, nego i uzajamni odnos očekivanog prinosa svake hartije od vrednosti, odnosno koeficijent korelacije. Ova statistička mera ima značaj budući da prinosi hartija od vrednosti nisu perfektno korelisani. Diversifikacija proizilazi iz kombinovanja hartija od vrednosti čiji prinosi su niži od potpuno ili savršeno korelisanih. Generalno, što je niža korelacija međuhartijama od vrednosti, veći je uticaj diverzifikacije na smanjenje varijabiliteta.

Ukupni rizik portfolija opada kako se povećava broj hartija od vrednosti u portfoliju. Tako da je prag na kome se ukupni rizik portfolija svodi na tržišni rizik veoma nizak. Otuda rizik potpuno diversifikovanog portfolija zavisi od tržišnog rizika (sistemskog rizika). Očigledno je da se u uslovima finansijske krize i recesije sistemski rizik dramatično povećava. Mera sistemskog rizika portfolija hartija od vrednosti je β koeficijent koji meri osetljivost prinosa konkretnog portfolija na promene prinosa tržišnog portfolija. Ukoliko tržišni indeks raste, vrednost konkretnog portfolija, bez obzira na stepen diversifikacije, imaće rastući trend. Ako je tržišni indeks u padu, i vrednost portfolija biće u padu. Beta koeficijent je linearna mera tog odnosa.

Ključni zahtev koji Solvency II nameće osiguravajućim kompanijama se odnosi na alociranje adekvatne veličine kapitala za pokriće svih rizika. Pri čemu se u kapitalne zahteve po prvi put, osim rizika osiguranja, kreditnog i investicionog rizika, uključuje i operativni rizik, koji predstavlja rizik od gubitka koji se javlja usled neadekvatnih ili neuspelih internih procesa, ljudi i sistema ili

spoljašnjih uticaja (Basel Committee on Banking Supervision for International Settlements, 2004, 137). Istorijski posmatrano, realizacija operativnog rizika je onemogućavala kontinuitet poslovanja osiguravajućih kompanija, što zahteva adekvatno upravljanje ovim rizikom čime se redukuje rizik neuspeha i unapređuje operativna efikasnost i finansijski rezultat osiguravača.

Osnovni cilj upravljanja operativnim rizikom jeste formiranje adekvatne veličine kapitala za njegovo pokriće, kako bi se zadovoljili zahtevi regulatornih organa, obezbedila bolja alokacija raspoloživih sredstava i poboljšala pozicija solventnosti osiguravača. Adekvatna metoda upravljanja operativnim rizikom je samostalna procena rizika koja podrazumeva profesionalnu umeštnost, personalnu odgovornost, kontinuelnost u radu, stalnu edukaciju zaposlenih i usaglašavanje sa politikom, planovima, procedurama i zakonima. S tim u vezi, mora biti uspostavljena kultura personalne odgovornosti, otvorenosti i učenja.

Adekvatno upravljanje operativnim rizikom podrazumeva precizno definisanje okvira upravljanja operativnim rizikom na nivou osiguravajuće kompanije. Okvirom treba da budu definisani principi i procesi u skladu sa kojima će se identifikovati, procenjivati, meriti i kontrolisati navedeni rizik. Osnovni zadatak jeste njegova rana identifikacija, prevencija, izbegavanje i pravovremeno informisanje kako bi se postigla usklađenost sa postavljenim poslovnim ciljevima.

Za operativni rizik kojem su izložene osiguravajuće kompanije još uvek ne postoje kvantitativne procene već se utvrđivanje uticaja ovog rizika vrši na osnovu kvalitativnih procena koje uključuju analizu različitih scenarija, Delfi analizu, analizu stabla odlučivanja, analizu najkraćeg puta primenom metode mrežnog planiranja i slično. Izbor odgovarajućeg metoda i tehnike upravljanja operativnim rizikom zavisi od definisanim ciljeva, uspostavljenih politika, raspoloživih kadrova, vremena, budžeta i regulatornih zahteva.

Trend povećanja broja i intenziteta štetnih događaja zahtevao je sveobuhvatno upravljanje rizicima koje uključuje istovremenu upotrebu saosiguranja, reosiguranja i alternativnih mehanizama transfera rizika. Kada je reč o alternativnim pristupima upravljanju rizicima, suštinski reče je o oblicima transfera rizika kao što su sekjuritizacija rizika osiguranja, upotreba derivativnih hartija od vrednosti i instrumenata uslovnog kapitala.

Tradicionalni i alternativni pristupi upravljanju rizicima

Saosiguranje kao oblik horizontalne podele rizika između više osiguravača, omogućuje da svaki osiguravač, shodno sopstvenim mogućnostima, preuzima deo rizika na sebe. U zavisnosti od obima preuzetog rizika zavisi i obaveza

saosiguravača u slučaju nastupanja osiguranog slučaja. Svaki saosiguravač u klasičnom saosiguranju istupa kao individualni pravni subjekt (individualna odgovornost), te stoga za njegove obaveze ne odgovaraju drugi saosiguravači. Međutim, u savremenim uslovima poslovanja kako zaključeni ugovori sa svakim osiguravačem mogu biti nepovoljni za osiguranike, u praksi se predviđa solidarna ili kolektivna odgovornost saosiguravača, gde saosiguravači garantuju osiguraniku ispunjenje obaveze iz ugovora (Kočović, Šulejić i Rakonjac, 2010, 303-304).

S druge strane, reosiguranje je oblik vertikalne podele rizika, odnosno, oblik prenosa rizika sa osiguravača na reosiguravača. Reč je o aktivnom reosiguranju, gde osiguravač (cedent) ustupa svoju obavezu reosiguravaču, a reosiguravač (cesionar) prihvata ustupljeni deo kao svoju obavezu. Međutim, pošto je reč o vertikalnoj podeli rizika ona se ne mora zaustaviti na jednom reosiguravaču. Reosiguravač preuzetu obavezu može preneti na drugog reosiguravača (retrocedent-retrocesionar). Reosiguravač se obavezuje da u slučaju nastupanja osiguranog slučaja za iznos primljene premije nadoknadi štetu osiguravaču. Osnov za postojanje reosiguranja jeste ugovor o osiguranju. Pri tome, ugovorna prava i obaveze postoje samo između osigraavača i osiguranika, a ne i između reosiguravača i osiguranika.

Postavlja se pitanje zašto osiguravači koriste reosiguranje? Naime, osiguravač ne može prihvatiti kritične rizike, odnosno, rizike koji mogu ugroziti rezerve i njegovu solventnost. Kapacitet osiguravača determiniše obim rizika koji on može da prihvati. U cilju da osiguravač prihvati veliki rizik u celini neophodno je prisustvo reosiguranja. Ukupan rizik koji preuzme osiguravač je bruto rizik i najčešće prevazilazi kapacite osiguravača. Stoga, on prenosi deo rizika, iznad sopstvenog samoprdržaja, na reosiguravača. Rizik koji ostane osiguravaču nakon prenosa u reosiguranje je neto rizik ili samoprdržaj.

Visinu samoprdržaja određuju brojni faktori, kao što su: finansijska snaga osiguravača merena udelom premije u osnovnom kapitalu, izbalansiranost rizika i stepen tolerancije na rizik. Ukoliko je finansijska snaga osiguravača veća, rizici uravnoteženiji i stepen tolerancije na rizik viši veći će biti i samoprdržaj. Ukoliko je veći samoprdržaj osiguravača, isti može da uzrokuje veći rizik solventnosti, s druge strane niži samoprdržaj smanjuje rizik solventnosti, ali dovodi do odliva premije u reosiguranje i povećava kreditni rizik osiguravača. Rast kreditnog rizika osiguravača prenosom rizika u reosiguravajuće pokriće uslovljen je nemogućnošću reosiguravača, usled pada tržišta reosiguranja, da uredno servisiraju svoje obaveze.

Regulativom solventnosti (Solvency II) je propisano da u cilju očuvanja sigurnosti poslovanja osiguravači drže iznos kapitala koji u skladu sa preuzetim

rizicima. Upotrebom reosiguranja osiguravači imaju mogućnost da drže manji iznos kapitala, odnosno da smanje trošak tržanja kapitala (Thoyts, 2010, 153-154). Kupovinom reosiguranja osiguravač smanjuje rizik solventnosti, stabilizuje profit, povećava kapacitet za prihvatanje rizika i ograničava odgovornost. S druge strane kupovina reosiguranja povećava troškove osiguravača.

Usled visoke uslovljenosti finansijskih tržišta i rasta kompleksnosti poslovanja, jasno se može uočiti trend većeg interesovanja za razvoj i implementaciju inovativnih tehnika i metoda u kontroli rizika, kako bi se smanjila varijabilnost prinosa i minimizirala izloženost gubicima. Ograničeni kapaciteti tržišta osiguranja i reosiguranja, kao i nastupanje katastrofalnih događaja u poslednje dve decenije su doveli do razvoja novih pristupa u upravljanju rizicima. U takvim uslovima kao alternativa tradicionalnim pristupima upravljanju rizicima javljaju se inovativni pristupi koji se baziraju na transferu rizika na tržište kapitala.

Sekjuritizacija predstavlja osnovu razvoja velikog broja inovativnih instrumenata koji se danas koristi u upravljanju rizicima. Specifičnost ovog oblika transfera rizika u osiguranju je što pored sekjuritizacije potraživanja, koja je karakteristična za bankarske institucije, postoji i mogućnost sekjuritizacije obaveza osiguravača. Stoga se sekjuritizacija u osiguranju može ispoljiti i kroz transformaciju gotovinskih tokova preuzetih rizika osiguranja u hartije od vrednosti u cilju transfera rizika osiguranja na tržište kapitala (Carayannopoulos, Kovacs & Leadbetter, 2003, 3). Sekjuritizacija omogućava da se nelikvidna potraživanja iz bilansa osiguravača pretvore u likvidne hartije od vrednosti koje plasiraju na tržište kapitala. Na ovaj način, imobilisani rizik dobija likvidnu formu (Jakšić, Todorović i Grbić, 2013, 294). Razlozi za razvoj sekjuritizacije u oblasti osiguranja su veći kapacitet za prihvatanje rizika na tržište kapitala, niža cena transfera rizika na tržište kapitala, eliminisanje kreditnog rizika koje je karakterističan za reosiguravajuće pokriće i unapređenje efikasnosti korišćenja kapitala.

Obveznice za katastrofalne štete (*cat bonds*) predstavljaju najzastupljeniji primer sekjuritizacije osiguranih rizika. Period dospeća ovih obveznica poklapa se sa rokovima trajanja ugovora o reosiguranju. Po pravilu je to period od dvanaest meseci. Obveznice za katastrofalne štete su po svojoj suštini korporativne obveznice koje nose relativno visok prinos, ali i visok rizik. Ukoliko se osigurani slučaj ne desi kupci ovih obveznica dobijaju uloženi iznos kapitala uvećan za visoku pripisanu kamatu. Međutim, ukoliko se osigurani slučaj realizuje investitori mogu izgubiti kako kamatu, tako i iznos uloženog kapitala u ove obveznice (Avdalović i Petrović, 2009, 241-242). Imajući u vidu njihove specifičnosti, one imaju karakter *junk* obveznica. Kod ovih obvezica nije

prisutna povezanost sa tržišnim rizicima i one daju mogućnost brzog obeštećenja osiguranika u slučaju nastupanja katastrofalnog događaja.

Postupak sekjuritizacije podrazumeva da reosiguravač preko fonda kojeg sam osniva sklapa ugovor sa osiguravajućom kompanijom koja želi da prenese osigurani rizik. Fond prodaje institucionalnim investitorima na tržištu kapitala obveznice za katastrofalne štete i zadržava premije sakupljene od osiguravača i novac prikupljen od prodaje obveznica. Ukupan iznos sredstava ulaže u državne obveznice ili neku drugu visoko kvalitetnu finansijsku aktivu.

Druga mogućnost za transfer rizika jeste upotreba finansijskih derivata. Svop ugovori, kao najčešće korišćene derivativne hartije od vrednosti na tržištu osiguranja i reosiguranja, omogućuju razmenu serija fiksnih isplata za seriju promenljivih isplata čija vrednost zavisi od nastupanja osiguranog slučaja. Osiguravači za zaštitu od rizika katastrofalnih događaja koriste i opcije i fjučerse zasnovane na različitim indeksima za katastrofalne štete. Posebno su atraktivne opcije na katastrofalne rizike (*cat options*). Investitori zaračunavaju premiju na rizik nastajanja katastrofalnog događaja u iznosu koji će im kompenzovati glavnica, koju će izgubiti ukoliko se katastrofalni slučaj desi (Komnenić i Žarković, 2010, 61). Osim obveznica za katastrofalne rizike, osiguravajuća društva za trgovinu na berzi mogu koristiti opcije i fjučerse zasnovane na temperaturnom indeksu. Kod ovih derivata moguće je zaštititi se i od elementarnih nepogoda uzrokovanih ekstremno visokim ili ekstremno niskim temperaturama. Trgovina ovim derivatima se obavlja na vanberzanskom tržištu.

Na vanberzanskom tržištu osiguravajuća i reosiguravajuća društva mogu koristiti svopove za katastrofalne rizike (*cat swap*) koji podrazumevaju zamenu novčane naknade za uslovnu isplatu zasnovanu na katastrofalnim gubicima. Ovi svopovi nude iste prednosti kao reosiguranje i sekjuritizacija, ali snižavaju troškove vezane za sklapanje ugovora koji su prisutni u reosiguranju (Banks, 2004, 163).

Prednosti upotrebe finansijskih derivata su niski transakcioni troškovi, fleksibilnost i minimiziranje kreditnog rizika, diverzifikacija portfolija, veća jednostavnost i posledično veća brzina prikupljanja kapitala u odnosu na pristup transferu rizika putem obveznica za katastrofalne štete. U budućem periodu može se očekivati, na razvijenih tržištima osiguranja, značajnije učešće ovih instrumenata kao instrumenata koji predstavljaju dopunu tradicionalnom reosiguravajućem pokriću (Njegomir, 2008, 109).

Alternativni mehanizmi transfera rizika osiguranja predstavljaju posledični deo uzajamnog povezivanja sektora osiguranja sa drugim sektorima finansijskih usluga. S tim u vezi, povezivanje osiguranja i tržišta kapitala predstavlja deo šireg trenda konvergencije u sektoru finansijskih usluga. Izloženost rizicima

raste relativno brže u odnosu na porast kapaciteta tržišta osiguranja i reosiguranja i u budućnosti se može očekivati sve veća uloga tržišta kapitala u upravljanju rizicima u osiguravajućim kompanijama.

Pristupi upravljanju rizicima u sektoru osiguranja u Republici Srbiji

Prekretnicu u razvoju sektora osiguranja u Republici Srbiji čini donošenje Zakona o osiguranju 2004. Narodna banka Srbije je od tog perioda, kada joj je poverena funkcija nadzora nad poslovanjem sektora osiguranja, donela veći broj podzakonskih akata koji imaju za cilj da unaprede kako sistem nadzora nad poslovanjem osiguravajućih kompanija tako i kontrolu i upravljanje rizicima. Njihov osnovni zadatak je da poslovanje osiguravajućih kompanija bude u skladu sa međunarodnim standardima i trendovima.

Unapređenje regulatornog okvira u skladu sa standardima koje nameće Solvency II nailazi na izvesne poteškoće. Naime, arbitrarno regulisanje solventnosti putem margine solventnosti uzima u obzir samo izloženost rizicima povezanim sa osiguranjem, dok se izloženost kreditnom, tržišnom i operativnom riziku ne uzima u obzir prilikom izračunavanja margine solventnosti. Potreba identifikovanja svih rizika kojima su osiguravajuće kompanije izložene nameće primenu ekonomskih principa u kreiranju stvarne slike rizika kojima su osiguravajuće i reosiguravajuće kompanije izložene. To je ujedno i važna inovacija proširenog koncepta upravljanja rizicima koja podrazumeva uparivanje ekonomskih merila uspeha (na primer, vrednost za akcionare) i rizika umesto računovodstvenih merila rizika (na primer, kvartalni dobitak) i odgovarajućih rizika (Đurićin, 2009, 13).

S obzirom da Solvency II direktiva nameće potrebu implementacije sveobuhvatnog upravljanja rizicima potrebno je vreme i sredstva da se sprovedu koordinisane aktivnosti upravljanja i kontrolisanja osiguravajućih kompanija u pogledu rizika. Pored toga potrebno je obezbediti adekvatan i efikasan sistem interne kontrole osiguravajućih kompanija koji mora biti organizovan po dubini, sa razgranatim horizontalnim i vertikalnim vezama sa svim delovima organizacione šeme osiguravajuće kompanije. Internu kontrolu treba koncipirati na način da obezbeđuje efikasnost poslovanja, pouzdanost finansijskih i nefinansijskih informacija, adekvatnu kontrolu rizika, kao i usklađenost sa zakonima, politikama i procedurama. Broj, karakter i priroda pojedinih rizika opredeljuju raznovrsnost instrumenata koji se koriste u upravljanju rizicima.

Kada je reč o primeni pristupa u upravljanju rizicima prema Zakonu o osiguranju (Službeni glasnik RS⁷, broj 55/04) eksplicitno su navedeni samo saosiguranje i reosiguranje kao oblici umanjenja izloženosti rizicima. Približavanjem Srbije EU moguće je očekivati promene domaćeg institucionalnog i zakonodavnog okvira u pravcu priznavanja uloge tržišta kapitala u upravljanju rizicima u osiguravajućim kompanijama. To bi imalo pozitivne efekte ne samo u pogledu prilagođavanja propisa zarad članstva u EU, već i u pogledu unapređenja funkcionisanja tržišta osiguranja i tržišta kapitala u Srbiji. Ova dva tržišta u domaćem ambijentu su povezana samo preko plasmana osiguravajućih kompanija u hartije od vrednosti. Transfer rizika se isključivo ostvaruje preko reosiguravajućih kompanija, odnosno putem saosiguranja i reosiguranja u zemlji i inostranstvu.

Procenat prenosa rizika posmatrano po vrsta osiguranja najveći je u osiguranju od odgovornosti, iza kojeg sledi osiguranje od finansijskih gubitaka, osiguranje troškova pravne zaštite, osiguranje od opšte odgovornosti, imovinska osiguranja i osiguranja jemstva, što odgovara prirodi posla tih vrsta osiguranja i obimu preuzetih rizika. U osiguravajućim kompanijama koje se bave poslovima životnog osiguranja vrši se prenos riziko dela premije u reosiguranje, dok štedni deo premije ostaje u portfoliju osiguravača. Međutim, srazmeran udeo rizika i pripadajućih premija koje osiguravači transferišu na reosiguravače je relativno mali i u proseku u Srbiji i zemljama u regionu iznosi oko 10% (Njegomir, 2011, 101).

U sklopu daljeg ekonomskog rasta i razvoja privrede Srbije pred osiguranjem se nalaze brojni izazovi. Potcenjivanje obaveza iz osiguranja, neadekvatno pokriće viškova rizika putem reosiguranja, stihijsko upravljanje imovinom i obavezama, neadekvatan sistem internih kontrola, izostanak projektovanja gotovinskih tokova i procesa sveobuhvatnog upravljanja rizicima mogu dovesti osiguravajuće kompanije u brojne probleme koji se tiču održavanja solventnosti. Mogući pravci daljeg razvoja mogu se sagledati kroz preporuke eksperata svetske banke (IMF Country Report, 2010, 19-22), koje podrazumevaju: a) nadzor osiguranja orijentisan ka rizicima; b) uvođenje poreskih olakšica kako za životno tako i, po potrebi, za neživotno osiguranje; c) razvoj novih proizvoda imovinskog osiguranja; d) široka edukacija u pogledu postojećih proizvoda osiguranja i pravima osiguranika; e) liberalizacija domaćeg tržišta reosiguranja; f) razdvajanje životnog od neživotnog osiguranja.

Otvaranje Srbije prema svetu i razvoj sektora osiguranja podrazumevaju i postepeno uvođenje principa regulacije na kojima se zasniva Solvency II. Time bi se unapredilo poslovanje i konkurentnost osiguravajućih kompanija i postigle komparativne prednosti u odnosu na osiguravajuće kompanije iz zemalja regiona.

Zaključak

Efikasan sistem upravljanja rizicima osiguravajućih kompanija podrazumeva da se jasno definišu strategije i politike upravljanja rizicima, kao i nosioci sistema upravljanja rizicima. Uz to, potrebno je definisati poslovne procese i procedure za identifikovanje, procenu, merenje i kontrolu rizika, kao i da se definišu sofisticirani modeli koji obezbeđuju diverzifikaciju rizika i procenu adevatnog iznosa kapitala.

Globalna finansijska kriza i recesija su ukazale na opasnosti od primene inovativnih finansijskih rešenja, visokog finansijskog leveridža, propusta u upravljanju rizicima u finansijskom sektoru i rastuće povezanosti subjekata u uslovima povećane izloženosti sistemskom riziku. S tim u vezi, kontrola rizika mora da bude svestranija. To u osnovi ne znači nužno povećanje kapitalnih zahteva već mogućnost za stvaranje ambijenta za stabilnije poslovanje i bolju upotrebu raspoloživog kapitala.

Pojava novih finansijskih instrumenata baziranih na sekjuritizaciji, predmet je dugogodišnje polemike u stručnoj javnosti. Iako postoje uverenja da je upravo ovaj proces uzrok nastanka krize i kolapsa tržišta, razloge ipak treba tražiti u nedovoljnoj kontroli, odsustva pažnje i nesavesnom poslovanju tržišnih učesnika. Stoga se sa pravom naglašava važnost donetih regulativa i veća standardizacija poslovanja finansijskih instucija, kako bi se sveobuhvatnim upravljanjem i potpunom pokrivenošću rizika očuvala solventnost.

Primena instrumenata transfera rizika na tržište kapitala u zemlji i regionu nije moguća. U cilju primene alternativnih instrumenata transfera rizika potrebno je ispunjenje određenih institucionalnih i regulatornih okvira. U tom kontekstu, regulativa i računovodstvena pravila u značajnoj meri utiču na implementaciju finansijske inovacije, pa time i na primenu alternativnih instrumenata transfera rizika. Iako u Srbiji trenutni propisi arbitrarno regulišu solventnost insistiranje na identifikovanju rizika i alociranju dovoljnog obima kapitala za njihovo pokriće može unaprediti konkurentnost osiguravajućih kompanija.

Zahvalnica

Ovaj rad je deo interdisciplinarnog istraživačkog Projekta (broj 41010), koji finansira Ministarstvo nauke Republike Srbije.

Reference

1. Avdalović, V., i Petrović, E. Upravljanje rizicima u osiguranju, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2009.
2. Carayannopoulos, P., Kovacs, P., Leadbetter, D. Insurance securitization - catastrophic event exposure and the role of insurance linked securities in addressing risk, *ICLR Research Paper Series*, No. 27, Toronto, Institute for Catastrophic Loss Reduction, 2003.
3. Eugene N.G., Technical Note Insurance Sector, IMF Country Report No. 10/154, March, 2010.
4. Fabozzi, F., Modigliani, F., *Capital Markets - Institutions and Instruments*, Prentice-Hall, Inc., New Jersey, 2003.
5. Njegomir Vladimir, Sistemski rizik i osiguranje, *Računovodstvo*, broj 1-2, Savez računovođa Srbije, Beograd, 2011.
6. Đuričin, D., Uočavanje i upravljanje rizicima u uslovima globalne ekonomske krize, *Ekonomika preduzeća*, broj 1-2, Savez ekonomista Srbije, Beograd, 2009.
7. International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards, *A Revised Framework*, Basel Committee on Banking Supervision for International Settlements, Basel, June 2004.
8. Jakšić, M., Todorović, V., Grbić, M., Alternative approach to risk management in insurance companies, *International conference - EBM 2012*, Faculty of Economics University of Kragujevac, 2013.
9. Komnenić, B., Žarković N. Hedžing rizika osiguranja kao nova vrsta imovine na tržištu kapitala i novi izvor finansiranja za industriju osiguranja, *Singidunum revija*, vol. 6, br. 1, Beograd Univerzitet Singidunum, 2010.
10. Kočović, J., Šulejić, P., Rakonjac, A. T. *Osiguranje*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2010.
11. Narodna banka Srbije, Odluka o sistemu upravljanju u društvu za osiguranje/reosiguranje, *Službeni glasnik RS*, br. 51/2015.
12. Njegomir, V., Upravljanje rizicima iz ugla osiguravajućih društava, *Finansije*, Vol 61, br. 1-6, Ministarstvo finansija Republike Srbije, Beograd, 2006.
13. Njegomir, V. Minimiziranje rizika osiguravajućih društava, *Industrija*, vol. 35, br. 3, Ekonomski institute, Beograd, 2007.
14. Njegomir, V., Primena alternativnih mehanizama transfera rizika u uslovima koje nameće Solvency II, *Zbornik radova: Nadzor i kontrola poslovanja osiguravajućih društava*, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 2011.
15. Rejda, G. E., *Principles of risk management and insurance*, Boston, Pearson, 2011.
16. Službeni glasnik RS, broj55/04

17. http://www.nbs.rs/export/internet/latinica/20/zakoni/osiguranje_200561.pdf
18. Solvency II - Introductory Guide, Comite Europeen des Assurances, Brussels i Towers Perrin&Tillinghast, Stamford, 2006.
19. Thoyts, R. *Insurance theory and practice*, New York, Routledge, 2010.
20. Vaughan, E. J., Vaughan, T. M., *Fundamentals of risk and insurance*, New Jersey: John Wiley and Sons, 2008.

KOMPARATIVNA ANALIZA FINANSIJSKOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE I DRUGIH ZEMALJA U TRANZICIJI

Milka Grbić*

Finansijski razvoj predstavlja jedan od ključnih pokretača ekonomskog i društvenog razvoja, što implicira potrebu svake privrede za njegovim kontinuiranim unapređivanjem. Budući da evaluacija performansi finansijskog sektora može biti izvršena sa stanovišta veličine, aktivnosti, efikasnosti, strukture i stabilnosti finansijskih institucija i tržišta hartija od vrednosti, finansijski razvoj predstavlja kompleksan i višedimenzionalan koncept. Ispitivanje funkcionisanja finansijskog sektora je važno za planiranje i implementaciju strategije razvoja jedne zemlje. Shodno tome, cilj ovog rada je da analizira razvoj finansijskog sektora u Republici Srbiji u toku tranzicionog perioda, kao i da postignute rezultate uporedi sa ostvarenjima drugih, pre svega, naprednih zemalja u tranziciji. Usporedna analiza performansi nacionalnih finansijskih sistema pokazuje da bankarski sektor u Republici Srbiji karakteriše relativno visok nivo adekvatnosti kapitala, nizak nivo koncentracije i visoki troškovi finansijskog posredovanja. Razlog za zabrinutost predstavlja visok udeo nenaplativih kredita koji čini značajnu barijeru rasta kreditne aktivnosti banaka, kao i relativno malo, neaktivno i nelikvidno tržište kapitala.

Ključne reči: finansijski razvoj, bankarski sektor, tržište kapitala, finansijska inkluzija

Uvod

U ekonomskoj literaturi dominira stav da je za dobro funkcionisanje privrede neophodan finansijski sistem koji efikasno transferiše finansijska sredstva od onih koji štede novac ka onima koji mogu da zamisle i iskoriste potencijalno profitabilne investicione mogućnosti. Mehanizam protoka finansijskih sredstava od štednih ka investicionim jedinicama odvija se direktno kroz finansijska tržišta ili indirektno preko finansijskih posrednika. Ukoliko su mehanizmi transmisije finansijskih sredstava nerazvijeni, nepristupačni ili nesavršeni, tok sredstava od štednje do investicija biće otežan, a stvarni nivo ekonomske aktivnosti ispod potencijalnog.

U cilju evaluacije nivoa razvijenosti finansijskog sistema u celini i njegovih satavnih elemenata (finansijskih institucija i finansijskog tržišta) koriste se brojni pokazatelji. Empirijske studije se uglavnom zasnivaju na standardnim kvantitativnim pokazateljima za čije su izračunavanje dostupni podaci u odgovarajućim nacionalnim i međunarodnim bazama podataka. S obzirom na

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, e-mail: mgrbic@kg.ac.rs

složenost finansijskog sistema u praksi je veoma teško sagledati sve aspekte njegovog funkcionisanja. Na osnovu određenog boja pokazatelja analitičari i istraživači teže da sagledaju odgovarajuće dimenzije i uglavnom uporednom analizom performansi nacionalnih finansijskih sistema u pojedinim regionima ili zemljama sa sličnim nivom BDP po stanovniku, izvedu zaključke o nivou njihove relativne finansijske razvijenosti.

Predmet razmatranja u ovom radu je finansijski razvoj Republike Srbije (Srbija). S obzirom da je objektivnija ocena razvojnih tendencija i stanja domaćeg finansijskog sistema moguća ukoliko se u analizu uključe i druge zemlje, za potrebe komparativne analize izdvojena je grupa od šesnaest zemalja iz neposrednog i šireg okruženja Srbije, odnosno, područja Jugoistočne Evrope, Centralne Evrope i Baltika. Odabrane zemlje mogu se podeliti na napredne zemlje u tranziciji, članice Evropske unije (ZuT11EU) i zemlje u tranziciji, potencijalni kandidati za ulazak u Evropsku uniju (ZuT5). Strukturu ZuT11EU čine: Bugarska, Estonija, Letonija, Litvanija, Mađarska, Poljska, Rumunija, Slovačka, Slovenija, Hrvatska i Češka, dok u sastav ZuT5 ulaze: Albanija, Bosna i Hercegovina (BiH), Makedonija, Srbija i Crna Gora. Istovremeno, ZuT5 predstavljaju grupu zemalja Zapadnog Balkana.

Tendencije razvoja bankarskog sektora

Sticajem okolnosti početak novog milenijuma istovremeno je značio početak tranzicije srpske privrede. Između ostalog, neracionalno uređen ekonomski sistem podrazumevao je brojne slabosti unutar finansijskog sistema. Stoga je u sklopu ukupnih reformi, a posebno u sklopu reformi finansijskog sistema izuzetno važno mesto zauzela reforma bankarskog sektora (Ostojić, 2002).

Opštepoznato je da u strukturi finansijskih sistema tranzicionih zemalja dominantan udeo imaju banke. U proseku 85% ukupne aktive finansijskog sektora otpada na bankarsku aktivu (Backé at al, 2006). U Srbiji, učešće aktive banaka od 92,2% u ukupnoj aktivni finansijskih institucija, takođe, govori o dominaciji komercijalnih banaka.

Na kraju 2000. bankarski sektor Srbije obuhvatao je 86 banaka, od čega je bilo 85 domaćih i jedna strana banka (NBj, 2001). U narednom dvogodišnjem periodu (2001-2002), realizacijom Strategije restrukturiranja bankarskog sektora, usledilo je spajanje i likvidacija nesolventnih banaka. Istovremeno, na tržište Srbije ušlo je pet evropskih banaka putem dobijanja *greenfield* licenci (NBj, 2001). Zahvaljujući aktivnostima bilansnog i vlasničkog restrukturiranja banaka krajem 2002. broj banaka je smanjen na 50, pri čemu je skoro tri četvrtine aktive bankarskog sektora bilo u posedu domaćih banaka. Paralelno se radilo na

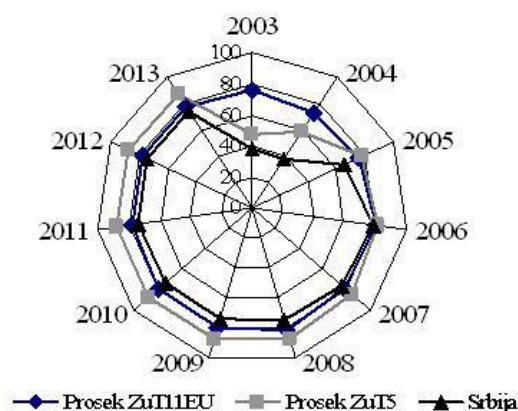
unapređenju zakonske regulative u oblasti poslovanja banaka u smislu izmena i dopuna postojećih zakona i donošenja novih zakona. Između ostalog, unapređen je Zakon o bankama i drugim finansijskim organizacijama (Službeni glasnik RS, br. 72/2003) koji je kasnije zamenjen Zakonom o bankama (Službeni glasnik RS, br. 107/2004 i 91/2010), uvedeni su međunarodni računovodstveni standardi, uspostavljen je kreditni registar, unapređena je prudencijalna regulativa, donet je Zakon o regulisanju javnog duga Savezne Republike Jugoslavije po osnovu devizne štednje građana (Službeni glasnik RS, br. 36/2002).

U cilju privatizacije banaka, od 2003, ulazak stranih banaka je preusmeren sa izdavanja *greenfield* licenci na akviziciju domaćih banaka. Privatizacija državnih banaka i akvizicije domaćih banaka u pretežno privatnom vlasništvu bili su najintenzivniji tokom 2005. i 2006. (Vuković, 2009, 56). Isključivi kupci domaćih privatnih banaka bile su strane bankarske grupe. Ulazak stranih banaka doprineo je većoj konkurenciji i modernizaciji banaka u pružanju novih usluga, zatim promenama u organizaciji rada i načinu upravljanja kapitalom. Među stranim bankama, prema udelu u ukupnoj aktivni sektora, dominiraju banke poreklom iz Italije, Austrije, Grčke i Francuske. Preostalim delom aktive upravljaju domaće (državne i privatne) banke.

Internacionalizacija bankarskog sektora Srbije predstavlja najizrazitije obeležje procesa restrukturiranja karakteristično za većinu evropskih zemalja u tranziciji. U prilog tome govori podatak da se na kraju 2013. u posedu stranih banaka u Srbiji nalazi 74,4% sektorske imovine. Treba napomenuti da je domaće bankarstvo najmanje internacionalizovano u poređenju sa zemljama Zapadnog Balkana (Slika 1). Znatno viši procenat bankarske aktive u stranom vlasništvu krajem 2013. imaju Albanija (90%), BiH (90,1%), Makedonija (89,1%) i Crna Gora (89,1%). Učešće aktive stranih banaka u Srbiji je bliže proseku naprednih zemalja u tranziciji članica EU (77,8%), među kojima ekstremne vrednosti ovog pokazatelja beleže Slovenija (31,8%) i Estonija (95,5%). Počev od 2006, u Srbiji je prisutan blag pad učešća aktive stranih banaka koji je posledica ekspanzije prekograničnog zaduživanja domaćih preduzeća i stagnacije u privatizaciji državnih banaka (Vuković, 2009). Prekogranični krediti domaćim preduzećima evidentiraju se kao spoljni dug privatnog sektora, statistički nezavisno u odnosu na aktivu bankarskog sektora Srbije.

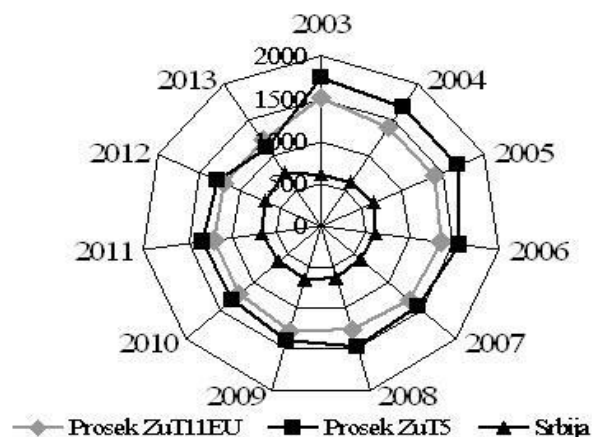
U pogledu tržišne strukture, bankarski sektor u Srbiji karakteriše nizak nivo koncentracije, s obzirom na vrednost Herfindal-Hiršmanovog indeksa koja je u 2013. godini iznosila 741 indeksni poen. Koncentracija aktive banaka znatno je ispod granice konkurentnog tržišta od 1000 indeksnih poena. Preciznije, vrednost ovog indeksa izračunata na osnovu tržišnog učešća pojedinačnih banaka u aktivni, ukazuje da na domaćem bankarskom tržištu ne postoji

dominantan učesnik koji diktira uslove poslovanja. Analizirano po zemljama, bankarski sektor Srbije manje je koncentrisan u odnosu na bankarstvo naprednih zemalja u tranziciji članica EU, uključujući i zemlje Zapadnog Balkana (Slika 2). Prisutne su velike razlike, tako da je, na primer, aktiva banaka u Estoniji za oko 3,3 puta koncentrisanija u odnosu na Srbiju. Poređenje još jednom potvrđuje nizak nivo koncentracije i odsustvo dominacije vodećih banaka u bankarskom sektoru Srbije.

Slika 1 Aktiva bankarskog sektora u stranom vlasništvu (% ukupne aktive)

Izvor: Autor, na osnovu: World Development Indicators database, World Bank, 2017.

Slika 2 Herfindal-Hiršmanov indeks koncentracije aktive banaka

Izvor: Autor, na osnovu: World Development Indicators database, World Bank, 2017.

Kao jedna u nizu posledica restrukturiranja bankarskog sektora zemalja u tranziciji jeste i finansijsko produblјivanje, oliceno kroz rast domaće kreditne

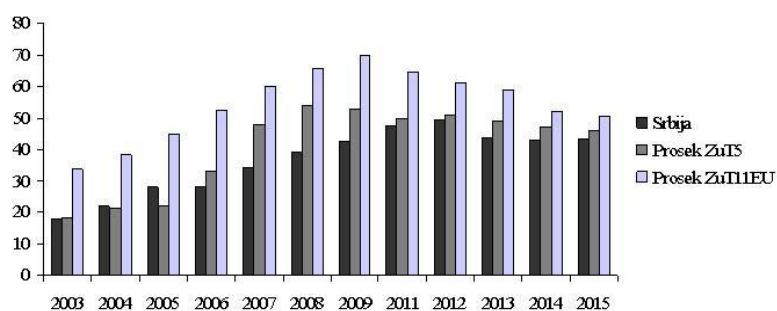
aktivnosti u odnosu na BDP. Proporcija domaćih kredita privatnom sektoru prema BDP-u je relativno niska i pored kreditne ekspanzije, o čemu govori pozicija Srbije među drugim tranzicionim zemljama (Slika 3). Sa udelom domaćih bankarskih kredita u BDP-u od 17,8%, Srbija je 2003. bila na začelju liste tranzicionih zemalja, ispred Albanije (7,7%) i Crne Gore (11,3%).

Tokom perioda koji prethodi pojavi globalne krize, bankarski krediti privatnom sektoru u zemljama u tranziciji beležili su intenzivan rast (Slika 3). Iako je tempo rasta kredita privatnom sektoru varirao od zemlje do zemlje, najdinamičniji je bio rast kredita stanovništvu, naročito stambenih kredita. „Nosioци ubrzanog rasta kredita su bile, dominantno, inostrane banke. One su koristile velike razlike u kamatnim stopama na tržištu Srbije i zemalja EU i unosile velike iznose kapitala. Domaća štednja, na koju su primarno usmerene banke, nije bila dovoljna za finansiranje ekspanzije rasta kredita ni po obimu, ni po ročnoj strukturi, jer su u njoj dominirali depoziti po viđenju. Uvoz inostrane štednje je bio primarno izvor obnove kreditne aktivnosti u svim posmatranim zemljama. Ekspanzija ponude kredita je finansirana pretežno zaduživanjem banaka kod svojih matice u inostranstvu“ (Živković, 2011, 63).

Narodna banka Srbije i centralne banke susednih zemalja u tranziciji su prepoznale rizike rasta kreditne aktivnosti i u skladu s tim preduzele odgovarajuće mere za njeno usporavanje i kontrolu. NBS je preduzimala mere usmerene na smanjenje likvidnosti banaka, uvođenje prohibitivnog sistema obaveznih rezervi, limitiranje bruto plasmana stanovništvu i prudencione norme za kontrolu kreditne ekspanzije (Živković, 2011). Međutim, reakcija bankarskog sektora na mere ograničavanja rasta kreditne aktivnosti bila je razvijanje alternativne strategije rasta kredita putem prekograničnog kreditiranja. Domaća preduzeća su se, posredovanjem banaka iz sastava panevropskih bankarskih grupa, zaduživala direktno kod inostranih (austrijskih, grčkih i italijanskih) banaka. Iz tog razloga Vuković (2009) ističe da bi ispitivanje dinamike rasta ukupnih kredita privatnom sektoru bilo moguće jedino sažimanjem domaćih kredita privatnom sektoru i prekograničnih kredita preduzećima.

Rastući trend na kreditnom tržištu počev od 2010. zamenila je stagnacija u zemljama Zapadnog Balkana i prilično negativna amplituda u naprednim zemljama u tranziciji (Slika 3). Prema udelu bankarskih kredita odobrenih privatnom sektoru u BDP-u na kraju 2013, među posmatranim tranzicionim zemljama iza Srbije bila je samo Albanija. Između ostalog, zaoštavanje kreditnih standarda u matičnim bankama i rastuća averzija prema riziku doveli su do smanjenja kreditne aktivnosti banaka.

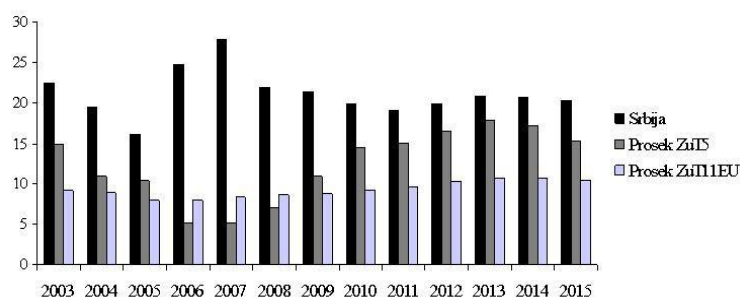
U uslovima ubrzanog kreditnog rasta uobičajeno dolazi do potcenjivanja kreditnog rizika koji nastaje kao posledica proširenja baze klijenata i precenjivanja njihove kreditne sposobnosti (Živković, 2011). Problem nenaplativih kredita je postojao i pre krize, a tokom krize je značajno produbljen. Udeo nenaplativih kredita u ukupnim kreditima bankarskog sektora u Srbiji je 2006. smanjen na nivo od 4,1%, dok od 2007. počinje njegov ponovni rast (Slika 4). Specifičnost Srbije u odnosu na druge zemlje je u tome što je ona neposredno pre krize, 2007-2008, imala najveće učešće nenaplativih kredita u ukupnim kreditima.

Slika 3 Bankarski krediti odobreni privatnom sektoru (% BDP-a)

Izvor: Autor, na osnovu: World Development Indicators database, World Bank, 2017.

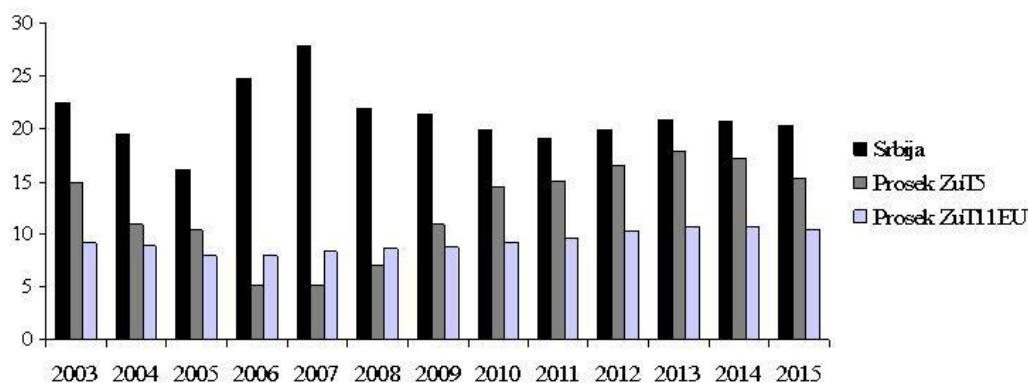
Uzroci rasta nenaplativih kredita u Srbiji velikim delom se nalaze u problemima koji su postojali u pretkriznom periodu, a koji se verovatno odnose na institucionalne faktore i snažnu kreditnu ekspanziju koja je postojala u tom periodu (Tanasković & Jandrić, 2014). Ubrzanom rastu nenaplativih kredita, takođe, doprinela je deprecijacija domaće valute koja je dodatno opteretila dužnike.

Slika 4 Nenaplativi krediti (% ukupnih kredita)

Izvor: Autor, na osnovu: World Development Indicators database, World Bank, 2017.

Evidentno je da kada su u pitanju domaći krediti privatnom sektoru Srbija značajno zaostaje za drugim zemljama, dok u slučaju neneplativih kredita vidno prednjači. Dozu optimizma uliva činjenica da je Srbija u pogledu adekvatnosti kapitala bankarskog sektora jedna od najbolje pozicioniranih u okiru posmatrane grupe zemalja (Slika 5).

Slika 5 Koficijent adekvatnosti kapitala

Izvor: Autor, na osnovu: World Development Indicators database, World Bank, 2017

Neposredno pre krize, krajem 2007, adekvatnost kapitala banaka je dostigla vrednost od 27,9%. Uvećanje kreditnog rizika je u periodu 2008–2013. dovelo do smanjivanja adekvatnosti kapitala banaka. Međutim, nivo adekvatnosti kapitala od 20,9%, na kraju 2015. je ostao iznad propisanih minimuma domaće regulative od 12% i Bazelskih standarda (8%), (NBS, 2015). Imajući u vidu regulatorne standarde kao i iznose u ostalim zemljama, ovako visok nivo adekvatnosti kapitala pozitivno utiče na ocenu stabilnosti bankarskog sektora kada su nenaplativi krediti u pitanju. Tanasković i Jandrić (2014) ističu da visoka vrednost ovog pokazatelja, osim funkcije signaliziranja stabilnosti, ipak nema uticaja na proces smanjivanja učešća nenaplativih kredita.

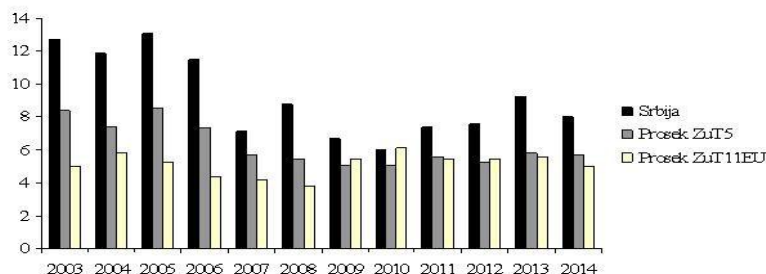
Srbija je takođe uspela da ostvari dobru poziciju u odnosu na druge posmatrane zemlje kada je u pitanju kreditni informacioni sistem, odnosno rad kreditnog biroa (Tabela 1). Performanse funkcionisanja ove institucije mere se putem tzv. indeksa dubine kreditnih informacija (*depth of credit information index*) koji je u slučaju Srbije dotigao vrednost 7 na kraju 2013. Navedeni podatak govori u prilog bolje obuhvatnosti, kvaliteta kreditnih informacija, sigurnosti i zaštite podataka i zaštite prava klijenata banaka. To dalje ukazuje na potencijal banaka za bolju procenu rizika i šansu dužnika da uspostave renomiranu kreditnu istoriju koja će im omogućiti da lakše pristupe kreditu.

Tabela 1 Indeks dubine kreditnih informacija (0 - nizak, 8 - visok)

Zemalja	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
ZuT11EU										
Bugarska	0	4	4	4	6	6	6	4	4	5
Estonija	5	5	5	5	5	5	5	5	5	7
Letonija	0	0	0	0	0	4	4	4	4	5
Litvanija	0	4	4	6	6	6	6	6	6	8
Mađarska	0	0	5	5	5	5	5	4	4	5
Poljska	4	4	5	5	5	6	6	6	6	8
Rumunija	0	0	4	4	4	5	5	5	5	7
Slovačka	0	3	3	4	4	4	4	4	4	6
Slovenija	0	0	0	0	0	0	0	2	3	4
Hrvatska	0	0	0	3	3	4	4	5	5	6
Češka	4	5	5	5	5	5	5	5	5	7
ZuT5										
Albanija	0	0	0	0	5	5	5	5	5	6
BiH	5	5	5	5	5	5	5	5	4	5
Makedonija	0	0	0	0	4	4	4	6	6	7
R. Srbija	0	0	4	4	4	5	5	5	5	7
Crna Gora			0	0	4	4	4	4	5	6

Izvor: Autor, na osnovu: World Development Indicators database, World Bank, 2017.

Ono po čemu je domaći bankarski sektor na začelju liste tranzicionih zemalja jesu visoki troškovi finansijskog posredovanja, koji predstavljaju značajno opterećenje za preduzeća i stanovništvo. Kamatni raspon, kao razlika između prosečne kamatne stope koju banke naplaćuju na odobrene kredite i prosečne kamatne stope koju banke plaćaju na depozite, smanjen je sa 12,7% u 2003. na 9,2% u 2014. (Slika 6). Međutim, i pored vidnog smanjenja, Srbija ima ubedljivo najveći kamatni raspon u odnosu na druge posmatrane zemlje. Faktori visokog kamatnog raspona mogu biti viši stepen averzije prema riziku, niži stepen konkurencije i viši operativni troškovi poslovanja banaka (Lukić, 2010).

Slika 6 Kamatni raspon (%)

Izvor: Autor, na osnovu: World Development Indicators database, World Bank, 2017.

Razvoj tržišta kapitala

Tokom tranzicionog perioda privrede Srbije postepeno je uspostavljen institucionalni okvir neophodan za funkcionisanje tržišta hartija od vrednosti. Budući da razvoj tržišta kapitala i njegova stabilnost umnogome zavise od adekvatnosti pravne regulative, doneti su i unapređeni odgovarajući zakoni. Poslednje izmene i dopune Zakona o tržištu kapitala (Službeni glasnik RS, br. 31/2011) učinjene su u cilju usaglašavanja sa međunarodim principima i standardima EU. Naglasak je na smanjenju sistemskog rizika, većoj zaštiti investitora i efikasnijem funkcionisanju tržišta hartija od vrednosti kroz uvođenje kvalitetnijih i raznovrsnijih instrumenata. Pored pomenutog zakona postoji i niz drugih važnih zakona i podzakonskih akata (propisi, pravilnici, procedure) koje su doneli Komisija za hartije od vrednosti Republike Srbije, Centralni registar hartija od vrednosti i Beogradska berza.

U funkcionisanju Berze važnu ulogu ima Komisija za hartije od vrednosti Republike Srbije. Zadatak ove institucije je da sprečava mogućnost mešanja države u tržišna kretanja i istovremeno štiti tržište kapitala od nesavesnog i nezakonitog delovanja samih nosilaca tokova kapitala: berze, registra, posrednika, ali i njih zajedno štiti u obavljanju osnovnih funkcija od uticaja mimo tržišta kapitala (Dugalić i Štimac, 2005, 100).

Hartije od vrednosti se izdaju, prenose i evidentiraju u obliku elektronskog zapisa u informacionom sistemu Centralnog registra hartija od vrednosti. Ova institucija od 2001, kada je počelo emitovanje obveznica izdatih za izmirenje obaveza po osnovu devizne štednje građana, vodi jedinstvenu evidenciju o vlasnicima hartija od vrednosti emitovanih u Srbiji. Najpre, Centralni registar organizaciono je bio strukturiran u okviru Narodne Banke Srbije, a već od 2004. to je samostalna institucija (akcionarsko društvo) koja je u potpunoj svojini države.

Trgovanje na Beogradskoj berzi je do aprila 2012. bilo organizovano na dva kvalitativno razdvojena segmenta: na berzanskom i vanberzanskom tržištu. Berzansko tržište je bilo podeljeno na dva podnivoa: *Prime market* i *Standard market*. Nova zakonska regulativa (Zakon o tržištu kapitala) uslovila je promenu segmentacije tržišta i razvrstavanje već uključenih hartija od vrednosti na nove tržišne segmente. Hartije od vrednosti prethodno primljene na berzansko tržište razvrstane su u skladu sa Pravilnikom o listingu Berze na listinge regulisanog tržišta, a hartije od vrednosti uključene na vanberzansko tržište prema kriterijumima propisanim Pravilima Berze razvrstane su na *Open Market*, odnosno, *MTP Belex* (Beogradska berza, 2012, 22).

Regulisano tržište čine dva segmenta listinga: *Prime Listing* i *Standard Listing*. Emitent čije su hartije od vrednosti uključene na *Prime Listing* i *Standard*

Listing u obavezi je da tokom listiranja odgovarajuće hartije od vrednosti na pripadajućem listingu ispunjava opšte i posebne uslove koji su utvrđeni Pravilima Beogradske berze.

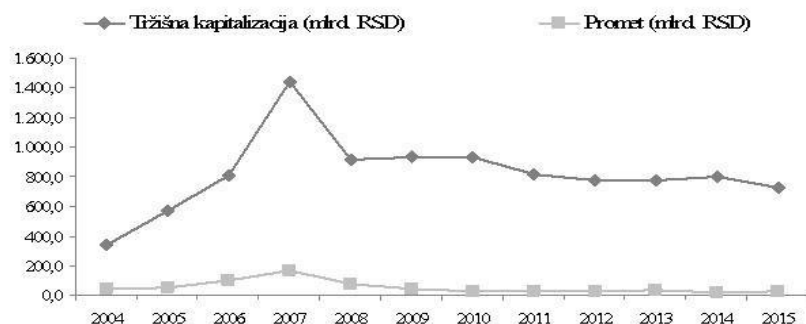
Open market predstavlja hijerarhijski najniži nivo regulisanog tržišta koji nije listing. On obuhvata one minimalno likvidne nelistirane hartije koje ispunjavaju najmanje zahteve u pogledu kapitala emitenta i korporativnog upravljanja. Takođe, *Open market* ima ulogu segmenta na kome se trguje hartijama koje, uprkos visokoj likvidnosti, izdavaoci još uvek ne žele da kotiraju na zvaničnim segmentima listinga (Beogradska berza, 2013, 10).

Paraleleno sa uspostavljanjem regulisanog tržišta formirana je i multilateralna trgovačka platforma - *MTP Belex*, kojom upravlja Beogradska berza. Multilateralna trgovačka platforma (*Multilateral Trading Facility*) pojavila se sa uvođenjem direktiva MiFID u okviru evropskog prava i evropskog finansijskog sistema. U SAD su poznate kao alternativni trgovački sistemi (*alternative trading system*). Ovi sistemi po mnogo čemu liče na berzanska tržišta, nude slične usluge, imaju sličnu strukturu, pravila i nadzor. Obično se koriste za trgovanje instrumentima kojima se ne trguje na regulisanim tržištima (Erić & Đukić, 2012, 62). Na *MTP Belex* kotirane su sve hartije koje ne ispunjavaju propisane minimalne kriterijume likvidnosti i korporativnog izveštavanja (Beogradska berza, 2012, 10).

Na Beogradskoj berzi obavlja se sekundarni promet obveznica Republike Srbije, akcija emitovanih u postupku privatizacije društvenih preduzeća, akcija banaka i akcija javnih preduzeća. Posmatrano prema vrsti hartija od vrednosti u strukturi prometa, vlasničke hartije od vrednosti predstavljaju dominantnu aktivnu na Berzi.

Ukoliko bi se razvoj tržišta kapitala pratio na osnovu kretanja vrednosti tržišne kapitalizacije, koja je imala visoku stopu rasta u periodu 2004-2007, sledio bi zaključak da je tržište kapitala u početnoj fazi razvoja ostvarilo snažnu ekspanziju (Slika 7). Međutim, tržišna kapitalizacija se ne može smatrati dokazom ekspanzivnog razvoja tržišta kapitala, budući da je veliki deo ukupne kapitalizacije nelikvidan. Kao što se može videti na Slici 7, ostvareni obim prometa, kao pouzdaniji pokazatelj razvijenosti sekundarnog tržišta kapitala u posmatranom periodu, višestruko je manji u odnosu na vrednost tržišne kapitalizacije. Promet ostvaren u 2014. za oko osam puta je manji u odnosu na promet ostvaren u 2007. Slabo interesovanje investitora posledica je, pre svega, malog spektra kvalitetnih i visoko likvidnih hartija od vrednosti. Razvoj tržišta kapitala u Srbiji dodatno obeshrabruju: nedovoljna transparentnost poslovanja kompanija, nizak nivo ulaganja u marketing i promociju tržišta kapitala od strane države kao većinskog vlasnika Berze i nepovoljna makroekonomska

kretanja - nastavak krize u evrozoni i pad ekonomske aktivnosti u Srbiji (Bijanić, 2015).

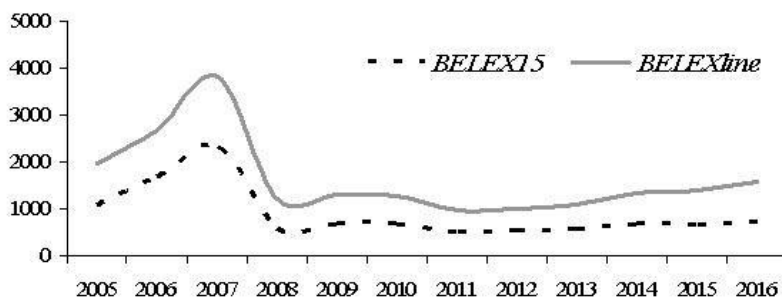

Slika 7 Pokazatelji poslovanja Beogradske berze

Izvor: Autor, na osnovu: Beogradska berza, godišnje statistike, 2017.

Budući da berzanski indeksi predstavljaju transparentno sredstvo za praćenje razvoja berzanskog tržišta, Beogradska berza je razvila sledeće indekse: *BELEX15* (indeks najlikvidnijih srpskih akcija), *BELEXline* (opšti indeks akcija Beogradske berze) i *BELEXsentiment* koji pokazuje očekivanja učesnika na tržištu hartija od vrednosti Srbije u pogledu budućeg razvoja tržišnih kretanja.

Na slici 8 uočava se veoma slično kretanje *BELEX15* i *BELEXline* indeksa. Posle rastuće faze, zajednički ulazak u opadajuću fazu, gotovo istovremeno dostizanje najnižeg nivoa, sasvim blaga i istovremena faza oporavka i zalazak u duži neizvesni period bočnog trenda sa nepouzdanim prognozama o daljem ishodu. Takođe, oba indeksa se na kraju posmatranog perioda nalaze na nivou koji je za oko 50% niži u odnosu na početak posmatranog perioda.

Slika 8 Kretanje indeksa Beogradske berze, 2005–2016.

Izvor: Autor, na osnovu: Beogradska berza, 2017.

Bečka berza (*Wiener Börse AT*) izračunava i distribuira u realnom vremenu indeks srpskih akcija, *Serbian Traded Index (SRX)*, strukturiran od akcija kojima se najviše trguje na Beogradskoj berzi. SRX je dizajniran kao indeks kojim se može trgovati i koji se može koristiti kao osnova za standardizovane finansijske derivate. Značaj SRX-a je da skrene pažnju međunarodne javnosti na Beogradsku berzu, radi povećanja likvidnosti i njenog uspešnog razvoja. Ostvarivanjem saradnje sa Bečkom berzom, Beogradska berza ima priliku da stekne iskustvo i novo stručno znanje u razvoju berzanskih indeksa, sa akcentom na njihov marketing i prodaju. Akcije listirane i kotirane na Beogradskoj berzi, osim kao konstituenti navedenih indeksa, sastavni su deo i indeksa izrađenih od strane vodećih indeksnih proizvođača, drugih berzi, ali i investicionih banaka. Među najpoznatijim indeksima te vrste izdvajaju se: *STOXX Eastern Europe TMI Index*, *STOXX Balkan TMI*, *STOXX Sub Balkan TMI*, *STOXX Sub Balkan 30*, *STOXX Balkan 50 Equal Weighted Index*, *Dow Jones FEAS Composite Index*, *Dow Jones FEAS South East Europe Index*.

Tržište kapitala u Srbiji ima marginalnu ulogu u finansiranju privredne aktivnosti, ali je neophodno oceniti njegov dostignuti nivo razvoja. Odnos tržišne kapitalizacije i BDP-a kao pokazatelja veličine tržišta kapitala pokazao je dinamičan rast u pretkriznom periodu. Rast tržišne kapitalizacije u odnosu na BDP, u istom periodu, prisutan je u većini posmatranih zemalja (Tabela 2).

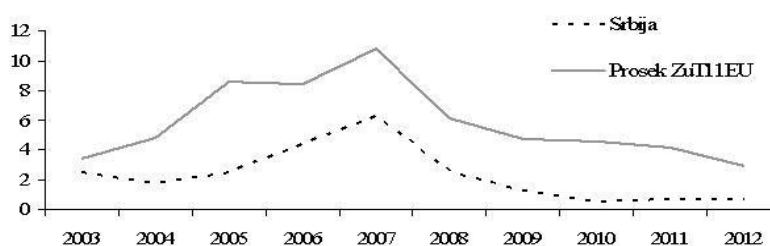
Tabela 2 Tržišna kapitalizacija listiranih kompanija (% BDP-a)

Zemlja	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ZuT11EU										
Bugarska	8,3	10,8	17,4	30,7	49,9	16,6	14,2	14,9	14,8	12,7
Estonija	38,6	51,4	25,0	35,2	27,2	8,1	13,5	11,6	7,1	10,3
Letonija	10,2	12,0	15,8	13,6	10,8	4,8	7,0	5,2	3,8	3,9
Litvanija	18,9	28,5	31,4	33,7	25,8	7,6	12,1	15,4	9,5	9,4
Mađarska	19,7	27,8	29,1	36,7	34,4	11,9	21,9	21,4	13,5	16,6
Poljska	17,1	28,0	30,8	43,4	48,3	17,0	31,0	39,9	26,4	35,8
Rumunija	9,4	15,5	20,8	26,7	26,3	9,7	18,5	19,7	11,6	9,4
Slovačka	5,9	7,7	7,0	7,9	8,1	5,1	5,3	4,7	4,9	5,0
Slovenija	24,0	28,1	21,7	38,4	60,2	21,2	23,4	19,7	12,3	14,0
Hrvatska	17,7	26,4	28,4	57,5	109,8	38,0	40,9	41,8	35,0	38,2
Češka	17,8	25,9	28,2	31,3	38,9	20,8	25,6	20,8	16,9	18,0
<i>Pros. vred.</i>	<i>17,1</i>	<i>23,8</i>	<i>23,2</i>	<i>32,3</i>	<i>40,0</i>	<i>14,6</i>	<i>19,4</i>	<i>19,6</i>	<i>14,2</i>	<i>15,8</i>
ZuT5										
Albanija	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.
BiH	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.	n.p.
Makedonija	7,6	7,5	10,8	16,7	33,3	8,4	9,9	7,0	5,6	5,8
R. Srbija	6,7	13,2	20,6	35,9	59,4	24,7	27,0	24,6	18,0	18,3
Crna Gora	n.p.	17,1	46,5	65,0	100,7	63,1	103,2	87,6	73,8	94,6
<i>Pros. vred.</i>	<i>7,2</i>	<i>12,6</i>	<i>26,0</i>	<i>39,2</i>	<i>64,5</i>	<i>32,1</i>	<i>46,7</i>	<i>39,7</i>	<i>32,5</i>	<i>39,6</i>

Izvor: World Development Indicators database, World Bank, 2017

Globalna ekonomska kriza je 2008. usloвила nagli pad cena hartija od vrednosti, ne samo u slučaju Srbije, već i na ostalim tržištima. U zavisnosti od ekonomske stabilnosti samih privreda, oporavak tržišta kapitala je tekao različitim intenzitetom. Pogoršanje makroekonomskih tendencija u zemljama EU prouzrokovalo je dalja negativna ekonomska kretanja i u srpskoj privredi. Stoga je 2011. za srpsko tržište kapitala (kao i za ostale zemlje u tranziciji) bila dodatno lošija u odnosu na prethodne godine. Prema podacima za 2012, srpsko tržište kapitala sa udelom tržišne kapitalizacije u BDP-u od 18,3% je veće u odnosu na druge posmatrane tranzicione zemlje članice EU, sa izuzetkom Hrvatske (38,2) i Poljske (35,8) (Tabela 2). Međutim, u poređenju sa prosečnom veličinom tržišta kapitala zemalja EU (60,3%) i sveta (74,2%), srpsko tržište kapitala je svakako jedno od manjih tržišta (World Bank, 2017).

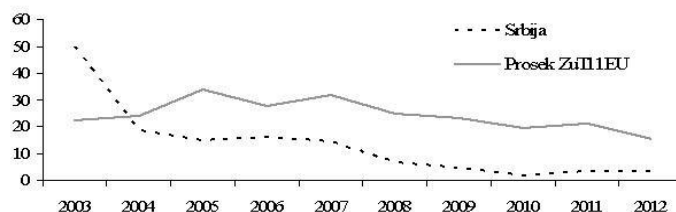
Udeo prometa akcijama u BDP-u daje mogućnost realnije procene nivoa razvijenosti tržišta kapitala budući da odslkava dinamiku njegove aktivnosti. U najuspešnijoj 2007. ovaj pokazatelj iznosio je svega 6,3%, što ukazuje na ozbiljan problem niske aktivnosti tržišta kapitala u Srbiji (Slika 9). Iako Srbija u 2012. beleži višu vrednost ovog pokazatelja (0,7%) u odnosu na određene zemlje (Litvanija 0,4%, Slovačka 0,2% i Letonija 0,1%), ona i dalje zaostaje za prosekom svih ZuT11EU (2,9%). U celini posmatrano, sva tržišta ZuT11EU i ZuT5 karakteriše nizak nivo aktivnosti u odnosu na prosek zemalja EU (46,5%) i sveta (69,4%) (World Bank, 2017).

Slika 9 Ukupan promet akcijama (% BDP-a)

Izvor: Autor, na osnovu: World Development Indicators database, World Bank, 2017.

U cilju ilustracije stepena likvidnosti Beogradske berze, na Slici 10 prikazano je kretanje odnosa prometa i tržišne kapitalizacije. Kada je u pitanju racio obrta na Beogradskoj berzi, može se reći da je prisutna dugogodišnja nelikvidnost. Ovo svojstvo imaju gotovo sva tržišta u tranziciji, s tim što je srpsko tržište u poređenju sa njima znatno manje likvidno.

Slika 10 Racio obrta (promet/kapitalizacija)%

Izvor: Autor, na osnovu: World Development Indicators database, World Bank, 2017.

Pored ocene da je obezbeđena solidna zakonska osnova za razvoj tržišta hartija od vrednosti, praksa pokazuje da to nije dovoljan uslov da bi se razvilo efikasno i likvidno tržište. To ukazuje na potrebu daljeg dograđivanja zakonske regulative u oblasti poslovanja sa hartijama od vrednosti radi otklanjanja eventualnih nepravilnosti i podsticanja intenzivnijeg razvoja. Na Beogradskoj berzi još uvek nije realizovana nijedna inicijalna javna ponuda akcija, koja se smatra referentnim indikatorom razvijenosti finansijskog tržišta. Stoga je neophodan dalji razvoj tržišta kapitala u cilju diversifikacije izvora finansiranja privredne aktivnosti.

Komparativna analiza pokazatelja finansijske inkluzije

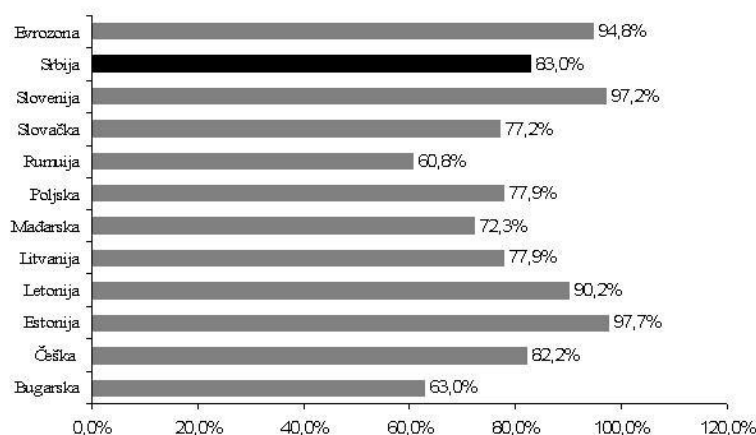
Finansijski razvoj se ne ogleda samo kroz rast veličine, efikasnosti i stabilnosti banaka i tržišta hartija od vrednosti, već i kroz stepen u kome javnost ima pristup finansijskim proizvodima i uslugama. Međutim, dostupnost finansijskih proizvoda i usluga sama po sebi nema poseban značaj, već je mnogo važnije da li se postojeći proizvodi i usluge koriste. S tim u vezi, finansijska inkluzija se najopštije definiše kao procenat pojedinaca koji koriste finansijske usluge (World Bank, 2014). S druge strane, stepen finansijske isključenosti predstavlja procenat građana koji ne koriste osnovne finansijske usluge. Pojedinci najčešće koriste osnovne finansijske usluge: transakcije, kredit, štednju i osiguranje. Glavne institucije koje pružaju ove usluge su banke, mada neke od ovih usluga pružaju i pošte, štedionice i osiguravajuća društva. Prvi korak ka finansijskoj inkluziji predstavlja otvaranje tekućeg računa, dok su sledeći koraci uzimanje kredita, čuvanje štednje ili kupovina osiguranja.

Global Findex je deo baze podataka o globalnom finansijskom razvoju i predstavlja prvi javno objavljen set pokazatelja koji mere mogućnost pristupa finansijskim proizvodima i uslugama od strane pojedinaca širom sveta.

Prikupljanje podataka se vrši putem ankete koja se zasniva na detaljnim razgovorima sa po najmanje 1.000 ljudi, u oko 150 privreda, o njihovom finansijskom ponašanju. Ovako prikupljeni setovi podataka mogu se koristiti za praćenje uticaja politika globalne finansijske inkluzije i omogućiti dublje razumevanje o tome kako ljudi širom sveta štede, pozajmljuju i plaćaju.

Kao glavni pokazatelj koji odražava stepen finansijske inkluzije, kada su u pitanju finansijske institucije, koristi se broj bankovnih računa na 1.000 odraslih osoba (Čihák *et al*, 2012, 12-13). Drugi pokazatelji u ovoj kategoriji uključuju: posedovanje računa prema grupama (stari, mladi, visoko obrazovani, niže obrazovani), broj filijala komercijalnih banaka i broj bankomata na 100.000 odraslih osoba, kao i broj onih koji koriste debitne kartice.

Kada se komparativno pogleda procenat građana starijih od 15 godina koji imaju otvoren račun u finansijskoj instituciji (Slika 11), Srbija je na nivou proseka naprednih zemalja u tranziciji. Međutim, uspešnost finansijske inkluzije ne može se meriti jedino po indikatoru procenta računa u bankama, jer on govori samo o pristupu, tj. koliko su otklonjene barijere pri otvaranju računa. Stoga je neophodno sagledati položaj posebnih grupa, pogotovu ugroženih.

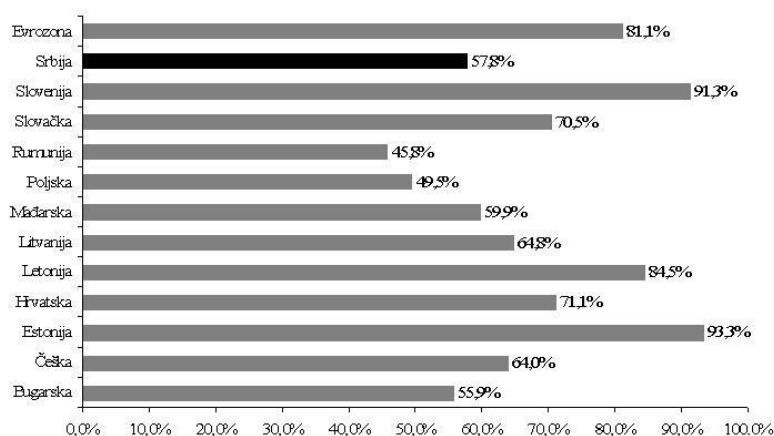
Slika 11 Procenat stanovnika starijih od 15 godina koji imaju bankovni račun

Izvor: Autor, na osnovu: World Development Indicators database, World Bank, 2017.

Kada se analizira nivo ugroženosti određenih kategorija stanovništva Srbije, otkriva se da su najugroženija lica sa osnovnim i nižim obrazovanjem i mladi starosti 15-24 godine. S druge strane, posmatrano prema polu, žene u Srbiji su ne samo ravnopravne sa muškarcima u pogledu nivoa finansijske inkluzije, već je i procenat žena koje imaju račun u formalnoj finansijskoj instituciji viši nego u nekoliko zemalja regiona, kao i od proseka za svet i za zemlje sa višim srednjim

dohotkom (Nenadović & Golcin, 2015, 31-32). U odnosu na nivo finansijske uključenosti žena u Srbiji, niži procenat žena koje imaju račune je prisutan u Rumuniji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Bugarskoj. Za razliku od Srbije, neravnopravnost polova u pogledu finansijske inkluzije postoji u svim posmatranim zemljama (osim Bugarske koja je zanimljiv primer jer beleži obrazac suprotan uobičajenom, tj. veće posedovanje računa kod žena nego kod muškaraca), a najizraženija je u Bosni i Hercegovini, gde je broj muškaraca koji poseduju bankovni račun viši za 40% u odnosu na broj žena.

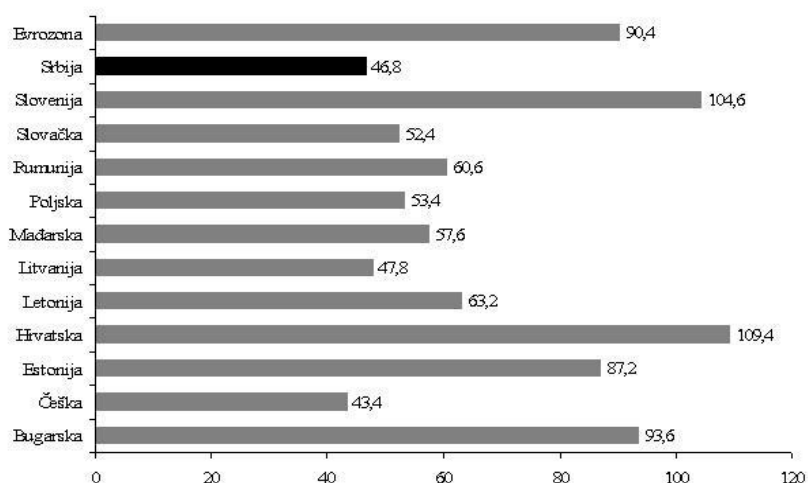
Razvoj elektronskog bankarstva vezan je za sve širu primenu računarske i telekomunikacione tehnologije u procesu obrade i prenosa podataka i informacija. To dovodi do uvođenja novih postupaka i tehnologija, koje sa sobom nose nove izazove i mogućnosti. U Sloveniji i Estoniji debitnu karticu koristi preko 90%, a u Srbiji samo 57,8% što govori o nedovoljnoj upotrebi novih načina plaćanja (Slika 12). Debitne kartice najviše koriste visoko obrazovani, dok su u tom pogledu najugroženiji niže obrazovani i mladi od 15 do 24 godina.

Slika 12 Procenat stanovnika starijih od 15 godina koji koriste debitne kartice

Izvor: Autor, na osnovu: World Development Indicators database, World Bank, 2017.

Lakše korišćenje debitnih kartica omogućava visok broj bankomata, jer na taj način građani mogu lakše da koriste bankarske usluge kada ne radi filijala ili je nema u blizini. Broj banomata je u Srbiji dosta nizak u odnosu na razvijene zemlje (Slika 13). Kao i kod broja filijala, optimalan broj bankomata se ne može lako predložiti, ali bi on sigurno trebalo da bude viši. Nizak broj filijala i bankomata na 100 hiljada građana govori o nisko razvijenoj infrastrukturi u Srbiji.

Slika 13 Broj bankomata na 100 hiljada punoletnih stanovnika

Izvor: Autor, na osnovu: World Development Indicators database, World Bank, 2017.

Prema iskustvima drugih zemalja, da bi Srbija nastavila svoj razvoj i približila se zemljama EU neophodno je da poveća finansijsku inkluziju i korišćenje elektronskog plaćanja. Viši ekonomski rast, niže kamatne stope, niži troškovi, povećana sigurnost plaćanja, viša potrošnja, viši stepen teritorijalne i socijalne inkluzije, veća štednja i koristi od kamate, krediti koji obezbeđuju da siromašniji građani finansiraju obrazovanje svoje dece i vanredne potrebe - sve su to pozitivni efekti finansijske inkluzije. Osim njih treba spomenuti i koristi od obezbeđenja uslova za njeno povećanje, kao što su povratak poverenja građana u finansijski sistem, funkcionisanje pravne države, implementacija novih tehnologija mobilnog bankarstva i elektronskog plaćanja, smanjenje količine gotovog novca u opticaju i izgradnja infrastrukture (Nenadović & Golcin, 2015, 22).

Zaključak

Prvu deceniju XXI veka obeležile su reforme finansijskog sektora koje su, u odnosu na druge zemlje u tranziciji, započete sa zakašnjenjem od jedne decenije. Ipak, finansijski sistem Srbije se tokom jednodecenijskog reformskog procesa ubrzano razvijao. Restrukturiranje i privatizacija postojećih, kao i ulazak stranih banaka usloveli su ekspanziju komercijalnog bankarstva. Promene koje su se u srpskom finansijskom sistemu dogodile tokom prve decenije XXI veka označile su na određen način njegovu novu fazu razvoja.

U finansijskom sistemu Srbije komercijalne banke tradicionalno zauzimaju vodeću ulogu u pružanju finansijskih usluga. U prilog tome govori podatak da je njihov udeo u ukupnoj bilansnoj sumi finansijskog sektora preko 90%, što ukazuje na nerazvijenost ostalih kanala za privlačenje i intermedijaciju štednje. Reformom bankarskog sektora početkom XXI veka izvršena je izmena vlasničke strukture. Ulazak stranih banaka olakšao je domaćoj privredi pristup međunarodnim finansijskim tržištima. Strane banke su uvele nove tehnologije poslovanja, što je povećalo konkurenciju i kvalitet finansijskih usluga. Depozitni potencijal banaka je ubrazano rastao sve do početka krize 2008. godine. Paralelno je tekao i proces rasta kreditne aktivnosti. Najdinamičniji je bio rast kredita odobrenih stanovništvu, posebno stambenih kredita. Negativni efekti globalne ekonomske krize na bankarski sektor u Srbiji, krajem prošle i početkom tekuće decenije, rezultirali su povećanjem kreditnog rizika. To je doprinelo rastu udela nenaplativih kredita u ukupnim kreditima i sporijem rastu kreditne aktivnosti. Kao dodatne posledice krize izdvajaju se pad profitabilnosti, smanjenje broja zaposlenih i sužavanje poslovne mreže banaka.

Sporedna uloga tržišta kapitala u finansiranju privredne aktivnosti ogleda se u nediversifikovanoj strukturi hartija od vrednosti. Naime, reč je o akcijama emitovanim u postupku privatizacije društvenih i javnih preduzeća, akcijama banaka i obveznicama Republike Srbije. Usled globalne ekonomske krize napredak razvoja tržišta kapitala je zaustavljen, te je sa aspekta veličine, aktivnosti i likvidnosti srpsko tržište kapitala relativno malo, neaktivno i nelikvidno.

Analiza finansijskog razvoja Srbije, zasnovana na podacima Svetske banke, ukazuje na zaostajanje Srbije u odnosu na nove članice Evropske unije. Budući da je širenje krize posledica globalizacije u ekonomskoj i finansijskoj sferi, ekspanzivni razvoj finansijskih institucija i tržišta kapitala u pretkriznom periodu je zaustavljen. Ono što je važno jeste činjenica da je očuvana stabilnost finansijskih institucija, pre svega banaka, čime se obezbeđuje njihov održiv razvoj i poverenje u ukupan finansijski sistem. Ono što predstavlja razlog za zabrinutost jeste visok nivo nenaplativih kredita koji čini značajnu barijeru rasta kreditne aktivnosti banaka. Na osnovu prezentovanih podataka koji pokazuju dostignuti nivo finansijske inkluzije, može se zaključiti da postoji potreba za unapređenjem finansijske pismenosti stanovništva i većim korišćenjem novih tehnologija kao glavnog potencijala za povećanje finansijske inkluzije.

Reference

1. Backé, P, B. Égert, T. Zumer (2006). Credit Growth in Central and Eastern Europe: New (Over)Shooting Stars?, *ECB Working Paper Series* No. 687, Frankfurt am Main
2. Beogradska berza, (2012). *Godišnji izveštaj o poslovanju u 2012. godini*, Beograd.
3. Beogradska berza, (2013). *Godišnji izveštaj o poslovanju u 2013. godini*, Beograd.
4. Beogradska berza, (2017). *Godišnje statistike*, Beograd.
5. Bijanić, M. (2015). *Makroekonomski pregled Srbije*. Sinteza Invest Grup, Beograd.
6. Čihák, M., Demirgüç-Kunt, A., Feyen, E., Levine, R. (2012) Benchmarking Financial Development Around the World, *Policy Research Working Paper* 6175, World Bank, Washington.
7. Dugalić, V., i Štimac, M. (2005). *Osnove berzanskog poslovanja*. Stubovi kulture, Beograd.
8. Erić, D. i Đukić, M. (2012). *Finansijska tržišta u uslovima krize*. Institut ekonomskih nauka, Beograd.
9. Lukić, Lj. (2010). Upravljanje strukturnim promenama i konsolidacije u bankarstvu Srbije. Zbornik radova *Menadžment* 2010, 185-181.
10. NBJ (2001). *Godišnji izveštaj Narodne banke Jugoslavije*, Beograd.
11. NBS (2015). *Godišnji izveštaj o poslovanju i rezultatima rada*, Beograd.
12. Nenadović, A. i Golcin, P. (2015). *Finansijska inkluzija u Srbiji - Analiza stanja, koristi, prepreka i šansi*. Tim za socialno uključivanje i smanjenje siromaštva, Vlada Republike Srbije.
13. Ostojić, S. (2002). Modeli restrukturiranja bankarskih sistema u privredama u tranziciji, *Privredna izgradnja*, br. 3-4, 201-224.
14. Tanasković, S., & Jandrić, M. (2014). Problematični krediti: determinante rasta i moguća rešenja. *Kvartalni monitor*, br. 39, 75-84.
15. Vuković, B. (2009). *Strukturne promene i performanse bankarstva Srbije 2002-2008*. Institut ekonomskih nauka, Beograd.
16. Živković, B. (2011). Komparativna analiza bankarskog sistema Srbije i zemalja Jugoistočne Evrope. *Kvartalni monitor*, 27, 62-72.
17. World Bank (2014). *Global Financial Development Report 2014*, Washington.
18. World Bank (2017). World Development Indicators database, <http://www.worldbank.org/>

COMPARATIVE ANALYSIS OF FINANCIAL DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF SERBIAN AND OTHER COUNTRIES IN TRANSITION

Financial development is one of the key driver of economic and social development, which implies the need of every economy to a continuing its improvement. Since the evaluation of the performance of the financial sector can be done from the standpoint of size, activity, efficiency, structure and stability of financial institutions and securities market, financial development is a complex and multidimensional concept. Research functioning financial sector is important for the planning and implementation of development strategy of a country. Accordingly, the aim of this paper is to analyze the development of the financial sector in the Republic of Serbia during the transitional period, as well as the results achieved compared with the achievements of others, first of all, advanced countries in transition. Comparative analysis of the performance of the national financial systems shows that the banking sector in Serbia is characterized by a relatively high level of capital adequacy, low concentration and high costs of financial intermediation. The reason for concern is the high share of non-performing loans, which represent the significant barrier to the growth of credit activity of banks, as well as relatively small, inactive and illiquid capital market.

Keywords: financial development, banking sector, capital market, financial inclusion

INSTITUCIONALNA RAZVIJENOST FINANSIJSKOG TRŽIŠTA U REPUBLICI SRBIJI SA POSEBNIM OSVRTOM NA TRŽIŠTE HARTIJA OD VREDNOSTI

Marija Radulović*

Proces transformacije jedne ekonomije podrazumeva sveobuhvatnu promenu i razvoj institucionalnog okvira. Republika Srbija spada u grupu zemalja u tranziciji koje su se kasnije priključile savremenim svetskim tokovima i izgradile institucionalne okvire neophodne za funkcionisanje u takvim uslovima. U tom pogledu i finansijska tržišta su značajno manje razvijena, mada se u periodu od poslednjih deset godina (2005-2015) finansijsko tržište razvijalo u institucionalnom pogledu što je doprinelo poboljšanju uslova funkcionisanja subjekata na istom, kao i njegovom proširenju. Cilj rada je da se utvrdi u kojoj meri se finansijsko tržište (posebno tržište hartija od vrednosti) razvilo u navedenom desetogodišnjem periodu, odnosno, koliko je usklađivanje institucionalnih okvira sa svetskim finansijskim propisima doprinelo razvijanju istog. Na osnovu prikupljenih saznanja, utvrđena je institucionalna razvijenost finansijskog tržišta, posebno tržišta hartija od vrednosti, kao i mogućnosti njenog poboljšanja.

Ključne reči: finansijska tržišta, hartije od vrednosti, institucionalni okvir

Uvod

Razvoj finansijskih tržišta je jedan od ključnih pokretača razvoja ekonomskog i društvenog sistema zemlje. U zemljama u tranziciji, kao što je Republika Srbija, ključnu ulogu u ovom razvoju imao je proces privatizacije koji je pomogao formiranje hartija od vrednosti za trgovanje na berzi. Ovom procesu je doprinelo i postojanje Beogradske berze, jedne od najstarijih berzi u region, koja je već bila priznata u svetu. U tom smislu je olakšano formiranje finansijskog tržišta u institucionalnom pogledu. Donošenje Zakona o tržištu hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata i drugih podzakonskih akata omogućilo je stvaranje regulatornog okvira tržišta hartija od vrednosti.

Cilj rada je da se utvrdi u kojoj meri se finansijsko tržište (posebno tržište hartija od vrednosti) razvilo u periodu 2005-2010, odnosno, koliko je usklađivanje institucionalnih okvira sa svetskim finansijskim propisima doprinelo razvijanju istog. Na osnovu prikupljenih saznanja, utvrđena je institucionalna razvijenost finansijskog tržišta, posebno tržišta hartija od vrednosti, kao i mogućnosti njenog poboljšanja.

* Doktorand Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu,
e-mail: marijaradulovicvb@gmail.com

U radu će se proučavati postojeće stanje na finansijskom tržištu Republike Srbije sa posebnim akcentom na tržište hartija od vrednosti. Potom će se razmatrati ključni učesnici na finansijskom tržištu (Beogradska berza, Komisija za hartije od vrednosti, Centralni registar hartija od vrednosti, poslovne banke, NBS, Ministarstvo finansije Republike Srbije i brokersko-dilerska društva) i stepen njihovog institucionalnog razvoja. Na kraju, će biti razmatrane perspektive daljeg razvoja finansijskog tržišta pre svega u institucionalnom pogledu.

Finansijsko tržište Republike Srbije

Finansijska tržišta imaju veliki uticaj na vođenje monetarne i ekonomske politike kako razvijenih zemalja, tako i zemalja u tranziciji. Ona predstavljaju najosetljiviji segment ekonomskog sistema zemlje koji odražava realne tokove društvene reprodukcije i razvija se u skladu sa okruženjem u kome posluje. Pored finansijskih tržišta sa finansijskim instrumentima, finansijski sistem jedne privrede čine i finansijske institucije kao učesnici na finansijskom tržištu i regulatori finansijskih aktivnosti. Zajedničkim delovanjem ovih elemenata finansijskog sistema ostvaruje se normalno funkcionisanje, rast i razvoj tržišnih privreda. Finansijska tržišta i finansijske institucije kao elementi finansijskog sistema, pružaju finansijske usluge dužnicima i investitorima. Finansijski sistem Republike Srbije je bankocentričan, jer bankarski sektor ima dominantnu ulogu u istom sa učešćem od 92.4%. Ovaj podatak pokazuje da se korporativni sektor najviše finansira kreditima banaka kako bi finansirao razvojne potrebe i tekuće poslovanje. Prema podacima Privredne komore Srbije na finansijskom tržištu Republike Srbije dominiraju banke sa stranim kapitalom (21 banka je u većinskom stranom vlasništvu), dok su 2 banke u većinskom vlasništvu domaćih subjekata, a 6 banaka je u većinskom, odnosno manjinskom vlasništvu Republike Srbije. Bankarski sektor je zadovoljavajuće kapitalizovan.

Finansijska tržišta predstavljaju transmisioni mehanizam za pozajmljivanje sredstava privrednih subjekata koji imaju viškove sredstava onima kojima ta sredstva nedostaju za određene poslovne aktivnosti. Taj transfer od prve grupacije ka drugoj se odvija kroz (Jeremić, 2012, 3):

- kreditno-depozitni mehanizam u okviru bankarskog sektora i
- emitovanje hartija od vrednosti koje izdaju emitenti kojima su sredstva potrebna.

Postoje i druge brojne definicije finansijskih tržišta. Vasiljević definiše finansijska tržišta kao ambijent u kome se emituju i prenose finansijska potraživanja (obaveze) i realizuje ponuda i tražnja za finansijskim

instrumentima (2009, 11). Finansijska tržišta kanališu štednju onim pojedincima i institucijama kojima je potrebno više sredstava za trošenje nego što im obezbeđuju njihovi tekući prihodi (Rose i Marquis, 2012, 6).

U radu je stavljen akcenat na proučavanje tržišta hartija od vrednosti i njegove institucionalne razvijenosti. Tržište hartija od vrednosti predstavlja deo finansijskog tržišta na kome se sučeljavaju ponuda i tražnja za hartijama od vrednosti. Osnovne funkcije tržišta hartija od vrednosti su (Fabozzi i Modigliani, 1996, 16):

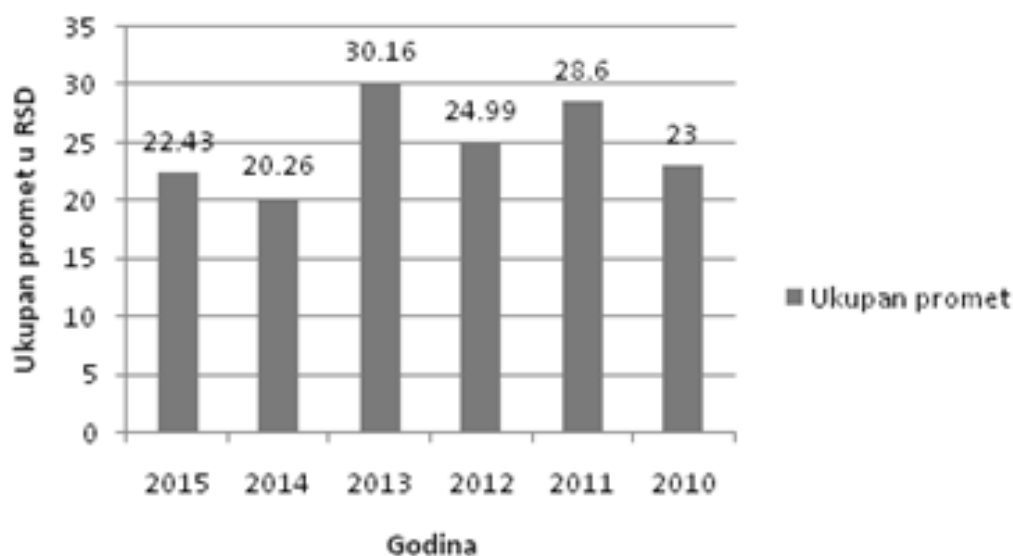
- davanje mogućnosti korporacijama i vladama da prikupljaju kapital,
- pospešivanje dobre alokacije kapitala ka efikasnim preduzećima i projektima,
- omogućavanje stanovništvu da uveća štednju investirajući preko ovog tržišta,
- omogućavanje uvida investitorima u potencijalne mogućnosti zarađivanja na tržištu, služeći kao vodič za donošenje poslovnih odluka menadžmentu korporacija,
- da generiše zaposlenost i prihode.

Tržište hartija od vrednosti obuhvata kratkoročne i dugoročne hartije od vrednosti, pri čemu je tržište dugoročnih hartija od vrednosti je u Srbiji tek u nastojanju.

U skladu sa jednom od osnovnih funkcija tržišta hartija od vrednosti, davanje mogućnosti korporacijama i vladama da prikupljaju kapital, i zakonom, društvena i državna imovina Republike Srbije je putem prodaje, odnosno privatizacije, postala privatno vlasništvo. Na taj način preduzeća su uvećala svoj kapital emitovanjem hartija od vrednosti tj. akcija na primarnom finansijskom tržištu i došla do novih likvidnih sredstava. Republika Srbija je još uvek zemlja u tranziciji u kojoj proces restrukturiranja privrede i finansijskog sektora nije završen. Shodno tome, putem funkcionisanja Beogradske berze omogućeno je i ulaganje stranih investitora u privredu Republike Srbije. Te investicije su najčešće investicije u preduzeća, banke, nova preduzeća ili ogranke postojećih preduzeća što omogućava integrisanje finansijskog tržišta Republike Srbije u svetske tokove.

Tržište hartija od vrednosti se prema redosledu emisije hartija od vrednosti dele na primarno i sekundarno tržište. Na primarnom tržištu hartija od vrednosti se emituju nove hartije od vrednosti i obavlja njihova inicijalna kupoprodaja. Sekundarno tržište je tržište već emitovanih hartija od vrednosti na kome se obavlja kupovina i prodaja hartija od vrednosti posle inicijalnog uvođenja na tržište. Primarna emisija hartija od vrednosti je karakteristična za razvijena finansijska tržišta, dok kod nas skoro da ne postoji primarno tržište

vlasničkih hartija od vrednosti. Sekundarno tržište hartija od vrednosti obezbeđuje likvidnost, odnosno postojanje ponude i tražnje za hartijama od vrednosti u svakom trenutku. U Republici Srbiji je relativno razvijeno sekundarno tržište vlasničkih hartija od vrednosti nastalo u procesu privatizacije kada su privatizovana društvena preduzeća postala otvorena akcionarska društva. U 2015. je ostvaren ukupan promet od 22,43 milijarde dinara (185,77 miliona evra) na Beogradskoj berzi sa najvećim učešćem državnih obveznica. U 2015. godini je ostvaren rast od 10.71% u odnosu na prethodnu, 2014. Na Slici 1 je prikazan ukupan promet na Beogradskoj berzi od 2010. do 2015.

Slika 1 Ukupan promet na Beogradskoj berzi u periodu 2010-2015.

Izvor: Autor, na osnovu: Godišnji izveštaji Beogradske Berze

Na Slici 1 se može uočiti da je u posmatranom periodu (2010-2015) najveći promet Beogradska berza imala 2013. (30,16 milijardi dinara). Međutim, Beogradska Berza je ostvarila veći promet u godinama koje prethode 2010. godini. U 2005. na slobodno berzansko tržište je uključeno 887 akcija preduzeća, a trgovanje je organizovano kroz periodične aukcije sa jednom cenom ili aukcije sa kontinuiranim trgovanjem. U 2005. je zabeležen promet od 48.4 milijarde dinara na Beogradskoj berzi, što predstavlja povećanje od 19.1% u odnosu na prethodnu godinu. U strukturi prometa dominantan značaj su imale akcije sa 81% kojima se trgovalo na slobodnom berzanskom tržištu, i obveznice Republike Srbije sa 19% kojima se trgovalo na berzanskom tržištu. Znatno veći

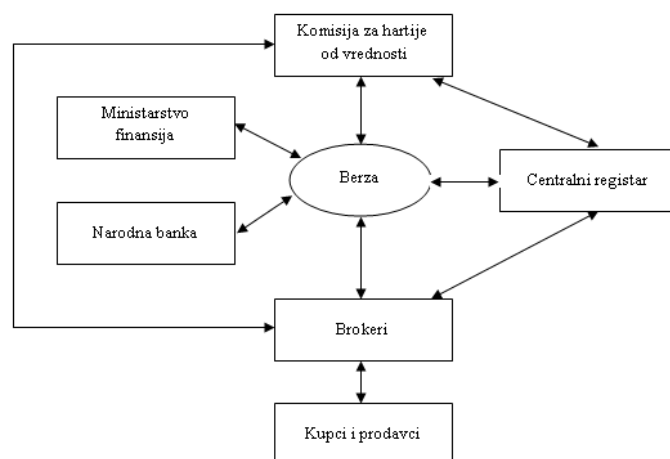
promet u posmatranom periodu Beogradska berza je ostvarila u 2006. Na Beogradskoj berzi je u 2006. godini ukupno ostvarena vrednost prometa iznosila 100.6 milijardi dinara, odnosno, preko 1.2 milijarde evra, što predstavlja povećanje od 108% u odnosu na 2005. (Beogradska berza, 2006, 11). Uprkos velikom povećanju prometa u odnosu na prethodnu godinu, u 2006. je ostala nepromenjena struktura prometa u odnosu na prethodnu godinu, sa malim povećanjem učešća akcija. Akcije su imale učešće od 87% u strukturi ukupnog prometa, što ukazuje na smanjenje učešća obveznica Republike Srbije za izmirenje duga stare devizne štednje.

U narednoj, 2007. ukupan promet na Beogradskoj berzi je rastao i dostigao 165 miliona dinara što predstavlja povećanje od 64% u odnosu na prethodnu godinu uz dominantno učešće trgovanja akcijama. U periodu 2005-2007, a i ranije, je beležen kontinuiran rast ukupnog prometa na Beogradskoj berzi. U 2008, zbog svetske ekonomske krize dolazi do pada tržišta akcija i kretanja na Beogradskoj berzi. Ostvaren je promet od 71.8 miliona dinara što predstavlja smanjenje prometa od 56.4% u odnosu na prethodnu godinu. Taj trend se nastavlja i u 2009. godini kada Beogradska berza ostvaruje ukupan promet od 41.8 milijardi dinara. Dalji pad prometa na Beogradskoj berzi se beleži u 2010. godini kada se ostvaruje promet od 23 miliona dinara (pad od 44.9% u odnosu na 2009). U 2010. se, pored akcija i obveznica Republike Srbije, trgovalo i korporativnim obveznicama. Beogradska berza u 2011. beleži porast od 24.2% sa ukupnim prometom od 28.6 miliona dinara. Ovom rastu prometa je doprinelo uključivanje akcija Aerodroma Nikola Tesla a.d. (AERO) na Beogradsku berzu, mada se već naredne godine beleži pad prometa od 12.58% sa ukupnim prometom od 24.99 miliona dinara. U 2012. se, takođe, trgovalo akcijama, korporativnim obveznicama i obveznicama Republike Srbije. Na Beogradskoj berzi je u 2013. ostvaren ukupan promet u vrednosti od 30,16 milijardi dinara, odnosno nešto više od 267 miliona evra, što izraženo u dinarima, predstavlja rast prometa od 21,7% u odnosu na prethodnu godinu. Trgovalo se akcijama, korporativnim obveznicama i obveznicama Republike Srbije, a kao i prethodnih godina trgovanje akcijama je bilo apsolutno dominantno (Beogradska berza, 2013, 5). U 2014. godini se beleži veći pad ukupnog prometa na Beogradskoj berzi od 32.8%, tako da je ukupan promet iznosio 20.26 milijardi dinara.

Analiza likvidnosti ukazuje da je Beogradska berza, odnosno srpsko tržište kapitala nelikvidno. Tržište je pod uticajem kretanja u svetskoj privredi i ne zaostaje bitnije za zemljama koje se nalaze u tranziciji ili su u bližoj prošlosti prošle kroz tranziciju (Jakšić i Grbić, 2015, 486).

Učesnici na finansijskom tržištu Republike Srbije

Osnovni regulatorni okvir stanja na tržištu kapitala u Republici Srbiji dat je Zakonom o tržištu hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata koji se primenjuje od 11. decembra 2006. U skladu sa ovim Zakonom Beogradska berza je jedini organizator trgovine hartijama od vrednosti u Republici Srbiji, a u procesu trgovanja hartijama od vrednosti učestvuju: Ministarstvo finansija Republike Srbije, Komisija za hartije od vrednosti, Narodna Banka Srbije, Centralni registar hartija od vrednosti, brokersko-dilerska društva, poslovne banke i kupci i prodavci hartija od vrednosti. Na Slici 2 su prikazani učesnici na tržištu kapitala u Republici Srbiji.

Slika 2 Učesnici na tržištu kapitala u Republici Srbiji

Izvor: Vuksanović, 2009, 240.

Najznačajnija institucija na tržištu hartija od vrednosti u Republici Srbiji je Beogradska berza. Beogradska berza a.d. Beograd je pravno lice organizovano kao akcionarsko društvo koje, u skladu sa Zakonom o tržištu hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata i podzakonskim aktima Komisije za hartije od vrednosti obavlja delatnost organizovanja trgovine hartijama od vrednosti i drugim finansijskim instrumentima na berzanskom tržištu, odnosno na berzanskom i vanberzanskom tržištu (Radna grupa za implementaciju FIX protokola, 2007, 43). Osnovana je 21. novembra 1894. kao prva berza na Balkanu u cilju unapređenja, olakšanja i regulisanja trgovinskog promet, a svoj rad je obnovila 1989, da bi danas posedovala najsavremeniji elektronski sistem za trgovanje u skladu sa svetskim standardima poslovanja. Osnivač berze može da bude Republika Srbija, domaće i strano, pravno i fizičko lice.

Osnovna delatnost Beogradske berze je organizovanje trgovine hartijama od vrednosti što obuhvata poslove (Radna grupa za implementaciju FIX protokola, 2007, 43):

- organizovanja javne ponude hartija od vrednosti i povezivanje ponude i tražnje za hartijama od vrednosti,
- objavljivanje informacija o ponudi, tražnji i tržišnoj ceni hartija od vrednosti i drugih podataka značajnih za trgovinu hartijama od vrednosti,
- utvrđivanje i objavljivanje kursne liste hartija od vrednosti.

Berza vrši registraciju tržišnih materijala kojima se trguje na berzi, deviniše i obavlja sve radnje neophodne za proces trgovanja hartijama od vrednosti, evidentira aktivnost povezane sa trgovanjem na berzi, evidentira transakcije iz trgovanja obavljenih van organizovanog tržišta, vrši kliring i saldiranje za trgovanje kratkoročnim hartijama od vrednosti, objavljuje rezultate trgovanja na sopstvenom sajtu, publikuje knjige, magazine i druge materijale koji se odnose na aktivnosti berze.

Očuvanje integriteta tržišta kapitala i zaštite interesa investitora je jedna od najvažnijih uloga Beogradske berze. Berza ovu funkciju obavlja propisivanjem jasnih pravila za sve učesnike na organizovanom tržištu, kao i vršenjem nadzora nad poštovanjem istih i preduzimanje mera u slučaju njihovog nepoštovanja. Shodno tome, Statut i Pravila poslovanja berze, kao i akta doneta na osnovu njih imaju poseban značaj za učesnike na berzi. Pored toga, ovu oblast poslovanja regulišu i Zakon o privrednim društvima, Zakon o privatizaciji, Zakon o preuzimanju akcionarskih društava, Zakon o bankama, Zakon o investicionim fondovima, Zakon o sprečavanju pranja novca, i podzakonski propisi vezani za njihovo sprovođenje. Treba napomenuti i Pravilnik o radu Komisije za berzanske prekršaje, kao opšti akt berze koji bliže uređuje nadležnost i način rada ove komisije, sankcije koje on može izreći prekršiocima i druge poslove koje ista obavlja u skladu sa Statutom, Pravilnikom i Pravilima Berze.

Beogradska berza je godinama razvijala elektronski sistem za trgovanje da bi danas imala jedan od najsavremenijih informacionih sistema za elektronsko trgovanje, BELEXFIX. Sistem za rgovanje koji se trenutno koristi na Beogradskoj berzi je pušten u rad u novembru 2001. da bi se obezbedilo trgovanje državnim obveznicama Republike Srbije izdatim za izmirenje duga po osnovu stare devizne štednje. U tom periodu je organizovano trgovanje hartijom od vrednosti metodom periodične aukcije sa jednom cenom, da bi sa povećanjem stepena likvidnosti hartija od vrednosti u 2003. organizovano i trgovanje metodom kontinuiranog trgovanja. Savremeni elektronski sistem za trgovanje koji se trenutno koristi na Beogradskoj berzi je pušten u rad 2008. BELEXFIX je

sistem za trgovanje koji omogućava spajanje ponude i tražnje izražene unosom naloga od strane brokera, formiranje zaključnice kao i distribuciju rezultata trgovanja učesnicima u trgovanju i javnosti (Miladinović, 2014).

Na čelu finansijskog sistema Republike Srbije se nalaze Ministarstvo finansija Republike Srbije i Narodna banka Srbije (NBS). Ministarstvo finansija Republike Srbije je odgovorno i za pravni okvir tržišta hartija od vrednosti tj. za donošenje i harmonizaciju zakona iz oblasti berzanskog poslovanja i hartija od vrednosti. S obzirom na to da je Republika Srbija jedan od osnivača Beogradske berze, ona svoja vlasnička prava ostvaruje preko Ministarstva finansija.

Narodna banka Srbije obavlja kontrolu načina organizovanja i funkcionisanja tržišta novca i kratkoročnih hartija od vrednosti. Ovu funkciju obavlja kroz obavezno dostavljanje izveštaja o radu koji se odnose na navedene instrumente i aktivnosti poslovnih banaka na finansijskom tržištu. Narodna banka Srbije je implementirala platformu za trgovinu blagajničkim zapisima i kratkoročnim i dugoročnim deviznim i dinarskim vrednosnim papirima u varijantama permanentnih transakcija i aranžmana rekupovine. Od oktobra 2003. godine aukcijsko trgovanje između Narodne banke Srbije i banaka se obavlja elektronski, preko interne elektronske platforme Narodne banke Srbije. Ova elektronska platforma je bazirana na tehnološkoj infrastrukturi RTGS sistema i na principima modela DVP. Izvršava se preko Centralnog registra hartija od vrednosti.

Komisija za hartije od vrednosti Republike Srbije je samostalan, regulatorni i nadzorni organ na tržištu hartija od vrednosti i redovan je član Međunarodne organizacije Komisija za hartije od vrednosti (IOSCO). To je nezavisna i samostalna organizacija Republike Srbije osnovana Odlukom Savezne vlade o delokrugu Komisije od januara 1990. Kao pravno lice, Komisija za hartije od vrednosti obavlja regulatornu i nadzornu funkciju na organizovanom tržištu hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata, a za svoj rad odgovara Narodnoj skupštini Republike Srbije. Komisija za hartije od vrednosti je odgovorna za zakonito funkcionisanje tržišta kapitala, sa ciljem zaštite investitora i obezbeđivanja pravičnosti, efikasnosti i transparentnosti tog tržišta. Kao matični zakon u svom radu, Komisija za hartije od vrednosti primenjuje Zakon o tržištu hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata i vrši nadzor nad primenom Zakona o tržištu kapitala, Zakona o preuzimanju akcionarskih društava, Zakona o investicionim fondovima i Zakona o sprečavanju pranja novca. Komisija za hartije od vrednosti daje dozvole za rad i saglasnosti, dozvole za obavljanje delatnosti brokersko-dilerskog društva, a sve u skladu sa Zakonom o investicionim fondovima i Zakonom o tržištu hartija od vrednosti i drugim finansijskim instrumentima. Takođe, ima nadzornu i zaštitnu funkciju.

Centralni registar, depo i kliring hartija od vrednosti je institucija koja vodi jedinstvenu evidenciju zakonitih imalaca hartija od vrednosti i evidenciju o pravima iz tih hartija, kao i o pravima trećih lica na hartijama od vrednosti (Vidžanović, 2008, 4). Poslovanje je počeo 2001. za emitovanje obveznica Savezne Republike Jugoslavije izdatih za izmirenje obaveza po osnovu stare devizne štednje. Neke od funkcija Centralnog registra hartija od vrednosti su: otvaranje računa hartija od vrednosti i novčanih računa za fizička i pravna lica, prenošenje hartija od vrednosti sa računa prethodnog na račun novog vlasnika, registrovanje prava trećih lica na hartijama od vrednosti kao što je npr. pravo zaloge itd., kao i obavljanje poslova kliringa i saldiranja kako hartija od vrednosti tako i novčanih sredstava (<http://www.crhov.rs/?Opcija=21>). Razvoj finansijskog tržišta Republike Srbije zahtevao je i promene Centralnog registra hartija od vrednosti, kao institucije koja treba da unapredi funkcionisanje istog. Jedna od tih promena je i dematerijalizacija hartija od vrednosti u skladu sa Zakonom o tržištu hartija od vrednosti i elektronska razmena podataka sa članovima Centralnog registra i drugim učesnicima na finansijskom tržištu Republike Srbije. Konstantno unapređevinja rada Centralnog registra hartija od vrednosti doprinelo je implementaciji sopstvenog informacionog sistema za potrebe kliringa i saldiranja obveznica stare devizne štednje u 2001, koji je kasnije modifikovan da bi danas omogućavao kliring i saldiranje svih vrsta hartija id vrednosti.

Zakon o tržištu hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata definiše brokersko-dilerska društvo kao pravno lice, organizovano kao akcionarsko društvo koje obavlja delatnost na organizovanom tržištu, u skladu sa Zakonom o tržištu hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata (Radna grupa za implementaciju FIX protokola, 2007, 52). Prema ovom Zakonu, brokersko-dilersko društvo može da obalja sledeće delatnosti (Zakon o tržištu hartija od vrednosti i drugim finansijskim instrumentima, 2006):

- posredovanje u kupovini i prodaji hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata i kupovina i prodaja tih instrumenata u svoje ime, a za račun nalogodavca, odnosno u ime i za račun nalogodavca (brokerski poslovi),
- kupovina i prodaja hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata u svoje ime i za svoj račun radi ostvarivanja razlike u ceni (dilerski poslovi),
- obavezna kupovina i prodaja hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata u svoje ime i za svoj račun po ceni koju unapred objavljuje brokersko-dilersko društvo (poslovi market mejkera),
- upravljanje hartijama od vrednosti i drugim finansijskim instrumentima u ime i za račun nalogodavca (poslovi portfolio menadžera),

- organizovanje izdavanja hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata bez obaveze otkupa nepordatih hartija od vrednosti, odnosno, organizovanje uključivanja hartija od vrednosti na organizovano tržište (poslovi agenta emisije),
- organizovanje izdavanja hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata s obavezom njihovog otkupa od izdavaoca radi dalje prodaje ili sa obavezom otkupa od izdavaoca nepordatih hartija od vrednosti (poslovi pokrovitelja emisije),
- pružanje savetodavnih usluga u vezi s poslovanjem hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata (poslovi investicionog savetnika).

Brokersko-dilersko društvo obavlja delatnost na organizovanom tržištu hartija od vrednosti, sa izuzecima i van organizovanog tržišta. Ova društva obavljaju trgovinu hartijama od vrednosti (akcijama, dužničkim kratkoročnim hartijama od vrednosti koje dospevaju do 365 dana od njihovog izdavanja i dužničkim dugoročnim hartijama od vrednosti kao što su depozitne potvrde, obveznice, itd.) i standardizovanim finansijskim derivatima. U trgovanju na Beogradskoj berzi, brokersko-dilerska društva učestvuju kupujući i prodajući hartije od vrednosti za račun svojih klijenata (kao broker) ili za svoj račun (kao diler).

Bankarski sektor u Republici Srbiji je nakon 2001. postao atraktivan i za domaće i za strane investitore. Intenzivni razvoj tržišta hartija od vrednosti, u prvom redu trgovanje akcijama i obveznicama, otpočelo je nakon 2000. godine. Ključnu ulogu je odigrao proces privatizacije iz kojeg su kreirane akcije kojima se trgovalo na Beogradskoj berzi. U oblasti trgovine hartijama od vrednosti, u Republici Srbiji, dominantnu ulogu imaju banke i većina banaka imaovlašćene da se bavi poslovima sa hartijama od vrednosti. Prema Zakonu o tržištu hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata banka može da obavlja delatnost brokersko-dilerskog društva ako za to dobije dozvolu Komisije za obavljanje delatnosti.

U Tabeli 2 je prikazan broj registrovanih učesnika na tržištu kapitala u periodu 2011-2015. Međutim, za razmatranje u radu su korišćeni samo podaci za učesnike na tržištu kapitala koji su analizirani u radu. U posmatranom period (2015), smanjen je broj brokersko-dilerskih društava u odnosu na isti period prethodne godine (2014) za pet ili za 16.7% (sa 30 na 25), dok je broj banaka koje imaju ovlašćenje za obavljanje brokersko-dilerskih poslova (tzv. Ovlašćene banke) ostao je isti, 13 (Komisija za hartije od vrednosti, 2015, 58). Broj brokersko-dilerskih društava se svake godine smanjuje počevši od 2011. godine, kao i broj ovlašćenih i kastodi banaka. i dalje postoje po jedna berza (Beogradska berza) i Centralni registar hartija od vrednosti, dok je broj članova

berze manji za 7.5% (sa 40 na 37), kao i broj članova Centralnog registra hartija od vrednosti za 1.9% (sa 54 na 53).

Tabela 1 Broj registrovanih učesnika na tržištu kapitala

Učesnici	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	(+/-) 2015- 2014	Indeks 2015/2014
Brokersko-dilerska društva	42	35	31	30	25	-5	83.3
Ovlašćene banke	18	16	16	13	13	0	100
Kastodi banke	11	10	10	8	7	-1	87.5
Društva za upravljanje investicionim fonodivima	8	6	5	5	4	-1	80
Investicioni fondovi	20	20	14	15	13	-2	86.7
-otvoreni	15	16	11	12	12	0	100
-zatvoreni	3	1	1	1	1	0	100
-privatni	2	3	2	2	0	-2	/
Brokери	1114	1126	1129	1127	1127	0	100
Portfolio menadžeri	127	127	127	128	128	0	100
Investicioni savetnici	41	42	42	42	42	0	100
Berze	1	1	1	1	1	0	100
Članovi berze	58	49	44	40	37	-3	92.5
Market mejkeri ⁵	5	4	3	4	2	-2	50
Centralni registar hartija od vrednosti CrHoV	1	1	1	1	1	0	100
Članovi CrHoV	72	64	59	54	53	-1	98.1
-Banke (kreditne institucije)	15	15	15	15	16	+1	106.7
-Ovlašćene banke (investiciona društva)	16	15	13	12	12	0	100
-brokersko-dilerska društva	41	34	31	30	25	-5	83.3
Fond za zaštitu investitora		1	1	1	1	0	100
Ukupan broj listiranih akcionarskih društava na Beogradskoj berzi	1445	1115	989	922	822	-100	84.2

Izvor: Izveštaj o radu Komisije za hartije od vrednosti i kretanjima na tržištu kapitala

Perspektive daljeg razvoja finansijskog tržišta

Finansijsko tržište Republike Srbije je jedno od najperspektivnijih finansijskih tržišta u jugoistočnoj Evropi. Usklađivanje institucionalnih okvira sa svetskim finansijskim propisima predstavlja veliki izazov za celokupnu privredu Republike Srbije, ali i za njeno finansijsko tržište. Prilagođavanje

novim tokovima zahteva segmentaciju postojećeg finansijskog tržišta na tržište novca i tržište kapitala. Tržište novca se nalazi u domenu banaka, dok se na tržištu kapitala nalazi slobodan kapital. Iako u Srbiji postoji i tržište novca i tržište kapitala, glavna aktivnost je promet akcija i obveznica. Segment koji nedostaje finansijskom tržištu Republike Srbije je tržište finansijskih derivate koje postoji samo u definiciji Zakona o tržištu hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata, bez daljeg regulisanja trgovine istim. Ipak, aktivna ponuda finansijskih derivata u Srbiji vrši se putem banaka. Naime, u Srbiji trenutno posluje 30 banaka od čega oko polovina banaka nudi neki vid posla sa finansijskim derivatima. Jedan od poslova, koji se najviše koristi, jeste valutni forward (Hanić, 209). Dalji razvoj finansijskog tržišta bi mogao da ide u pravcu razvoja tržišta finansijskih derivata, i razvoja adekvatnog institucionalnog okvira istog, s obzirom na to da ovo tržište pokazuje stepen razvijenosti jedne države i njene ekonomije.

U oblasti berzanskog poslovanja u period od 2005-2015. godine je učinjeno mnogo donošenjem odgovarajućih zakona i pozakonskih akata koji regulišu poslovanje na berzi, način trgovine, učesnike na berzi, instrumente trgovine, itd. Centralni registar hartija od vrednosti je postao jedna od najznačajnijih institucija u procesu trgovine hartijama od vrednosti, jer se svaka transakcija beleži u istom u trenutku nastanka promene vlasništva. S obzirom na to da je Republika Srbija kandidat za članstvo u EU neophodno je kreiranje adekvatnog pravnog okvira koji će na odgovarajući način da prati standarde i trendove na finansijskom tržištu. Implementacija FIX protokola na Beogradskoj berzi i novog sistema za trgovanje, stvorilo je i priliku za implementaciju MiFID directive, koja igra ključnu ulogu u kreiranju konkurentnijeg i efikasnijeg tržišta hartija od vrednosti. Srbija, kao zemlja kandidat za članstvo u EU je prihvatila ovu preporuku što značajno utiče na razvoj tržišta hartija od vrednosti. Iako su sve funkcionalnosti na tržištu hartija od vrednosti sprovedene u praksi, potpune koristi od njihove implementacije biće dostignute kada tehničko-tehnološke mogućnosti budu definisane i u pravnoj regulativi. Iako je u tom smislu dosta urađeno, i donet je veliki broj zakona i podzakonskih akata, ipak su neophodne određene promene kako bi se postigla puna efikasnost sistema primenjenog u praksi, ali i okolnosti na tržištu kapitala.

Glavni problem finansijskog tržišta u Republici Srbiji je relativno mali broj učesnika, posebno na tržištu hartija od vrednosti. Neophodno je promenama u pravnoj regulativi u skladu sa regulativama na razvijenim finansijskim tržištima, ali i prilivom stranih direktnih investicija, povećati broj učesnika i transakcija na finansijskom tržištu, oživeti privredu i aktivirati razvoj tržišta hartija od vrednosti u Republici Srbiji.

Zaključak

Proces transformacije jedne ekonomije podrazumeva sveobuhvatnu promenu i razvoj institucionalnog okvira. Republika Srbija spada u grupu zemalja u tranziciji koje su se kasnije priključile savremenim svetskim tokovima i izgradile institucionalne okvire neophodne za funkcionisanje u takvim uslovima. Uprkos tome, izgrađeni su adekvatni institucionalni okviri na čelu sa Beogradskom berzom na kojoj se prevashodno trguje akcijama i obveznicama Republike Srbije, a u skorije vreme i korporativnim obveznicama. Značajnu ulogu u formiranju institucionalnog okvira imaju i Komisija za hartije od vrednosti i Centralni registar hartija od vrednosti koji svojim delovanjem omogućavaju povezivanje svih učesnika na tržištu hartija od vrednosti.

Iako je u institucionalnom pogledu, tržište hartija od vrednosti u dovoljnoj meri razvijeno, uključujući i tehničku (npr. najsavremniji elektronski sistem za trgovanje) i kadrovsku osposobljenost, problem finansijskog tržišta ostaje nedovoljan broj hartija od vrednosti, nedovoljno poverenje i needukovanost potencijalnih učesnika istog. Republika Srbija je u posmatranom periodu stvorila odgovarajući privredni ambijent za razvoj tržišta hartija od vrednosti koje podstiče dolazak stranih investitora. Ipak, da bi funkcionisalo u skladu sa svetskim finansijskim tržištima, finansijsko tržište Republike Srbije mora još da se razvija i da otkloni određene, kako pravna, tako i institucionalna ograničenja, i dalja integracija Beogradske berze sa regionalnim i svetskim berzama.

Reference

1. *Centralni registar hartija od vrednosti*, <http://www.crhov.rs/?Opcija=21>, preuzeto: 04.03.2017. godine
2. Fabozzi, F. J., Modigliani, F. (2003). *Capital Markets: Institutions and Instruments*, Prentice Hall International, New Jersey
3. Godišnji izveštaj o poslovanju Beogradske berze za 2006. godinu. (2006). Beogradska berza a.d. Beograd, Beograd
4. Godišnji izveštaj o poslovanju Beogradske berze za 2013. godinu. (2013). Beogradska berza a.d. Beograd, Beograd
5. Hanić, A. *Perspektive i razvoj finansijskih derivata u Srbiji*. http://ebooks.iien.bg.ac.rs/56/1/ah_2015_01.pdf, preuzeto: 04.03.2017. godine
6. Izveštaj o radu Komisije za hartije od vrednosti i kretanjima na tržištu kapitala u periodu: januar-decembar 2015, <http://www.sec.gov.rs/index.php/sr/o-komisiji/interna-akta/izveštaji-o-radu?task=document.viewdoc&id=331>, preuzeto: 04.03.2017. godine

7. Jakšić, M. i Grbić M. (2015). *Razvijenost finansijskog tržišta u EU i mogućnosti razvoja finansijskog sektora u Srbiji*. Ekonomsko-socijalni aspekti priključivanja Srbije EU. Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
8. Jeremić, Z. (2012). *Finansijska tržišta i finansijski posrednici*. Univerzitet Singidunum, Beograd
9. Miladinović, R. (2014). *Modifikacija BELEXFIX prema EU standardima*. Palić
10. Radna grupa za implementaciju FIX protokola. (2007). *Implementacija FIX protokola na tržištu kapitala u Srbiji*. Beogradska berza a.d. Beograd, Beograd
11. Rose, P. S., Marquis, M.H. (2012). *Finansijske institucije i tržišta*, McGraw-Hill Irwin & UBS, New York
12. Vasiljević, B. (2009). *Osnovi finansijskog tržišta*. Zavet, Beograd
13. Vuksanović, E. (2009). *Elektronski sistemi plaćanja*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac
14. Vidžanović, D. (2008). *Centralni registar, depo i kliring hartija od vrednosti*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Novom sadu, Novi Sad
15. Zakon o tržištu hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata, Sl. Glasnik RS, broj 47/2006

INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF FINANCIAL MARKET IN THE REPUBLIC OF SERBIA WITH SPECIAL ATTENTION TO THE MARKET OF SECURITIES

The process of transformation of an economy involves a comprehensive change and development of the institutional framework. The Republic of Serbia is among the countries in transition, which were later joined to the modern world trends and built institutional frameworks necessary for the operation in such conditions. In this respect, the financial markets are much less developed, although over the last ten years (2005-2015) financial market are developing in institutional terms, which contributed to improving the conditions of functioning of the financial subjects, as well as its expansion. The aim of this paper is to determine to what extent the financial markets (especially the securities market) developed in the period of ten years, i.e., how much harmonization of institutional frameworks with international financial regulations contributed to the development of the same. Based on the data gathered, established the institutional development of the financial market, especially the securities markets, as well as the possibilities for its improvement.

Keywords: financial market, securities, institutional framework

ODRŽIVI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE U KONTEKSTU KOMPLEKSNIH CILJEVA AGENDE 2030

Lela Ristić*, Tijana Tubić** i Mirjana Knežević***

Održivi razvoj je veoma kompleksan fenomen, imajući u vidu da se odnosi na upravljanje vrlo složenim procesima. Podrazumeva balansiranje ekonomskih, socijalnih i ekoloških ciljeva, uz određene institucionalne pretpostavke, angažovanje svih ključnih aktera i njihov stalni dijalog, a sve u cilju prevazilaženja neodrživog modela razvoja. Pritom se nastoji obezbediti višestruka korist za celokupnu privredu i društvo, vodeći računa i o interesima budućih generacija. U skladu sa tim, u radu je najpre izvršen osvrt na prethodna istraživanja pojma, koncepta i ideje o održivom razvoju, uz navođenje definicija različitih autora i teorijskih pristupa ovom problemu. Ukazano je na osnovne aspekte održivog razvoja u savremenim uslovima, s obzirom da moderno društvo veoma opterećuje životnu sredinu i sve segmente socio-ekonomskog sistema. U fokusu rada je UN Agenda 2030, kreirana po osnovu Milenijumskih ciljeva razvoja i posvećena globalnom održivom razvoju do 2030. godine. U tom kontekstu, istražuje se njen uticaj na održivi razvoj Republike Srbije.

Ključne reči: održivi razvoj, globalne tendencije, Agenda 2030, Republika Srbija

Uvod

Pojam održivosti nije sasvim nov, jer se o njemu govorilo mnogo ranije, još kada se javila zabrinutost da će ograničene površine zemljišta i drugih prirodnih resursa usporiti ekonomski rast, da ih neće biti dovoljno ukoliko broj stanovnika nastavi da raste i da će se svet suočiti sa problemima gladovanja, zdravlja i ratovima. Ova rana shvatanja održivosti predstavljaju osnovu savremenog koncepta održivog razvoja. Sam pojam „održivosti“ je krilatica koja se, danas, širom sveta, vrlo često koristi kao potencijalno rešenje za mnogobrojne međunarodne, regionalne ili lokalne probleme (Mensah & Castro, 2004, 3), jer, osim zemalja u razvoju, koje se bore sa problemima siromaštva, nezaposlenosti, migracija, raznih bolesti, političkih i drugih sukoba, razvijene zemlje se, takođe, suočavaju sa brojnim poteškoćama, poput zagađenja životne sredine, iscrpljivanja ograničenih resursa, ekspanzije stanovništva itd.

Održivost podrazumeva zadovoljenje ekonomskih i socijalnih potreba ljudi, bez ugrožavanja prirodnih resursa, kao osnove ljudskog zdravlja, bezbednosti i ekonomske dobrobiti. Održivi razvoj je istovremeno i cilj i sredstvo za

* Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, e-mail: lristic@kg.ac.rs

** Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, e-mail: t.tubic@kg.ac.rs

*** Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, e-mail: mknezevic@kg.ac.rs

ostvarenje ekonomskih rezultata, uz minimiziranje negativnih efekata na prirodu i društvo. To je veoma kompleksan proces, koji zahteva balansiranje ekonomskih, socijalnih i ciljeva vezanih za očuvanje životne sredine, uz podršku relevantnih institucija i ostalih aktera u privredi i društvu. Pri tome je neophodan njihov stalni dijalog, u cilju prevazilaženja neodrživog rasta i razvoja, odnosno, obezbeđenja koristi za celokupno društvo, vodeći pri tome računa i o potrebama budućih generacija.

Imajući u vidu aktuelnost koncepta održivog razvoja, koji poslednjih decenija, sve više privlači pažnju naučno-stručne javnosti i menadžmenta na svim nivoima, predmet istraživanja u ovom radu jeste održivi razvoj Republike Srbije u kontekstu globalnog okvira za održivi razvoj.

U skladu sa opredeljenim predmetom istraživanja, cilj rada je utvrđivanje da li Republika Srbija, sa svim svojim prednostima i brojnim slabostima, može da se uključi u savremeni i veoma zahtevni koncept održivog razvoja, koji je, u globalnom kontekstu, izuzetno kompleksan.

Ključna hipoteza od koje se u radu polazi je da održivi razvoj Republike Srbije zavisi od napora svih ključnih domaćih aktera održivog razvoja, a naročito od upravljanja na makro nivou, kao i od spoljnog okruženja, od kojeg se ne može izolovati i izdvojeno posmatrati.

Polazna hipoteza se testira imajući u vidu rezultate prethodnih istraživanja u oblasti održivog razvoja, domaća i međunarodna zvanična dokumenta, publikacije i statističke pokazatelje, kao i druge dostupne izvore. Priroda predmeta istraživanja zahteva korišćenje metoda deskripcije, komparacije, kao i SWOT i PEST analizu.

Pojam i značaj održivog razvoja

Postojanje velikog broja definicija održivog razvoja ukazuje da se radi o vrlo složenom i višedimenzionalnom fenomenu, izuzetno važnom za dugoročni opstanak i napredak čovečanstva. Nema jedinstvene definicije i univerzalnog pristupa održivom razvoju, usled postojanja različitih društava, programa razvoja, problema, institucionalnih infrastruktura itd.

Holdren *et al* (1995), održivi razvoj definišu kao permanentni proces, bez vremenskog ograničenja i progresivnog snižavanja vrednosti i kvaliteta, unutar ili izvan sistema gde se odvija. Sličnog mišljenja su i mnogi drugi autori. Pritom se održivi razvoj različito definiše i u pogledu oblasti posmatranja (Ciegies *et al*, 2009, 28-37), u ekonomskom smislu, to je razvoj koji obezbeđuje da dohodak budućih generacija ne bude niži od dohotka sadašnjih generacija; sa stanovišta sociologa, to je razvoj u pravcu očuvanja zajednica i adekvatnih društvenih

odnosa; dok se sa stanovišta ekologije smatra da doprinosi očuvanju biodiverziteta, ekosistema i prirodnih procesa. Kao ciljevi održivog razvoja, navode se: očuvanje dugoročne ekološke ravnoteže, zadovoljenje ključnih ljudskih potreba, promovisanje međugeneracijske i unutargeneracijske solidarnosti.

Održivi razvoj omogućava pojedincima i zajednicama da ostvare svoje težnje i preferencije, tokom dužeg vremenskog perioda, uz istovremeno očuvanje otpornosti ekonomskih, socijalnih i ekoloških sistema (Munasinghe, 1994), radi kreiranja povoljnijeg ambijenta za unapređenje kvaliteta života na planeti. Održivi razvoj je proces koji se dugoročno odvija, obezbeđujući skladniji odnos između čoveka i prirode, odnosno, između autputa koje stvara čovek i procesa koji se odvijaju u prirodi. Pritom je važno da uticaji čoveka na prirodno okruženje ostanu u okviru određenih granica, kako se ne bi degradirala osnovna funkcija ekosistema - podržavanje života na planeti.

Međunarodna unija za zaštitu prirode, Program UN za životnu sredinu i Svetski fond za očuvanje prirode, definišu održivi razvoj kao poboljšanje kvaliteta života ljudi u okviru nosećeg kapaciteta ekosistema. Svetska banka održivi razvoj opisuje kao razvoj koji traje (WB, 1992).

Prema Nacionalnoj strategiji održivog razvoja Republike Srbije (2008), održivi razvoj podrazumeva stalni ekonomski rast, koji osim ekonomske efikasnosti, tehnološkog napretka, više "čistijih" tehnologija, inovativnosti i društveno odgovornog poslovanja, obezbeđuje smanjenje siromaštva, omogućava bolje korišćenje resursa u dugom roku, unapređenje zdravstvenih standarda, smanjenje zagađenja i očuvanje biodiverziteta.

Najčešće korišćenu definiciju održivog razvoja objavila je, 1987.godine, Brundtland komisija – Svetska komisija za životnu sredinu i razvoj (World Commission on Environment and Development), u svom izveštaju po nazivom Naša zajednička budućnost (Our Common Future), pri čemu se održivi razvoj definiše kao razvoj koji omogućava zadovoljavanje potreba sadašnjih generacija bez ugrožavanja potreba budućih generacija (WCED, 1987). Ključne karakteristike koncepta održivog razvoja, koje proizilaze iz ove definicije, jesu: jednakost (zahtev za podjednako kvalitetnim životom sadašnjih i budućih generacija); etičnost (potrebe sadašnjih generacija se ne smeju zadovoljavati na račun budućih generacija - međugeneracijska pravičnost); i efikasnost (nepoštovanje koncepta održivog razvoja vodi ka neefikasnom privrednom razvoju). I pored velikog prihvatanja, ova definicija je kritikovana, zbog nedovoljne preciznosti i nejasnosti o kojim potrebama se radi, odnosno, kako odrediti nivo zadovoljenja potreba različitih ljudi, kao i zbog nepoznavanja ukusa, preferencija i potreba budućih generacija.

Pojedini autori smatraju da je održivi razvoj nešto poput demokratije, odnosno, poželjan je i višestruko koristan, različito se shvata i veoma teško ostvaruje, ali svakako neće prestati da postoji. Drugi ga, pak, posmatraju kao netransparentan koncept, kao instrument za ostvarenje određenih ciljeva ekonomsko-politički moćnijih aktera na „svetskoj sceni“, a ne manje razvijenih, koji ga se, čak, u izvesnom smislu i plaše, jer se realizacija globalnih ciljeva održivog razvoja može odvijati na teret manje razvijenih zemalja, njihove ekonomije, stanovništva i prirodnih resursa.

Ključni stubovi održivog razvoja

Koncept održivog razvoja integriše tri stuba: ekonomski, ekološki i socijalni. Sva tri stuba moraju biti uspostavljena i koncipirana na način da se međusobno ne isključuju i da jedan ne utiče negativno na druge, jer u teorijskom smislu, svaki stub ima podjednak značaj. Međutim, to je u praksi vrlo teško ostvarivo, odnosno, gotovo uvek neki od stubova ima manji ili veći značaj (Đekić & Hafner, 2013, 1244-1245).

Ekonomski stub održivog razvoja se odnosi na dugoročno ostvarivanje prihoda i blagostanje ljudi, uz efikasnu upotrebu raspoloživih resursa, prevashodno oskudnih. Iz perspektive koncepta održivog razvoja, ekonomski rast bi trebalo da ograniči negativan uticaj na životnu sredinu, a da istovremeno omogućiti i dugoročnu konkurentnost na tržištu.

Ekološki stub održivog razvoja naglašava težnju ka minimiziranju gubitaka u životnoj sredini i prirodnim resursima, koji često nastaju kao rezultat čovekovog delovanja. Ističe se neophodnost održavanja stabilnosti i ravnoteže ekonomskog i ekološkog sistema, odnosno, privredni rast se mora odvijati bez degradiranja prirodnog okruženja. Ekološka dimenzija održivog razvoja se fokusira na pravilno postupanje prema prirodi. Ključni pokazatelji stanja i promena u okviru ove dimenzije su emisija stakleničkih gasova i ekološki otisak ili ekološki deficit, odnosno, nivo potrošnje resursa i stvaranja otpada, koji prevazilazi održivu prirodnu proizvodnju i moć asimilacije u prostornom smislu. Na osnovu ekološkog otiska, smatra se da čovečanstvo ne živi unutar kapaciteta nosivosti planete (Mignaqui, 2014).

Socijalni stub održivog razvoja se odnosi na zadovoljenje osnovnih ljudskih potreba, jednak pristup resursima i ravnomernu raspodelu javnih dobara. Takođe, naglašava značaj: zaštite i poboljšanja ljudskog zdravlja, borbe protiv siromaštva i nezaposlenosti, unapređenja sistema obrazovanja, obezbeđenja prihvatljivog životnog standarda, demografskih trendova i sl.

Prvobitni koncept održivog razvoja je proširen, uključivanjem institucionalne dimenzije (socijalni kapital, institucije, društvene strukture), kao četvrtog stuba održivog razvoja. Institucionalna dimenzija je fokusirana na mogućnosti upravljanja na održiv način i pokazatelje napretka u institucionalnom prilagođavanju (Jovanović *et al*, 2011, 53).

Ključni stubovi održivog razvoja se podudaraju sa osnovnim premisama globalno shvaćenog koncepta održivog razvoja da ljudska bića imaju pravo na zdrav i produktivan život, usklađen sa prirodom, da države imaju suvereno pravo da koriste prirodna bogatstva, ali na način kojim ne ugrožavaju životnu sredinu drugih i da je neophodna međunarodna saradnja u oblasti održivog razvoja. Sve dimenzije održivog razvoja su međusobno zavisne, pa je interakcija sva četiri stuba održivog razvoja, uz njihovo očuvanje i stalno unapređenje, neizostavna.

Iako je uravnoteženi razvoj, odnosno, integralni ekonomski, ekološki, socijalni i institucionalni razvoj, važan cilj čovečanstva, za sada, globalno posmatrano, još uvek nije ostvaren.

Održivi razvoj na globalnom nivou

Shvatanje da progresivan ekonomski razvoj i očuvanje životne sredine predstavljaju suprotstavljene ciljeve, dovelo je do potrebe za razvojem nove paradigme, odnosno, koncepta održivog razvoja, koji privredni rast nastoji prilagoditi ekološkim uslovima i rešiti problem sve većeg jaza između bogatih i siromašnih (Pisani, 2006). Koncept održivog razvoja je zapravo i nastao u vreme kada su se polemike o životnoj sredini našle u samom vrhu političkih debata. Prvobitni cilj je bio promovisanje održivog korišćenja prirodnih resursa. Sa porastom kompleksnosti i integrisanosti globalne ekonomije, javila se potreba za redefinisanjem koncepta, tako da se koncept čija su polazna osnova bili globalni ekološki problemi, razvija u koncept koji povezuje sve sfere ekonomije, društva i životne sredine (Duran *et al*, 2015). Pri tome se insistira na solidarnosti, posvećenosti jednakosti i pravičnosti, poboljšanju kvaliteta života najsiromašnijih, predostrožnosti i međuzavisnosti između ekonomskih, ekoloških i socijalnih pitanja.

Uvođenje i operacionalizacija koncepta održivog razvoja rezultat je brojnih naučno-stručnih, političkih i drugih težnji, usmerenih ka raznovrsnim ciljevima. Na održivi razvoj, poseban uticaj imaju aktivnosti (inicijative i konferencije) UN na ovom polju (Tabela 1).

Tabela 1 Ključni međunarodni događaji i dokumenta o održivom razvoju

Godina	Ključni događaji i dokumenta u oblasti održivog razvoja
1961.	Međunarodna unija za zaštitu prirode i prirodnih resursa (IUCN), osnovana od strane UN, 1948. godine - objavila je Globalnu listu nacionalnih parkova i zaštićenih područja
1964.	IUCN je objavila Crvenu knjigu o statusu očuvanja vrsta
1970.	Britanski ekonomista Barbara Mary Ward, među prvima, protežira koncept održivog razvoja
1972.	Rimski klub je objavio izveštaj Granice rasta; održana je Konferencija UN o životnoj sredini u Stokholmu – usvojena je Stokholmska deklaracija o čovekovoj sredini
1982.	Konferencija UN o životnoj sredini u Najrobiju - Deklaracija iz Najrobija
1987.	Svetska komisija za životnu sredinu i razvoj (Brundtland komisija) - Naša zajednička budućnost
1992.	Konferencija UN o životnoj sredini i razvoju u Rio de Žaneiru - Rio deklaracija, Konvencija o promeni klime, Konvencija o biološkoj raznovrsnosti, Principi o upravljanju, zaštiti i održivom razvoju svih tipova šuma, Agenda 21
1997.	Generalna skupština UN o održivom razvoju Rio+5 - Izjava o posvećenosti Programu aktivnosti za dalju implementaciju Agende 21
1997.	Kjoto konferencija o klimatskim promenama - Kjoto protokol
1997.	Međuvladina konferencija EU u Amsterdamu - Amsterdamski ugovor
2000.	Milenijumski samit u Njujorku - Milenijumska deklaracija - Milenijumski ciljevi razvoja
2001.	Samit u Geteborgu - Strategija održivog razvoja EU
2002.	Svetski samit o održivom razvoju u Johanesburgu - Johanesburška deklaracija o održivom razvoju
2012.	Svetski samit o održivom razvoju u Rio de Žaneiru, Rio+20 - Budućnost kakvu želimo
2015.	Samit UN o održivom razvoju u Njujorku - Agenda 2030

Izvor: Jovanović, Radukić i Petrović-Randelović, 2011, 40.

Indikatori održivog razvoja smatraju se važnim za uspešnu ocenu preduzetih mera i aktivnosti na primeni koncepta održivog razvoja. Izbor indikatora odražava vezu sa ključnim temama i oblastima održivog razvoja (Tabela 2). Da bi bili međunarodno uporedivi, insistira se da odabrani indikatori budu usaglašeni sa novom, revidiranom listom indikatora UN, koja obuhvata i indikatore sprovođenja Milenijumskih ciljeva razvoja.

Cornescu & Adam (2014), identifikuju nekoliko važnih karakteristika, koje relevantan indikator održivog razvoja treba da poseduje: da bude specifičan, odnosno, da jasno prikazuje rezultate; da bude merljiv; praktičan (upotrebljiv); dostupan, transparentan i naučno utemeljen. Time se omogućava precizno utvrđivanje stepena napretka u ostvarivanju ciljeva održivog razvoja, uz pouzdana međunarodna poređenja. Dakle, bitan faktor efikasnog sprovođenja procesa održivog razvoja jeste specifikacija i usvajanje indikatora, koji treba da odgovore na pitanja (Grzebyk & Stec, 2015), da li čitav svet, određene grupe zemalja, pojedine države, regioni i kompanije, slede put trajnog (održivog)

razvoja; kolika je brzina i obim njegove realizacije; i koliko je delotvoran čitav proces.

Tabela 2 Ključne teme i indikatori održivog razvoja

Teme	Oblasti / Ključni indikatori održivog razvoja
Siromaštvo	Nedostatak prihoda / Procenat stanovništva koje se nalazi ispod linije siromaštva; Odnosi zarada Nejednakost / GINI koeficijent; HDI; Indeks regionalne nejednakosti u humanom razvoju Pomoć siromašnima / Stanovništvo obuhvaćeno programima državne pomoći i podrške Životni uslovi / Procenat izgrađenih socijalnih stanova u odnosu na ukupan broj završenih stanova
Upravljanje	Korupcija / CPI – indeks percepcije korupcije; Step en opšteg poverenja građana Kriminal / Broj zabeleženih kriminalnih dela Efikasnost državne uprave / Step en e-vlade
Zdravlje	Smrtnost / Stopa smrtnosti dece ispod pet godina; Očekivano trajanje života u dobrom zdravlju; Godine života sa nesposobnošću/invaliditetom (DALY pokazatelj) Obezbeđenje zdravstvene brige / Procenat stanovništva koje ima pristup primarnoj zdravstvenoj zaštiti; Procenat žena koje koriste neku od savremenih metoda kontracepcije Zdravstveni status i rizici / Prevalencija pušenja kod dece uzrasta 13-15 godina i odraslih koji imaju 20 i više godina; Broj samoubistava
Obrazovanje	Nivo obrazovanja i pismenosti / Procenat stanovništva sa VSS - udeo stanovništva sa fakultetskim obrazovanjem; Stopa pismenosti odraslih; Stopa upisa u osnovne i srednje škole
Populacija	Stanovništvo / Stopa rasta ukupne populacije; Stopa ukupnog fertiliteta; Izdržavano stanovništvo; Migracije
Ekonomski razvoj	Turizam / Gustina turizma u glavnim turističkim destinacijama - odnos broja turista i stanovnika Makroekonomske performanse / BDP po stanovniku; Procenat učešća investicija u BDP-u; Unutrašnji i spoljni dug; Kretanje indeksa cena na malo Zaposlenost / Stopa nezaposlenosti; Stopa zaposlenosti; Stopa nezaposlenosti žena; Stopa nezaposlenosti mladih ispod 28 godina; Kretanje nezaposlenosti po regionima IKT / Broj aktivnih korisnika interneta i pretplatnika mobilnih telefona Istraživanje i razvoj / Troškovi za istraživanje i razvoj kao procenat GDP-a
Global. ek. part. i proizvodnja	Trgovina / Trgovinski saldo Eksterno finansiranje / ODA-zvanična razvojna pomoć kao procenat GDP-a Uspostavljanje ravnoteže tekuće proizvodnje i potrošnje / Odnos tekuće proizvodnje i potrošnje Korišćenje energije / Potrošnja energije po glavi stanovnika; Energetska intenzivnost; Učešće obnovljivih izvora energije u ukupnoj potrošnji energije Stvaranje otpada i upravljanje / Godišnja količina industrijskog i komunalnog otpada koji nastaje u proizvodnji i potrošnji; Stvaranje opasnog otpada; Količina otpada koji se podvrgava tretmanu - reciklaži, kompostiranju ili insineraciji
Prirod. katastr. i Atmosfera	Transport / Energetska intenzivnost saobraćaja - potrošnja energije za transport Osetljivost na prirodne katastrofe / Broj smrtnih slučajeva od prirodnih i tehnoloških katastrofa; % stanovništva koji živi u prirodno rizičnim oblastima sa rizikom od poplava, zemljotresa, klizišta Klimatske promene / Emisija CO ₂ po glavi stanovnika; Emisije gasova sa efektom staklene bašte Oštećenje ozonskog omotača / Potrošnja supstanci koje oštećuju ozonski omotač Kvalitet vazduha / Ambijentalne koncentracije zagađujućih materija u urbanim oblastima
Zemljište	Korišćenje zemljišta i status / Promena namene zemljišta; Degradacija zemljišta Dezertifikacija / Zemljište degradirano sušom Poljoprivreda / Učešće stalnih useva u strukturi obradivog zemljišta; Upotreba đubriva, pesticida Šume / Učešće šumskog zemljišta u ukupnom zemljištu Ribolov / Godišnji ulov najzastupljenijih vrsta ribe
Vode	Količina vode / Godišnja količina iscrpljene podzemne i površinske vode, apsolutno i kao deo obnovljive količine vode; Potrošnja vode po sektorima (domaćinstva, industrija, poljoprivreda) Kvalitet vode / Prisustvo bakterija u vodi za piće; Biohemijska potrošnja kiseonika u vodotokovima; Procenat otpadnih voda koje se prečišćavaju
Biodiverzitet	Ekosistemi / Učešće zaštićenih oblasti u odnosu na ukupnu površinu; Površine pod određenim ekosistemima; Indeks ugroženih vrsta <i>Vrste / Promene u statusu ugroženih vrsta; Učešće ugroženih vrsta u ukupnom broju vrsta</i>

Izvor: Autori, na osnovu: NSOR, 2008.

Agenda za održivi razvoj do 2030.

Realizacija Milenijumskih ciljeva razvoja doprinela je ostvarenju napretka u više područja delovanja i sprovođenja koncepta održivog razvoja. Međutim, zbog dramatične globalne situacije (rast stanovništva, migracije, problemi zdravlja, promena klime, iscrpljivanje resursa, ogromne razlike u dostupnosti pojedinih resursa, bogatstvu i moći, kao i sve češći geopolitički i oružani sukobi u svetu), ne samo da je napredak bio neujednačen, već i veliki broj zadataka nije ispunjen. Milenijumski ciljevi su podigli svest o važnim aspektima razvoja, koji nadilaze ekonomski rast i "mobilisali" su vlade mnogih zemalja da posvete više pažnje socijalnom blagostanju, zdravlju ljudi i životnoj sredini. Učinjeno je dosta, ali su razvoj i blagostanje ljudi i dalje ostali "rezervisani" za manji deo čovečanstva (SeConS, 2015). Napredak u ostvarenju Milenijumskih razvojnih ciljeva nije se ujednačeno odvijao i mnoga očekivanja nisu ispunjena. Upravo je to bio motiv da se, na Konferenciji UN o održivom razvoju, u Njujorku, 2015. godine, usvoji novi Program globalnog razvoja do 2030. godine, odnosno, Agenda 2030.

Za razliku od Milenijumskih ciljeva razvoja (Tabela 3), Agenda 2030 se opisuje kao globalni sporazum, kojim se utvrđuje univerzalni i sveobuhvatni program delovanja za sve zemlje. Nova Agenda se bavi pitanjima klimatskih promena, održive proizvodnje i potrošnje, inovacijama, važnošću mira i pravde za sve, utvrđivanjem uzroka siromaštva i njegovim otklanjanjem u svim zemljama, uključujući i bogate. Prema ovoj Agendi, aktivnosti moraju preduzimati, kako razvijene, tako i zemlje u razvoju, da bi zajedno doprinele postizanju globalne održivosti, pri čemu su podjednako važne akcije i jednih i drugih.

Agenda 2030 podrazumeva 17 ciljeva i 169 podciljeva, koji su integrisani, nerazdvojni i obuhvataju sve dimenzije održivog razvoja. Usmereni su ka ljudima, planeti, prosperitetu, miru i partnerstvu. Ciljevi i konkretni zadaci su globalni po svojoj prirodi i univerzalno primenjivi, ali uzimaju u obzir različite nacionalne politike, prioritete, realnosti, kapacitete i nivoe razvoja zemalja (UN, 2015). Vlada svake zemlje, kao najodgovorniji akter za realizaciju ciljeva održivog razvoja, odlučuje na koji način će globalne ciljeve uključiti u nacionalne planske procese, politike i strategije, pri čemu je važno prepoznati vezu između održivog razvoja i ostalih procesa u oblasti ekonomije, razvoja društva i zaštite životne sredine. Važna je sposobnost i spremnost države da pristupi realizaciji ciljeva održivog razvoja, uz ispitivanje da li postoje ograničenja, odstupanja i opasnosti za implementaciju koncepta održivog razvoja, na svim nivoima, od globalnog, do lokalnog, pa i do nivoa pojedinca.

Tabela 3 Ciljevi održivog razvoja

Milenijumski ciljevi razvoja do 2015. (MDGs)
Iskoreniti ekstremno siromaštvo i glad
Osigurati da svi završe osnovno obrazovanje
Rodna ravnopravnost i poboljšanje položaja žena
Smanjiti smrtnost dece
Unaprediti zdravlje žena u reproduktivnom dobu
Borba protiv HIV-a/side, tuberkuloze i ostalih bolesti
Osigurati održivost životne sredine
Razvijati globalne partnerske odnose za razvoj
Ciljevi održivog razvoja Agende 2030 (SDGs)
Okončati siromaštvo svuda i u svim oblicima
Okončati glad, postići bezbednost hrane, poboljšanu ishranu i promovisati održivu poljoprivredu
Obezbediti zdrav život i promovisati blagostanje za sve generacije
Obezbediti inkluzivno i kvalitetno obrazovanje, promovisati mogućnost celoživotnog učenja
Postizanje rodne ravnopravnosti
Obezbediti sanitarne uslove i pristup pijaćoj vodi za sve
Osigurati pristup dostupnoj, pouzdanoj, održivoj i modernoj energiji za sve
Promovisati inkluzivan i održiv ekonomski rast, zaposlenost i dostojanstven rad za sve
Izgraditi prilagodljivu infrastrukturu, promovisati održivu industrijalizaciju i inovativnost
Smanjiti nejednakost između i unutar država
Učiniti gradove i ljudska naselja inkluzivnim, bezbednim, prilagodljivim i održivim
Obezbediti održive oblike potrošnje i proizvodnje
Preuzeti hitnu akciju u borbi protiv klimatskih promena i njenih posledica
Očuvati i održivo koristiti okeane, mora i morske resurse
Održivo upravljati šumama, zaustaviti degradaciju zemljišta i uništavanje biodiverziteta
Promovisati miroljubiva i inkluzivna društva, obezbediti pristup pravdi za sve, izgraditi efikasne, pouzdane i inkluzivne institucije na svim nivoima
Učvrstiti globalno partnerstvo za održivi razvoj

Izvor: UN, 2015.

UN potvrđuju svoju čvrstu posvećenost punoj primeni nove Agende, svesne da se neće moći ostvariti ambiciozni ciljevi i konkretni zadaci bez globalnog partnerstva i sredstava za njihovo sprovođenje. U središtu napora su kohezivne nacionalne strategije održivog razvoja, podržane integrisanim nacionalnim okvirima. Pritom se ističe da svaka zemlja ima primarnu odgovornost za sopstveni razvoj, a da će se poštovati prostor za delovanje svake zemlje u sprovođenju politike održivog razvoja, ukoliko je u skladu sa

međunarodnim pravilima i obavezama. U isto vreme, nacionalne napore treba podržati podsticajnim međunarodnim okruženjem, uključujući koherentne i uzajamno dopunjujuće svetske trgovinske, monetarne i finansijske sisteme, osnažene i unapređene menadžmentom (UN, 2015).

Kako se zemlje sa nižim ili srednjim nivoom dohotka suočavaju sa nizom ograničenja za postizanje dugoročne održivosti, napore na rešavanju njihovih problema treba pojačati, kroz razmenu iskustava, poboljšanje koordinacije, usmereniju podršku međunarodnih organizacija, finansijskih institucija, regionalnih organizacija i drugih zainteresovanih i odgovornih strana, ističe se u UN. Javne politike, mobilisanje i delotvorno korišćenje resursa, naglašeno načelom nacionalnog vlasništva, u središtu je težnje ka održivom razvoju. Privatne poslovne aktivnosti, kreativnost, inovacije i investicije, ocenjuju se kao važni pokretači održivog razvoja. Prepoznaje se raznovrsnost privatnog sektora, koji varira od poljoprivrednih farmi i mikro preduzeća do multinacionalnih kompanija. Pored ekonomskog autputa, ističe se značaj zaštite prava radnika, poštovanja ekoloških i zdravstvenih normi, u skladu sa međunarodnim standardima, sporazumima i sličnim inicijativama. U oblasti međunarodne trgovine, zahteva se promovisanje univerzalnog, na strogim pravilima zasnovanog, otvorenog, predvidivog, nediskriminatornog i pravednog multilateralnog trgovinskog sistema, pod okriljem WTO i liberalizacije trgovine. Uz delovanje na nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou, potencira se briga i odgovornost prema zemljama u razvoju, a naročito najmanje razvijenim zemljama, uz proširenje javno-privatne i međunarodne saradnje (UN, 2015).

I pored ovako razrađenih planova, ciljeva i zadataka, javlja se niz sumnji, kritika i negativnih ocena Agende 2030, počev od problema finansiranja, ekonomsko-političke "nemoći" pojedinih zemalja i prevelikog uticaja svetskih "sila" (država, grupacija ili korporacija) na tokove održivog razvoja, pa sve do preambicioznosti Agende 2030, njene komplikovanosti, netransparentnosti, nepreciznosti, nerealnosti ciljeva, nepredvidivosti ishoda, kao i brojnih rizika i mogućih štetnih uticaja, naročito kada su u pitanju manje razvijene zemlje. Agenda 2030 izaziva brojne rasprave o odgovornosti, pre svega, razvijenih zemalja, jer ekonomsko-politička snaga pojedinih aktera na svetskoj "sceni" determiniše startnu poziciju svih drugih učesnika u procesu razvoja, što je za mnoge višestruko nepovoljno, kako sa današnje tačke gledišta, tako i u pogledu šansi za budući razvoj.

Ograničenja u procesu održivog razvoja su mnogobrojna, jer se radi o globalnom problemu, čije rešavanje iziskuje ogromne troškove, a interesi pojedinih aktera veoma su suprotstavljeni. Jedan od problema je i ugroženost mira u svetu, a održavanje međunarodne stabilnosti neophodan je uslov za razvoj. Pritom, veliki broj rezultata teško je precizno izmeriti.

Radi praćenja uspešnosti realizacije ciljeva održivog razvoja, identifikovanja ključnih ograničenja i poteškoća, UN su konstituisale inter-agenciju i ekspertsku grupu, čiji je zadatak osmišljavanje indikatora za ispitivanje napretka u dostizanju ciljeva. Sposobnost zemlje da realizuje ciljeve održivog razvoja prati se preko SDG Index-a, na osnovu kojeg se mogu identifikovati prioriteta i gepovi koje treba otkloniti. Index omogućava i upoređivanje zemalja, a njegova vrednost se kreće od 0 do 100.

Tabela 4 SDG Index

	Rang	Zemlja	Vrednost indeksa
Najbolje rangirane zemlje	1	Švedska	84,5
	2	Danska	83,9
	3	Norveška	82,3
	4	Finska	81,0
	5	Švajcarska	80,9
Evropske tranzicione ekonomije - danas članice EU i Zemlje kandidati i potencijalni kandidati za članstvo u EU	15	Češka	76,7
	17	Slovenija	76,6
	21	Estonija	74,5
	24	Mađarska	73,4
	26	Slovačka	72,7
	28	Letonija	72,5
	31	Litvanija	72,1
	33	Bugarska	71,8
	36	Hrvatska	70,7
	38	Poljska	69,8
	39	Srbija	68,3
	41	Rumunija	67,5
	58	Makedonija	62,8
	60	Crna Gora	62,5
68	Albanija	60,8	
73	Bosna i Hercegovina	59,9	
Najlošije rangirane zemlje	145	Čad	31,8
	146	Niger	31,4
	147	Kongo	31,3
	148	Liberija	30,5
	149	Centralnoafrička Republika	26,1

Izvor: Sachs *et al*, 2016.

Najveću spremnost da ispune ciljeve održivog razvoja pokazuju skandinavske zemlje, dok su najsiromašnije zemlje na dnu lestvice (Tabela 4), što nije iznenađujuće, budući da se većina ciljeva odnosi na probleme sa kojima se suočavaju. Srbija je, sa vrednošću SDG Index-a 68,3, rangirana na 39. mestu od 149 zemalja. U poređenju sa ostalim zemljama Zapadnog Balkana, jedino je

Hrvatska bolje rangirana, dok najmanju spremnost da ispune zadate ciljeve, pokazuju Albanija i Bosna i Hercegovina.

Održivi razvoj Republike Srbije sa stanovišta savremenih unutrašnjih i spoljnih izazova

Srbija se, kao i ostale zemlje Zapadnog Balkana, suočava sa brojnim problemima. Visoka stopa nezaposlenosti, problemi siromaštva i socijalne isključenosti, ekonomsko-politička nestabilnost, problemi sa korupcijom i nedovršene reforme u mnogim oblastima, ukazuju na neophodnost vođenja bolje politike održivog razvoja.

Republika Srbija je, 2008, usvojila Nacionalnu strategiju održivog razvoja za period do 2017, čime je održivi razvoj prihvaćen kao trajni prioritet, predstavljajući ujedno i uslov pristupanja EU, koja se zalaže za ekonomski razvoj baziran na socijalnoj ravnopravnosti i visokom nivou zaštite životne sredine. Osim članstva u EU, naglašava se značaj (NSOR, 2008): razvoja konkurentne tržišne privrede, uravnoteženog ekonomskog rasta, razvoja ljudskih resursa, smanjenja nezaposlenosti, unapređenja infrastrukture, ravnomernog regionalnog razvoja, racionalnog korišćenja resursa i zaštite životne sredine. Pritom se uvažavaju ciljevi koje globalna zajednica ima u oblasti održivog razvoja, a osnovne dimenzije održivog razvoja posmatraju se kroz njihove funkcionalne veze.

Republika Srbija je usvojila i Nacionalnu strategiju održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara (2012), u cilju stimulanja restrukturiranja srpske privrede, na putu ka održivom razvoju. Kreirana je da bi dovela do pomeranja fokusa investicija sa „uobičajenog načina poslovanja“ ka privredi koja pristupa razvoju na uravnotežen način. Kao osnovna prepreka za održivo korišćenje resursa, ističe se neadekvatan sistem finansiranja i upravljanja. Pored PEST analize (Tabela 5), ukazuje se na čitav niz konkretnih principa, kojima se treba rukovoditi u procesu održivog razvoja: međugeneracijska i unutargeneracijska pravičnost; poštovanje kapaciteta životne sredine; zasnovanost na znanju; očuvanje prirodnih vrednosti; ograničeno korišćenje i supstitucija resursa; uključivanje javnosti u strateške procene uticaja na životnu sredinu; podizanje javne svesti o održivom razvoju i njegovo bolje razumevanje; upotreba "zelenih" tehnologija; primena dobre institucionalne prakse; načelo prevencije; načelo predostrožnosti; princip „neka cena bude prava“, „zagađivač plaća“; princip korekcije tržišta i slično.

I pored toga što se u mnogim strateškim dokumentima Republike Srbije uočava usmerenost države ka održivom razvoju, ipak, izostalo je više pozitivnih

efekata u ovoj oblasti, opterećenoj brojnim nasleđenim problemima iz prethodnih perioda, kao i savremenim ograničenjima.

SWOT analiza omogućava da se sagledaju ključni potencijali i ograničenja za održivi razvoj Republike Srbije (Tabela 6).

Tabela 5 PEST analiza održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara Republike Srbije

Političko-pravni faktori	Ekonomski faktori	Sociološki faktori	Tehničko-tehnološki faktori
Usvojeni zakoni Nedostaje određeni broj podzakonskih akata i strateških dokumenata, koji bi detaljnije obradili i definisali mere održivog korišćenja i zaštite prirodnih resursa Nedostatak pravovremenog informisanja Ograničeni inspekcijski kapaciteti ili nedostatak političke volje Proces pristupanja EU otvara mogućnost usklađivanja nacionalnog zakonodavstva i strateških dokumenata sa međunarodno prihvaćenim pristupima o korišćenju, zaštiti i upravljanju resursima	Nedovoljna finansijska sredstva i ulaganja u sistem zaštićenih područja, kao i u mere zaštite i održivog korišćenja prirodnih resursa Nedovoljan udeo finansiranja mera zaštite životne sredine u ukupnom državnom budžetu Nezavršene reformе u oblasti prirodnih resursa i dobara Odsustvo adekvatnih ekonomskih mehanizama i dugoročnog finansijskog planiranja u sistemu zaštićenih područja Neodgovarajući sistem valorizacije resursa, naročito u pogledu valorizacije ekosistemskih usluga	Nedovoljno razvijena svest javnosti o značaju očuvanja i održivog korišćenja biodiverziteta, geodiverziteta i predeonog diverziteta Ekonomska kriza, potreba za ubrzanim razvojem i proces tranzicije, dovode do povećanog i neodrživog pritiska na resurse Izražena veličina populacije korisnika pojedinih resursa i dobara Narušena ravnoteža između regionalnih, lokalnih, ruralnih i urbanih područja Nezaposlenost i siromaštvo Nedostatak kapaciteta za ekonomsku valorizaciju ekosistemskih usluga	Potreba za međunarodnom saradnjom, razmenom iskustava, tehnologija i naučnih saznanja Nova saznanja, tehnički i tehnoški kapaciteti imaju potencijal za uspešnu primenu u upravljanju i očuvanju prirodnih resursa i zaštićenih područja Neophodnost većeg ulaganja u nacionalne projekte istraživanja, monitoringa i valorizacije biodiverziteta, geodiverziteta i predeonog diverziteta Potreba za mehanizmima za efikasnu primenu novih naučnih saznanja i rezultata

Izvor: Nacionalna strategija održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara, 2012.

Tabela 6 SWOT analiza održivog razvoja Republike Srbije

Snage	Slabosti
Geografski položaj	Nepoverenje građana
Prirodni resursi	Visok stepen razlika među regionima
Biodiverzitet	Spor proces reformisanja privrede i društva
Očuvana životna sredina u mnogim oblastima	nedovoljno investicija za društveno-ekonomski razvoj
Tradicija i kulturno-istorijske vrednosti	Nedovoljni ili neadekvatni izvori finansiranja
Radna snaga	Nedovoljna razvijenost infrastrukture
Institucionalna unapređenja	“Odliv mozgova”, “starenje stanovništva”
Reformski procesi u toku	Nedovoljna izdvajanja za nauku, obrazovanje, zdravstvo, socijalnu zaštitu
unapređenja u oblasti ekonomije	Nedovoljno podsticaja za mlade
Regionalna saradnja, process pristupanja EU	Eksploatacija prirodnih resursa
Podizanje ugleda države	Zagađenje vode, vazduha i zemljišta
Rast svesti o potrebi održivog razvoja	Neadekvatno upravljanje otpadom
Težnja ka smanjenju disbalansa u oblasti finansiranja	
Šanse	Pretnje
Uspostavljanje održivog modela razvoja	Nepovoljni demografski trendovi
Uvođenje normi i standarda kojima se obezbeđuje zaštita životne sredine	Nezaposlenost i siromaštvo
Racionalno korišćenje resursa	Usporen privredni razvoj
Uvođenje “čistijih” tehnologija	Regionalne nejednakosti
Unapređenje energetske efikasnosti	Politički problemi
Transparentnost, jačanje i unapređenje kvaliteta rada institucija relevantnih za održivi razvoj	Nedovoljno podsticajan institucionalni okvir za održivi razvoj
Politička volja da se sprovedu reforme u cilju održivog razvoja	Nedovoljno napora, na svim nivoima, za održivi razvoj
Javno-privatno partnerstvo	Nedovoljna finansijska sredstva
Saradnja sa inostranstvom	Nedovoljna investiciona aktivnost
Ulazak u EU	“Siva ekonomija”
Korišćenje međunarodnih fondova namenjenih održivom razvoju	Zagađenje životne sredine
	Klimatske promene
	Ekonomsko-politička moć i namere vodećih aktera u procesu razvoja

Izvor: Istraživanje autora, 2017.

Za Srbiju je važno da svoje razvojne politike uskladi sa realnim potrebama i mogućnostima, pri čemu je posebno bitno reformisati institucije, jer su transparentne i efikasne institucije od fundamentalnog značaja za razvoj. Neophodno je postizanje šireg društvenog koncenzusa oko nacionalnih razvojnih ciljeva i mehanizama za praćenje njihovog ostvarenja, kao i odabir adekvatnog modela finansiranja održivog razvoja.

Izveštaj o realizaciji Milenijumske deklaracije i Milenijumskih razvojnih ciljeva za period 2000-2015, sačinjen za Srbiju, sadrži objektivnu analizu napretka u postizanju ciljeva, na koje se, zajedno sa drugim članicama UN, Srbija obavezala, 2000. godine. Izveštaj ukazuje na neke pozitivne pomake, ali i na potrebu da se ubuduće ulože dodatni, znatno veći naponi. Izveštaj sadrži i ključne faktore, koji su uticali na realizaciju svakog cilja ponaosob (RSJP, 2015). U UN smatraju da je Izveštaj efikasan način da se sagleda u kojoj meri je država

bila uspešna ili neuspešna u sprovođenju Milenijumskih ciljeva, kao i zbog identifikacije izazova koji joj predstoje. U skladu sa tim, UN i Vlada Republike Srbije dogovorili su novi Okvir razvojnog partnerstva za period 2016-2020. godine (Tabela 7).

Tabela 7 Prioriteti i očekivani ishodi Okvira razvojnog partnerstva 2016-2020. (Vlada Republike Srbije i Tim UN)

Stub	Planirani ishodi do 2020.
(I) Dobra uprava i vladavina prava	Stanovnicima Srbije, posebno pripadnicima osetljivih grupa, obezbediti zaštitu ljudskih prava, unaprediti pristup pravdi i bezbednosti unaprediti odgovornost i zastupljenost institucija državne uprave, na svim nivoima, radi pružanja kvalitetnijih usluga građanima i privredi obezbediti, aktivnostima državnih institucija i ostalih relevantnih aktera, rodnu ravnopravnost, omogućiti ženskim osobama, posebno iz osetljivih grupa, život bez diskriminacije i nasilja.
(II) Razvoj socijalnih i ljudskih resursa	Kvalitetne, inkluzivne, pravične, rodno osetljive i starosno odgovarajuće zdravstvene usluge, koje štite prava pacijenata i koje su dostupne svima uspostavljanje efikasnog obrazovnog sistema, koji omogućava relevantno, kvalitetno, inkluzivno i pravično obrazovanje sistem socijalne zaštite, osposobljen da pruža blagovremenu, celovitu i kontinuiranu podršku pojedincima i porodicama pod rizikom, koji omogućava život u porodičnom okruženju, u sigurnim i bezbednim zajednicama.
(III) Ekonomski rast, razvoj i zapošljavanje	Kreiranje delotvornog poslovnog okruženja, koje promovise održive zarade i ekonomski razvoj, fokusirano na inkluzivno tržište rada i dostojna radna mesta.
(IV) Životna sredina, klimatske promene i „otporne“ zajednice	Obezbeđenje kapaciteta za borbu protiv klimatskih promena i adekvatno upravljanje prirodnim resursima, uz veću otpornost zajednice na probleme uzrokovane prirodnim i ljudskim faktorima.
(V) Kultura i razvoj	Inkluzivna politika, koje unapređuje kulturu, promovise kulturne raznolikosti, upravlja kulturnom i prirodnom baštinom, kao pokretačima održivog razvoja

Izvor: RSJP, 2015, 69-70.

Uspostavljanje adekvatnijeg institucionalnog i finansijskog okvira za realizaciju ciljeva održivog razvoja, u čije sprovođenje bi se, pored Narodne skupštine, uključila i sva nadležna resorna ministarstva i kancelarije, kao i predstavnici akademskih, privrednih, nevladinih, naučnih i kulturnih institucija, veoma je važan korak ka održivom razvoju. U tom smislu, značajno je (RSJP, 2015) obezbediti odgovornu i efikasnu institucionalnu osnovu za planiranje i ostvarivanje ciljeva održivog razvoja; u saradnji sa nadležnim telom za javne politike, pokrenuti proces usvajanja nove "krovne" (nacionalne) strategije održivog razvoja i definisati model njenog finansiranja; statistički pratiti realizaciju ciljeva; obezbediti merljivost ostvarenih rezultata, uz periodično izveštavanje o tome. Pritom je bitno objediniti i koordinirati stavove

i aktivnosti svih relevantnih domaćih aktera održivog razvoja i adekvatno reagovati na spoljne izazove, kroz uključivanje u međunarodne projekte i programe posvećene održivom razvoju, vodeći pri tome računa, pre svega, o nacionalnim interesima.

Zaključak

Savremeno društvo, globalno posmatrano, ostvaruje napredak u mnogim oblastima. Međutim, još uvek se suočava sa brojnim problemima, davno poznatim, jer bili su obeležje i primitivnijih društava u prošlosti. Naime, danas, još uvek, veliki broj ljudi živi u ekstremnom siromaštvu, dok s druge strane, postoje vrlo bogate i moćne grupacije. Pritom, prekomerna eksploatacija prirodnih resursa, u velikoj meri, ugrožava životnu sredinu, izazivajući ogromne troškove, razne rizike i neizvesnosti, uključujući i ugrožavanje života ljudi. Imajući u vidu navedeno, održivi razvoj je neophodan, a istovremeno je i izuzetno komplikovan za realizaciju u praksi.

U cilju postizanja održivog razvoja, međunarodna zajednica se, već decenijama, bavi ovim pitanjem. Održano je više međunarodnih konferencija, samita i drugih skupova sličnog karaktera, usvojen je niz izveštaja i strateških dokumenata o održivom razvoju, a formulisani su i globalni ciljevi održivog razvoja koje bi trebalo ostvariti do 2030. godine.

U osnovi Agende 2030 nalaze se vrlo ambiciozni i kompleksni ciljevi, pa se smatra da njeno sprovođenje predstavlja veoma težak zadatak za čovečanstvo. Budući da se radi o složenim ciljevima, čija se realizacija suočava sa brojnim i ozbiljnim izazovima, zahteva se angažovanje svih zemalja u ovom procesu. I pored sveobuhvatnosti ciljeva, utvrđenih Agendom 2030, postoji bojazan da mnoge zemlje neće značajnije "osetiti", u pozitivnom smislu, realizaciju globalnih ciljeva održivog razvoja. Naprotiv, čak se ističe, vrlo često, da globalna razvojna politika nije dovoljno naklonjena manje razvijenim zemljama, smanjenju siromaštva, nezaposlenosti i raznih sukoba u njima.

Iako zvanični tekst Agende 2030 promovise miroljubivo i inkluzivno društvo, otvaranje novih radnih mesta i adekvatne odgovore na ekološke izazove, a posebno na klimatske promene, vrlo često se pesimistički posmatra, jer prethodni globalni razvojni program, čiji "nastavak" upravo predstavlja Agenda 2030, nije rešio većinu svetskih problema, te se to ne očekuje ni od ovog novog.

Za realizaciju ciljeva održivog razvoja nisu spremne sve zemlje. Najmanje su spremne nerazvijene i najsiromašnije zemlje, što nije iznenađujuće, budući da realizacija bilo koje strategije ili cilja, čak i na lokalnom nivou, a naročito šire

posmatrano, zahteva adekvatne izvore finansiranja i institucionalne kapacitete, a upravo to najčešće nedostaje ovim zemljama, koje, pored toga, imaju i druge unutrašnje i spoljne probleme.

I pored niza nedostataka koncepta održivog razvoja, ipak se smatra da je neophodno težiti inkluzivnijem i održivom modelu razvoja, uz istovremeno razvijanje dubljeg međugeneracijskog osećaja i zajedništva, a u cilju implementacije ideje o održivom razvoju, koja je višestruko korisna, kako u ekološkom smislu, tako i socio-ekonomski, zbog čega je bitno da i Srbija podržava ovu ideju. Pritom su funkcionalne, odgovorne i pouzdane institucije, prvenstveno usmerene ka ostvarenju nacionalnih interesa, od ključnog značaja za postizanje ciljeva održivog razvoja. Osim nezamenljive uloge države u primeni i praćenju politike održivog razvoja, značajno je uključivanje svih ostalih relevantnih aktera iz privrede i društva.

Reference

1. Ciegies, R., Ramanauskiene, J. & Martinkus, B. (2009). The concept of sustainable development and its use for sustainability scenarios. *Engineering Economics*, 2, 28-37.
2. Cornescu, V. & Adam, R. (2014). Considerations regarding the role of indicators used in the analysis and assessment of sustainable development in the EU. *Procedia Economics and Finance*, 8, 10-16.
3. Duran, C. D., Artene, A., Gogan, M. L. & Duran, V. (2015). The objective of sustainable development - ways to achieve welfare. *Procedia Economics and Finance*, 26, 812-817.
4. Đekić, S. & Hafner, N. (2013). The role of institutional dimension in sustainable development. *Teme*, 37(3), 1243-1261.
5. Grzebyk, M. & Stec, M. (2015). Sustainable Development in EU Countries: Concept and Rating of Levels of Development. *Sustainable Development* 23, 110-123.
6. Holdren, J. P., Daily, G. C. & Ehrlich, P. R. (1995). The meaning sustainability: biogeophysical aspects. In *Defining and Measuring Sustainability: The Biogeophysical Foundations* (pp. 3-17). Washington, DC: WB.
7. Jovanović, S., Radukić, S., Petrović-Randelović, M. (2011). *Teorijski i institucionalni okvir održivog razvoja*. Niš: Ekonomski fakultet.
8. Mensah, A. M. & Castro, L. C. (2004). *Sustainable resource use & sustainable development: a contradiction?*. Bonn: ZEF, CDR, University of Bonn.
9. Mignaqui, V. (2014). Sustainable development as a goal: social, environmental and economic dimensions. *International Journal of Social Quality*, 4(1), 57-77.
10. Munasinghe, M. (1994). *Sustainomics: a transdisciplinary framework for sustainable development*. 50th Anniversary Sessions of Sri Lanka Association for the Advantages of Science. Colombo, Sri Lanka: SLAAS.

11. Nacionalna strategija održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara (2012). *Službeni glasnik RS*, br. 33, 15.04.2012.
12. NSOR (2008). *Nacionalna strategija održivog razvoja R. Srbije*. Beograd: Vlada RS.
13. Pisani, J. (2006). Sustainable development - historical roots of the concept. *Environmental Science*, 3(2), 83-96.
14. RSJP (2015). *Izveštaj o realizaciji Milenijumske deklaracije i Milenijumskih razvojnih ciljeva za period 2000-2015*. Beograd: Republički sekretarijat za javne politike.
15. Sachs, J., Schmidt-Traub, G., Kroll, C., Durand-Delacre, D. & Teksoz, K., (2016). *SDG Index & Dashboards - Global Report*. NY: Bertelsmann Stiftung, SDSN.
16. SeConS (2015). *Pouzdana institucije za održivi razvoj Srbije*. Beograd: SeConS grupa za razvojnu inicijativu.
17. UN (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. NY: United Nations.
18. WB (1992). *World Development Report 1992: Development and the Environment*. Washington, D.C.: World Bank, Oxford University Press.
19. WCED (1987). *Our Common Future*. NY: UN World Commission on Environment and Development.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA IN THE CONTEXT OF COMPLEX GOALS OF AGENDA 2030

Sustainable development is a very complex phenomenon, considering the fact that it refers to managing the highly complex processes. This implies balancing the economic, social and environmental objectives, including certain institutional arrangements, involvement of all key stakeholders and their ongoing dialogue with the aim of transforming the unsustainable development model. In addition, the multiple benefits for the whole economy and society must be provided, including the interests of future generations. Therefore, the paper primarily focuses on the review of the previous research on this subject, the concepts and the ideas relating to the sustainable development, including the review of the definitions provided by different authors and theoretical approaches to this problem. It points to the basic aspects of sustainable development in modern conditions, given the fact that modern society weighs heavily on the environment, as well as all aspects of the socio-economic system. The main focus of the paper is the 2030 Agenda for Sustainable Development which rests on the Millennium Development Goals and targets the global sustainable development by 2030. With this in mind, the present research examines the effect of the Agenda 2030 on sustainable development of the Republic of Serbia.

Keywords: sustainable development, global trends, Agenda 2030, Republic of Serbia

STRATEGIJA RAZVOJA AGROBIZNISA KAO ODRŽIVOG SEKTORA

Katica Radosavljević*

Institucionalna podrška, javne politike, uključujući i ekonomsku politiku mogu da doprinesu razvoju agrobiznis sistema. Iako je Republika Srbija prepoznatljiva po velikoj proizvodnji žitarica, gde kukuruz zauzima prvo mesto, ovaj deo kanala prodaje poljoprivredno-prehrambenih proizvoda nije svoje komparativne prednosti pretvorio u konkurentne. Odsustvo procesa integracije i kooperacije u kanalima marketinga, dovodi do niske tržišnosti i prekomerne proizvodnje kukuruza na porodičnim gazdinstvima kao i uvozu kukuruza u Republiku Srbiju. Analiza prezentovana u ovom radu odnosi se na specifičnosti uticaja izabranog sektora (kanal snabdevanja kukuruzom u Republici Srbiji) na razvoj agroprivrede u smislu povećanja eksportne orijentacije i konkurentnosti.

Ključne reči: agrobiznis, kanal marketinga, kukuruz, proizvodnja, isporuka

Uvod

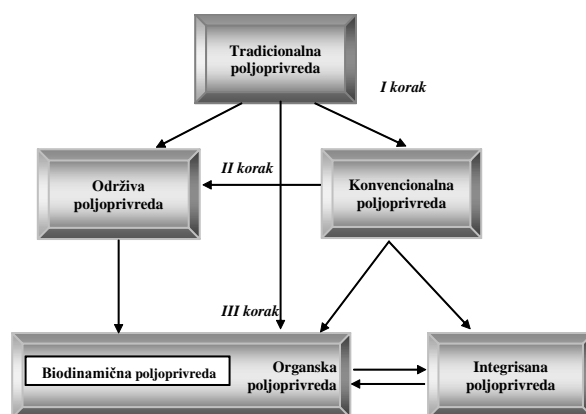
Evropska unija koja se zasniva na principu globalnog integrisanja, nameće potrebu uključivanja mnogih standarda društvene i planske politike, uz obavezno poštovanje principa održivosti. Usvajanjem paketa reformskih mera 1999. godine, a zbog planiranja proširenja EU, u julu 1997. nastavljen je pravac reformi iz 1992. Stavljeno je naglasak na bezbednost hrane, zaštitu životne sredine i održivu poljoprivredu.

Zahtevi potrošača da kupuju prirodne, ukusne i sveže proizvode, proizvedene na "etički" način, u procesu koji ne narušava životnu sredinu, sve su naglašeniji. Da bi zadovoljili ta očekivanja, svaki od učesnika u agrobiznis sistemu, mora da zadovolji određene standarde u pogledu poštovanja kvaliteta usluge i u pogledu kvaliteta čuvanja i bezbednosti proizvoda. U čitav sistem je uključeno i uvek promenljivo okruženje, koje svojim aktivnostima (ili neaktivnostima) često dovodi poslovne sisteme u situaciju, u kojoj samo najspremniji preživljavaju. Vlade i zakonodavna tela države, udruženja potrošača, univerziteti i instituti, organizacije za zaštitu životne sredine i ostala udruženja predstavljaju značajnu institucionalnu podršku.

* Ekonomski fakultet Univerzitet u Beogradu, e-mail: katica@ekof.bg.ac.rs

Održivost agrobiznis sistema i kanali prodaje poljoprivredno-prehrambenih proizvoda

Poljoprivredna proizvodnja je imala tri etape na svom razvojnem putu: prva je prelazak od tradicionalne ka konvencionalnoj, druga od konvencionalne ka održivoj i treća etapa je prelazak na organsku poljoprivredu. Navedene korake, poljoprivreda je napravila kako bi se prevazišli rastući problemi koji su se gomilali pri postojećem metodu proizvodnje. Na početku nije bilo dovoljno hrane za naraslu populaciju, a onda je čovečanstvo počelo da plaća skupu cenu povećanja prinosa.

Slika 1 Pravci razvoja poljoprivrednih sistema

Izvor: IFOAM Training manual on Organic Agriculture in the Tropics, Fibl, 2002, 21.

Da bi poljoprivreda uspešno funkcionisala, racionalno koristila faktore i uslove proizvodnje, ostvarila navedene ciljeve moramo poznavati suštinu poljoprivredne proizvodnje i međuzavisnost njene karakteristične strukture.

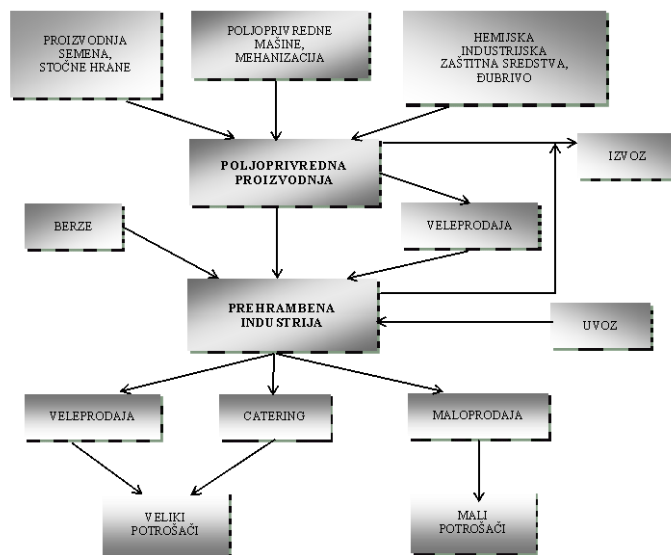
Organska poljoprivreda se razvijala upravo poštujući principe održivog razvoja vodeći brigu o zdravlju, ekološkom principu i principu pravednosti.

Agrobiznis je sistem koji se sastoji iz kompleksa međusobnih odnosa pojedinaca, firmi, institucija koje organizuju primarnu poljoprivrednu proizvodnju (stočarstvo, ratarstvo, voćarstvo, povrtarstvo) industrijsku preradu prehrambenih i neprehrambenih proizvoda, industrijsku proizvodnju opreme i sredstava (procesna i druga oprema, poljoprivredne mašine, đubriva, hemijska sredstva) promet proizvoda (trgovina na veliko i malo, distribucija - sirovina i repromaterijala) adekvatne usluge (finansijske, kreditne, obrazovne, naučne, osiguranje, veterinarske, logističke) uz prisutnu kompetenciju vladine administracije.

U razvijenim tržišnim zemljama se odavno, a u poslednje vreme i kod nas, razvijaju kanali marketinga, koji funkcionišu u formi različitih oblika kooperacije i integracije (horizontalnih i vertikalnih) između njihovih učesnika, a na bazi dugoročnih, strateških odnosa, koji donose korist svakom učesniku. Tradicionalni kanali marketinga gube na značaju ukoliko se ne dopunjuju dugoročnim odnosima kooperacije i integracije između svih učesnika kanala marketinga.

Subjekti kanala prodaje su u obavezi da se prilagođavaju promenama na tržištu, što ima za posledicu strukturne promene kod svakog pojedinog člana kanala marketinga. Tržište agrarnih proizvoda karakterišu i brojni nepredvidivi elementi i promene u strukturi ponude i tražnje.

Princip stvaranja komparativne prednosti u procesu razmene poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, ostavio je mogućnost učestvovanja svakog subjekta kanala marketinga u lancu snabdevanja hranom.

Slika 2 Elementi agrobiznisa

Izvor: Modifikovano prema: Leko Šimić i Krištić, 2007.

Sa stanovišta daljeg strukturnog prilagođavanja Republike Srbije i osposobljavanja za razvoj izvoznog kanala prometa, posebno su značajna pitanja koja između ostalog reguliše:

- predviđena postupna liberalizacija trgovine poljoprivrednim proizvodima, kao i posebna pravila o korišćenju mera trgovinske politike u ovom sektoru, i

- pravila koja znače veću harmonizaciju u oblasti primene standarda, propisa o kvalitetu, pakovanju, o sanitarnoj i fitosanitarnoj zaštiti.

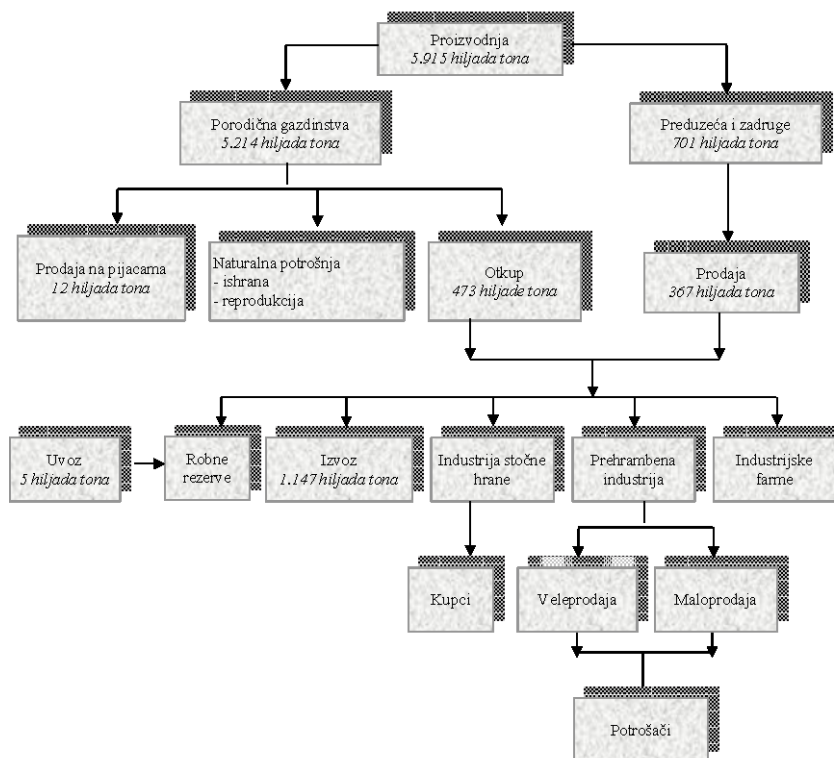
Održivi razvoj zahteva ljudsku aktivnost koja ne sme nasilno narušavati nijedan od mnogobrojnih prirodnih ciklusa koji se odvijaju razmenom materije u biološkim procesima, jer taj poremećaj izaziva lančane reakcije na ukupan društveni razvoj, kvalitet života i ishrane.

Prelaz Srbije na tržišnu ekonomiju praćen je značajnim razvojem trgovine. Proces otvaranja prema svetu već je imao za rezultat krupne trgovinske koncesije koje su omogućile dalje povećanje trgovinske razmene, a samim tim dolazi do bitnih promena u kanalima marketinga. Izvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, pre svega na tržište Evropske unije, zahteva osmišljavanje programa kojim će se domaći proizvodi promovisati jer na njemu postoji snažna agrarna politika i agrarni protekcionizam. U takvim uslovima poljoprivrednicima i prerađivačima hrane je jako teško da pronađu način za ulazak i opstanak na tržištu gde su podsticaji i beneficije ovom sektoru izražene. Mala i srednja preduzeća u agroprehrambenom sistemu mogu izabrati jednu od mogućih strategija koje im stoje na raspolaganju: da nastave proizvodnju i prodaju starih proizvoda na trenutnom tržištu, da predstavljaju postojeće proizvode na novim tržištima, uključujući izvozna, da počnu sa prodajom novog asortimana na postojećem tržištu, da prestave nove proizvode na novim tržištima, uključujući izvozna (Ćeranić & Maletić, 2009, 45).

Kanali prodaje žitarica i potencijal isporuke

Liberalizacija svetske trgovine poljoprivrednim proizvodima postupno će dovesti do proširenja tržišta za one zemlje koje poseduju značajnu prirodnu konkurentnost i dugoročnu izvoznu orijentaciju. To posebno dobija na snazi ako se ima u vidu da je spoljna trgovina jedan od generatora rasta društvenog proizvoda i razvoja privrede i zemlje u celini, da je oporavak proizvodnje uslovljen pristupom i prohodnošću trgovinskih tokova u oba smera, i u izvozu i u uvozu. Iskustva ekonomski uspešnih i razvijenih zemalja ukazuju, da su upravo integrisani kanali marketinga neophodan faktor koji bi neutralisao situaciju i prirodnu proizvodnju i omogućio tehnološki i tržišni razvoj poljoprivrede, što je preduslov nastajanja uspešnog agrobiznis sistema.

Značaj prometa kukuruza se uočava, ako se ima u vidu da je višenamenskog karaktera. Koristi u svakodnevnoj ishrani ljudi, upotrebljava se kao input u mlekarstvu i stočarstvu i značajna je sirovina za industrijsku preradu različitih proizvoda.

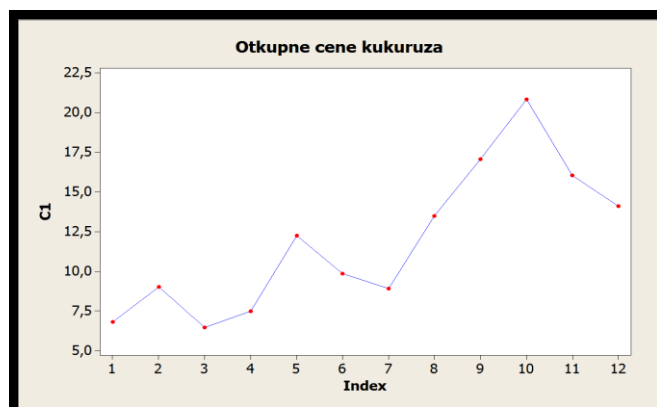

Slika 3 Kanal marketinga kukuruza u Srbiji (2003-2014)

Izvor: Autor, na osnovu: ZS, Statistički godišnjaci RS 2003-2014.

Primer kanala marketinga kukuruza nam ilustruje sliku nedovoljne korelacije svih subjekata u agrobiznis sistemu Republike Srbije. Analizirajući period od 2003-2014. godine, istraživanje pokazuje da je nerazvijenost kanala marketinga kočnica stvaranju održivog agrobiznis sistema. Nepostojanje sinhronizacije između proizvodnje na porodičnom gazdinstvu, otkupa i kretanja otkupnih cena kukuruza u periodu od 2003-2014. godine je pokazatelj neadekvatnih kanala marketinga. Istraživanje prezentuje da se samo 10% proizvodnje kukuruza sa porodičnog gazdinstva plasira u promet. Ostatak od 90% koristi se za naturalnu potrošnju ili propada.

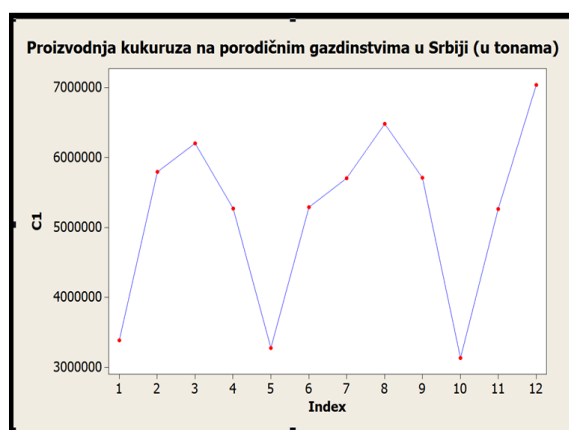
Posmatrajući kretanje otkupnih cena u periodu 2003-2014. zaključujemo da je u 2012. otkupna cena bila najveća, zbog suše i male ponude kukuruza. Naredne 2013. i 2014. dolazi do pada cene kukuruza, kada se u ponudi pojavljuju veće količine kukuruza, jer su ratari strahovali od daljeg pada otkupnih cena i u promet plasiraju količine iz novog roda. Zaključujemo da je postojao dobro organizovan kanal marketinga, ne bi došlo do plasmana kukuruza u periodu niskih otkupnih cena.

Slika 4 Trend prosečne otkupne cene kukuruza u Republici Srbiji, 2003-2014. (din/kg)

Izvor: Autor, na osnovu softvera Mini Tab

Vlada se uključila sa merama 2007. u regulisanju izvoza kukuruza, jer su proizvedene količine bile male zbog suše. Tada je stopirala izvoz na izvestan period. Kao posledica navedene mere, dolazi do odsustva delovanja tržišnog mehanizma i do pada cene kukuruza u 2008. zbog neplasiranih viškova iz 2007. Pad otkupnih cena pokazuje nedovoljno organizovanu trgovinu koja bi trebala svojom aktivnošću da obezbedi ponudu robe u količinama i asortimanu koji tržište traži, u vreme kada se traži, po cenama i drugim uslovima koji su kupci spremni da prihvate. To još jednom pokazuje da se u poljoprivredi, usled specifičnosti, uvek mora računati na dugoročnu strategiju razvoja sektora i da sve "ad hoc" preduzete mere teško mogu da doprinesu stabilnom razvoju ovog sektora.

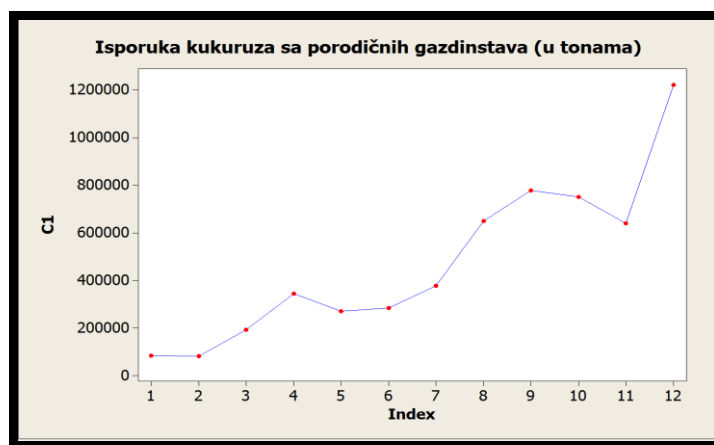

Slika 5 Trend proizvodnje kukuruza na porodičnom gazdinstvu R. Srbije (2003-2014)

Izvor: Autor, na osnovu softvera Mini Tab

Proizvodnja kukuruza na porodičnom gazdinstvu u Srbiji u periodu od 2003-2014. kreće se u rasponu od 3.134 hiljada tona do 7.040 hiljada tona.

Loš rod kukuruza u 2013. nije imao uticaja na rast cene kukuruza, jer su problemi sa aflatoksinom u rodu iz 2012. uzrokovali pad cene. Dobar rod kukuruza u okruženju i svetu u 2014. doveo je do pada cene kukuruza.

Slika 6 Trend isporuke kukuruza sa porodičnog gazdinstva preko posrednog kanala marketinga u RS (2003-2014)

Izvor: Autor, na osnovu softvera Mini Tab

Otkup sa porodičnog gazdinstva koji iznosi 10% od proizvodnje kukuruza na gazdinstvu, ne zavisi od količine proizvedenog kukuruza. Procenat otkupa varira od 1,4% u 2004, do 24% u 2012. Najniža cena otkupa je bila u 2005, što pokazuje da količine prodane robe sa porodičnog gazdinstva ne zavise od kretanja otkupnih cena. Proizvođači su neinformisani o tržišnim kretanjima i nemaju mogućnost planiranja isporuke roda iz prethodne godine. U posmatranom periodu najviše je prodato 2014. iz straha proizvođača od daljeg pada otkupnih cena.

Projektovanje dinamike razvoja sektora opterećuje i činjenica da su proizvodna postrojenja u zemlji koja su namenjena preradi kukuruza zastarela po pitanju tehnologije i suočena sa nedostatkom kvalitetnih kadrova i kredita.

Treba očekivati razvoj strategija koje će se i dalje bazirati na cenovnoj konkurenciji, ali i na asortimanu proizvoda. Globalizacija tržišta je uveliko u toku, tako da će i saturacija kod nacionalnih tržišta podsticati dalju internacionalizaciju prodaje.

Problem otkupa poljoprivrednih proizvoda u Srbiji je daleko složeniji. Otkupljivači su veoma često u mogućnosti uslovljavanja sa niskim cenama,

zbog svih navedenih problema na tržištu. Veoma često su srpski proizvodi značajno jeftiniji na tržištima susednih država nego na domaćem tržištu.

Istraživanje je prezentovalo da je povećana isporuka kukuruza odraz tržišnih kretanja, bez dobro organizovanih kanala marketinga.

U prilog nepostojanju organizovanih kanala marketinga govori i činjenica da nema ozbiljnog grupisanja porodičnih gazdinstava, pa samim tim ni zajedničke politike prodaje, nabavke i razvoja, jer svako gazdinstvo radi za sebe. Izvesno je da će složenost uslova poslovanja i konkurentski pritisak uticati na horizontalno i vertikalno povezivanje. Udruženi subjekti kanala marketinga bi bili bolje informisani o svetskom trendu, upućeniji o kretanju cena sirovina i unapredile mogućnost dobijanja informacija sa regionalnog i međunarodnog tržišta kukuruza. Ukoliko bi se ustanovilo da je manjak sirovina na tržištu, preduzeća, zadruge i porodična gazdinstva bi blokirale srpsko tržište sve dok ne dobiju najveću prodajnu cenu. Prodaja bi se vršila u ciklucima, ravnomerno, da bi se izbegla masovna ponuda koja bi oborila cenu. Takođe, u periodu nadproizvodnje bi se odredila adekvatna politika koja bi sprečila pojedince da sa gubitkom prodaju svoju robu, već bi zajednički definisali cenu koja ne bi bila štetna za celu branšu.

Prvi korak bi bio grupisanje u kooperative malih porodičnih gazdinstava na lokalnom i regionalnom nivou, gde bi proizvođači učestvovali u protoku informacija između institucija i fabrika za preradu kukuruza.

Institucionalna podrška u podsticanju agrokurentnosti

Državna politika prema razvoju farmera treba da bude jasna, dugoročna, materijalno potpomognuta i izvozno orijentisana. Za ovakvu aktivnost države prema razvoju farmerstva, potrebno je jasno definisati mere u cilju rešavanja: ukрупnjavanja zemljišnog poseda farmera, navodnjavanja obradivog zemljišta, kreditiranja proizvodnje, zaštite tržišta i cena stočnih proizvoda, podsticaja i subvencije izvozu.

Ukрупnjavanje zemljišnog poseda i navodnjavanje zemljišta su najvažniji preduslovi za uspešnu i ekonomski opravdanu farmersku proizvodnju. Državni program u ovom pravcu ima da ponudi mogućnost da svaki zainteresovani robni farmer može pod povoljnim uslovima da otkupi odgovarajuće zemljišne površine u vlasništvo, preuzme ih u zakup na određeno vreme, ili, tamo gde je interes države, može da dobije zemlju na korišćenje dok se bavi farmerstvom.

Jedna od osnovnih pretpostavki uspešnog realizovanja tranzicionog procesa srpskog agrobiznis sistema jeste kreiranje i održavanje povoljnijeg privredno-sistemskeg ambijenta, odnosno njegovo permanentno unapređivanje.

Prvenstveno je u tom smislu nužno obezbeđivanje političke stabilnosti (što je bilo i još uvek predstavlja kompleksan zadatak, obzirom na realne političke probleme zemlje) i ostvarivanje vladavine prava, na čemu se intenzivno radilo tokom proteklih godina, a nastavljeno je i u tekućem periodu.

Uspostavljanje tržišne ekonomije će imati snažne posledice na ulogu države u poljoprivredi, kao i na odnose između poljoprivrednog proizvođača i države. Za funkcionisanje poljoprivrednih preduzeća važnu ulogu ima opšti ambijent koji formiraju vlada i javni sektor. Jedna od osnovnih uloga vlade je stvaranje opštih pravila ponašanja koja će biti obavezujuća za sve učesnike na tržištu.

Zvaničnom trgovinskom politikom u razvijenim tržišnim uslovima obezbeđuju se odgovarajući okviri za nesmetanu i lojalnu konkurenciju u sistemu razmene. Direktno se sprečava nezdrava praksa u proceduri i tehnici prodaje, a i drugi oblici špekulacije i nelojalne konkurencije. Takođe, postoji potreba za regulativom u domenu promocije, kao i u domenu nekih sistema i metoda prodaje (multilevel). Vršiti se i rigorozna kontrola kreditne prodaje, rasprodaja, kao i ostalih oblika diferencirane prodaje. "Navedena specifična područja kontrole metoda prodaje često se posmatraju kao deo politike u odnosu na konkurenciju, ali takođe i kao deo politike u odnosu na potrošače. To naročito dolazi do izražaja kada je nelojalna konkurencija produkt politike diferenciranja cena" (Lovreta, Končar & Petković, 2005, 499).

Ubrzanim tehničkim progresom stvara se materijalno-tehnička osnova za permanentno jačanje stope rasta proizvodnje novih i usavršavanje postojećih proizvoda. Tehnološki progres istovremeno ubrzava proces tzv. moralnog zastarevanja proizvoda. Interesantan je, na primer, podatak da američka industrija ulaže u proseku 3,4% u odnosu na ukupnu prodaju, ili čak 46,8% od ukupno ostvarenog profita u istraživanje i razvoj novih proizvoda (Lovreta, Končar & Petković, 2005, 135).

Institucije podrške poljoprivrednog i zakonodavnog okvira kao što su Direkcija za robne rezerve, Savetodavna služba i vodoprivredne organizacije koje još posluju kao državna preduzeća, neuspostavljena, nesprovedena reforma naučnih institucija podrške poljoprivredi, deo su nezavršenih poslova u uspostavljanju institucionalnog okvira za razvoj poljoprivrede. Kočnicu daljem razvoju predstavljaju i institucije koje bi trebalo da budu nosioci razvoja poljoprivrede kao Zadružni savezi, privredne komore. One su nespreme da izvrše svoje unutrašnje promene.

Nadležni treba da imaju na umu da poljoprivredu karakterišu značajne specifičnosti koje se ne mogu zapostaviti. Država po pravilu merama agrarne politike stimuliše proizvođače na što veću proizvodnju za zadovoljenje društvenih potreba, ali ne poseduju svi građani zemljišne kapacitete. Pored

ovoga, država mora da usaglašava mere agrarne politike sa ekonomskim principima reprodukcije privrednih subjekata agrobiznisa.

Početak novog milenijuma donosi i zaokret u vođenju ekonomske politike u Srbiji. Promene nisu zaobišle ni agrarni sektor, ali je politici usmerenoj ka razvoju ovog sektora potrebno vreme da se poprave negativni efekti prethodnih politika. Novi model razvoja agrara baziran je na članstvu u Evropskoj uniji i Svetskoj trgovinskoj organizaciji, samim tim i na poštovanju brojnih pravila i standarda. Proces integracije u EU je složen i dugotrajan, prilagođavanje poljoprivrede veoma zahtevno (oko 10.000 propisa ovog sektora bi trebalo da bude usklađeno sa propisima EU) neophodna je dobra organizacija resornog ministarstva uz integrisanost sa ostalim državnim institucijama. Model razvoja agrarnog sektora, između ostalog podrazumeva kadrovsku obuku zaposlenih u ovom sektoru, kadrovsku reorganizaciju, izgradnju novih institucija (poput savetodavnih službi) i izmene u zakonodavstvu (Službeni glasnik RS br. 83/10, 2012).

Problem malih poljoprivrednih domaćinstava u tranzicionom periodu poznat je u politici razvoja kao posebno osetljiv problem zemlje. Pristupni i tranzicioni programi pomoći (SAPARD i IPARD) posebnim merama podržavaju proces transformacije ovih domaćinstava u tržišno orijentisana domaćinstva sa održivim potencijalom.

Zahvalnica

Rad je rezultat istraživanja na projektu *Strategijske i taktičke mere za rešavanje krize konkurentnosti realnog sektora u Srbiji* finansiran od Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

Reference

1. Adeyeye, S.A., & Akingbala, J.O. (2015). Quality characteristics and acceptability of cookies from sweet potato – maize flour blends. *Nutrition & Food Science*, 45 (5), 703 –715. <http://dx.doi.org/10.1108/NFS-03-2015-0020>
2. Aramyan, L.H., Oude Lansink, A.G.J.M., Van der Vorst, J.J.B., & Van Kooten, O. (2007). Performance measurement in agri-food supply chains: a case study. *Supply Chain Management: An International Journal*, 12 (4), 304-315. <http://dx.doi.org/10.1108/13598540710759826>
3. Brown, C. & Miller, S. (2008). The impacts of local markets: A review of research on farmers markets and community supported agriculture (CSA). *American Journal of Agricultural Economics*, 90(5), 1298-1302.

4. Ceranić, S., & Maletić, R. (2005). Development Strategy for Small and Medium-sized Enterprises in Serbia's Agribusiness. Serbian Family Farms in the Face of Change, Monograph, Institute of Agroecology, Faculty of Agriculture, Belgrade, 265 –285.
5. Ceranic, S., & Maletic, R., *Small and medium enterprises as development factor of agribusiness in Republic of Serbia*, Applied studies in agribusiness and commerce-APSTRACTA groin form publishing house Budapest, 2009, 45.
6. Chan, F. T. S., & Qi, H. J. (2003). Feasibility of Performance Measurement System for Supply Chain: A process-based approach and measures. *Integrated Manufacturing Systems*, 14 (3), 179-190. doi: 10.1108/09576060310463145
7. Coley, D., Howard, M., & Winter, M. (2009). Local food, food miles and carbon emissions: A comparison of farm shop and mass distribution approaches. *Food Policy* 34 (2), 150 –155. doi:10.1016/j.foodpol.2008.11.001
8. Dimitri, C., Oberholtzer, L., & Pressman, A. (2016). Urban agriculture: connecting producers with consumers. *British Food Journal*, 118(3), 603-617. <http://dx.doi.org/10.1108/BFJ-06-2015-0200>
9. European Commission (2011, December), Communication from the Commission: Roadmap to a Resource Efficient Europe. Brussels, 20.9.2011. COM (2011) 571 final, http://ec.europa.eu/environment/resource_efficiency/pdf/working_paper_part2.pdf, (accessed 6 December 2013).
10. Giampietri, E., Finco, A., & Del Giudice, T. (2016). Exploring consumers' behaviour towards short food supply chains. *British Food Journal*, 118(3), 618-631. <http://dx.doi.org/10.1108/BFJ-04-2015-0168>
11. Howieson, J., Lawley, M., & Hastings, K. (2016). Value chain analysis: an iterative and relational approach for agri-food chains. *Supply Chain Management: An International Journal*, 21(3), 352-362.
12. IFOAM Training manual on Organic Agriculture in the Tropics, Fibl, 2002, 21.
13. Leat, P., & Revoredo-Giha, C. (2013). Risk and resilience in agri-food supply chains: the case of the ASDA PorkLink supply chain in Scotland. *Supply Chain Management: An International Journal*, 18(2), 219-231.
14. Leko Šimić, M., Krištić, V., *Marketing u proizvodnji hrane*, Ekonomski fakultet, Osijek, 2007.
15. Lovreta, S., Končar, J., Petković, G., *Kanali marketinga*, prvo izdanje, Ekonomski fakultet, Beograd, 2005, 499, 135
16. Marsden T. (2000), Food matters and the matter of food: Towards a new food governance?.. *Sociologia Ruralis*, 40(1), 20-29.
17. Martin, H., & Adam, L. (2013). Value in food and agriculture. *British Food Journal*, 115(10). <http://dx.doi.org/10.1108/BFJ-05-2013-0116>

18. Munishi, L. K., Lema, A. A., & Ndakidemi, P. A. (2015). Decline in maize and beans production in the face of climate change at Hai District in Kilimanjaro Region, Tanzania. *International Journal of Climate Change Strategies and Management*, 7 (1), 17-26. doi:10.1108/IJCCSM-07-2013-0094
19. *Nacionalni program za poljoprivredu od 2010-2013*, Službeni glasnik RS br.83/10
20. Palpacuer, F., & Tozanli, S. (2008). Changing governance patterns in European food chains: the rise of a new divide between global players and regional producers. *Transnational Corporations*, 17(1), 69-97.
21. Radosavljević, K. (2015). Strategija razvoja kanala marketinga u agrobiznoisu Republike Srbije. Doktorska disertacija. Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu. COBISS.SR ID 513416796.
22. Seuring, S., & Muller, M. (2008). From a literature review to a conceptual framework for sustainable supply chain management. *Sustainability and Supply Chain Management*, 16 (15), 1699-1710. doi:10.1016/j.jclepro.2008.04.020
23. Smigic, N., Rajkovic, A., Djekic, I., & Tomic, N. (2015). Legislation, standards and diagnostics as a backbone of food safety assurance in Serbia. *British Food Journal*, 117(1), 94 – 108. <http://dx.doi.org/10.1108/BFJ-08-2013-0228>
24. Soosay, C., Fearne, A., & Dent, B. (2012). Sustainable value chain analysis - a case study of Oxford Landing from "vine to dine". *Supply Chain Management: An International Journal*, 17(1), 68-77. <http://dx.doi.org/10.1108/13598541211212212>
25. Statistički godišnjaci Republike Srbije 2003-2014. godine
26. UN Comtrade, <http://comtrade.un.org/data/> - (accessed 16 July 2013).
27. Walker, B., Bovet, D., & Martha, J. (2000). Unlocking the Supply Chain to Build Competitive Advantage. *International Journal of Logistics Management*, 11(2), 1-8. doi:10.1108/09574090010806119
28. Wiskerke, J.S.C. (2003). On promising niches and constraining socio-technical regimes: the case of Dutch wheat and bread. *Environment and Planning*, 35(3), 429-448. <http://dx.doi.org/10.1068/a3512>
29. Yan, Y., Tian, L., & Zhang, Y. (2014). Is Chinese or American maize price effective for trading and policy-making reference? *China Agricultural Economic Review*, 6(3), 470-484.
30. Zimmermann, R., Ferreira, L.M., & Moreira, A.C. (2016). The influence of supply chain on the innovation process: a systematic literature review. *Supply Chain Management: An International Journal*, 21(3), 289-304. doi: 10.1108/SCM-07-2015-0266

STRATEGY OF THE DEVELOPMENT OF AGRIBUSINESS AS SUSTAINABLE SECTOR

Institutional support, public policies, including economic policy can contribute to the development of agribusiness system. Although the Republic of Serbia is recognizable for its large production of cereals, where maize occupies the first place, this part of the sales channels of agricultural and food products hasn't turned their comparative advantage into a competitive. The absence of a process of integration and cooperation in marketing channels, leading to low marketability and overproduction of maize on family farms as well as the import of maize into the Republic of Serbia. The analysis presented in this essay relates to the specifics of a selected sector (maize supplying channel in Serbia) on the development of agriculture in terms of increasing export orientation and competitiveness.

Keywords: agribusiness, marketing channel, maize, production, delivery

INSTITUCIONALNA PODRŠKA INTENZIVNIJEM KORIŠĆENJU OBNOVLJIVIH ENERGETSKIH RESURSA U REPUBLICI SRBIJI

Nikola Bošković*

Visoka uvozna zavisnost od energetske resursa, pre svega prirodnog gasa i nafte, predstavlja jedno od glavnih ekonomskih ograničenja budućeg privrednog razvoja Republike Srbije. Smanjenje uvozne zavisnosti moguće je ostvariti intenzivnijim korišćenjem obnovljivih energetske resursa. Na sadašnjem stupnju razvoja nauke, tehnike i tehnologije oni se ne mogu ekonomski racionalno eksploatirati u poređenju sa neobnovljivim, tako da su potrebni različiti podsticaji, kako bi bili konkurentni. Za njihovo značajnije korišćenje neophodna je institucionalna podrška države, koja svojim merama ekonomske politike mora da učini obnovljive energetske resurse konkurentnijim konvencionalnim. Metode teorijskog i empirijskog istraživanja koje će biti korišćene u radu bazirane su na analizi resursne raspoloživosti obnovljivim energetske potencijalom Srbije. Korišćenjem ovih metoda, u radu će biti prikazana struktura raspoloživih obnovljivih energetske resursa Srbije i date određene preporuke kako te potencijale najefikasnije valorizovati. Povećanje energetske efikasnosti se nameće kao ključni faktor budućeg energetske razvoja Srbije, a intenzivnije korišćenje obnovljivih energetske resursa kao logičan odgovor na te zahteve.

Ključne reči: obnovljivi energetske resursi, institucionalna podrška, privredni razvoj, Republika Srbija

Uvod

Energetske resursi predstavljaju jednu od najznačajnijih kategorija prirodnih resursa, bez kojih je nemoguće zamisliti funkcionisanje savremenog društva. Pored uticaja na privrednu efikasnost, energetske resursi su značajni i za funkcionisanje svakog savremenog domaćinstva (danas bi život bio nezamisliv bez korišćenja električnih uređaja).

U ekonomskoj teoriji ne postoji jedna usaglašena, opšte prihvaćena definicija energetske resursa. Common sve prirodne resurse, pa samim tim i energetske, definiše kao „sve ono što je čoveku dostupno kao darovi prirode“ (Common, 1996, 231). Jedna od najsveobuhvatnijih definicija energetske resursa je ona koja ih definiše kao „prirodne materije i prirodna kretanja sile koja se mogu upotrebiti za proizvodnju komercijalne energije, ili neposredno za finalnu potrošnju“ (Milenković & Bošković, 2011, 294). Ovom definicijom su

* Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, e-mail: nikolab@kg.ac.rs

obuhvaćeni svi oblici energetske resursa, kako oni koji se koriste u svom izvornom obliku, tako i oni koji podležu određenim procesima transformacije, sa ciljem dobijanja korisnijih (upotrebljivih) oblika energije. Sa tehničko-tehnološkim razvojem i sveukupnim razvojem ljudskog društva, naročito u drugoj polovini prošlog i početkom ovog veka, dolazi do povećanog korišćenja ove druge grupe, tj. čovek je sve više u mogućnosti da transformiše energetske resurse, kako bi dobio što svrsishodno prihvatljivije i primenljivije energetske finalne proizvode (električna i toplotna energija i sl.). S obzirom da su energetske resursi heterogena kategorija, radi detaljnije ekonomske analize neophodno je izvršiti njihovu klasifikaciju. Jedna od najčešće korišćenih u ekonomiji resursa je na obnovljive i neobnovljive energetske resurse.

Neobnovljivi resursi su se formirali tokom geoloških procesa milionima godina, dati su u konačnim rezervama i kada se jednom potroše, ne mogu biti ponovo raspoloživi za potrošnju (Perman, 1999, 184). U kategoriju neobnovljivih energetske resursa pripadaju: fosilna goriva (ugalj, nafta i prirodni gas) i rude za dobijanje nuklearnih goriva.

Obnovljivi energetske resursi predstavljaju one resurse koji imaju sposobnost regeneracije, tj. samoobnavljanja. Njihova glavna prednost je što nakon korišćenja mogu ponovo, u relativno kratkom roku (mereno vremenskim periodima znatno kraćim od jedne godine) da budu ponovo raspoloživi za finalnu potrošnju. U literaturi se obnovljivi energetske resursi dele na tradicionalne i nove (Zhou, 2006, 288). Pod tradicionalnim se podrazumevaju vodni resursi, na kojima su izgrađene hidroelektrane velike instalisane snage, i biomasa, koja se koristi bez transformacije. S druge strane, u nove obnovljive energetske resurse ubrajaju se: vodni resursi, koje je moguće eksploatirati izgradnjom kapaciteta male instalisane snage; biomasa, koja zahteva proces transformacije u cilju dobijanja upotrebljivih oblika energije; energija vetra; energija sunca; geotermalna energija; energija plime i oseke, i energija talasa.

Neobnovljivi resursi, pre svega nafta i prirodni gas su, zbog svojih prednosti (dostupnosti, razvoja kompatibilnih tehnologija i industrija koje koriste energetske proizvode na bazi ovih resursa), brzo postali dominantni na svetskom tržištu. Poslednjih nekoliko decenija problemi u vezi sa njihovim rezervama, uvoznom zavisnošću u najvećem broju zemalja, nestabilnošću ponude, prevelikom tražnjom i sve izraženijim negativnim ekološkim posledicama, koje postaju i ozbiljni ekonomski problemi (porast zdravstvenih troškova) naročito u zemljama u razvoju, ali i u ekonomski razvijenim zemljama, utiču da se danas sve više razmišlja o obnovljivim izvorima energije (Tietenberg, 2006, 150). Iz tog razloga, ove zemlje se sve više okreću korišćenju obnovljivih energetske resursa, ali ne kao u periodu do industrijske revolucije, u primarnom obliku, već transformisanom u razne vidove upotrebne energije,

pre svega u toplotnu i električnu energiju i biogorivo (Ristien & Kraushaar, 2006, 4).

U Republici Srbiji (R. Srbija) je situacija sa korišćenjem energetske resursa slična sa onom koja postoji u zemljama okruženja. Generalna ocena je da rezerve neobnovljivih energetske resursa ni po kvalitetu ni po kvantitetu ne odgovaraju potrebama stanovništva i privrede, što jasno upućuje da značajan deo energetske potreba R. Srbija zadovoljava iz uvoza. Ključni izazovi u narednom periodu su povećanje energetske efikasnosti i intenzivnije korišćenje obnovljivih energetske resursa, čiji potencijal postoji. Da bi se taj potencijal iskoristio potrebna je institucionalna podrška, tj. neophodno je raznim merama ekonomske politike, poput onima koje postoje u razvijenim zemljama (subvencionisanje proizvodnje, davanje poreskih olakšica, obaveznom učešću određenog nivoa energije dobijene iz obnovljivih energetske resursa i sl.) stimulisati korišćenje obnovljivih energetske resursa i učiniti ih ekonomski konkurentnim neobnovljivim.

Uloga obnovljivih energetske resursa u privrednom razvoju

Svaka zemlja, bez obzira na dostignuti stepen ekonomske razvijenosti i stopu ekonomskog razvoja, prinuđena je da koristi energetske resurse. Podaci iz prethodnih perioda pokazuju da sve nacionalne ekonomije beleže tendenciju rasta korišćenja energetske resursa, naročito u poslednjih 60 godina, koje je bilo u značajno većem intenzitetu nego što je to porast broja stanovnika i porast parametara ekonomskog razvoja. To se naročito odnosi na eksploataciju fosilnih goriva, kao danas najdominantnijim, ali istovremeno i najkontroverznijim oblikom energetske resursa. U prilog navedenom, govori činjenica da je u periodu od 1980.godine do kraja 2006.godine eksploatisano preko polovine svih raspoloživih rezervi fosilnih goriva (International Energy Outlook, 2006, 23).

Održivost, upotreba i nestabilnost energetske resursa u pogledu cene i raspoloživosti, predstavljaju jedan od najvećih globalnih problema savremenih ekonomija. Pitanja vezana za energetske resurse sve više postaju dominantna i presudna u projektovanju privrednog rasta i razvoja svih zemalja. S druge strane, raspoloživost i raznovrsnost energetske resursa predstavljaju odlučujući pokretač privrednog rasta i razvoja.

Struktura i veličina potrošnje energetske resursa određena je delovanjem brojnih faktora, od kojih su najznačajniji (Vlada Republike Srbije, Zakon o energetici, 2014):

- demografski faktori, pre svega rast ukupnog broja stanovnika, starosne strukture, učešća radno aktivnog stanovništva u ukupnoj populaciji, stepena urbanizacije, itd.;
- raspoloživost pojedinih oblika energetske resursa i dostupnost tehnologija za njihovu transformaciju;
- ekonomska struktura, ekonomski razvoj, nivo prihoda i njegova distribucija, pristup do kapitala, relativne cene i tržišni uslovi;
- geografski faktori, uključujući klimatske uslove i razdaljine između glavnih urbanih centara;
- tehnološka baza, starost postojeće energetske infrastrukture, nivo i mogućnost uvođenja inovacija, pristup do istraživanja i razvoja i difuzija tehnologija;
- politički faktori, koji mogu u pojedinim zemljama direktno da utiču na ekonomske trendove, energiju, životnu sredinu, standarde i propise, povlastice i socijalnu pomoć, i
- zakoni, institucije i regulativa.

Obnovljivi energetske resursi su oni oblici koji ne zagađuju životnu sredinu i koji mogu biti reciklirani u prirodi (Peidong, 2009, 440). Oni su osnovni elemenat održivog razvoja. Njihova glavna karakteristika je da mogu da obezbede snabdevanje energijom neograničeno dugo sa daleko manjim intenzitetom zagađenja životne sredine od onog koje je rezultat korišćenja fosilnih goriva. Prednosti obnovljivih energetske resursa su (Goldemberg & Coelho, 2004, 712):

- povećaju broj i raznovrsnost energetske resursa;
- omogućuju dugoročni održivi razvoj;
- smanjuju lokalne i globalne atmosfere emisije štetnih gasova;
- stvaraju nove mogućnosti za povećanje zaposlenosti;
- pružaju brojne mogućnosti za lokalnu proizvodnju, i
- povećavaju sigurnost snabdevanja, jer ne zahtevaju uvoz fosilnih goriva.

Intenzivnijim korišćenjem obnovljivih energetske resursa podiže se proizvodna i ekonomska efikasnost, racionalnost procesa proizvodnje i rast produktivnosti rada (Deutch, & Lester, 2004). Pored navedenog, podstiče se i veća efikasnost primene dostignuća nauke i tehnologije, kao i veći efekat korišćenja uloženog kapitala i drugih proizvodnih resursa. Sve to eksplicitno

dovodi do značajnijeg porasta visokoproduktivne materijalne proizvodnje, kao i proizvodnje u svakoj grani i sektoru privrede, a samim tim i u čitavoj privredi.

Integracija sektora obnovljivih izvora energije u energetske razvoj svakoj zemlji donosi brojne prednosti, od kojih su najznačajnije (Aune, 2008, 25):

- korišćenje obnovljivih energetskih resursa ima daleko manji negativan uticaj na životnu sredinu od fosilnih goriva i nuklearnih elektrana;
- na ovaj način, oni doprinose smanjenju emisiju štetnih gasova i shodno tome, ispunjavanju Kjoto ciljeva i smanjenju globalnog zagrevanja.

Da bi ova resursna kategorija, čiji energetske potencijal prevazilazi zahteve savremenog društva i koji stvara minimalne negativne efekte po životnu sredinu, postala ekonomska realnost, neophodna je aktivnija podrška nacionalnih i međunarodnih institucija u podsticanju intenzivnijeg korišćenja obnovljivih energetskih resursa, kako bi se prevazišla kratkoročna ekonomska prednost neobnovljivih energetskih resursa.

Potencijal obnovljivih energetskih resursa u Republici Srbiji

Analizu korišćenja obnovljivih energetskih resursa u R. Srbiji neophodno je započeti kratkim pregledom resursnog potencijala. Ukupan tehnički raspoloživ potencijal obnovljivih izvora energije procenjuje se na 5,65 miliona tona ekvivalentne nafte (Mtoe) godišnje.

Iz podataka navedenih u tabeli 1 jasno se uočava da je resursni potencijal obnovljivih energetskih resursa u R. Srbiji skoncentrisan u dva ključna resursa:

1. Biomasi, koja je resursno najrasprostranjeniji, ali istovremeno i najperspektivniji obnovljivi alternativni izvor energije u R. Srbiji, koja se ubraja u države sa velikim energetskim potencijalom ovog resursa. Ukupan godišnji energetske potencijal biomase iznosi oko 3,448Mtoe, od čega se 1,67Mtoe odnosi na potencijal u poljoprivredi, oko 1,53Mtoe na potencijal u šumarstvu, dok 0,248Mtoe predstavlja biorazgradivi otpad. Resursni potencijal biomase, kako one iz poljoprivredne proizvodnje, tako i one iz šumarstva, karakteriše neravnomeran regionalni raspored. Poljoprivredni resursni potencijal je skoncentrisan u ravničarskom predelu, u Vojvodini, Mačvi, Stigu i severnim delovima Šumadije, dok je u južnim delovima veći potencijal šumskih resursa. Na taj način je moguće i adekvatnim institucionalnim merama stimulisati intenzivnije korišćenje biomase u energetske svrhe, pre svega za dobijanje toplotne energije, biogoriva, a u nekim kasnijim fazama razvoja i električne energije.

2. Vodnim resursima, koji predstavljaju drugi po raspoloživosti obnovljivi energetske resurs. Ukupan potencijal je procenjen na 1,679Mtoe, i uglavnom je skoncentrisan u nekoliko velikih vodotokova (Dunav, Drina, Lim, Ibar i sve tri Morave), gde je moguće graditi hidroelektrane instalisane snage preko 30MW. Pored navedenog resursnog potencijala, značajan potencijal postoji i na preko 1000 lokacija na malim vodotokovima, gde je moguća gradnja malih hidroelektrana, instalisane snage ispod 30MW. Energija vodenih tokova je od posebnog značaja, kako za izgradnju hidroelektrana i dobijanje električne energije, tako i za korišćenje voda u druge svrhe, pre svega navodnjavanje u poljoprivredi.

Tabela 1 Godišnji potencijal obnovljivih energetskih resursa R. Srbije

Vrsta resursa	Godišnji potencijal, u Mtoe	Učešće u ukupnim rezervama, u %
Biomasa	3,448	61,03
Poljoprivredna biomasa	1,670	29,56
Drvena (šumska) biomasa	1,530	27,08
Biorazgradivi otpad	0,248	4,39
Vodni resursi	1,679	29,72
Za instalisane kapacitete do 10MW	0,155	2,74
Za instalisane kapacitete 10MW-30MW	0,122	2,16
Za instalisane kapacitete preko 30MW	1,402	24,82
Vetar	0,103	1,82
Sunce	0,240	4,25
Geotermalni	0,180	3,18
Ukupno	5,650	100,00

Izvor: Autor, na osnovu: Vlada Republike Srbije, 2015

Pored navedenog najvažnijeg resursnog potencijala, na području R. Srbije postoji i potencijal drugih oblika obnovljivih izvora, ali sa znatno manjim učešćem.

Godišnji potencijal sunčeve energije kao obnovljivog energetskog resursa je 0,240Mtoe. Godišnji prosek količine sunčeve energije u R. Srbiji se kreće oko 1.450KWh/m², što je znatno iznad evropskog proseka, koji iznosi oko 1.000KWh/m² (Caille et al, 2008, 383–384). Međutim, korišćenje sunčeve energije u Evropi je znatno veće nego u R. Srbiji, zbog postojanja subvencija u proizvodnji komercijalnih oblika energije (električne i toplotne) korišćenjem ovog resursa. Ilustrativno za ekspanziju korišćenja ovog oblika obnovljive energije u Evropi je da Austrija koja ima za oko 30% manje Sunčeve energije od R. Srbije, danas predstavlja svetskog rekordera u površini termalnih kolektora po jednom stanovniku.

R. Srbija ima energetske potencijale u izvorima geotermalne energije (oko 0,180Mtoe godišnje). Osnovne prednosti geotermalne energije u odnosu na ostale obnovljive izvore su konstantna raspoloživost i nezavisnost od vremenskih uslova, koji omogućavaju sigurnost u snabdevanju. Prema resursnom potencijalu geotermalne energije, R. Srbija spada u bogatije evropske zemlje. Prosečna vrednost tzv. geotermalnog toka u R. Srbiji je preko 100mW/m², što je znatno veće od evropskog proseka, koji iznosi oko 60mW/m². Prosečna temperatura svih geotermalnih izvora u R. Srbiji je 47,9^o C, a 14 lokaliteta ima temperaturu veću od 100° C.

Energija vetra ima potencijal oko 0,103Mtoe godišnje. Najveći potencijal energije vetra ima oblast Banat, gde vetar duva preko 270 dana u godini i Bačka, sa oko 200 dana. Raspoloživa energija vetra u R. Srbiji varira od regiona do regiona. Energija vetra je veća u nižim predelima, nego u višim predelima, jer su brzine vetra veće pri silaznom kretanju. U nekim područjima, naročito u regionu Vojvodina, energija vetra se koristi za pokretanje sistema za navodnjavanje.

Dosadašnji obim korišćenja obnovljivih energetske resursa u Republici Srbiji

Iako je u dosadašnjem delu rada jasno evidentiran značajan resursni potencijal obnovljivih energetske resursa na području R. Srbije, on nije adekvatno korišćen u prethodnim periodima. Jedino su se koristili tzv. tradicionalni oblici obnovljivih energetske resursa. To se naročito odnosi na korišćenje vodnih resursa za izgradnju velikih hidroelektrana, što je i danas jedna velika komparativna prednost energetske sektora R. Srbije u odnosu na druge zemlje.

U narednoj tabeli prikazano je korišćenje pojedinih oblika energetske resursa u R. Srbiji u prethodnom periodu, kako bi se što sveobuhvatnije sagledao položaj obnovljivih energetske resursa u odnosu na glavne energetske kategorije.

Iz prethodnog tabelarnog prikaza jasno se uočava da je u posmatranom periodu (2004-2014) došlo do blagog porasta korišćenja obnovljivih energetske resursa, sa 1,859Mtoe na 2,069Mtoe. Međutim, imajući u vidu resursni potencijal koji je detaljno opisan u prethodnom delu rada, jasno se zaključuje da se u R. Srbiji koristi svega 36% potencijala, pri čemu se koriste biomasa (32% potencijala) i vodni resursi (57% potencijala). Korišćenje ostalih oblika obnovljivih energetske resursa (energije sunca, vetra i geotermalne energije) je gotovo zanemarljivo.

Tabela 2 Korišćenje energetskih resursa u R. Srbiji, u Mtoe

	2004.	2006.	2008.	2010.	2012.	2014.	
Neobnovljivi domaći	Ugalj	9,300	7,819	8,224	7,229	7,278	5,713
	Nafta	0,666	0,660	0,676	0,942	1,230	1,217
	Prirodni gas	0,257	0,236	0,214	0,308	0,425	0,444
	Ukupno (1)	10,233	8,715	9,114	8,479	8,933	7,374
Obnovljivi domaći	Vodni resursi	0,956	0,943	0,823	1,023	0,799	0,946
	Biomasa	0,903	0,907	0,806	1,045	1,057	1,117
	Ostali oblici	0,000	0,000	0,006	0,005	0,006	0,006
	Ukupno (2)	1,859	1,850	1,635	2,073	1,862	2,069
Ukupno domaći (1+2=3)	12,092	10,565	10,749	10,552	10,795	9,443	
Neto uvoz (4)	6,060	6,524	6,348	5,202	4,045	3,718	
Ukupno (3+4=5)	18,052	17,089	17,097	15,754	14,840	13,161	
Bruto finalna potrošnja	8,852	8,625	9,400	9,122	8,154	8,366	
Obnovljivi/neobnovljivi, u %	18,17	21,23	17,94	24,48	20,84	28,06	
Obnovljivi /domaći, u %	15,37	17,51	15,21	19,65	17,23	21,91	
Obnovljivi/ neto uvoz, u %	30,68	28,37	25,76	39,85	46,03	55,65	
Obnovljivi/ukupno, u %	10,30	10,83	9,56	13,16	12,55	15,72	
Obnovljivi/bruto finalna potrošnja, u %	21,00	21,45	17,39	22,73	22,84	24,73	

Izvor: Autor, na osnovu: IEA, 2015

Što se tiče korišćenja biomase, treba istaći da je ono uglavnom tradicionalno, odnosno, biomasa se kao energetski resurs koristi u svom prirodnom, netransformisanom obliku (kao drvo za ogrev). Korišćenje biomase u transformisanom obliku za dobijanje finalnih oblika energije (pre svega toplotne, ali i električne) je još uvek u inicijalnim fazama i ne predstavlja značajniji način korišćenja ovog resursa. Takođe, detaljnijom analizom korišćenja pojedinih oblika biomase zaključuje se da je dominantno korišćenje drvne biomase (67% potencijala), dok korišćenje resursno rasprostranjenije poljoprivredne biomase je gotovo zanemarljivo - koristi se svega 2% ukupnog resursnog potencijala, tj. 0,033Mtoe od ukupno raspoloživog 1,67Mtoe (Vlada Republike Srbije, 2015, 6). Upravo u ovom potencijalu je najveći izazov u narednom periodu, u smislu stimulanja intenzivnijeg korišćenja, jer je teorijski, ali u praksi razvijenih zemalja dokazano da se korišćenjem ovog resursnog potencijala postižu višestruki ekonomski efekti.

Pored biomase, na području R. Srbije se intenzivno koriste i vodni resursi (57% ukupnog potencijala), i to pre svega potencijal velikih vodotokova (Dunav, Drina i Lim) za proizvodnju električne energije. Značajan deo neiskorišćenog potencijala moguće je iskoristiti iz malih vodotokova, pretežno u planinskom ruralnom području R. Srbije, koji bi mogao da se iskoristi za zadovoljenje potreba energetskog sektora, ali i za razvoj drugih privrednih grana, poput

poljoprivrede i turizma. Na taj način bi se stvorili višestruki ekonomski efekti korišćenja ovog obnovljivog izvora energije.

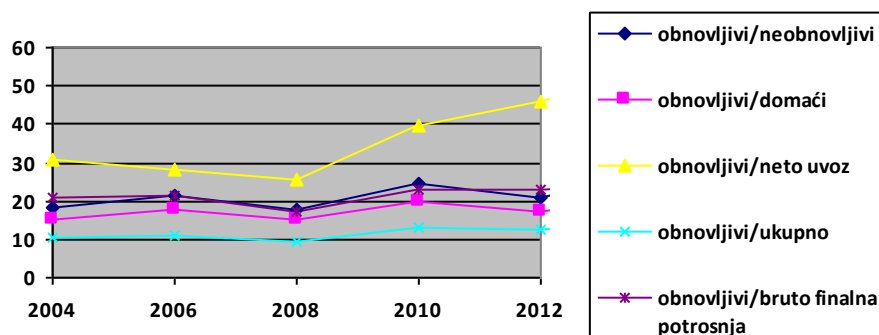
Ostali oblici obnovljivih izvora energije (energija sunca, vetra i geotermalna energija) zahtevaju značajniju institucionalnu i investicionu podršku, jer cenovno nisu konkurentni ostalim energetske resursima, kako obnovljivim, tako i neobnovljivim.

Iako nije ostvareno značajnije korišćenje obnovljivih izvora energije u prethodnom periodu (koristi se 36% ukupnog potencijala), poređenjem sa ukupnim kretanjima u energetske sektoru u analiziranom desetogodišnjem periodu (2004-2014.godina) dolazi se do sledećih zaključaka:

- Odnos obnovljivih i neobnovljivih energetske resursa se menja u pravcu porasta učešća obnovljivih resursa, sa 18,17% na 28,06%;
- Učešće obnovljivih energetske resursa, u skladu sa prethodnim zaključkom, beleži porast učešća u ukupnom korišćenju, a samim tim i proizvodnji zasnovanoj na domaćim izvorima energije, sa 15,37 na 21,31%;
- S obzirom da je primetan značajan pad uvoza energetske resursa, dolazi do porasta odnosa obnovljivih izvora energije i neto uvoza, sa 30,68% na 55,65%, što u narednom periodu treba da bude glavni izazov razvoja energetske sektora R. Srbije, u smislu daljeg poboljšanja ovog parametra, koji treba da dovede do smanjenja odliva novčanih sredstava namenjenih uvozu, pre svega neobnovljivih energetske resursa (nafte i prirodnog gasa);
- Odnos obnovljivih energetske resursa i ukupno korišćenih resursa pokazuje pozitivne tendencije, odnosno došlo je do porasta učešća obnovljivih resursa sa 10,30% na 15,72%, i
- Odnos obnovljivih energetske resursa i bruto finalne potrošnje energije pokazuje blagi porast navedenog parametra sa 21% na 24,73%, kao pre svega posledica blagog pada potrošnje finalne energije u analiziranom periodu.

Prethodno navedeno je predstavljeno na Slici 1.

Poredeći prethodno identifikovan resursni potencijal i dostignuti nivo korišćenja, jasno se zaključuje da se u R. Srbiji obnovljivi energetske resursi nedovoljno koriste. To je rezultat brojnih internih i eksternih faktora, koji ne valorizuju na pravi način sve efekte koje korišćenje obnovljivih energetske resursa stvara po jednu nacionalnu ekonomiju.

Slika 1 Učešće obnovljivih izvora energije u R. Srbiji

Izvor: Autor, na osnovu podataka iz Tabele 2

Nakon brojnih institucionalnih preporuka u pogledu učešća obnovljivih energetske resursa, EU je donela Direktivu 2009/28/EC, koja propisuje u kom pravcu treba da se kreće korišćenje obnovljivih energetske resursa do 2020. Osnovni cilj usvojene Direktive je da na nivou EU učešće obnovljivih energetske resursa iznosi 20%, dok su za pojedine zemlje članice, kao i zemlje koje apliciraju ka EU ili su članovi drugih energetske integracija povezanih sa EU (R. Srbija kao članica Energetske zajednice zemalja Jugoistočne Evrope ima obavezu usklađivanja sa EU) propisana ciljana učešća.

Radi jasnijeg sagledavanja položaja Srbije u pogledu korišćenja obnovljivih energetske resursa u narednoj tabeli je navedeno kretanje učešća obnovljivih izvora u pojedinim odabranim zemljama.

Tabela 3 Učešće obnovljivih energetske resursa u ukupnoj bruto finalnoj potrošnji energije

Zemlja	2004.	2006.	2008.	2010.	2012.	2014.	Cilj 2020.
Bugarska	9,4	9,6	10,5	14,1	16,0	18,0	16
Češka	6,8	7,4	8,6	10,5	12,8	15,1	13
Hrvatska	23,5	22,7	22,0	25,1	26,8	27,9	20
Mađarska	4,4	5,1	6,5	12,8	15,5	14,6	13
Rumunija	16,3	17,1	20,5	23,4	22,8	24,8	24
Slovenija	16,1	15,6	15,0	20,4	20,8	21,5	25
Slovačka	6,4	6,6	7,7	9,1	10,4	11,7	14
EU-prosek	8,5	9,5	11,0	12,9	14,4	16,1	20
Srbija	21,0	21,5	17,4	22,7	22,8	24,7	27

Izvor: Autor, na osnovu: Eurostat, 2017

Iz prethodnog prikaza uočava se da je u većini zemalja (Bugarska, Češka, Mađarska, Rumunija i Hrvatska) već 2014. ostvaren cilj propisan prethodno

spomenutom Direktivom. Ostale analizirane zemlje (Slovačka i Slovenija) nisu dostigle preporučene ciljeve, ali imajući u vidu trendove rasta učešća realno je očekivati da će ispuniti zacrtane ciljeve.

R. Srbija beleži najlošije rezultate analiziranog parametra, što će zahtevati intenziviranje stimulanja korišćenja obnovljivih izvora energije u narednom periodu, kako bi 2020. dostigla zacrtanih 27%.

Različiti oblici podsticajnih mera intenzivnijeg korišćenja obnovljivih energetske resursa

Najčešći mehanizmi stimulanja korišćenja obnovljivih izvora energije u ekonomski razvijenim zemljama, pre svega zemljama EU su (Milenković & Bošković, 2011, 318-319):

- podsticajne tarife (*feed-in-tarife*), koje predstavljaju regulisane, minimalne zagarantovane cene, tj. premije koje se plaćaju proizvođaču finalnih oblika energije (najčešće električne energije) iz obnovljivih izvora. Odgovarajuća regulativa uvodi obavezu servisa za distribuciju finalne energije da plati cenu proizvođaču finalne energije iz obnovljivih izvora. Visina tarifa je obično definisana za određeni vremenski period, da bi se investitorima u izgradnju energetske kapaciteta na obnovljive izvore garantovao siguran prihod u većem delu životnog ciklusa proizvodnje. Ovakav vid podsticaja pokazao se veoma efikasan i doneo je značajno povećanje proizvodnje električne energije iz obnovljivih izvora. Primer je Danska, čija je Vlada stimulisala proizvodnju električne energije iz vetra, tako da je 2009. učešće vetra u proizvodnji električne energije 16%;
- investicione subvencije, čiji je osnovni cilj da se prevaziđu problemi visokih inicijalnih investicija za instalaciju kapaciteta na obnovljive izvore. Evidentno je da su investicioni troškovi kod izgradnje konvencionalnih elektrana (na uglj ili gas) niži od troškova izradnje elektrana na obnovljive energetske resurse. Da bi one postale konkurentne, investitorima se daju određene subvencije. Nivo subvencija se kreće od 20 do 50% investicionih troškova. Najveći iznos subvencija se daje za izgradnju solarnih elektrana. Ova mera se često kombinuje sa merama kreditne politike, putem kredita sa niskim poreskim stopama, grejs periodom do početka proizvodnje električne energije i poreskim olakšicama.
- fiskalne mere, koje obuhvataju poreske olakšice pri investiranju. Ove mere su široko korišćene u razvijenim zemljama, naročito u zemljama EU radi podrške korišćenju obnovljivih izvora energije. Uglavnom se

odnose na dodatna fiskalna opterećenja na korišćenje fosilnih goriva u proizvodnji finalne energije, da bi se kvantifikovali negativni ekstereni uticaji koji nastaju njihovim korišćenjem, a koji nisu uključeni u tržišnu cenu proizvedene finalne energije. Finalna energija dobijena iz obnovljivih izvora se ne oporezuje, što dovodi do podizanja njene konkurentnosti na tržištu električne energije. Ova mera ekonomske politike samo stimuliše korišćenje obnovljivih izvora, ali nema mehanizam obavezujuće podrške korišćenju, i

- obavezne kvote (tzv. zeleni sertifikati) imaju za cilj da propišu minimalni iznos finalne, najčešće, električne energije dobijene iz obnovljivih izvora. Država postavlja okvire u kojima tržište mora da proizvodi, prodaje ili distribuira određenu količinu električne energije iz obnovljivih izvora. Obaveza se može uvesti bilo na strani proizvodnje, bilo na strani potrošnje. Da bi ovakav sistem zaživeo neophodno je uvođenje zelenih sertifikata, koji će da daju potvrdu o „poreklu“ električne energije. Kada su kvote propisane na strani proizvodnje, proizvođači električne energije iz tradicionalnih izvora su u obavezi da nadokande štetu pričinjenu životnoj sredini kupujući unapred propisanu količinu zelenih sertifikata od proizvođača koji koriste obnovljive izvore. To dovodi do stvaranja slobodnog tržišta zelenih sertifikata, koje obezbeđuje dodatan prihod proizvođačima koji koriste obnovljive izvore. Za razliku od fiskalnih mera, ovaj mehanizam propisuje obavezu korišćenja električne energije iz obnovljivih izvora.

Od svih prethodno navedenih mera, najintenzivnije se koriste feed-in-tarife, jer su one ekonomski najprihvatljivije. One predstavljaju institucionalnu podršku malim proizvođačima koji koriste obnovljive energetske resurse, u smislu sigurnog plasmana po privilegovanim cenama finalnih oblika energije (pre svega električne energije) distributerima. Na duži vremenski rok, zbog tehničko-tehnološkog razvoja, dolazi do smanjenja ukupnih troškova eksploatacije obnovljivih energetske resursa i time povećanja njihove konkurentnosti sa neobnovljivim, a samim tim i njihovog povećanog korišćenja.

Korišćenje podsticajnih mera u pojedinim zemljama prikazano je u Tabeli 4.

Raspoloživi energetske potencijal obnovljivih resursa R. Srbije nije dovoljno iskorišćen u funkciji podsticanja privrednog razvoja. Limitiranost kvalitetnim rezervama neobnovljivih resursa, dovela je do velike uvozne zavisnosti zemlje od fosilnih goriva, pre svega nafte i prirodnog gasa, ali u novije vreme i kvalitetnih vrsta ugljeva (kameni i mrki). Iako je poslednjih nekoliko godina došlo do smanjenja uvozne zavisnosti, efekti od korišćenja energetske resursa nisu na prihvatljivom nivou. Značajan neiskorišćen resursni potencijal postoji u

obnovljivim energetske resursima, što je jasno istaknuto u prethodnim izlaganjima. Da bi se on više eksploatisao neophodna je institucionalna podrška države u cilju stimulisanja intenzivnijeg korišćenja, jer je to i deo međunarodnih preuzetih obaveza R. Srbije u oblasti energetike.

Tabela 4 Podsticajne mere intenzivnijeg korišćenja obnovljivih energetske resursa

Zemlja	Podsticajne tarife
Bugarska	Feed-in tarifa, poreski podsticaji i obaveza otkupa
Češka	Feed-in tarifa i zeleni bonusi
Hrvatska	Feed-in tarifa sa finansijskim podsticajima
Mađarska	Feed-in tarifa
Rumunija	Sistem kvota (u prethodnim periodima feed-in tarifa)
Slovenija	Feed-in tarifa, dugoročni garancijski ugovori i taksa na CO ₂
Slovačka	Feed-in tarifa

Izvor: Autor, na osnovu: Eurostat, 2015

R. Srbija je ratifikovala Sporazum o energetske zajednici u Jugoistočnoj Evropi (JIE) 2006, koji postoji između EU i zemalja jugoistočne Evrope, i prihvatila obaveze da primenjuje Direktivu 2001/77/EC koja promovise proizvodnju električne energije iz obnovljivih energetske resursa, kao i Direktivu 2003/30/EC koja promovise korišćenje biogoriva i drugih obnovljivih energetske resursa u sektoru saobraćaja (Mihajlov, 2010, 873). Ove i druge direktive EU o obnovljivim energetske resursima primenjuju sve države sa aplikacijama za pridruživanje EU.

Glavna EU direktiva je 2009/28/EC (EC, 2009). Cilj Direktive 2009/28/EC je da obnovljivi energetske resursi čine najmanje 20% od ukupne potrošnje energije u EU do 2020, kao i da osiguraju da potrošnja obnovljivih energetske resursa u transportnom sektoru bude najmanje 10% od ukupne potrošnje goriva u EU do 2020.

Prihvatajući najvažnije evropske smernice u pogledu korišćenja obnovljivih energetske resursa, Republika Srbija u svojim strateškim energetske dokumentima (Vlada Republike Srbije, 2015), uvodi kategoriju povlašćenih proizvođača električne, odnosno, toplotne energije, koji koriste obnovljive energetske resurse za proizvodnju energije. Najvažnija karakteristika povlašćenih proizvođača je prioritetan status koji imaju na organizovanom tržištu energije u odnosu na druge proizvođače. Oni imaju pravo na subvencije, poreske, carinske i druge olakšice, koje su neophodne za profitabilnost proizvodnje električne energije na bazi obnovljivih energetske resursa.

Tabela 5 Feed-in-tarife za različite tipove elektrana u R. Srbiji, u evrocentima po KWh

Tip elektrane	Instalisana snaga (MW)	Podsticajna tarifa (evrocent/KWh)
Nove hidroelektrane	<0,5	9,7
	0,5-2	10,3
	2-10	7,85
Postojeće hidroelektrane	<2	7,35
	2-10	5,9
Elektrane na biomasu	<0,2	16,0
	0,2-2	16,4
	>2	12,7
Vetroelektrane		9,3
Solarne elektrane		23,0
Geotermalne elektrane		7,5

Izvor: Autor, na osnovu: Vlada Republike Srbije, 2016

Iz prethodnog tabelarnog prikaza uočava se da su podsticajne tarife postavljene za sve oblike obnovljivih energetske resursa i usklađene su sa sličnim u zemljama EU. Indikativno je da su u pogledu podsticaja za korišćenje hidropotencijala, one orjentisane isključivo na korišćenje potencijala malih vodotokova instalisane snage do 10 MW. To je sasvim razumljivo i u skladu sa preporukama EU, jer podsticaji za izgradnju velikih hidroelektrana nisu potrebni, pošto su one cenovno konkurentne sa elektranama koje koriste neobnovljive energetske resurse.

Kreatori energetske i ekonomske politike moraju da stimulišu intenzivnije korišćenje obnovljivih izvora, kao i povećanje efikasnosti korišćenja finalnih energetske proizvoda. Usklađivanje buduće energetske politike Srbije sa energetske politikom EU, naročito u oblasti podsticaja korišćenja obnovljivih izvora, dovešće do povećanja efikasnost upotrebe energetske resursa i smanjenja potrošnje finalne energije po jedinici društvenog proizvoda.

Zaključak

R. Srbija u pogledu potrošnje obnovljivih energetske resursa značajno zaostaje za zemljama EU, a naročito za zemljama iz okruženja. Iako postoji značajan resursni potencijal, on u prethodnom periodu, pre svega zbog tržišne nekonkurentnosti u odnosu na neobnovljive energetske resurse, nije adekvatno korišćen.

Ukupan resursni potencijal obnovljivih izvora u Srbiji iznosi oko 5,65Mtoe godišnje, što predstavlja preko 59,83% ukupne proizvodnje konvencionalnih

resursa ili oko 42,93% ukupne energetske potrošnje. Taj resursni potencijal se koristi svega 36%, pri čemu se koriste biomasa (32% potencijala) i vodni resursi (57% potencijala).

Mehanizmi podrške intenzivnijem korišćenju obnovljivih energetske resursa imaju za cilj da ih učine konkurentnim sa konvencionalnim resursima. Uvođenje garantovane minimalne podsticajne tarife za energiju proizvedenu iz obnovljivih izvora, kao najčešće korišćen način institucionalne podrške intenzivnijem korišćenju obnovljivih energetske resursa i oslobađanje carine, poreza i taksi na uvoza opreme pri izgradnji kapaciteta bili bi prvi koraci koji bi sektor obnovljivih izvora energije učinili konkurentnim.

Posebno je bitno formiranje povoljnih finansijskih izvora (beskamatni krediti i grejs period do početka eksploatacije obnovljivih resursa) kroz kvalitetnu saradnju državnih i privatnih institucija. S obzirom na trenutnu finansijsku situaciju u zemlji, za formiranje izvora finansiranja neophodno je privlačenje stranog kapitala. Pored direktne finansijske pomoći izgradnji i eksploataciji kapaciteta na obnovljive izvore energije, neophodna je i kvalitetna obuka i obrazovanje svih humanih resursa koji mogu da podstaknu veće korišćenje obnovljivih izvora. Zbog svoje decentralizovane prirode, mnoge tehnologije obnovljivih izvora su znatno bliže krajnjim korisnicima od konvencionalnih energetske kapaciteta, pa je promocija obnovljivih izvora znatno uspešnija na lokalnom i regionalnom nivou nego na nacionalnom nivou. Kako su u Srbiji značajni energetske kapaciteti pod nadležnošću lokalnih samouprava, pre svega kapaciteti za grejanje, promocija obnovljivih izvora bi trebalo najpre da se obavi u tim kompanijama.

Reference

1. Aune, F. et al. (2008). *Liberalizing European energy markets, an economic analysis*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing
2. Caille, A. et al, (2008). *Survey of Energy Resources*, London: World Energy Council
3. Common, M. (1996). *Environmental & Resources Economics*, London: Longman
4. Deutch, J. i Lester, R. (2004). *Making Technology Work-applications in Energy and the Environment*, Cambridge: University Press,
5. European Communities (2009, Directive 2009/28/ EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources
6. Eurostat (2017), http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=t2020_31&plugin=1 (preuzeto 13.2.2017.)

7. Goldemberg, J. & Coelho, S. (2004). Renewable energy - traditional biomass *versus* modern biomass. *Energy Policy*. 32: 711–714.
8. IEA (2015). *Country profile*. <http://www.iea.org/statistics/statisticssearch/report/country=Serbia&product=Balances> (preuzeto 18.3.2017.)
9. Mihajlov A. (2010). Opportunities and challenges for a sustainable energy policy in SE Europe: SE European Energy Community Treaty. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 14:872–875.
10. Milenković, S. i Bošković, N. (2011). *Resursi u ekonomskoj sadašnjosti i budućnosti*, Kragujevac: Ekonomski fakultet
11. Peidong, Z *et al*, (2009). Opportunities and challenges for renewable energy police in Shina, *Renewable & Sustainable Energy Reviews*. 13: 439-449
12. Perman, R. et all (1999). *Natural Resource & Environmental Economics*, Harlow: Longman
13. Ristien, R. i Kraushaar, J. (2006). *Energy and the environment*, Phoenix: John Wiley&Sons
14. Tietenberg, T. (2006). *Environmental Natural Resource Economics*. Boston: Pearson
15. US Department of Energy: (2006) *International Energy Outlook*
16. Vlada Republike Srbije (2013), *Nacionalni akcioni plan za korišćenje obnovljivih izvora energije Republike Srbije*
17. Vlada Republike Srbije (2014), *Zakon o energetici*
18. Vlada Republike Srbije (2015), *Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2025.godine sa projekcijama do 2030.godine*
19. Vlada Republike Srbije (2016), *Uredba o podsticajnim merama za proizvodnju električne energije iz obnovljivih izvora i iz visokoeffikasne kombinovane proizvodnje električne i toplotne energije*
20. Zhou, F. (2006), Consideration on China'renewable energy development. *Stud Strategy Decis*, 21(4):287-294

INSTITUTIONAL SUPPORT FOR INTENSIVE USE OF RENEWABLE ENERGY RESOURCES IN THE REPUBLIC OF SERBIA

The high import dependence on energy resources, especially natural gas and oil, is one of the major economic limitations for future economic development of the Republic of Serbia. Reduction of import dependence can be possible to achieve with more intensive use of renewable energy resources. At the current stage of scientific and technological development, their exploitation cannot be economically viable when compared to non-renewable, so they need different incentives to be competitive. Their most significant utilization requires an institutional support from the state, whose economic policy measures have to make renewable energy resources competitive with conventional ones. Methods of theoretical and empirical research to be used in this paper are based on analysis of the availability of renewable energy resource in Serbia. With the means of these methods, the paper will show the structure of available renewable energy resources in Serbia and give recommendations on how these resources should be valorized in the most effective manner. Increasing energy efficiency arises as a key factor of future energy development of Serbia, and the intensive use of renewable energy resources is a logical response to such request.

Keywords: renewable energy resources, institutional support, economic development, Republic of Serbia

KORUPCIJA KAO FAKTOR KONKURENTNOSTI I PRILIVA STRANIH DIREKTNIH INVESTICIJA

Bojan Pavlović*

Korupcija predstavlja globalni fenomen koji utiče na gotovo sve aspekte društvenog i ekonomskog života. Korupcija uzrokuje ekonomsku neefikasnost, neracionalnu alokaciju resursa, obeshrabruje investitore i urušava društvene vrednosti. Indeks percepcije korupcije Transparency International-a je najpoznatije rangiranje zemalja u pogledu utiska i opažanja o raširenosti korupcije. Svetski ekonomski forum se bavi pitanjem stanja konkurentnosti u nacionalnim ekonomijama i svake godine objavljuje Izveštaj o stanju globalne konkurentnosti, koji u okviru kompozitnog indeksa konkurentnosti ocenjuje i nivo korupcije u analiziranim privredama. Konferencija o trgovini i razvoju UN (UNCTAD) prati nivo stranih direktnih investicija (SDI) ostvarenih po zemljama i regionima. Analizirajući podatke Izveštaja o stanju globalne konkurentnosti, Indeksa percepcije korupcije i UNCTAD-ov izveštaj o tokovima stranih direktnih investicija ostvarenih po zemljama i regionima, potvrđuje se hipoteza da je nizak nivo nacionalne konkurentnosti i SDI u zemljama Zapadnog Balkana, kao i u Republici Srbiji, povezan sa visokim nivoom opažene korupcije. Izgradnja sigurnog institucionalnog okvira sa opšte prihvaćenim i dosledno sprovedenim setom pravila je nešto što jača konkurentnost zemlje kao investicione lokacije i dugoročnim investitorima uliva poverenje da investiraju.

Ključne reči: korupcija, strane direktne investicije, nacionalna konkurentnost, indeks percepcije korupcije, indeks globalne konkurentnosti

Uvod

U vremenu sve intenzivnijeg procesa globalizacije i stvaranja jedinstvenog tržišta, priliv stranih direktnih investicija i koncept nacionalne konkurentnosti, kao i njihovih determinišućih faktora, predstavljaju stalno aktuelni predmet ekonomskih analiza. Pažnja se poklanja onim faktorima koji doprinose stvaranju povoljnog investicionog ambijenta i doprinose unapređenju konkurentnosti. U tom kontekstu se razmatra i uticaj korupcije na priliv stranih direktnih investicija i na konkurentnost. Kako sam koncept nacionalne konkurentnosti predstavlja set institucija, politika i faktora koji determinišu nivo produktivnosti jedne zemlje, dolazimo do zaključka da je uloga javnih institucija dominantna u kreiranju uslova za njeno jačanje. S druge strane, korupcija se odnosi na zloupotrebu službenog položaja, u javnom ili privatnom

* Student doktorskih studija Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu,
e-mail: bokipavlovic@gmail.com

sektoru, gde se sticanjem lične koristi negativno utiče na ekonomski rezultat koji posledično umanjuje nacionalno blagostanje i nivo životnog standarda. Uticaj korupcije na one aspekte koji definišu koncept nacionalne konkurentnosti, kao i uticaj korupcije na ekonomske rezultate, bili su predmet istraživanja mnogih ekonomista (Mauro, 1995; Tanzi i Davoodi, 1998; Wei, 2000; Okada i Samreth, 2010; Freckleton i ostali, 2011).

Merenjem nivoa konkurentnosti bavi se više međunarodnih organizacija, a u ovom radu će biti korišćeni podaci Izveštaja globalne konkurentnosti, Svetskog ekonomskog foruma, za 2013-2014, 2014-2015 i 2015-2016.

Podaci o kretanju priliva stranih direktnih investicija (SDI) su podaci do kojih je došla Konferencija Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD), a korišćeni su Svetski investicioni izveštaji za 2013, 2014. i 2015.

Indeks percepcije korupcije Transparency International-a je jedno od najpriznatijih rangiranja zemalja u pogledu utiska i opažanja o raširenosti korupcije. Iako on zapravo ne predstavlja način da se u jednoj zemlji izmeri korupcija, on predstavlja izveštaj koji može uticati na donošenje odluka kreatora ekonomske politike i investitora.

U radu se polazi od hipoteze da percepcija korupcije u jednoj zemlji, pored niza drugih institucionalnih faktora, utiče na nivo priliva SDI i konkurentnost te zemlje. U radu će odnos ovih varijabli biti analiziran za grupu zemalja članica Evropske unije i za grupu zemalja Zapadnog Balkana, odnosno onih zemalja koje se nalaze u različitim fazama procesa pridruživanja EU. Poređenje dobijenih podataka za ove dve grupe zemalja treba da ukaže na disparitete među njima, a tako doprinese temi aktuelizacije značaja borbe protiv korupcije i izgradnje adekvatnog institucionalnog ambijenta kao pretpostavke unapređenja ekonomskog razvoja i životnog standarda stanovništva.

Korupcija kao globalni fenomen

Korupcija danas predstavlja globalni, složeni problem, te je stoga teško odrediti njenu sveobuhvatnu definiciju. Prema Svetskoj banci korupcija predstavlja "zloupotrebu javnih resursa zarad ličnih interesa". Prema članu 2. Zakona o Agenciji za borbu protiv korupcije RS, ona je definisana "kao odnos koji se zasniva zloupotrebom službenog, odnosno društvenog položaja ili uticaja, u javnom ili privatnom sektoru, u cilju sticanja lične koristi ili koristi za drugoga". Postoji tendencija da sve veći broj istraživača koristi upravo one definicije po kojima je korupcija "zloupotreba javne funkcije ili službenog položaja". Ipak, ovakav pristup vodi ka novom problemu nemogućnosti da se korupcija analitički razgraniči od drugih srodnih pojava. Zbog toga se za jednu

od najprikladnijih uzima Tanzi-jeva (Tanzi, 1995, 161) definicija po kojoj korupcija postoji ukoliko dođe do namernog kršenja načela nepristrasnosti pri donošenju odluka u cilju prisvajanja neke pogodnosti za sebe ili za neko povezano lice.

Svaka zemlja je jedinstvena po svojoj istoriji i kulturi, političkom sistemu i dostignutom nivou društvene i ekonomske razvijenosti. Iako se pojava korupcije vezuje za slabo razvijene zemlje, ona je prisutna u svim zemljama sveta. Ipak, lako je uočljiva tendencija da su viši nivoi nacionalne konkurentnosti praćeni nižim stepenom korupcije, a da konkurentnije privrede privlače i veće iznose stranih direktnih investicija.

Mnoge empirijske studije dokazale su negativan uticaj korupcije na kretanje ekonomskih parametara, posebno priliva stranih direktnih investicija. Ipak, najveći problem istraživanja korupcije je njeno kvantifikovanje. Korupcija je pojava koja se odvija u tajnosti, a mnogi slučajevi zauvek ostaju neotkriveni. S druge strane, ni broj otkrivenih i procesuiranih slučajeva ne može biti indikator za merenje korupcije, naročito zbog toga što se pravosudni sistemi zemalja razlikuju. Šta više, postoji tendencija smanjenja verovatnoće da korupcija bude otkrivena i kažnjena ukoliko je zemlja visoko korumpirana.

Indeks percepcije korupcije Transparency International-a, iako pati od većeg broja metodoloških nedostataka, jedno je od najpoznatijih rangiranja zemalja u pogledu utiska i opažanja o raširenosti korupcije. Kao kompozitni indeks, on se sastavlja na osnovu nezavisnih i verodostojnih istraživanja čiji se rezultati, prema metodologiji Transparency International-a, prevode na skalu od 0 do 100, pri čemu rezultat 0 predstavlja izrazito visok nivo percipirane korupcije, a rezultat 100 "najčistije" zemlje u pogledu percipirane korupcije. Iako ne predstavlja način da se u nekoj zemlji izmeri korupcija, pogotovo zbog subjektivnog pristupa anketne procene iste, on svakako ukazuje na relativnu poziciju jedne zemlje u odnosu na druge zemlje i teritorije obuhvaćene ovim indeksom. Time bitno može uticati na potencijalne investitore i druge partnere pri donošenju odluka o uspostavljanju različitih oblika saradnje. U ovom radu CPI je korišćen kao indikator za poređenje nivoa percipirane korupcije zemlja EU 28 i zemalja Zapadnog Balkana.

Prethodna istraživanja nivoa korupcije, konkurentnosti i tokova SDI

Iako njeni koreni sežu daleko u prošlost, kao pojava koja bitno utiče na kretanje ekonomskih parametara, te stoga i na životni standard ljudi, korupcija je postala predmet istraživanja tek krajem XX veka, uglavnom kroz aktivnosti

međunarodnih organizacija kao što su OECD i Transparency International. Skrivenost njene pojave umnogome otežava empirijski pristup istraživanju, dobijanje verodostojnih podataka, kao i izvođenje tačnih zaključaka. Ipak, uočavajući njen značaj, veliki broj istraživača je počeo da se bavi empirijskim istraživanjem uticaja ove pojave na kretanje ekonomskih parametara, kao i faktora koji utiču na njenu pojavu.

Istraživanja potvrđuju hipotezu da korupcija utiče na nivo nacionalne konkurentnosti. Korupcija je pojava koja tangira gotovo sve sfere društva, te stoga utiče na sve one aspekte koji grade konkurentnost jedne zemlje. Alas *et al*, (2009) su u svom istraživanju došli do zaključka da je 45% globalnih kompanija zanemarilo ulazak na određena tržišta zbog preovlađujućeg rizika korupcije. Rizik korupcije čini jednu zemlju manje konkurentnom za ulaganje. Korupcija utiče na podizanje barijera za osnivanje novih preduzeća, otežava priliv SDI, urušava pravosudni i vrednosti sistem, stvara neravnomernu alokaciju resursa i društvenog dohotka, a to utiče da nacionalno poslovno okruženje bude manje konkurentno. R. Ackerman (1996) smatra da „generalno svaka reforma koja povećava konkurentnost ekonomije pomaže smanjenju koruptivnih podsticaja“.

Mnoga empirijska istraživanja su potvrdila postojanje negativne veze između nivoa korupcije i priliva SDI (Mauro, 1995, 1997; Wei, 2000; Habib i Zurawicki, 2002; Egger i Winner, 2006; Al-Said, 2009; Fleckleton i ostali, 2011; Castro i Nunes, 2013).

Značajnu empirijsku studiju o vezi korupcije i investicija uradio je Pualo Mauro (1995). Mauro je koristio podatke Business International-a (koji je inkorporiran u Economist Intelligence Unit) o uticaju 56 faktora rizika za 68 zemalja, a koji su korišćeni od strane banaka, multinacionalnih kompanija i međunarodnih investitora. Mauro je svoju analizu ograničio na 9 indikatora institucionalne efikasnosti, čije se vrednosti kreću u rasponu od 0 do 10, pri čemu visoke vrednosti indikatora ukazuju na dobru institucionalnu efikasnost. To su: korupcija, birokratija i previše propisa (tzv.crvena traka, što ilustruje stanje previše propisa koji mogu biti suvišni ili birokratski), sudstvo, političke promene, politička stabilnost, stabilnost radne snage, odnosi sa susednim zemljama, terorizam, mogućnost preuzimanja vlasti od strane opozicije. Pri tom je Mauro korupciju, sudski sistem i previše propisa označio kao indikatore birokratske efikasnosti (BI), a ostale indikatore je posmatrao kao indikatore političke stabilnosti. Mauro (1995) je utvrdio da svi BI indikatori pozitivno i značajno koreliraju. Tako je došao da rezultata po kojima je prosta korelacija između korupcije i previše propisa izražena koeficijentom 0.79. Očekivano je da je korupcija rasprostranjenija u zemljama u kojima tzv.crvena traka usporava birokratske procedure. Mauro smatra da praksa davanja "brzog novca"

službenicima zapravo dovodi do stvaranja navike koja uslovljava usporavanje procedura sve dok službenici ne prime mito. Stoga koruptivne prakse povećavaju tzv. crvenu traku na nivou cele ekonomije. Rezultati pokazuju i da svi indikatori birokratske efikasnosti i političke stabilnosti imaju tendenciju zajedničkog kretanja.

Kao prosek vrednosti ostvaren u periodu 1980-1983, Mauro (1995) je izračunao Indeks birokratske efikasnosti, a na osnovu rezultata 3 već spomenuta indikatora BI: korupcije, sudskog sistema i previše propisa (tzv. crvene trake). Utvrdio je da one zemlje koje imaju visoke vrednosti Indeksa birokratske efikasnosti, zapravo ostvaruju visoke stope rasta investicija, a da razvijene zemlje imaju bolje institucije nego nerazvijene, kao i da brzo rastuće ekonomije ostvaruju visoke vrednosti Indeksa birokratske efikasnosti. Više stope investicija stvaraju i više stope ekonomskog rasta koje jačaju konkurentnost zemlje i podižu životni standard stanovništva. Mauro (1995) je došao do zaključka da opadanje indeksa korupcije za 1, na skali od 1 do 10, dovodi do povećanja stope investicija za 2,9% u BDP-u.

U delu proučavanja uticaja korupcije na investicije, Mauro (1997) je svoje istraživanje proširio na veći uzorak zemalja i efekte korupcije na sastav državnih rashoda. Rezultati ove proširene studije su potvrdili ranije Maurove rezultate po kojima korupcija značajno utiče na ekonomski rast i investicije.

Wei (2000) je u svom istraživanju koristio uzorak od 45 zemalja domaćina i 14 zemalja izvora SDI, analizirao period 1990-1991, i utvrdio je da rast poreskih stopa za multinacionalne kompanije ima isti negativan uticaj na SDI kao i rast nivoa korupcije. On je utvrdio da su zemlje sa višom poreskom stopom, većom korupcijom ili većom restrikcijom novčanih transakcija, privukle manje investicija. Upoređujući nivo korupcije sa marginalnim poreskim stopama, Wei (2000) je izračunao da, na skali od 1 do 10, povećanje korupcije za 1 ima isti negativni efekat na priliv SDI kao i povećanje poreske stope za 4,6%. Njegova analiza je pokazala da neformalni porezi i kontrola novčanih tokova negativno utiču na priliv SDI, te ih ni u kom slučaju ne možemo smatrati sredstvom umanjenja barijera za ulazak SDI.

Habib i Zurawicki (2002) su predložili potencijalnim investitorima da zaobilaze korupciju jer je percipirana kao negativna i može im doneti operativne neefikasnosti. Caetano i Caleiro (2007) su utvrdili da korupcija negativno korelira sa SDI samo u visoko korumpiranim zemljama, a da je u zemljama sa niskim nivoom korupcije uticaj na SDI beznačajan.

Egger i Winner (2006), istražujući povezanost korupcije i SDI, koristeći panel data model u uzorku od 59 zemalja u periodu od 1983. do 1999. godine.

Konstatovali su da korupcija ima negativan uticaj na SDI u svakoj od analiziranih zemalja.

Al-Said (2009) tvrdi da dodatni faktori, kao što je kvalitet institucija zemlje, utiču na efekat korupcije na SDI. Smatra da upravo to što se strani investitori plaše korupcije predstavlja negativan uticaj korupcije na SDI.

Freckleton *et al.*, (2011) su istraživali odnos korupcije, SDI i ekonomskog rasta u razvijenim i zemljama u razvoju, u periodu 1998-2008. Utvrdili su da postoji značajan uticaj korupcije na SDI u kratkom i drugom roku. Oni su stanovišta da je korupcija prepoznata kao determinanta koja utiče na gotovo sve aspekte društvenog i ekonomskog života, naročito u zemljama u razvoju.

Proučavajući uticaj korupcije na SDI u 73 zemlje, u periodu 1998-2008, Castro i Nunes (2013) došli do zaključka da su koeficijenti korupcije statistički značajni u svim regresijama i da ukazuju na negativan uticaj korupcije na SDI. Kao kontrolne varijable korišćeni su BDP, prosečna stopa rasta BDP-a, otvorenost privrede (merena racionom uvoza i izvoza u BDP-a), ljudski kapital, inflacija i najviša maginalna poreska stopa. Takođe su praćene determinante kao što su politička stabilnost i odsustvo nasilja, vladavina prava i efikasnost uprave. Rezultati analize pokazuju da povećanje stepena korupcije za 1 (na skali od 1 do 10), dovodi do smanjenja priliva SDI za između 0.13 i 0.245%, a veličina tržišta, korporativni marginalni porez, stepen otvorenosti i politička stabilnost predstavljaju značajne determinante sposobnosti zemlje domaćina da privuče strane investicije.

Analiza ostvarenih rezultata

Rezultati Indeksa percepcije korupcije

Kao što je već navedeno, u radu su korišćeni podaci Indeksa percepcije korupcije Transparency International-a za zemlje EU 28 i zemlje Zapadnog Balkana, u periodu 2013-2015. Tabele 1. i 2. daju pregled ostvarenih rezultata. Može se konstatovati postojanje velikog dispariteta u pogledu percipirane korupcije na nivou zemalja EU 28, gde se kao lideri za 2015. izdvajaju Danska sa ostvarenim rezultatom 91, Finska sa 90 i Švedska sa 89, a sa druge strane su Bugarska sa rezultatom 41, Italija sa 44 i Rumunija sa 46.

Zemlje Zapadnog Balkana ne iskazuju velike disparitete zbog manjeg broja zemalja, ali i zbog sličnih mentaliteta, kulturološke i istorijske osnove. Rezultati se za 2015. kreću u rasponu od 36 za Albaniju do 44 za Crnu Goru. Srbija je sa rezultatom 40 na nivou proseka zemalja Zapadnog Balkana.

Tabela 1 Ostvareni rezultati zemalja EU 28 prema Indeksu percepcije korupcije

Zemlja	2015.	2014.	2013.
	CPI (168)	CPI (175)	CPI (175)
Austrija	76	72	69
Belgija	77	76	75
Bugarska	41	43	41
Češka	56	51	48
Danska	91	92	91
Estonija	70	69	68
Finska	90	89	89
Francuska	70	69	71
Grčka	46	43	40
Holandija	87	83	83
Hrvatska	51	48	48
Irska	75	74	72
Italija	44	43	43
Kipar	61	63	63
Letonija	55	55	53
Litvanija	61	58	57
Luksemburg	81	82	80
Malta	56	55	56
Mađarska	51	54	54
Nemačka	81	79	78
Poljska	62	61	60
Portugalija	63	63	62
Rumunija	46	43	43
Slovačka	51	50	47
Slovenija	60	58	57
Velika Britanija	81	78	76
Švedska	89	87	89
Španija	58	60	59
EU 28 prosek	65.36	64.21	63.29

Izvor: Transparency International: Corruption Perception Index Report 2013, 2014, 2015

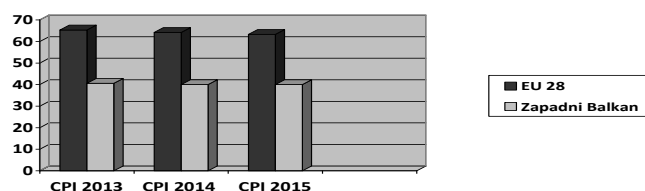
Na Slici 1 prikazane su prosečne vrednosti Indeksa percepcije korupcije (CPI) za zemlje članice EU 28 i zemlje Zapadnog Balkana. Pored osnovnog zaključka da zemlje EU 28 ostvaruju neuporedivo bolje prosečne rezultate u pogledu percipirane korupcije u odnosu za Zapadni Balkan, posmatrajući kretanje indeksa za 2013, 2014. i 2015. godinu, dolazimo do zaključka da su zemlje EU 28, pored visoke bazne vrednosti, napredovale od prosečne vrednosti

CPI od 63.29 za 2013. do 65.36 za 2015. U istom vremenskom intervalu je došlo do pada prosečne vrednosti CPI za Zapadni Balkan sa 40.60 u 2013. na 40 u 2015.

Tabela 2 Ostvareni rezultati zemalja Zapadnog Balkana prema Indeksu percepcije korupcije

Zemlja	2015.	2014 .	2013.
	CPI	CPI	CPI
Albanija	36	33	31
Bosna i Hercegovina	38	39	42
Crna Gora	44	42	44
Makedonija	42	45	44
Srbija	40	41	42
Zapadni Balkan - prosek	40.00	40.00	40.60

Izvor: Transparency International, Corruption Perception Index Report 2013, 2014, 2015

Slika 1 Prosečne vrednosti CPI za zemlje EU 28 i Zapadnog Balkana

Izvor: Autor, na osnovu: CPI Report 2013, 2014, 2015

Srbija je od izveštaja iz 2013. i rezultata 42, u izveštaju za 2015. ostvarila rezultat 40. Po rezultatu je na nivou proseka zemalja Zapadnog Balkana, ali daleko ispod proseka zemalja EU 28. To ukazuje na činjenicu da uprkos procesu demokratizacije i nastojanja da se uspostavi vladavina prava, izgrade institucije i suzbije korupcija, zemlje Zapadnog Balkana i dalje ostaju percipirane kao visoko korumpirane zemlje. Tabela 3 daje prikaz promene prosečnih rezultata zemalja EU 28 i Zapadnog Balkana, gde uočavamo napredak koji su za posmatrani period ostvarile zemlje EU 28, kao i nazadovanje i stagnaciju rezultata zemalja Zapadnog Balkana.

Za utvrđivanje nivoa konkurentnosti zemalja EU 28 i zemalja Zapadnog Balkana korišćeni su podaci iz Izveštaja o globalnoj konkurentnosti Svetskog ekonomskog foruma za 2013-2014, 2014-2015. i 2015-2016. Tabele 4. i 5. prikazuju ostvarene rezultate. Na nivou EU 28 najbolje rezultate u poslednjem

izveštaju ostvaruju Nemačka sa 5.53, Holandija 5.50 i Finska 5.45, a najlošije rangirane su Grčka sa 4.02, Hrvatska 4.07 i Slovačka 4.22.

Tabela 3 Promene prosečnih vrednosti Indeksa percepcije korupcije za zemlje EU 28 i Zapadnog Balkana

Zemlje	Promena CPI 2014/2015	Promena CPI 2013/2014
EU 28	+1.15	+0.92
Zapadni Balkan	0.0	-0.60

Izvor: Autor, na osnovu: CPI Report 2013, 2014, 2015

Rezultati Globalnog indeksa konkurentnosti

Zemlje Zapadnog Balkana u 2015-2016. ostvaruju rezultat u rasponu od 3.71 za Bosnu i Hercegovinu do 4.28 za Makedoniju. Ti rezultati su daleko ispod proseka zemalja EU 28, ali posmatrano pojedinačno rezultati koje ostvaruju Makedonija i Crna Gora se nalaze na nivou najlošije rangiranih članica EU 28.

Tabela 4 Ostvareni rezultati Globalnog indeksa konkurentnosti za zemlje EU 28

Zemlja	2015 – 2016	2014 – 2015	2013 – 2014
	GCI (140 zemalja)	GCI (144 zemlje)	GCI (148 zemalja)
Austrija	5.12	5.16	5.15
Belgija	5.20	5.18	5.13
Bugarska	4.32	4.37	4.31
Češka	4.69	4.53	4.43
Danska	5.33	5.29	5.18
Estonija	4.74	4.71	4.65
Finska	5.45	5.50	5.54
Francuska	5.13	5.08	5.05
Grčka	4.02	4.04	3.93
Holandija	5.50	5.45	5.42
Hrvatska	4.07	4.13	4.13
Irska	5.11	4.98	4.92
Italija	4.46	4.42	4.41
Kipar	4.23	4.31	4.30
Letonija	4.45	4.50	4.40
Litvanija	4.55	4.51	4.41
Luksemburg	5.20	5.17	5.09
Malta	4.39	4.45	4.50
Mađarska	4.25	4.28	4.25
Nemačka	5.53	5.49	5.51

Zemlja	2015 – 2016	2014 – 2015	2013 – 2014
	GCI (140 zemalja)	GCI (144 zemlje)	GCI (148 zemalja)
Poljska	4.49	4.48	4.46
Portugalija	4.52	4.54	4.40
Rumunija	4.32	4.30	4.13
Slovačka	4.22	4.15	4.10
Slovenija	4.28	4.22	4.25
Velika Britanija	5.43	5.41	5.37
Švedska	5.43	5.41	5.48
Španija	4.59	4.55	4.57
EU 28 prosek	4.75	4.74	4.70

Izvor: World Economic Forum: Global Competitiveness Report 2013-2014, 2014-2015, 2015-2016

Tabela 5 Ostvareni rezultati Globalnog indeksa konkurentnosti za zemlje Zapadnog Balkana

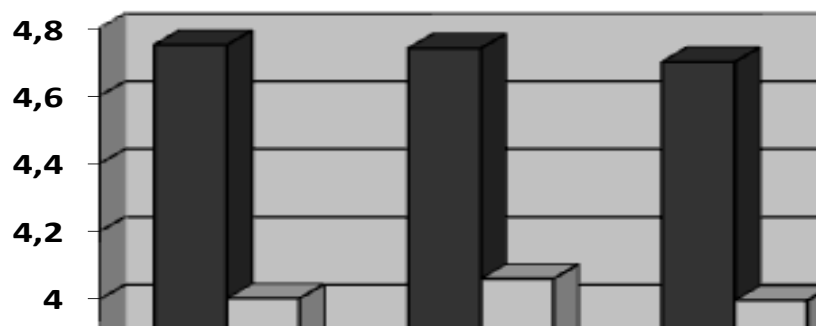
Zemlja	2015-2016	2014-2015	2013-2014
	GCI	GCI	GCI
Albanija	3.93	3.84	3.85
Bosna i Hercegovina	3.71	n/a	4.02
Crna Gora	4.20	4.23	4.20
Makedonija	4.28	4.26	4.14
Srbija	3.89	3.90	3.77
Zapadni Balkan - prosek	4.002	4.06	3.996

Izvor: World Economic Forum: Global Competitiveness Report 2013-2014, 2014-2015, 2015-2016

Slika 2 prikazuje odnos ostvarenih prosečnih vrednosti indeksa globalne konkurentnosti za zemlje EU 28 i Zapadni Balkan. Prosečne vrednosti GCI su značajno veće za zemlje EU 28 za posmatrani period i pokazuju da zemlje Zapadnog Balkana, pored svih napora usmerenih ka jačanju međunarodne konkurentnosti, i dalje ne uspevaju da pristignu prosečne vrednosti ostvarene na nivou Evropske unije. Za posmatrani period zemlje EU 28 su ostvarile napredak sa 4.70 na 4.75 prosečne vrednosti GCI, dok su zemlje Zapadnog Balkana ostale na približno istom nivou, tačnije sa 3.996 za 2013-2014. na 4.002 za 2015-2016.

Srbija je od rezultata 3.77 ostvarenog u izveštaju za 2013-2014. godinu, dospela na nivo rezultata od 3.89 u izveštaju za 2015-2016. Ovim rezultatom Srbija se nalazi na 94. poziciji od 140 analiziranih zemalja. Od zemalja Zapadnog Balkana najbolji rezultat ostvaruje Makedonija sa rezultatom 4.28 i pozicijom 60. To nam zapravo pokazuje da su zemlje Zapadnog Balkana, pored svih tranzicionih procesa i strukturnih reformi, ostale na nivou slabo konkurentnih

zemalja. Tabela 6 daje prikaz promene prosečnih vrednosti GCI za posmatrani period za zemlje EU 28 i Zapadnog Balkana.

Slika 2 Prosečne vrednosti GCI za zemlje EU 28 i Zapadnog Balkana

Izvor: Autor, na osnovu: GC Report 2013-2014, 2014-2015, 2015-2016

Tabela 6 Promene prosečnih rezultata Globalnog indeksa konkurentnosti za zemlje EU 28 i Zapadnog Balkana

Zemlje	Promena GCI 2014-2015/2015-2016	Promena GCI 2013-2014/2014-2015
EU 28	+0.01	+0.04
Zapadni Balkan	-0.058	+0.064

Izvor: Autor, na osnovu: GC Report 2013-2014, 2014-2015, 2015-2016.

Rezultati kretanja priliva SDI

Za praćenje kretanja priliva SDI za zemlje EU 28 i zemlje Zapadnog Balkana korišćeni su podaci Konferencije Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (UNCTAD) i njenih izveštaja o stranim direktnim investicijama za 2013, 2014. i 2015. godinu. Za potrebe analize priliva SDI izvršen je obračun priliva SDI *per capita*, pri čemu su korišćeni podaci o kretanju populacije zemalja - World Population Review. Tabele 7 i 8 daju prikaz ostvarenih priliva SDI za zemlje EU 28 i Zapadnog Balkana.

Posmatrano globalno, nakon rasta SDI u periodu 2009-2011, novi talas ekonomske krize doneo je pad SDI u naredne tri godine, a vidljiv oporavak se uočava od 2015. (UNCTAD, 2016). Zemlje EU 28 su nakon pada priliva SDI u 2013. godini na oko 319 milijardi dolara i 2014. godini na oko 292 milijarde

dolara, u 2015. ostvarile značajan napredak i nivo priliva SDI od oko 439 milijardi dolara. Najznačajniji pomak je napravila Irska koja je u 2015. dostigla nivo od 100 milijardi dolara SDI, a priliv SDI *per capita* pomerila sa 9.612 dolara u 2013. na 21.444 dolara u 2015. Primetno je da zemlje Istočne i Centralne Evrope još uvek ostvaruju skromne napetke u prilivu SDI.

Tabela 7 Ostvareni prilivi SDI i prilivi SDI per capita za zemlje EU 28

Zemlja	2015		2014		2013	
	SDI (mlrd dol.)	SDI <i>per capita</i>	SDI (mlrd dol.)	SDI <i>per capita</i>	SDI (mlrd dol.)	SDI <i>per capita</i>
Austrija	3.84	449	9.32	1094	5.72	674
Belgija	31.03	2746	-8.70	-774	13.68	1227
Bugarska	1.77	248	1.78	247	1.84	254
Češka	1.22	116	5.49	521	3.64	345
Danska	3.64	642	3.47	614	1.05	187
Estonija	0.21	160	0.51	387	0.55	417
Finska	8.29	1506	17.30	3157	-0.11	-20
Francuska	42.88	666	15.19	237	42.89	672
Grčka	-0.29	-26	1.67	152	2.82	255
Holandija	72.64	4292	52.20	3095	51.38	3057
Hrvatska	0.17	40	3.68	865	0.92	215
Irska	100.54	21444	31.13	6659	44.90	9612
Italija	20.28	339	23.22	388	24.27	406
Kipar	4.53	3887	0.31	269	-12.57	-11010
Letonija	0.64	325	0.60	302	0.90	447
Litvanija	0.86	299	-0.16	-55	0.47	159
Luksemburg	24.60	43378	12.07	21686	15.37	28208
Malta	9.53	22763	11.58	27722	12.20	29274
Mađarska	1.27	129	7.49	757	3.40	343
Nemačka	31.72	393	0.88	11	11.67	145
Poljska	7.49	194	12.53	324	3.63	94
Portugalija	6.03	583	7.61	732	2.67	255
Rumunija	3.39	171	3.21	161	3.60	180
Slovačka	0.80	147	-0.33	-61	-0.60	-111
Slovenija	0.99	480	1.06	514	-0.15	-73
Velika Britanija	39.53	611	52.45	815	47.59	744
Švedska	12.58	1286	3.56	367	4.86	505
Španija	9.24	200	22.89	495	32.94	709

Izvor: World Investment Report 2013,2014,2015 i autor, na osnovu podataka UNCTAD-a i World Population Review

Zemlje Zapadnog Balkana nisu ostvarile značajne pomake, te su od 4,4 milijardi dolara priliva SDI u 2013. godini stigle na oko 4,47 milijardi dolara u 2015. godini. U poređenju sa zemljama EU 28, ostvareni rezultati za 2015. godinu iznose 1% ukupnih priliva SDI na nivou EU 28. Iako su rezultati u poređenju sa EU 28 poražavajući, mora se

napomenuti da ostale tranzicione ekonomije u isto vreme beleže drastičan pad SDI, najvećim delom zbog pada priliva SDI u Rusku Federaciju. Od zemalja Zapadnog Balkana najbolje rezultate priliva SDI per capita ostvaruje Crna Gora. Srbija je u istom periodu napredovala sa 286 dolara priliva SDI u 2013. godini na 331 dolar u 2015. godini.

Tabela 8 Ostvareni prilivi SDI i prilivi SDI *per capita* za zemlje Zapadnog Balkana

Zemlja	2015		2014		2013	
	SDI (mlrd dol.)	SDI <i>per capita</i>	SDI (mlrd dol.)	SDI <i>per capita</i>	SDI (mlrd dol.)	SDI <i>per capita</i>
Albanija	1.00	345	1.11	384	1.27	440
Bosna i Hercegovina	0.25	66	0.50	131	0.30	79
Crna Gora	0.70	1119	0.50	800	0.45	720
Makedonija	0.17	56	0.27	130	0.34	164
Srbija	2.35	331	2.00	281	2.05	286

Izvor: World Investment Report 2013, 2014, 2015, i autor, na osnovu podataka UNCTAD-a i World Population Review

Uporedna analiza

Tabele 9. i 10. daju uporedni prikaz rezultata CPI, GCI i priliva SDI per capita za sedam zemalja EU i zemlje Zapadnog Balkana. U pitanju su zemlje EU koje su ostvarile rezultat CPI preko 80, odnosno koje su prema Transparency International-u najmanje korumpirane članice EU. Tim rezultatima percepcije korupcije koreliraju izrazito visoki koeficijenti konkurentnosti koji se kreću od 5.20 do 5.53, a koji su na nivou najkonkurentnijih država sveta. Rezultati SDI per capita iskazuju veće disparitete, usled delovanja brojnih drugih faktora, ali su svakako na izrazito visokom nivou.

I kod zemalja Zapadnog Balkana se uočava tendencija da su bolji rezultati CPI praćeni boljim rezultatima GCI. Ipak, rezultati CPI nisu praćeni nivoom priliva SDI *per capita*, pa tako Crna Gora i Makedonija, iako ostvaruju najbolje rezultate u pogledu percipirane korupcije i globalne konkurentnosti, beleže veliku razliku u nivou ostvarenog priliva SDI *per capita*. Za Crnu Goru se može konstatovati da je u posmatranom trogodišnjem periodu jedina koja je ostvarila godišnje prilive SDI *per capita* koji su na nivou uspešnih zemalja EU, a koji koreliraju sa ostvarenim rezultatima u pogledu percipirane korupcije i globalne konkurentnosti. Upadljiva je i razlika u prilivu SDI *per capita* koji ostvaruju Srbija i Albanija u odnosu na Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu.

Tabela 9 Pregled rezultata CPI, GCI i SDI *per capita* za najuspešnije zemlje EU 28

Zemlja	CPI	GCI	SDI per capita
Danska	91	5.33	642
Finska	90	5.45	1506
Švedska	89	5.43	1286
Holandija	87	5.50	4292
Nemačka	81	5.53	393
Luksemburg	81	5.20	43378
Velika Britanija	81	5.43	611

Izvor: Rezultati izveštaja predstavljeni u Tabelama 1, 4 i 7

Tabela 10 Pregled rezultata CPI, GCI i SDI *per capita* za zemlje Zapadnog Balkana

Zemlja	CPI	GCI	SDI per capita
Crna Gora	44	4.20	1119
Makedonija	42	4.28	56
Srbija	40	3.89	331
Bosna i Hercegovina	38	3.71	66
Albanija	36	3.93	345

Izvor: Rezultati izveštaja predstavljeni u Tabelama 2, 5 i 8

Upoređujući zemlje EU 28 i Zapadnog Balkana, možemo konstatovati da je uočljiva razlika u ostvarenim rezultatima CPI praćena isto tako značajnom razlikom po pitanju nivoa globalne konkurentnosti tih zemalja. U pogledu ostvarenih priliva SDI *per capita* razlika jeste evidentna kada su u pitanju uspešne ekonomije Zapada, ali kada su u pitanju zemlje Centralne i Istočne Evrope, možemo zaključiti da Srbija i Albanija ostvaruju rezultate na nivou ovih zemalja. Svakako da zemlje Zapadnog Balkana, ukoliko teže ka tome da dostignu nivoe ekonomskih parametara razvijenih zemalja, moraju privlačiti više iznose SDI.

Činjenicu da rezultati Indeksa percepcije korupcije bolje koreliraju sa rezultatima Indeksa globalne konkurentnosti nego sa rezultatima priliva SDI *per capita* možemo pripisati tome da je korupcija važan faktor definisanja institucionalnog ambijenta kao pretpostavke bolje međunarodne konkurentnosti.

Zaključak

Polazeći od teorijskih pretpostavki, potom empirijskih analiza sprovedenih u različitim zemljama i korišćenjem različitih tehnika, možemo zaključiti da

korupcija negativno korelira sa nivoom nacionalne konkurentnosti i priliva SDI. U prilog tome treba dodati podatke dobijene za zemlje EU 28 i Zapadnog Balkana gde se, ne zanemarujući uticaj drugih faktora, jasno uočava da zemlje sa visokim nivoom percipirane korupcije ostvaruju nizak nivo konkurentnosti i priliva SDI.

Najveći broj zemalja članica EU (21 zemlja) se nalazi u fazi inovativnošću vođenih ekonomija i dostiže izrazito visoke nivoe produktivnosti i međunarodne konkurentnosti. Njih šest se nalazi u fazi tranzicije iz faze efikasnošću vođenih ekonomija u fazu inovativnošću vođenih ekonomija, a samo Bugarska, kao članica EU, nalazi se u fazi efikasnošću vođenih ekonomija, zajedno sa zemljama Zapadnog Balkana. Iako je evidentan napredak u pogledu međunarodne konkurentnosti, zemlje Zapadnog Balkana i dalje značajno zaostaju za zemljama članicama EU 28.

U savremenim uslovima poslovanja velika pažnja se poklanja međunarodnoj konkurentnosti, bez obzira da li se odnosi na proizvod, preduzeće, privrednu gradu ili celu nacionalnu privredu. Opstajati na globalnom tržištu podrazumeva povećanje produktivnosti i jačanje konkurentne pozicije. Na nacionalnom nivou važno je identifikovati ključne izvore konkurentnosti, ali i ograničavajuće faktore, te potom pristupiti strateškom stvaranju ambijenta koji će podsticati rast produktivnosti i tako uticati na rast životnog standarda i društvenog blagostanja. Jačanje nacionalne konkurentnosti dovodi do stvaranja boljeg investicionog ambijenta kao osnovnog preduslova za privlačenje SDI. SDI predstavljaju, kako za zemlje u razvoju tako i za razvijene zemlje, bitnu pretpostavku daljeg ekonomskog razvoja, a za zemlje Zapadnog Balkana ključan faktor ekonomskog rasta.

Zemlje Zapadnog Balkana, te tako i Srbija, i dalje ostaju percipirane kao visoko korumpirane države što značajno utiče na usporavanje ekonomskog i demokratskog razvoja. Ona se suzbija dobro osmišljenim strategijama uz delovanje svih institucija državnog aparata i sudstva, a sve za ciljem vraćanja poverenja u demokratske institucije, zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast. Izgradnja sigurnog institucionalnog okvira sa opšte prihvaćenim i dosledno sprovedenim setom pravila je nešto što jača konkurentnost zemlje kao investicione lokacije i dugoročnim investitorima uliva poverenje da investiraju.

Reference

1. Alas, M., Jansen D., Laybourn L. (2009). Emerging – market business strategies for a new anticorruption era, PricewaterhouseCoopers, View issue 12
2. Al-Sadi, A. (2009): The Effects of Corruption on FDI Inflows, Cato Journal, Vol.29, No.2, 267-294

3. Caetano, J., Caleiro, A. (2009): Economic Freedom and Foreign Direct Investment: How Different are the MENA Countries from the EU, *iBusiness*, Vol.1, No.2, 65-74
4. Castro, C., Nunes P. (2013): Does Corruption Inhibit Foreign Direct Investment?, *Politica/Revista de Ciencia Politica*, Vol.51, No.1, 61-83
5. Egger, P., Winner, H. (2006): How Corruption Influences Foreign Direct Investment: Panel Data Study, *Journal of Economic Development and Cultural Change*, Vol.54, No.2, 459-486
6. Freckleton, M., Wright, A., Craigwell, R. (2011): Economic Growth, Foreign Direct Investment and Corruption in Developed and Developing Countries, *Journal of Economic Studies*, Vol. 39, No.6, 639-652
7. Habib, M., Zurawicki, L. (2002): Corruption and Foreign Direct Investment, *Journal of International Business Studies*, Vol.33, No.2, 291-293
8. Mauro, P. (1995): Corruption and Growth, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol.110, No.3, 681-712
9. Mauro, P. (1997): The Effects of Corruption on Growth, Investment and Government Expenditure: a cross country analysis, In Elliott, 83-107
10. OECD Benchmark Definition of Foreign Direct Investment (2008), Fourth Edition
11. Okada K., Samreth S. (2010): How Dose Corruption Influence the Effect of Foreign Direct Investment on Economic Growth?, Graduate School of Economics, Kyoto University, Japan
12. Rose-Ackerman, S. (1996): The Political Economy of Corruption. Causes and Consequences, World Bank , No.74
13. Tanzi, V., Davood,i H. (1998): Roads to Nowhere: How Corruption in Public Investment Hurts Growth, IMF, Washington DC
14. Tanzi, V. (1995): Corruption: Arm's-Length Relationships and Markets, *The Economics of Organized Crime*, Cambridge: Cambridge University Press, 161-180
15. UNCTAD, World Investment Report 2016, Investor Nationality: Policy Challenges
16. UNCTAD, World Investment Report 2015, Reforming International Investment Governance
17. Wei S.J. (2000): How Taxing is Corruption on International Investors?, *The Review of Economics and Statistics*, Vol.82, No.1, 1-11
18. World Economic Forum, Global Competitiveness Report 2010-2011
19. World Economic Forum, Global Competitiveness Report 2013-2014
20. World Economic Forum, Global Competitiveness Report 2014-2015
21. World Economic Forum, Global Competitiveness Report 2015-2016
22. Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije, Službeni glasnik RS, br. 97/2008, 53/2010, 66/2011- odluka US, 67/2013-odluka US, 112/2013 – autentično tumačenje i 8/2015 – odluka US)

CORRUPTION AS THE FACTOR OF COMPETITIVENESS AND FOREIGN DIRECT INVESTMENTS INFLOW

Corruption is global phenomenon influencing almost all aspects of social and economic life. Corruption causes economic inefficiency, irrational resource allocation, discouraging investors and collapse of social values. Transparency International Corruption Perception Index is the most recognized ranking of countries in the terms of perception of corruption prevalence. World Economic Forum deals with the level of competitiveness in the national economies and every year publish the Global Competitiveness Report that within the composite competitiveness index estimates the level of corruption in analyzed economies. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) monitors the level of foreign direct investment (FDI) realized in countries and regions. Analyzing the national competitiveness data from the Global Competitiveness Report, the data about corruption from the Corruption Perception Index and the data about FDI flows in economies and regions from UNCTAD, the hypothesis that low levels of national competitiveness and FDI in the Western Balkans as well as Republic of Serbia, are related with high level of perceived corruption is confirmed. Building a secure institutional framework with generally accepted and consistently enforced set of rules is something that strengthens the country's competitiveness as an investment location and gives long-term investors confidence to invest.

Keywords: Corruption, Foreign Direct Investments, National Competitiveness, Perception Corruption Index, Global Competitiveness Index

IMPLEMENTACIJA STRATEGIJA ZA SMANJENJE NEZAPOSLENOSTI U REPUBLICI SRBIJI PO UGLEDU NA ZEMLJE EVROPSKE UNIJE

Jelena Trlaković*

Nosioci ekonomske politike svih zemalja, svoju borbu sa problemima izazvanim svetskom finansijskom krizom zasnovale su na kreiranju i što efikasnijoj implementaciji strategija sa jasnim ciljevima i instrumentima. S obzirom da je problem nezaposlenosti izdvojen kao jedan od najvažnijih, cilj ovog rada jeste prikaz uporedne analize strategija za borbu protiv istog u zemljama Evropske Unije (EU) i Republike Srbije (RS). Rad se sastoji od dve konzistentne celine. Prvi deo odnosi se na analizu osnovnih pojmova i teorije o nezaposlenosti, kao i na analizu vrsta faktora koji utiču na kretanje nezaposlenosti, drugi deo rada obuhvata analizu implementacije Lisabonske strategije i strategije Evropa 2020 u zemljama EU i njihov uticaj na strategije primenjene u RS, kao i prikazom rezultata implementiranih strategija u istim sa aspekta jednog indikatora-stope (ne)zaposlenosti.

Ključne reči: Lisabonska strategija, strategija Evropa 2020, Beveridzova kriva, stopa nezaposlenosti, svetska finansijska kriza

Uvod

Svetska finansijska kriza (SFK) značajno je uticala na razvoj privrede većine zemalja, izazivajući pad proizvodnje i produktivnosti, a samim tim i povećanje stope nezaposlenosti i siromaštva. Iste, kao glavni društveni problemi, nastavili su sa rastom dugo nakon što je kriza SFK dostigla svoj vrhunac. Procene Međunarodne organizacije rada iz 2011. su da će period oporavka, posebno u delu zapošljavanja, trajati još narednih 6 do 8 godina. Ova procena odnosi se na razvijene zemlja, dok za one u razvaju taj period može biti i znatno duži.

SFK zaustavila je plan razvoja predviđen Lisabonskom strategijom koji je Evropska unija usvojila 2000. Strateški cilj zemalja EU bio je da do 2010. postane najkonkurentnija privreda na svetu, zasnovana na znanju i sposobna da ostvari održivi ekonomski rast sa većim brojem radnih mesta i jačom socijalnom kohezijom. Postavljeni kvantitativni ciljevi, poput prosečne stope rasta od 3% i stope zaposlenosti od 70%, postavljeni su kao prioritet od strane nosioca ekonomske politike EU i 2010. je započet proces stvaranja novog strateškog okvira za razvoj. Proces je rezultirao dokumentom Evropske komisije „Evropa

* Student doktorskih studija Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu,
puricjelena1@gmail.com

2020: strategija za pametni, održivi i inkluzivni rast” sa prioriternim ciljem podizanje stope zaposlenosti populacije starosti od dvadeset do šezdesetčetiri godine sa 69% na 75% kroz veće učešće mladih ljudi, starijih i nekvalifikovanih radnika.

Sličnu strategiju doneli su i nosioci ekonomske politike Republike Srbije, pod nazivom Nacionalna strategija za zapošljavanje za period 2005-2010. i za period 2010-2020. U okviru prvog perioda sprovedena je Anкета o radnoj snazi i u skladu sa tim utvrđeno je niz mera i instrumenata za borbu protiv nezaposlenosti, koje su primenjene u Nacionalna strategiji za drugi navedeni period. Obe strategije oslanjaju se na Lisabonsku i strategiju Evropa 2020.

Imajući u vidu važnost rešavanja problema nezaposlenosti sa kojim se suočavaju i najrazvijenije zemlje sveta, predmet istraživanja jeste analiza okvira, instrumenata i postignutih rezultata u toj oblasti

U skladu sa definisanim predmetom istraživanja cilj rada je teorijski prikaz strategija za smanjenje nezaposlenosti implementiranih od strane zemalja Evropske Unije i Republike Srbije. Takođe, utvrđena je i uspešnost implementiranih strategija kroz empirijski prikaz postavljenih i ispunjenih ciljeva u periodu 2000-2015.

Na osnovu teoriskog prikaza strategija i empirijskog prikaza ostvarenih rezultata nameće se hipoteza kojom će biti potvrđena ili opovrgnuta uspešnost postavljenog cilja, a to je smanjenje nezaposlenosti na željeni nivo.

Strategije za borbu protiv nezaposlenosti u zemljama EU i RS u period 2000-2020

Pred privredu EU još 2000. postavljena su dva osnovna cilja i to: ostvarivanje visoke konkurentnosti zasnovane na znanju i visoke stope zaposlenosti kao nosećem stubu održive razvojne strategije EU. U svrhu postizanja postavljenih ciljeva usvojena je sveobuhvatna reformska agenda pod nazivom “Zapošljavanje, ekonomske reforme i socijalna kohezija - put ka Evropi zasnovanoj na informacijama i znanju”, poznata kao “Lisabonska strategija” sa programom koji povezuje kratkoročne političke inicijative i srednjoročne i dugoročne privredne i društvene reforme (Ivan-Ungurean & Marcu, 2006, 75). Dekadu pre izbivanja SEK stopa zaposlenosti nije pokazivala veće oscilacije sve do 2008. kada je poslednji put ovaj procenat bio iznad 70, što se može pripisati primenom dobro refermisanoj Lisabonskoj strategiji. Međutim, 2009. krizom je najviše bilo pogođeno tržište rada, vraćajući stopu zaposlenosti na nivo iz 2006. godine, da bi 2013. zabeležen pad od čak 6.6% ispod targetiranih 75%. U cilju prevazilaženja ovog problema, pa samim tim izlaska iz krize, EU usvojila je ovu

strategiju sa ciljevima za ostvarivanje do 2020, pa se, shodno tome, naziva "Evropa 2020".

Nosioci ekonomske politike u Srbiji su nakon sistemskih promena, koje su se desile od 2000, odlučili da svoj put razvoja utemelje na principima evropskih zemalja. Shodno tome, strategije za borbu protiv nezaposlenosti u Srbiji uokvirene su već pomenutim strategijama.

S obzirom da je osnov i jedne i druge strategije obezbeđivanje novih radnih mesta, iste će biti interpretirane analizom jednog indikatora i to stope zaposlenosti (nezaposlenosti).

Lisabonska strategija i Nacionalna strategija za smanjenje nezaposlenosti 2005-2010

Kvantitativno posmatrano, pred nosioce ekonomske politike zemalja Evropske unije postavljeni su sledeći ciljevi, sa rokom za ostvarivanje do 2010:

- povećanje stope zaposlenosti sa 61% na 70% , pri čemu se kao podsticaj navodi povećanje zaposlenosti žena na 60% i stanovništva starosti od 55 do 64 godine na 50%
- povećanje godišnje stope rasta BDP na 3%, kao i dugoročno obezbeđenje stabilnosti javnih finansija i
- rast investicija u istraživanje i razvoj na 3% BDP, kao i rast ulaganja u informacione tehnologije

Zbog preširoko definisanih ciljeva, previše opsežnog programa, slabe koordinacije i konfliktnih prioriteta došlo je do redukcije i specifikacije lisabonskih ciljeva u okviru Koukovog izveštaja 2004 (Mičić, 2009, 98). U ovom izveštaju izdvojeno je pet područja i to: društvo znanja, jedinstveno tržište, izgradnja fleksibilnog tržišta rada i jačanje socijalne kohezije, popravljjanje preduzetničke klime i ekološki održiva budućnost. Sprovedena istraživanja pokazala su različit nivo ispunjenosti prvopostavljenih ciljeva Lisabonske strategije, pa je prosečan privredni rast zemalja EU 2004. iznosio 2,2%, ulaganje u istraživanje i razvoj iznosila, su svega, 1,9%, a, s druge strane, došlo je do porasta zaposlenosti sa 62,5% na 64,3% sa posebnim povećanjem zaposlenih žena i starijih lica. Kako bi se poboljšali rezultati, EU je usvojila takozvanu "Revidiranu strategiju za rast i zapošljavanje" sa tri targetirana područja: povećanje investicija i razvoj tržišta, ulaganje u inovacije i podsticanje life-long learning-a i povećanje broja radnih mesta.

Kao najvažnije područje izdvojeno je povećanje zaposlenosti kroz poboljšanje sistema socijalne zaštite, povećanje prilagodljivosti radnika i

preduzeća, fleksibilnost tržišta rada i više ulaganje u ljudski kapital putem boljeg obrazovanja i prakse. U okviru 24 smernice, koje je definisala Evromska komisija u okviru dokumenta "Integrirani pravilnik za rast i zapošljavanje", 8 se direktno odnosilo na dostizanje najvažnijeg cilja, i to (European Commission, 2005, 110):

- sprovesti politike usmerene ka punoj zaposlenosti, poboljšanju kvaliteta i produktivnosti na poslu, kao i jačanju socijalne i teritorijalne kohezije;
- promovisati pristup poslu usklađen sa životnim ciklusom (life cycle approach);
- obezbediti inkluzivno tržište rada, učiniti rad atraktivnijim, uključiti osobe sa posebnim potrebama i pasivne radnosposobne osobe;
- adekvatnije odgovarati na potrebe tržišta rada;
- promovisati fleksibilnost kombinovanu sa sigurnošću i smanjiti
- segmentaciju tržišta rada poštujući odgovarajuću ulogu socijalnih partnera;
- obezbediti da kretanje plata i drugih troškova rada stimulišu zapošljavanje;
- proširiti i poboljšati ulaganje u ljudski potencijal,
- usvojiti sisteme obrazovanja i stručnog usavršavanja koji će obezbediti nove kompetencije (znanja, veštine i sposobnosti) koje se traže.

Iako nije ostvaren primarni cilj Lisabonske strategije da transformiše EU u najdinamičniju i najkonkurentniju privredu sveta, ne može se reći da je ona neuspeo projekat, već da su ostvareni različito uspešni rezultati kada se radi o dostizanju kvantitativnih ciljeva, a slabiji na polju implementacije. (Kronja, 2011, 14) Kako bi se borile sa krizom koja je ušla u svaku poru ekonomskog i društvenog života, nosioci ekonomske politike EU morali su da osmisle novu strategiju za borbu protiv SEK, ali i za nastavak sprovođenja postavljenih ciljeva Lisabonskom strategijom. Novi put u kome su definisane nove strategije i instrumenti nazvan je "Evropa 2020".

Nacionalna strategija za smanjenje nezaposlenosti 2005-2010

Osnovni principi i ciljevi Nacionalne strategije za zapošljavanje za period 2005-2010. potiču iz Evropske strategije zapošljavanja (1997), koja je 2000. inkorporirana u Lisabonsku strategiju. Kao osnovni cilj ističe se postavljanje okvira za donošenje nacionalnih akcionih planova zapošljavanja do 2010, kada bi Evropska strategija postala jedini okvir. Iako su postavljeni visoki ciljevi

poput pune zaposlenosti, povećanja kvaliteta i produktivnosti rada, povećanja društvene kohezije, nosioci ekonomske politike krenuli su od neophodnog-transformacije tržišta rada. Značaj transformacije tržišta rada bila je ogromna, s obzirom da je zaposlenost u društvenom i javnom sektoru činila više od polovine formalne zaposlenosti. Osnovni cilj je bio da se višak zaposlenih u javnom sektoru „prelije“ u privatni. U tom cilju se donekle uspelo s obzirom da je značajno povećan broj preduzetnika u periodu 2005-2008, čiji je broj bio 214.819.

Od početka krize, kao i već uvelikog sprovođenja procesa tranzicije i privatizacije, zaposlenost u Srbiji pala je više nego bruto društveni proizvod, što znači da je u proteklom periodu imala veoma visok elasticitet zaposlenosti (preko 1).

Broj zaposlenih radnika radnog uzrasta od 15 do 64 godine pao je za skoro 200.000 ili oko 7% u period od oktobra 2008. do istog meseca 2009, što se direktno odrazilo na pad zaposlenosti targetirane grupe sa 53,3% na 50%, odnosno porast ukupne nezaposlenosti sa 14,% na 17%. U pomenutoj targetiranoj grupi, izdvajaju se dve na koje su navedeni uzroci ostavili najveći trag, koji se oseća i danas. Prva grupa obuhvata nezaposlene radnog uzrasta od 15 do 24 godina, mada se ista objašnjava da se u period kriza mladi odlučuju za nastavak školovanja kao alternative traganja za poslom, kao i neprodužavanja ugovora na određeno vreme i smanjenja broja novootvorenih radnih mesta. Druga grupa obuhvata osobe između 45 i 54 godina, koje se navode kao najveće žrtve procesa tranzicije, odnosno procesa privatizacije i restrukturiranja preduzeća.

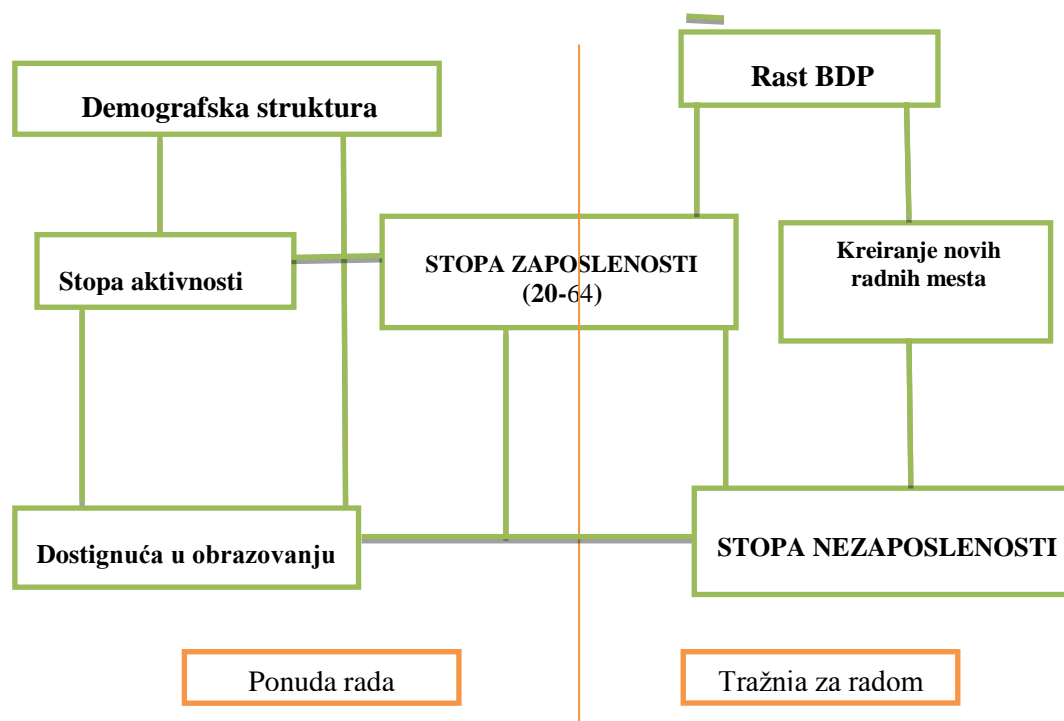
Kretanje nezaposlenosti je bilo povoljnije kod žena u odnosu na muškarce, naime u prvom potperiodu nezaposlenost žena više opada u odnosu na muškarce, dok u drugom potperiodu odnos obrnut. Struktura nezaposlenih prema nivou obrazovanja stabilno u posmatranom periodu. Nezaposlenost je najviše rasprostranjena među onima sa srednjim nivoom obrazovanja, s obzirom da je nešto više od dve trecine nezaposlenih završilo srednju školu (68% u 2005. i 69% u 2010).

Strategija „ Evropa 2020“

Polazne osnove u izradi nove Strategije bile su: plan izlaska iz ekonomske krize; suočavanje s globalnim izazovima; kontinuitet u sprovođenju - nastavak Lisabonske strategije; jača finansijska podrška; bolja koordinacija sa ostalim politikama EU; bolja podela rada između institucija EU i zemalja članica; novi

mehanizmi za sprovođenje; jači instrumenti evropskog ekonomskog upravljanja i jačanje konkurentnosti na evropskom nivou. (Kronja, 2011, 17)

U skladu sa ciljem rada dalja analiza baziraće se na nezaposlenost, to jest zaposlenost kao najvažniji indikator strategije "Evropa 2020". SEK je izazvala pojavu takozvanog shirking-a na tržištu rada EU, koji se ogleda kroz činjenicu da rastući broj nezaposlenih direktno zavisi od sve manjeg broja zaposlenih. (European Commission, 2005, 111) Stručnjaci ovu pojavu pripisuju demografskim promenama. Prethodno navedeno direktno utiče na održivost socijalnog sistema, ekonomskog rasta i javnih finansija. Strukturni problemi izazvani krizom izazvali su problem kreiranja kvalitetnih i dugoročnih poslova, pa se isto stavlja kao ključno pitanje pred nosioce ekonomske politike EU. Postavljen je cilj da se do 2020. broj zaposlenih, od 20 do 64 godine života, poveća na 75% i to putem takozvanog "Paketa za zapošljavanje". Ovaj model prikazuje grupu indikatora podeljenih na stranu ponude i na strani tražnje.

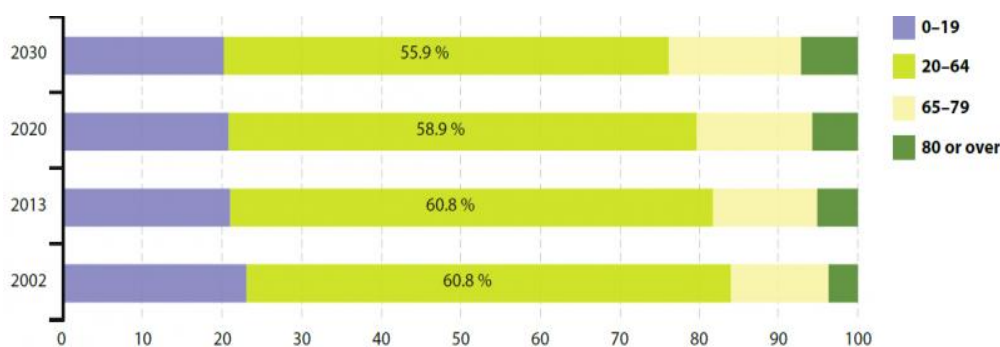
Slika 1 Indikatori koji direktno utiču na stopu zaposlenosti

Izvor: European Commission, 2015, 26.

Na strani ponude uočava se struktura radne snage EU i njihov dugoročni uticaj na zapošljavanje targetiranih grupa poput žena, mladih, starijih stanovnika i onih sa najnižim nivoom obrazovanja. Ove grupe su važne zbog niske stope zaposlenosti, pa se stoga i stavljaju kao prioritet u sprovođenju strategije. S druge strane uočavaju se kratkoročni idikatori na strane tražnje za radom, koji su orjentisani na promene u BDP, kao i na povećanje broja novih preduzeća i slobodnih radnih mesta. Njihovom analizom meri se uticaj na promene stope zaposlenosti odnosno nezaposlenosti.

Kao što je opšte poznato stopa zaposlenosti se utvrđuje u odnosu ponude i tražnje za radom: radnici nude svoj imput rada poslodavcima, dok sa druge strane poslodavci pokazuju tražnju za istim nudeći određeni nivo zarade. Takođe, potrošači igraju važnu ulogu u ovoj tržišnoj utakmici kroz tražnju za proizvodima i uslugama, utičući direktno na ekonomski razvoj.

Postavlja se pitanje prioriteta po pitanju povećanja zaposlenosti ciljane grupe i to od 20 do 64 godine starosti. Kreatori strategije to objašnjavaju padom stope natalitet i povećanjem učešća starijih ljudi u ukupnoj populaciji, kao i padom učešća ciljane grupe. Poslednje dve decenije došlo je do rasta populacije sa 475 miliona 1990. na 507 miliona 2013. Poslednju deceniju obeležio je rast stanovništva starosti preko 80 godina od 44,8%, dok je ciljana grupa zabeložila rast od svega 3,6%.

Slika 2 Struktura populacije zemalja članica EU, po starosnim grupama

Izvor: European Commission, 2015, 29.

Pored postavljene granice u pogledu starosne strukture, strategijom je obuhvaćeno i nivelisanje zaposlenosti po rodnoj ravnopravnosti. Zaposlenost muškarasta u odnosu na žene je konstantno rasla u zemljama članicama, pa su zabeleženi značajni dispariteti i to: na Malti 25,6% (49,3% ukupna nezaposlenost žena), u Italiji, Grčkoj i Češkoj 16-18%. U Litvaniji, Finskoj, Švedskoj ovaj gep gotovo da ne postoji, s obzirom da je svega 2%.

Obrazovanje je jedan od važnih faktora koji utiču na varijacije u ukupnoj zaposlenosti. Ono što se već smatra doktrinom, jeste da je veći procenat zaposlenosti visokoobrazovanih ljudi u odnosu na one sa nižim nivoima, pa je i sama strategija fokusirana na ovu drugu grupaciju. Istraživanje sprovedeno 2013. godine pokazalo je da je procenat visokoobrazovanih daleko iznad evropskog proseka i da iznosi 81,7%, dok je procenat zaposlenosti onih sa osnovnim i srednjim obrazovanjem oko 51%. Veliki je problem nizak nivo obrazovanja mladih od 15 do 29 godina, gde je čak 30% stopa nezaposlenosti onih sa osnovnim i srednjim obrazovanjem. Kreatori strategije smatraju da je potrebno maksimizovati profesionalni radni život mladih i uticati da što duže ostanu na istom poslu (European Commission, 2015, 28).

Nivo zaposlenosti (nezaposlenosti) u direktnoj je korelaciji sa promenama BDP, koji možemo definisati i kao meru dinamičnosti ekonomije jedne zemlje i njene sposobnosti da obezbedi nova radna mesta. Ovaj odnos se ilustruje Beveridžovom krivom koja je analizirana u poglavlju 1.4. Ovaj indikator je u direktnoj korelaciji sa stopom zaposlenosti reflektujući se na broj novih radnih mesta. Sve do 2015. beležen je pad ovog indikatora, pa shodno tome i pad stope zaposlenosti.

Prema Eurostat-u broj zaposlenih je porastao za 0,3% u EA 19, odnosno 0,2% u EU28 u drugom u odnosu na drugi kvartal 2015, a ako poredimo ova dva kvartala u odnosu na iste 2014. rast je veći za 0,8% (EA 19), odnosno 0,9% (EU28). Ako analiziramo rast zaposlenosti po zemljama EU najveći rast zabeležen je u zemljama koje su bile najveše pogođenje krizom, poput Grčke i Portugala od čak 1,3%, odnosno 1,2%.

Nacionalna strategija za smanjenje nezaposlenosti 2011-2020

Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011-2020. ima za cilj da pruži podršku razvoju Republike Srbije, pri čemu zapošljavanje i smanjenje siromaštva zauzimaju važno mesto. Primena okvira za rast i zapošljavanje utvrđenog u strategiji Evropa 2020, kako bi se smanjila razlika između indikatora na tržištu rada u Republici Srbiji i zemljama EU. Sredstvo da dostizanje postavljenog cilja jeste implementacija Postkriznog modela privrednog rasta i razvoja, sa jasno utvrđenim kvantitativnim podciljevima i to:

- povećanje fiksnih investicija na 25% u 2015. i 28% u 2020,
- smanjenje potrošnje države u BDP sa 20,5% u 2009. na 12,4% u 2020,
- povećanje udela izvoza robe i usluga u BDP sa 27,6% u 2009. na 65% u 2020,
- smanjenje deficita tekućih transakcija u platnom bilansu sa 7,1% u 2010.

na 3% BDP u 2020.

Postavljeni ciljevi postaju nedostižni kada se pred analizu stave izazovi sa kojima se Srbija suočava. Prvi i najvažniji jeste smanjivanje populacije usled smanjene stope nataliteta i nastavka ekonomske emigracije, kao posledice ekonomske tranzicije i nedostatka mogućnosti za rad i zapošljavanje. Predviđa se smanjenje stanovništva radnog uzrasta za 8%, zbog nesrazmernog odnosa broja lica koja odlaze i lica koja se prijavljuju na tržište rada. U skladu sa tim društvo se suočava sa smanjenjem ljudskog kapitala, demografskim starenjem stanovništva i dodatnim pritiskom na sisteme socijalne zaštite- penzijski i zdravstveni fond.

Obrazovni izazov, odnosno smanjenje broja lica koja rano napuštaju školovanje i povećanje udela stanovništva sa visokim obrazovanjem u ukupnom stanovništvu prerasta u ozbiljan problem i u zemljama EU. Institucionalni izazov, poboljšanje okvira za donošenje i sprovođenje politike zapošljavanja, stalni je problem za nosioce ekonomske politike u Srbiji, s obzirom da usvojeni Zakoni vrlo retko imaju uspešnu implementaciju.

Iako suočeni sa brojnim izazovima Nacionalnom strategijom definisani su instrumenti za njihovo prevazilaženje i to:

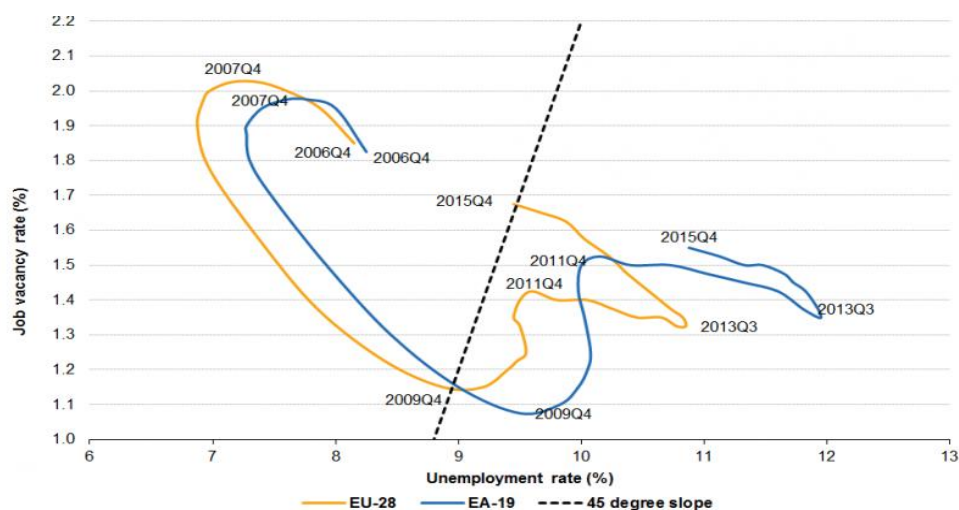
- unapređenje ljudskog kapitala: podizanje kvaliteta radne snage kroz obrazovanje i obuke i socijalno uključivanje pojedinaca i grupa koje se nalaze u stanju socijalne isključenosti,
- unapređenje institucija i razvoj tržišta rada - ujednačavanja prava i obaveza zaposlenih, kroz optimizaciju odnosa sigurnosti i fleksibilnosti na tržištu rada,
- redukovanje dualnosti na tržištu rada - ujednačavanja prava i obaveza zaposlenih kroz optimizaciju odnosa sigurnosti i fleksibilnosti na tržištu rada,
- otvaranje novih radnih mesta u malim i srednjim preduzecima i podsticanje preduzetništva kroz unapređenje kapaciteta lokalnih samouprava, posebno lokalnih saveta za zapošljavanje.

Dosadašnji rezultati implementacije strategije pokazuju da je ista polovično uspešna, bar u petogodišnjem periodu za koji postoje statistički podaci. Neki od njih su da više od 50% zaposlenih radi u Beogradu i Novom Sadu, što govori da je regionalna nejednakost i dalje prisutna u velikom procentu. Međutim, statistički podatak da je struktura zaposlenih kod preduzetnika teritorijalno podeljeno Srbija-sever 46,5%, Srbija-jug 53,5%, govori da se u segmentima polako smanjuju regionalne razlike u odnosu na period pre dve decenije. Značajan problem je konstantno isti broj preduzetnika u desedogodišnjem

periodu, a osnovni razlog je nedovoljno ispitivanje tržišta pre odpočinjanja posla, odnosno nedostatak obrazovanja.

Uporedna analiza kretanja na tržištu rada zemalja EU i Srbije uz pomoć Beveridge-ove krive

Sledeći grafikoni pokazuju odnos stope nezaposlenosti (horizontalna osa) i stope slobodnih radnih mesta na teritoriji (vertikalna osa) EU u periodu 2000-2015. Kada je zemlja u fazi ekspanzije, stopa nezaposlenosti je niska, a stopa slobodnih radnih mesta se povećava jer manje radnika traži posao, što otežava poslodavcima popunjavanje potrebnih radnih mesta. U periodu recesija ovaj odnos je obrnut. Od početka najnovije krize, od decembra 2007, pa do kraja 2009, svakog meseca je tačka na krivoj bila niže i desno što znači da je stopa slobodnih radnih mesta opala, a stopa nezaposlenosti porasla. Od 2010. tačka se preselila gore i na levo, što znači da se stopa slobodnih radnih mesta povećala, a stopa nezaposlenosti smanjila. Ovo može biti jedan od pokazatelja izlaska iz krize zemalja EU.

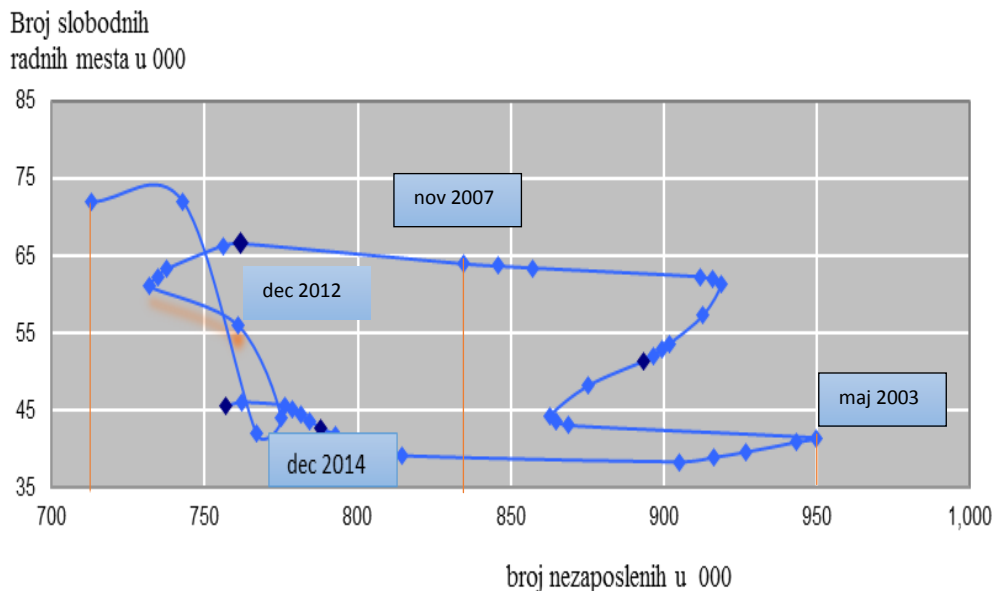

Slika 3 Kretanje Beveridge-ove krive u periodu od 2000-2015, na primeru EU

Izvor: EUROSTAT

Analizom Beveridge-ove krive RS u posmatranom periodu uočava se velika razlika u broju nezaposlenih, posebno u periodu od 2003. do 2007. godine za koji se vezuju najveće sistemske promene. Varijabilnost nezaposlenosti smanjuje se tek nakon SFK, dok se značajan pad iste vezuje se za period od 2014. do 2016. godine. Stručna javnost taj pad vidi kao rezultat povratka određenog broja

nezaposlenih na već postojeća radna mesta, a ne kao posledicu otvaranja novih radnih mesta.

Slika 4 Kretanje Beveridge-ove krive u periodu 2000-2016, na primeru Srbije

Izvor: Autor, na osnovu: NBS (period 2000-2010), i Bilten NZS (period 2010-2016)

Ako uporedimo Beveridge-ove krive Srbije i EU, uočićemo sličan trend, stim što se na tržištu EU pozitivno kretanje krive uočava još 2013. godine, dok je na tržištu Srbije veći pozitivan pomak zabeležen 2014. i 2015.

Zaključak

Sprovedena su brojna istraživanja na temu teorijske i praktične primene Lisabonske, odnosno strategije "Evropa 2020". Sva istraživanja polaze od istog zaključka da uspešnost implementacije strategija ne zavise samo od briljantnosti ideja njenih kreatora, već od brojnih internih i eksternih faktora. SEK je jedan od faktora koji je imao najveći uticaj na uspešnost implementacije strategija, s obzirom da je sprovođenje Lisabonske strategije prekinuto istom 2008, dok je „Evropa 2020“ kreirana kako bi se ista prevazišla.

Najbliže postizanju postavljenih ciljeva jesu Švedska i Nemačka, gde se uočavaju visoke stope zaposlenosti, dok su od cilja najdalje Španija, Grčka, Bugarska i Mađarska. U većini zemalja koje su ostvarile najbolje rezultate u smislu zapošljavanja zabeležen je znatan napredak od 2000, međutim snažan

pad zaposlenosti između 2000. i 2012. pogodio je većinu država članica koje trenutno imaju najniže stope. Za postizanje cilja od 75 % potrebno je oko 15 miliona dodatno zaposlenih muškaraca i žena, pri čemu se mora iskoristiti i radna snagu koja se sastoji uglavnom od žena i starijih osoba, kao i dosad neaktivnih odraslih osoba, uključujući i migrante. Stručnjaci smatraju da je aktivna politika tržišta rada, zajedno sa strategijama life-long learning-a i sveobuhvatnom politikom integracije, i dalje ključna za postizanje ciljeva zapošljavanja. Nivo zaposlenosti stanovništva je pokazatelj optimalnog funkcionisanja privrednog sistema i makroekonomske politike jedne zemlje, stoga je za rast zaposlenosti potrebno reformisati veliki broj javnih politika koje, direktno ili indirektno, utiču na unapređenje i uravnoteženje ponude i tražnje na tržištu rada.

Brojni su naučni stavovi iznešeni i za Nacionalne strategije u periodu 2000-2020, a neki od njih su da je za izlazak iz strukturne krize neophodna aktivna uloga države, koja će biti u stanju da sanira neravnoteže i pronađe nove pokretače rasta. Takođe, mišljenja su da su neophodne ravnomerne mere aktivne politike zapošljavanja radi smanjenja strukturnih pritisaka na tržištu rada. Kao prioritet se ističe povećanje privredne aktivnosti u manje razvijenim područjima merama ulaganja u obrazovanje, u skladu sa privrednom strukturom.

Nema jedinstvenog rešenja ili sigurnog rezultata koji će biti utvrđen 2020, s obzirom da su strategije od svog početka praćena jakim uticajem SFK čije razmere nijedan stručnjak nije mogao da predvidi. Neophodan je jak politički sistem i prilagodljiva rešenja, koja će iznova prevazilaziti probleme izazvane još postojećim efektima SFK nastale 2008.

Kvanitativno gledano posavljani ciljevi u strategijama za smanjenje nezaposlenosti su približno ispunjeni, posebno u zemljama EU, pa se postavljena hipoteza može potvrditi. Međutim, kvalitativno nije došlo do značajnijeg rešavanja ovog problema, posebno u RS, gde je neophodna bolja primena instrumenata za smanjenje nezaposlenosti. Dodatni podsticaji za razvoj preduzetništva i obavezna edukacija onih koji odpočinju posao prvi su koraci za razvoj privatnog sektora i smanjenja stope nezaposlenosti.

Reference

1. Ivan-Ungureanu C. i Marcu M. (2006). The Lisbon strategy, Institute of Economic Forecasting, Romania
2. Jonas Agelli Helge Benmarker, "Wage Incentives and Wage Rigidity: A Representative View from Within" Labour Economics, 14, 2007, str. 347-369

3. Kronja J. (2011). Vodič za startegiju Evropa 2020. Evropski pokret u Srbiji i Fond za otvoreno društvo.
4. Mičić V. (2009). Lisabonska strategija i njena revizija. Ekonomski horizonti, Ekonomski fakultet Kragujevac.
5. Nacionalna strategija za uapošljavanje za period 2005-2010. godine (2005), Ministarstvo rada i zapošljavanja, Beograd.
6. Nacionalna strategija za uapošljavanje za period 2011-2020. godine (2011), Službeni glasnik RS, br. 37/2011.
7. Ognjenović, K. & A. Branković (2013), „Employment change and business prospects in Serbia“, *Industrija*, 41(3): 67-84.
8. Pries J. M., (2004), Persistence of Employment Fluctuations: A Model of Recurring Job Loss, *Review of Economic Studies*.
9. Sorensen P., Whitta-Jacobsen H., *Introducing Advanced Macroeconomics*, McGraw Hill
10. 1. Beraha I, (2011), Visoko obrazovanje, nezaposlenost i stanje na tržištu rada, izvor: http://ebooks.ien.bg.ac.rs/130/1/ib_2011_02.pdf
11. 2. European Commission (2015). Smarter, greener, more inclusive? – Indicators to support the Europe 2020 strategy, str.28, sajt: <http://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-statistical-books/-/KS-EZ-14-001>
12. 3. Lambert T., (2013), A brief history of unemployment, preuzeto 23.12.2013.g. sa sajt-a: <http://www.localhistories.org/unemployment.html>

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

338.1(497.11)(082)
502.131.1(497.11)(082)
338:339.137.2(497.11)(082)
338.2(497.11)(082)

INSTITUCIONALNE promene kao determinanta
privrednog razvoja Republike Srbije / redaktor
Vlastimir Leković. - Kragujevac : Ekonomski
fakultet Univerziteta, 2017 (Kragujevac : Interprint).
- VI, 357 str. : graf. prikazi, tabele ; 25 cm

Prema Predgovoru, radovi su prezentirani na
istoimenom naučnom skupu, šesnaestom po
redu, koji je održan na Ekonomskom fakultetu
u Kragujevcu 6. aprila 2017. godine. - Tiraž 200.
- Str. V-VI: Predgovor / Vlastimir Leković. -
Napomene i bibliografske reference uz tekst. -
Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-6091-072-3

1. Лековић, Властимир [уредник] [аутор
додатног текста], 1955-
а) Привредни развој - Зборници - Србија
б) Привреда - Конкурентност - Зборници
- Србија в) Одрживи развој - Зборници -
Србија д) Србија - Економска
политика - Зборници
COBISS.SR-ID 235862284

ISBN 978-86-6091-072-3

9 788660 910723